

DRUŠTVENA KRIZA I SOCIJALNI RAD

Zbornik radova

Godište 2, broj 1 (2026)

Dževad Termiz, Anida Dudić-Sijamija, ur.

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA
UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX

DRUŠTVENA KRIZA I SOCIJALNI RAD

Jačanje međugeneracijske solidarnosti za trajnu dobrobit

-Zbornik radova-

Godište 2, broj 1 (2026)

DRUŠTVENA KRIZA I SOCIJALNI RAD / SOCIAL CRISIS AND SOCIAL WORK

Jačanje međugeneracijske solidarnosti za trajnu dobrobit / Strengthening Intergenerational Solidarity for Sustainable Well-Being

Izdavač / Publisher

Fakultet političkih nauka – Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
Faculty of Political Sciences – University of Sarajevo, Sarajevo

Za izdavača / On behalf of the Publisher

Sead Turčalo

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Sanela Bašić

Tehnička urednica / Technical Editor

Anida Dudić-Sijamija

Urednici broja / Issue Editors

Dževad Termiz

Anida Dudić-Sijamija

Redakcija / Editorial Board

Sanela Šadić (University of Sarajevo)
Darja Zaviršek (University of Ljubljana)
Gordana Berc (University of Zagreb)
Reima Ana Maglajlić (University of Sussex)
Borjana Miković (University of Sarajevo)
Zulmir Bečević (University of Gothenburg)
Vjollca Krasniqi (University of Prishtina)
Jelena Brkić Šmigoc (University of Sarajevo)
Anida Dudić-Sijamija (University of Sarajevo)
Suzana Mihajlović (University of Belgrade)

Savjetodavni odbor / Advisory Board

Carmen Luca Sugawara (Indiana University Indianapolis)
Christine Rehlau (University of Applied Sciences Erfurt)
Clara Cruz Santos (University of Coimbra)
Kim Strom (The University of North Carolina at Chapel Hill)
Mathias Lindenau (Eastern Switzerland University of Applied Sciences)

Sekretarka redakcije / Secretary of the Editorial Board

Vasva Smajlović Duranović

DTP / Desktop Publishing

Mahir Sijamija

Lektura / Language Editing

Meliha Kešmer

Izdanje / Edition

Elektronsko / Electronic

DOI: <https://doi.org/10.58527/3029-3790>

DOI Vol. 2.: <https://doi.org/10.58527/3029-3790.2026.2.1>

Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
License – Imenovanje-Nekomercijalno-Dijeli pod istim uslovima CC BY-NC-SA

Ova licenca dopušta drugima da remiksiraju, mijenjaju, prerađuju i distribuiraju ovo djelo u nekomercijalne svrhe, pod istim uvjetima licence (CC BY-NC-SA 4.0), uz obavezno navođenje autora i izvora. Više informacija dostupno je na službenoj stranici: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

DRUŠTVENA KRIZA I SOCIJALNI RAD

Jačanje međugeneracijske solidarnosti za trajnu dobrobit

-Zbornik radova-

Godište 2, broj 1

Fakultet političkih nauka

Sarajevo, 2026. godine

Prilozi objavljeni u zborniku referiraju se/indeksirani su
u Central Eastern European Online Library (CEEOL).

Sadržaj

PREDGOVOR	8
------------------------	----------

I. STARENJE, BRIGA I MEĐUGENERACIJSKA SOLIDARNOST

Sanela Šadić, Amer Osmić, Maida Dedić, Belma Filipović	
Preferencije socijalnih aktivnosti starijih osoba u institucionalnom okruženju: motivacija, mogućnosti i izazovi.....	16
Majda Hrženjak, Maja Breznik	
Transnacionalizacija njege starijih osoba u Sloveniji: perspektiva migrantskih radnica iz zemalja bivše Jugoslavije	37
Anja Marković	
Međugeneracijska solidarnost u kontekstu prisilnih migracija: implikacije ekonomske zavisnosti i psihološkog pritiska za socijalni rad	69
Anela Lemeš	
Mentorski programi kao alati međugeneracijske solidarnosti: studija slučaja Ženske mentorske mreže u Bosni i Hercegovini	88

II. ROD, PORODICA I SOCIJALNA SIGURNOST

Adna Šečić, Anida Dudić-Sijamija	
Položaj žena u savremenoj bosanskohercegovačkoj porodici: između ličnih ambicija i društvenih očekivanja	112
Vasva Smajlović Duranović	
Etika brige: rodna perspektiva historijske, ekonomske i emocionalne dimenzije brige	139
Sanela Bašić	
Politike roda i starosti u „Nevidljiva žena i druge priče“ Slavenke Drakulić	166
Maja Laklija	
Udomiteljstvo za djecu i međugeneracijska solidarnost	192
Borjana Miković	
Pravo osoba s invaliditetom na poslovnu sposobnost u državama članicama Europske unije u svjetlu Konvencije ujedinjenih naroda o pravima osoba s invaliditetom	218
Valentina Ružić	
Imaju li djeca i majke iste strahove?	250
Dea Jušta	
Aktivnosti u ekovrćicama u Republici Hrvatskoj.....	270

III. MENTALNO ZDRAVLJE I PSIHOSOCIJALNE INTERVENCIJE

Samra Mahmutović, Marijana Kletečki Radović

Socijalna dobrobit osoba s problemima mentalnog zdravlja 292

Tihana Majstorović

Specifičnosti psihoterapijskog rada s osobama treće životne dobi 323

Doris Zubac

Geštalt pristup i globalne prakse 347

IV. KULTURA, RELIGIJA I DRUŠTVENA KRIZA

Irena Praskač-Salčin, Selma Ćosić, Elma Huruz-Memović

Medijizacija religije i religijski identitet kao element etničkih i nacionalnih artikulacija u Bosni i Hercegovini 372

POPIS RECENZENATA 420

PREDGOVOR

Zbornik radova *Društvena kriza i socijalni rad – Jačanje međugeneracijske solidarnosti za trajnu dobrobit*, okuplja istraživačke i stručne priloge nastale u okviru V međunarodne naučne konferencije pod istim nazivom, održane 18. marta 2025. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Na konferenciji je prezentirano 37 radova, a u ovom Zborniku objavljeno je 15 radova koje potpisuje 22 autora/ica iz različitih akademskih i profesionalnih sredina.

Cilj ovog izdanja je, u duhu Globalne agende za socijalni rad i socijalni razvoj (IASSW / IFSW, 2020), prikazati kako socijalni rad može odgovarati na kompleksne društvene krize, s posebnim fokusom na međugeneracijsku solidarnost kao ključni resurs za očuvanje dobrobiti ranjivih grupa. Tema Zbornika odgovara principima Globalne agende, koja naglašava izgradnju inkluzivnih društvenih transformacija kroz participaciju svih članova zajednice, poticanje socijalne pravde i unapređenje prava i života pojedinaca i grupa koje su društveno marginalizirane.

Autori i autorice objavljenih radova dolaze iz akademske zajednice i prakse socijalnog rada, uključujući univerzitete u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji, te stručnjake iz socijalnih ustanova, nevladinih organizacija, udruženja i civilnog sektora. Ova raznolikost omogućava jedinstvenu sinergiju teorijskog znanja i praktičnih iskustava, čime Zbornik postaje značajan doprinos profesionalnom i naučnom diskursu socijalnog rada.

Radovi su organizirani u četiri tematske cjeline:

- I. STARENJE, BRIGA I MEĐUGENERACIJSKA SOLIDARNOST
- II. ROD, PORODICA I SOCIJALNA SIGURNOST
- III. MENTALNO ZDRAVLJE I PSIHO SOCIJALNE INTERVENCIJE
- IV. KULTURA, RELIGIJA I DRUŠTVENA KRIZA

Prva cjelina zbornika okuplja četiri rada koji iz različitih teorijskih, metodoloških i empirijskih perspektiva razmatraju starenje, brigu i međugeneracijsku solidarnost u savremenim društvima obilježenim institucionalnim ograničenjima, migracijama i promjenama tradicionalnih obrazaca podrške. Zajednička nit ovih radova jeste propitivanje kako se solidarnost između generacija proizvodi, održava ili narušava u kontekstima institucionalne njege, transnacionalnih migracija, prisilnih pomjeranja i strukturiranih mentorskih odnosa.

Rad Sanele Šadić, Amira Osmić, Maide Dedić i Belme Filipović fokusira se na institucionalni kontekst brige o starijim osobama, analizirajući njihove preferencije u pogledu socijalnih aktivnosti, kao i motivacijske faktore i prepreke za učešće. Empirijski utemeljeno istraživanje pokazuje da, iako starije osobe prepoznaju značaj socijalnih aktivnosti za kvalitet života, njihovo učešće često ostaje ograničeno zdravstvenim poteškoćama, nedostatkom interesovanja i neadekvatnim institucionalnim uvjetima. Posebna vrijednost rada ogleda se u paralelnom sagledavanju perspektiva korisnika i stručnjaka, otvarajući važna pitanja o kapacitetima institucija, profesionalnim resursima i potrebi prilagođavanja programa stvarnim potrebama starijih osoba.

Drugi rad, autorica Majde Hrženjak i Maje Breznik, problematizira transnacionalizaciju njege starijih osoba u Sloveniji kroz iskustva migrantskih radnica iz zemalja bivše Jugoslavije. Smještajući analizu u širi okvir evropskih migracijskih režima i koncepata poput diferencijalne uključenosti i statusnog protivrječja, autorice pokazuju da migracija u sektoru njege proizvodi višestruke oblike nesigurnosti i eksploatacije. Ovaj rad posebno doprinosi razumijevanju kako se briga o starijima u zemljama prijema oslanja na nevidljivi i devalorizirani rad migrantkinja, dok zemlje porijekla istovremeno gube ključni socijalni i reproduktivni kapital.

Treći rad, autorice Anje Marković, razmatra međugeneracijsku solidarnost u kontekstu prisilnih migracija, s posebnim fokusom na ekonomske i psihološke pritiske kojima su izloženi mladi migranti.

Analiza ukazuje na duboke tradicionalne porodične odnose solidarnosti, gdje mladi preuzimaju teret finansijske odgovornosti prema porodicama koje ostaju u zemlji porijekla, često po cijenu vlastitog obrazovanja, profesionalnog razvoja i mentalnog zdravlja. Rad snažno naglašava ulogu socijalnog rada u razvoju integrativnih, obrazovnih i psihosocijalnih intervencija usmjerenih ka dugoročnoj društvenoj stabilnosti.

Cjelinu zaokružuje rad Anele Lemeš, koji kroz studiju slučaja Ženske mentorske mreže u Bosni i Hercegovini istražuje mentorske programe kao specifičan oblik međugeneracijske solidarnosti. Mentorstvo se analizira kao strukturirani prostor razmjene znanja, iskustava i vrijednosti između generacija, s posebnim fokusom na profesionalno i ekonomsko osnaživanje žena. Rad pokazuje da formalizirani i evaluirani mentorski programi mogu doprinijeti razvoju novih oblika liderstva, jačanju društvene inkluzije i dugoročnoj otpornosti zajednica.

Druga cjelina zbornika okuplja radove koji iz rodne, porodične i razvojne perspektive analiziraju društvene promjene, obrasce brige i socijalne sigurnosti, s posebnim naglaskom na nejednakosti koje se proizvode na sjecištu roda, dobi i porodičnih odnosa. Autori i autorice u ovoj cjelini kombiniraju empirijska istraživanja, teorijske analize i stručne uvide kako bi rasvijetlili svakodnevne, često nevidljive procese koji oblikuju životne šanse žena, djece i porodica u savremenim društvima.

Rad Adne Šečić i Anide Dudić-Sijamija bavi se položajem žena u savremenoj bosanskohercegovačkoj porodici, fokusirajući se na napetost između ličnih ambicija i društvenih očekivanja. Na osnovu empirijskog istraživanja, autorice ukazuju na postojanje izraženog vrijednosnog dualizma, u kojem žene balansiraju između tradicionalnih rodničkih normi i savremenih aspiracija. Nalazi pokazuju da tradicionalni vrijednosni obrasci ostaju snažno povezani s unutrašnjim konfliktima i identitetskim dilemama, dok promjene u smjeru modernijih uloga zahtijevaju šire društvene i institucionalne intervencije.

Teorijski okvir etike brige detaljno razmatra Vasva Smajlović Duranović, analizirajući historijske, ekonomske i emocionalne dimenzije brige iz rodne perspektive. Polazeći od feminističkih teorija, autorica problematizira neplaćeni rad i ekonomiju brige, ukazujući na njihovu dugotrajnu društvenu i ekonomsku devalorizaciju. Posebna vrijednost rada leži u povezivanju teorijskih uvida s empirijskim podacima o stanju brige i njege u Bosni i Hercegovini, čime se etika brige smješta u konkretan društveni kontekst.

Rad Sanele Bašić analizira politike roda i starosti kroz književno djelo „Nevidljiva žena i druge priče“ Slavenke Drakulić. Kroz feminističku gerontološku perspektivu, autorica razmatra kulturne reprezentacije starenja i ukazuje na dvostruku marginalizaciju žena na osnovu roda i dobi. Povezujući književni narativ sa širim društvenim i ekonomskim okvirima, rad otvara prostor za promišljanje društvene vidljivosti, dostojanstva i osnaživanja žena.

Međugeneracijska solidarnost u porodičnom i društvenom kontekstu razmatra se u radu Maje Laklije, koji se bavi udomiteljstvom djece. Autorica analizira kako srodničko i nesrodničko udomiteljstvo predstavlja konkretne oblike međugeneracijske brige i podrške, naglašavajući ulogu šire porodice i zajednice u stvaranju stabilnog i poticajnog okruženja za djecu. Rad dodatno problematizira pitanje krize solidarnosti i ističe važnost javnih politika u jačanju socijalnog kapitala udomiteljstva.

Rad Borjane Miković analizira ostvarivanje prava osoba s invaliditetom na poslovnu sposobnost u državama članicama Evropske unije u svjetlu Konvencije Ujedinjenih naroda o pravima osoba s invaliditetom. Polazeći od principa jednakosti pred zakonom iz člana 12. Konvencije, razmatra se usklađenost nacionalnih zakonodavstava i prakse s međunarodnim standardima. Analiza ukazuje na postojanje značajnih razlika i nedosljednosti u primjeni prava na poslovnu sposobnost, pri čemu se u svim analiziranim državama i dalje primjenjuju određeni oblici zamjenskog odlučivanja, što ima važne implikacije za autonomiju i socijalnu sigurnost osoba s invaliditetom.

Razvojna i porodična dimenzija socijalne sigurnosti djece razmatra se u radu Valentine Ružić, koji se bavi prenosom strahova između majki i djece predškolske dobi. Empirijski nalazi potvrđuju postojanje značajne povezanosti između strahova majki i djece, ukazujući na važnost porodičnog okruženja i procesa socijalnog učenja u emocionalnom razvoju djece.

Cjelinu zaokružuje stručni rad Dee Jušte, koji se fokusira na aktivnosti ekovrtića u Republici Hrvatskoj. Rad ukazuje na značaj ranog odgoja u oblikovanju ekološke svijesti i održivih vrijednosti kod djece, naglašavajući potrebu za sistematičnijom institucionalnom podrškom ekološkim programima u predškolskom obrazovanju.

Treća cjelina zbornika usmjerena je na pitanja mentalnog zdravlja, socijalne dobrobiti i psihosocijalnih intervencija, s naglaskom na integraciju kliničkih, terapijskih i socijalnih perspektiva. Radovi u ovoj cjelini polaze od savremenih teorijskih modela mentalnog zdravlja i oslanjaju se na empirijska istraživanja, iskustvenu praksu i komparativne uvide kako bi ukazali na važnost socijalne podrške, osnaživanja i međugeneracijske povezanosti u unapređenju kvaliteta života.

Rad Samre Mahmutović i Marijane Kletečki Radović zasniva se na dualnom modelu kontinuuma mentalnog zdravlja i bolesti, koji naglašava da mentalno zdravlje ne podrazumijeva samo odsustvo poremećaja, već i prisustvo pozitivne socijalne i emocionalne dobrobiti. Na osnovu empirijskog istraživanja autorice pokazuju da su kvaliteta života i socijalna podrška ključni prediktori socijalne dobrobiti osoba s mentalnim oboljenjima. Rad posebno ističe značaj razvoja usluga u zajednici i uloge socijalnog rada u procesima oporavka i osnaživanja.

Specifičnosti psihoterapijskog rada sa starijim osobama analizira Tihana Majstorović, oslanjajući se na višegodišnje iskustvo primjene psihodrame u individualnom i grupnom radu.

Autorica ukazuje na izazove rada s osobama treće životne dobi, poput sporog uspostavljanja povjerenja i visoke zastupljenosti traumatskih iskustava, ali istovremeno naglašava potencijal psihodrame kao prostora emocionalne ekspresije, kreativnosti i postizanja terapijske promjene. Rad doprinosi boljem razumijevanju potreba klijenata i važnosti prilagođenih terapijskih pristupa.

Međugeneracijska dimenzija mentalnog zdravlja i društvene kohezije dodatno se razmatra u radu Doris Zubac, koji povezuje Geštalt terapiju s globalnim filozofijama Ubuntu i Buen Vivira. Kroz komparativnu analizu praksi u Bosni i Hercegovini i različitim međunarodnim kontekstima, autorica pokazuje kako psihoterapijski pristupi mogu doprinijeti jačanju međugeneracijskih odnosa i stvaranju sigurnih prostora za dijalog. Rad nudi konkretne preporuke za razvoj dugoročnih inicijativa koje integriraju terapijski rad, podršku i javne politike usmjerene ka društvenoj koheziji.

Četvrta cjelina zbornika fokusirana je na odnos religije, kulture, medija i identiteta u kontekstu savremenih društvenih kriza, s posebnim naglaskom na bosanskohercegovačko društvo. Rad Irene Praskač-Salčin, Selme Ćosić i Elme Huruz-Memović, teorijski i analitički razmatra proces medijizacije religije i njegovu ulogu u oblikovanju religijskog, etničkog i nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini. Polazeći od historijske uloge religije u formiranju etnija i nacija, autorice ukazuju na savremene procese sakralizacije nacije i religizacije politike, u kojima religijski simbolički materijal biva instrumentaliziran u političke i društvene svrhe. Rad istovremeno otvara prostor za kritičko promišljanje drugačije uloge medija u društvu, naglašavajući njihov potencijal ne samo za reprodukciju postojećih stavova, već i za kreiranje novih, inkluzivnijih društvenih diskursa. Na taj način, ova cjelina snažno povezuje pitanja kulture i religije s konceptom društvene odgovornosti i mogućnostima prevazilaženja društvene krize.

Objavljeni radovi pokazuju kako socijalni rad nije samo profesija, već i sredstvo društvene transformacije. Poseban naglasak stavljen je na međugeneracijski dijalog, povezivanje znanja i iskustava različitih generacija te aktivno uključivanje ranjivih grupa u proces donošenja odluka i socijalnih intervencija. Na taj način, Zbornik konkretizira principe IFSW Globalne agende, ilustrirajući njihovu primjenu u lokalnom, regionalnom i međunarodnom kontekstu.

Vjerujemo da će ovaj Zbornik biti vrijedan resurs za sve zainteresirane za razvoj socijalnog rada, unapređenje politika socijalne zaštite i promociju međugeneracijske solidarnosti. Također, nadamo se da će doprinijeti daljnjoj razmjeni znanja, inovativnih rješenja i dobre prakse, te inspirirati nove generacije socijalnih radnika i socijalnih radnica na kreativne i inkluzivne pristupe u prevazilaženju društvenih kriza.

U Sarajevu, januar 2026. godine

Glavna urednica

Prof. dr. Sanela Bašić

Urednici broja

Prof. dr. Dževad Termiz

Doc. dr. Anida Dudić-Sijamija

I. STARENJE, BRIGA I MEĐUGENERACIJSKA SOLIDARNOST

PREFERENCIJE SOCIJALNIH AKTIVNOSTI STARIJIH OSOBA U INSTITUCIONALNOM OKRUŽENJU: MOTIVACIJA, MOGUĆNOSTI I IZAZOVI

SANELA ŠADIĆ ¹

Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

AMER OSMIĆ ²

Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

MAIDA DEDIĆ ³

Ustanova socijalne zaštite Park - Vogošća, Bosna i Hercegovina

BELMA FILIPOVIĆ ⁴

Ustanova socijalne zaštite Park – Vogošća, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Socijalne aktivnosti imaju značajnu ulogu u očuvanju mentalnog i fizičkog zdravlja starijih osoba, doprinoseći njihovoj emocionalnoj stabilnosti, osjećaju pripadnosti i ukupnoj kvaliteti života. Kreiranje različitih sadržaja u institucionalnom okruženju kojima se potiče aktivnost starijih osoba ima višestruke benefite zbog čega ih treba pažljivo osmišljavati i prilagođavati njihovim potrebama, interesima i mogućnostima. Primarni cilj ovog istraživanja je da analizira preferencije korisnika, pri čemu je fokus usmjeren na motivacijske faktore, postojeće mogućnosti i prepreke koje utječu na njihovo sudjelovanje. Istraživanje je realizirano u domovima za starije osobe, javnim i privatnim, na području Kantona Sarajevo, koristeći kvantitativnu metodologiju koja uključuje anketiranje korisnika i stručnjaka koji direktno rade s njima, uzimajući u obzir ključne varijable. Rezultati istraživanja pokazuju da većina starijih osoba prepoznaje značaj socijalnih aktivnosti, ali da njihovo učešće često ograničavaju zdravstveni problemi, nedostatak interesa i neadekvatni uvjeti u ustanovama. S druge strane, stručnjaci ističu izazove poput nedovoljne motiviranosti korisnika, nedostatka finansijskih resursa, kadrovskih kapaciteta, ograničenih prostornih kapaciteta i neadekvatne prilagođenosti potrebama korisnika.

Ključne riječi: *institucionalni smještaj, kvalitet života, motivacija, prepreke, socijalne aktivnosti, starije osobe.*

¹ Kontakt e-mail: sanela.sadic@fpn.unsa.ba

² Kontakt e-mail: amer.osmic@fpn.unsa.ba

³ Kontakt e-mail: maidadedic147@gmail.com

⁴ Kontakt e-mail: belma.filipovic@gmail.com

Abstract: Social activities play a significant role in enhancing the mental and physical health of elderly, contributing to their emotional stability, sense of belonging and overall quality of life. Creating different forms of content in the institutional environment that encourages the activity of elderly has multiple benefits, which is why such content should be carefully designed and adapted to their needs, interests and capabilities. The primary goal of this research is to analyze user's preferences, focusing on motivational factors, existing opportunities and barriers that influence their participation. The research was conducted in the public and private residential care facilities for the elderly in the Sarajevo Canton, using a quantitative methodology that includes conducting surveys with users and professionals who work directly with them, considering key variables. The findings indicate that majority service users recognize the importance of social activities, but that their participation is often limited by health issues, lack of interest and inadequate conditions within the institutions. On the other hand, professionals emphasize challenges such as low user motivation, lack of financial resources, human resource capacities, limited spatial capacities and inadequate adjustment to the users' needs.

Keywords: *institutional care, motivation, elderly, challenges, quality of life, social activities.*

Uvod

Starenje predstavlja složen i dinamičan proces koji obuhvata sve segmente ljudskog života, kako biološke, tako psihološke i društvene. Promjene se dešavaju u svim segmentima života, od društvenih do porodičnih uloga, promjena u porodičnoj strukturi i bogatstvu socijalnih odnosa, što utječe na samopercepciju, osjećaj pripadanja i socijalne uključenosti. Finansijske prilike, fizičko i mentalno zdravlje, kao i struktura i intenzitet socijalnih mreža i odnosa samo su neki od faktora koji utječu na kvalitet starenja. Cjelokupna koncepcija starenja i starosti u savremenom društvu značajno se promijenila, kako u teorijskom smislu, tako i u praktičnom. Rijavec (2017) ističe da su novije teorije starenja usmjerene na očuvanje funkcionalnosti i aktivno uključivanje starijih osoba, dok su ranije teorije naglašavale regresivne procese koji prate starenje kroz gubitak funkcija. Savremena socijalna politika i socijalna zaštita naglašavaju potrebu za većim poštivanjem njihovih prava, dostojanstva i aktivnog učešća u zajednici.

Iako većina starijih osoba očekuje da će ostarjeti u vlastitom domu, u krugu porodice, ipak u određenim životnim okolnostima, naročito kada je ozbiljno narušeno zdravstveno stanje i smanjena sposobnost samostalnog življenja, smještaj u ustanovu socijalne zaštite postaje neophodan. U ovoj tranziciji prelaska u „drugi“ dom – ustanovu dešavaju se složeni psihološki i emocionalni procesi. Dolaskom u ustanovu, osoba se prilagođava novim uvjetima kolektivnog života, što značajno utječe na osjećaj autonomije i slobode u nekim segmentima. S druge strane, boravak u ustanovi može predstavljati i novi početak, pružajući mogućnosti za nova poznanstva i socijalne kontakte, osjećaj sigurnosti i pristup kontinuiranoj brizi i podršci. Osoba koja je ranije patila od usamljenosti može u ustanovi pronaći novi osjećaj smisla i pripadnosti. Stvaranje novih prijateljstava i učešće u grupnim aktivnostima zasigurno pozitivno utječu na njihovo mentalno i emocionalno zdravlje (Der-višbegović, 2004).

Osjećaj pripadanja zajednici i mogućnost interakcije s drugima imaju značajnu ulogu u očuvanju psihološke dobrobiti i smanjenju negativnih osjećaja poput usamljenosti i socijalne izolacije (Dervišbegović, 2004, Šadić, 2009). Jedan od izraženijih problema savremenog društva jeste osjećaj usamljenosti, koji posebno pogađa starije osobe, često zbog gubitka članova porodice, tako i zbog smanjene pokretljivosti i ograničenih društvenih kontakata. Prema istraživanju Caritasa (2010), gotovo polovina starijih osoba (48,5%) izjavila je da se osjeća usamljeno. Gledajući s ove vremenske distance, ovaj postotak je zasigurno daleko veći, a potrebe starijih osoba za smještanjem u ustanove socijalne zaštite sve izraženije. Nerijetko, usamljenost i/ili socijalna izolacija je jedan od primarnih razloga dolaska u ustanovu.

Primarna funkcija domova za starije osobe, kao ustanova socijalne zaštite, jeste osigurati smještaj, socijalnu i zdravstvenu njegu osobama koje su bez porodične brige ili kojima je potrebna dodatna briga i podrška. Osim usluga brige, jednako je važno osigurati kvalitetan socijalni ambijent u kojem starije osobe mogu ostvariti svoje potencijale i održavati međuljudske odnose. Ustanove socijalne zaštite koje pružaju zaštitu i brigu o starijim osobama trebale bi kreirati kvalitetne životne uvjete za sve korisnike, što uključuje omogućavanje izbora u svakodnevnim aktivnostima, osnaživanje korisnika kroz socijalne i radno-okupacione aktivnosti.

Socijalni radnici imaju važnu ulogu u ovim procesima pružanja podrške i adaptacije na novu sredinu i s drugim stručnjacima planiraju i provode društvene aktivnosti. Iako ustanova kao kolektivni smještaj ima svoju ustaljenu strukturu i dinamiku, važno je da u svom radu uvažava individualne potrebe i dostojanstvo korisnika. Stoga stručnjaci imaju zadatak osigurati individualizirani pristup svakom korisniku, poštujući njegove želje, potrebe i interese (Bauer et al., 2014). Korisnici domova predstavljaju heterogenu skupinu koja se razlikuje prema starosnoj strukturi, zdravstvenom stanju i interesima, stoga je važno uvažiti ove razlike prilikom planiranja i organizacije grupnih aktivnosti.

Osim navedenih individualnih kapaciteta, preferencije će ovisiti o brojnim faktorima, uključujući stepen motiviranosti za sudjelovanjem, način života prije dolaska u ustanovu, fizičko i psihičko zdravlje, mehanizam prilagodbe na institucionalni smještaj, kao i stepen zainteresiranosti (Rusac, 2021).

Individualni plan socijalne zaštite predstavlja temeljni instrument profesionalnog rada kojim se osigurava profesionalan i ciljano osmišljen sadržaj aktivnosti, prilagođen specifičnim potrebama, interesima i funkcionalnim sposobnostima korisnika. Zakonodavni okvir propisuje obavezu ustanova socijalne zaštite da za svakog korisnika kreira individualizirani plan zaštite, zasnovan na procjeni njegovih potreba, preferencija, prethodnih iskustava i potencijala za aktivno uključivanje (Zakon o ustanovama socijalne zaštite FBiH, 2022).

Navedeni zakon naglašava kako socijalno zbrinjavanje ne podrazumijeva samo osiguravanje osnovnih životnih potreba poput smještaja, ishrane i lične higijene, već treba omogućiti adekvatne uvjete za njihovu integraciju u društveni život unutar institucije.

Socijalna podrška, kako je definirana u zakonu, obuhvata radno-okupacionu terapiju, psihosocijalnu podršku i organizirane radne aktivnosti, što su značajni elementi u kreiranju okruženja pogodnog za aktivno i zdravo starenje. Ovakve aktivnosti ne samo da pružaju korisnicima priliku za socijalizaciju, već i doprinose njihovoj psihološkoj dobrobiti, rehabilitaciji i osjećaju pripadnosti. Socijalni radnik treba djelovati kao voditelj procesa, koji će omogućiti starijim osobama da ostvare svoje potencijale i održavaju aktivan društveni život (Rijavec, 2017). Aktivnosti poput zajedničkih obroka, kreativnih radionica, sportskih aktivnosti i društvenih igara pomažu starijim osobama da ostanu mentalno aktivne i povezane s drugima (Chen et al., 2021). Neka istraživanja pokazuju da sudjelovanje u organiziranim aktivnostima može smanjiti rizik od kognitivnog propadanja i depresije kod starijih osoba (Ayalon et al., 2016).

Aktivnosti koje podstiču rad u grupi i razvijaju grupnu dinamiku kao što su zajednički izleti i kulturni događaji, pokazale su se efikasnim u jačanju osjećaja zajedništva i općeg zadovoljstva korisnika (Haslam et al., 2018). Također, aktivnosti poput društvenih igara, pjevanja, radionica i sportskih aktivnosti pomažu u održavanju kognitivnih sposobnosti, smanjuju osjećaj usamljenosti i tjeskobe (Miloš, 2019).

Institucionalni smještaj može biti prihvatljivo rješenje ako osigurava strukturiranu i podržavajuću okolinu u kojoj se korisnici tretiraju kao aktivni i ravnopravni sudionici života ustanove (Ormanović, 2022). Međutim, određeni izazovi poput nedovoljnih kadrovskih kapaciteta, finansijskih ograničenja i nedovoljne raznolikosti ponuđenih aktivnosti mogu utjecati na njihovo zadovoljstvo životom u ustanovi (Sixsmith & Sixsmith, 2008).

Razmatranje pitanja preferencija socijalnih aktivnosti starijih osoba podrazumijeva razumijevanje značaja aktivnog i zdravog starenja. Koncepti zdravog i uspješnog starenja naglašavaju očuvanje fizioloških funkcija i optimizaciju mogućnosti za kvalitetan život u starijoj dobi, dok aktivno i produktivno starenje ističu društveni angažman pojedinca, neovisno o prirodi tih aktivnosti (Bara & Podgorelac, 2015: 66). Aktivno starenje može se shvatiti kao proces unapređenja zdravstvenih, socijalnih mogućnosti s ciljem osiguranja kvalitetnog života u starijoj dobi (WHO, 2002). Predrasude o neaktivnosti i neproduktivnosti starijih osoba nisu utemeljene na činjenicama i često dovode do pogrešnih zaključaka o njihovim kreativnim i radnim sposobnostima (Bara & Podgorelac, 2015: 66).

U istraživanju Šadić, Ramić, Osmanović i Smajlović (2025) provedenom u domovima za starije osobe na području Tuzlanskog kantona, pokazano je da većina starijih osoba slobodno vrijeme provodi u pasivnim aktivnostima poput gledanja televizije i odmora, dok su rekreativne i društvene aktivnosti znatno rjeđe.

Autori naglašavaju da upravo uključivanje u organizirane grupne i kreativne aktivnosti doprinosi većem zadovoljstvu i smanjenju osjećaja izoliranosti. Situacija nije znatno povoljnija u općoj populaciji budući da istraživanje provedeno u Kantonu Sarajevo ukazuje na identične probleme – većina starijih osoba ne prakticira rekreativne aktivnosti (Šadić i Emirhafizović, 2018). Jedan dio starijih osoba, koji je nešto aktivniji, najčešće navodi druženje s porodicom, prijateljima i komšijama, kao i učešće u društvenim događajima, vjerskim okupljanjima i hobijima, poput šaha, čitanja ili šetnje.

U okviru politika aktivnog starenja, naglasak se stavlja na poticanje dugotrajnog fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja starijih osoba kroz participaciju u društvenom i ekonomskom životu (WHO, 2002). Aktivno starenje podrazumijeva omogućavanje starijim osobama da produže svoju neovisnost i očuvaju kvalitetu života. Stoga nacionalne strategije često uključuju mjere koje podržavaju starije osobe u samostalnom odlučivanju o vlastitom načinu života, promociju zdravih životnih stilova života i pristup uslugama koje im omogućuju aktivno sudjelovanje u zajednici (Walker, 2018). U tom kontekstu, institucionalni smještaj trebao bi se prilagođavati principima aktivnog starenja kroz razvoj zajedničkih aktivnosti i socijalne interakcije.

Metodologija

Cilj ovog istraživanja je doprinos naučnom i praktičnom razumijevanju značaja socijalnih aktivnosti za starije osobe smještene u ustanovama (javnim i privatnim) na području Kantona Sarajevo. Istraživanjem se nastojalo dublje razumjeti način na koji starije osobe percipiraju slobodne aktivnosti, koji su motivi za sudjelovanjem, kao i koje su prepreke za aktivno učešće u socijalnim i rekreativnim sadržajima, ali i razmotriti mogućnosti za unapređenje programa u domovima za starije osobe. U svrhu sveobuhvatnijeg uvida, u istraživanju su, osim korisnika, sudjelovali i uposlenici domova, profesionalci koji direktno rade sa starijim osobama.

Na osnovu navedenog, osnovno istraživačko pitanje u toku istraživačkog procesa glasilo je: *Kako starije osobe i profesionalci u domovima za starije percipiraju značaj, dostupnost i kvalitet socijalnih i rekreativnih aktivnosti, te koji su ključni faktori motivacije i prepreke koje utječu na participaciju starijih osoba u organiziranim oblicima slobodnog vremena?*

Shodno navedenom formirana je generalna hipoteza koja se provjeravala u toku istraživačkog procesa i koja je glasila: *Fizičke poteškoće, zdravstvena ograničenja i nedostatak prilagođenih aktivnosti predstavljaju prepreke koje reduciraju participaciju starijih osoba u rekreativnim sadržajima.* Kako bismo dobili odgovore na postavljeno problemsko pitanje i hipotezu, provedeno je empirijsko istraživanje koje je uključivalo prikupljanje i analizu podataka o percepciji starijih osoba i profesionalaca u institucionalnom smještaju o slobodnim aktivnostima.

Istraživanje je kvantitativnog tipa, a njegovi glavni instrumenti su posebno kreirani anketni upitnici za korisnike i za profesionalce. Anketni upitnici su (polu)zatvorenog tipa, a pitanja su strukturirana u dva dijela. Prvi dio obuhvatio je pitanja o sociodemografskim obilježjima ispitanika, dok se drugi dio odnosio na motive za učešće u aktivnostima, stepenu zadovoljstva i percipirane izazove u organizaciji slobodnog vremena. Na kraju upitnika uključeno je i jedno otvoreno pitanje, s ciljem da ispitanici imaju priliku slobodno izraziti svoja mišljenja, prijedloge i iskustva koja mogu dodatno doprinijeti interpretaciji kvantitativnih nalaza.

Istraživanje je provedeno u javnim i privatnim domovima za starije osobe na području Kantona Sarajevo: Kantonalna javna ustanova „Gerontološki centar“ Sarajevo, Ustanova socijalne zaštite Park - Vogošća i Dom za starije osobe Sentivo, tokom februara i marta 2025. godine. Uzorak je činilo 137 ispitanika, od čega su 122 korisnika (50% iz javnih i 50% iz privatnih domova) i 15 stručnjaka različitih profila koji rade s korisnicima (socijalni radnici, psiholozi, zdravstveni radnici i terapeuti). Ovako strukturiran uzorak omogućio je komparativni uvid u razumijevanje istraživane problematike ove dvije skupine ispitanika.

Diferenciranje uzorka na korisničku populaciju i stručne saradnike, kao i na javni i privatni sektor, metodološki je opravdano primarno iz razloga što omogućava analizu različitih perspektiva o zadovoljstvu uslugama, motivima za učešće u aktivnostima, kao i percipirane izazove u organizaciji slobodnog vremena te iskustvima boravka u domu kada je riječ o slobodnom vremenu. Struktura uzorka pruža komparativni okvir za razumijevanje istraživane problematike iz pozicije korisnika i profesionalaca koji rade s njima.

Analiza podataka izvršena je u programu SPSS (Statistical package for social sciences), primjenom deskriptivne i inferencijalne statistike radi utvrđivanja statistički značajnih razlika između ispitanika. Istraživanje je provedeno u skladu s etičkim načelima naučnog rada, a za njegovo provođenje dobivena je saglasnost Etičkog odbora Univerziteta u Sarajevu – Fakultet političkih nauka (odlukom od 7. februara 2025. godine), a svi sudionici su informirani o cilju istraživanja, uz garantiranu anonimnost i dobrovoljno sudjelovanje. U istraživanju su sudjelovale starije osobe koje su dale pristanak, a odabir ispitanika izvršen je uz pomoć uposlenika domova.

Naglašeno je da je sudjelovanje u anketi dobrovoljno i da ispitanici mogu preskočiti pitanja koja smatraju neugodnim. Svaki ispitanik je dao informirani pristanak za sudjelovanje u istraživanju. Također je istaknuto da će svi prikupljeni podaci biti korišteni isključivo u naučnoistraživačke svrhe, a podaci koji bi mogli otkriti identitet sudionika neće biti objavljeni i bit će tretirani kao strogo povjerljivi. U nastavku su prezentirani rezultati istraživanja iz kojih se može dobiti uvid o mogućnostima, stepenu zadovoljstva i izazovima.

Rezultati istraživanja

U kontekstu istraživane teme, osobito je važno pitanje zdravstvenog stanja osobe i pitanja motiviranosti korisnika za sudjelovanje u bilo kojim organiziranim aktivnostima u domovima za starije osobe. Čini se važnim istaknuti da polovina ispitanika procjenjuje svoje zdravlje zadovoljavajućim (48%), a vrlo dobrim i čak odličnim (26,3%), što je četvrtina ispitanika, dok druga četvrtina korisnika ocjenjuje zdravstveno stanje lošim i vrlo lošim (25,4%). Samoprocjena dobrog zdravstvenog stanja može se povezati s pitanjem motivacije i razlozima dolaska u ustanovu, kao i kapacitetima korisnika za sudjelovanje u aktivnostima. Povezano s tim, osobe koje svoje zdravlje procjenjuju dobrim obično posjeduju veće funkcionalne kapacitete i imaju viši nivo motivacije za aktivno uključivanje. Nasuprot tome, osobe koje vlastito zdravlje ocjenjuju lošijim često imaju smanjene kapacitete i izraženiju potrebu za prilagođenim oblicima aktivnosti.

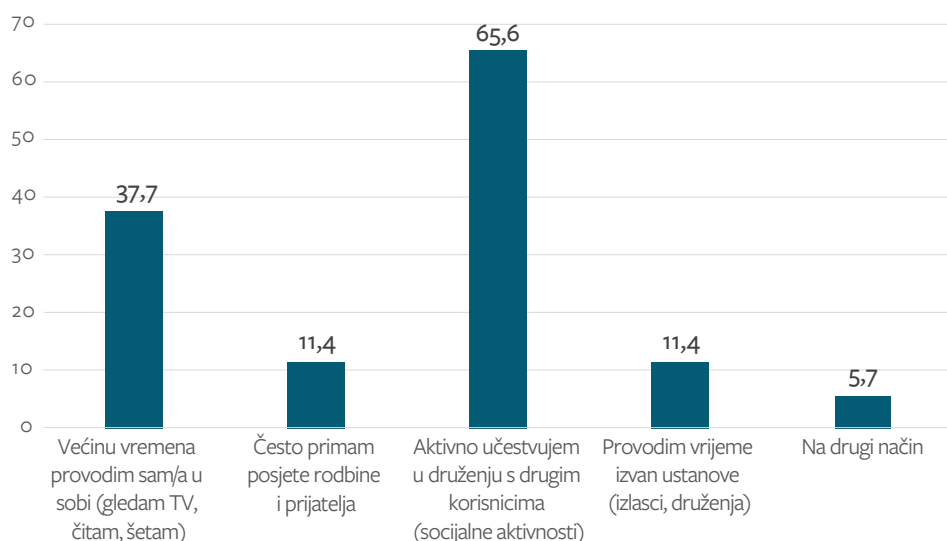
Životne navike se tokom života mijenjaju, zbog čega nam se činilo važnim ispitati da li su korisnici imali neke hobije i prije dolaska u ustanovu. Zanimljivo je da je nešto više od polovine ispitanika (57,4%) i ranije imalo neke hobije, dok je jedan dio povremeno imao neke aktivnosti (11,5%).

Istovremeno, 31,1% navodi da nije imao hobije, što su također prepoznali autori Šadić i Emirhafizović (2018), koji ističu da starije osobe često ne navode hobije kao dio svojih životnih sadržaja. Ipak, u interpretaciji ovih saznanja treba biti oprezan, budući da se vremenom mijenja percepcija onoga što se smatra hobijem. Većina ispitanika pripada generacijama koje su veliki dio života posvetile radu, i često se bavile na primjer zemljoradnjom, koja se danas uglavnom percipira kao hobi, dok je nekada bila nužna i funkcionalna aktivnost.

Ipak, dobiveni rezultati ovog istraživanja sugeriraju da je značajan broj ispitanika u periodu prije dolaska u ustanovu imao uspostavljene obrasce provođenja slobodnog vremena. Promjenom okruženja i dolaskom u dom, većina ispitanika prestala je s prakticiranjem hobija i aktivnosti kojima su se ranije bavili, pri čemu kao glavni razlog navode lošije zdravstveno stanje (33,6%).

Ipak, nešto više od četvrtine (26,2%) ispitanika je nastavio s tim aktivnostima. Manji dio ispitanika (3,3%) naveo je neadekvatne uvjete kao prepreku, dok isti postotak više ne pokazuje interes za svoje ranije hobije.

Polazeći od činjenice da korisnici prilikom dolaska u ustanovu prolaze kroz promjenu svojih ustaljenih životnih navika, od posebnog je značaja analizirati načine na koje trenutno strukturiraju svoje svakodnevne aktivnosti te u kojoj su mjeri dostupne i iskorištene mogućnosti koje doprinose kvalitetnijem i sadržajnijem provođenju vremena.

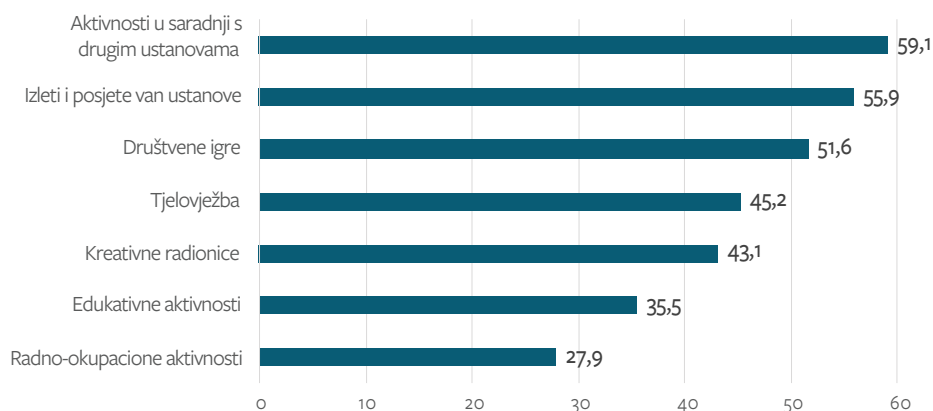

Grafikon 1. Kako najčešće provodite dan u ustanovi socijalne zaštite? (N=122)

Uvidom u dobivene rezultate primjetno je da polovina ispitanika provodi vrijeme u druženju s drugim korisnicima (50%). Iako je riječ o neformalnim oblicima druženja, njihova učestalost i važnost u svakodnevici korisnika potvrđuju da druženje s drugim korisnicima predstavlja značajan segment života u ustanovi, jer doprinosi osjećaju pripadnosti, emocionalnoj stabilnosti i zadovoljstvu boravkom, te može djelovati kao zaštitni faktor protiv socijalne izolacije.

Međutim, značajan dio ispitanika (37,7%) većinu vremena provodi samostalno, bilo u gledanju televizije, čitanju ili šetnji. Ovaj podatak može ukazivati na potrebu korisnika za tišinom i uživanjem u samostalnim aktivnostima, što je posebno važno uzme li se u obzir da zdravstveno stanje starijih osoba često zahtijeva više odmora i reduciranih stimulacija. Istovremeno, dobiveni rezultati mogu signalizirati i nedostatak raznovrsnih, sadržajno osmišljenih i zdravstveno prilagođenih aktivnosti koje bi bile atraktivne da zaokupe pažnju na drugačiji način. Manji dio korisnika (8,2%) često prima posjete rodbine i prijatelja, dok svega 1,6% ispitanika navodi da provodi vrijeme izvan ustanove. Također, 2,5% ispitanika navelo je druge načine provođenja vremena, što upućuje na individualne potrebe i interese. Navedeno ukazuje da kvalitet svakodnevnog života u ustanovi značajno zavisi od ravnoteže između dostupnosti socijalnih kontakata, prilagođenih individualnih i kolektivnih sadržaja te zdravstveno usklađenih aktivnosti, što predstavlja važan okvir za unapređenje ukupnog zadovoljstva korisnika.

Analiza pitanja učestalosti sudjelovanja u aktivnostima koje nudi ustanova pokazuje relativno ravnomjernu distribuciju odgovora. Većina ispitanika (44,2%) navodi da redovno sudjeluje u organiziranim aktivnostima, dok nešto više od jedne četvrtine (27%) to čini povremeno. Nasuprot tome, svaki četvrti ispitanik (28,7%) izjavljuje da nikada ne sudjeluje u ponuđenim sadržajima, što može ukazivati na nedostatak interesa, zdravstvene prepreke ili neadekvatnu usklađenost aktivnosti s potrebama i interesima.

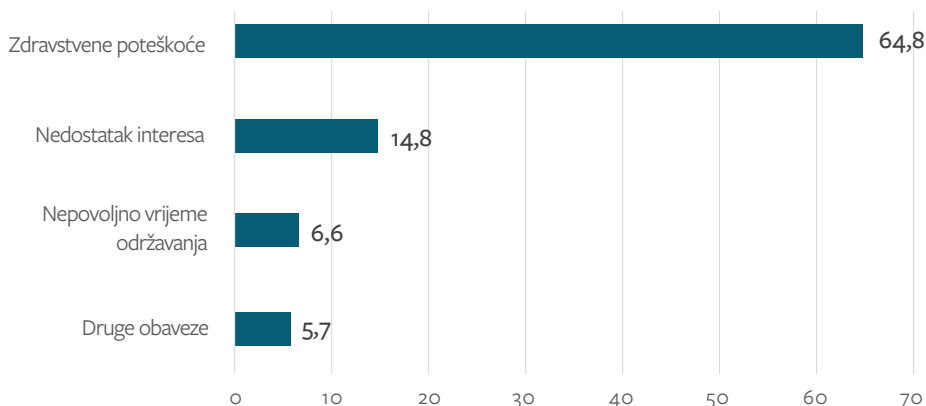
Grafikon 2. Koje od ponuđenih aktivnosti najčešće birate? (N=93)

Kada je riječ o preferencijama aktivnosti, odgovori pokazuju širok raspon odabira, što je očekivano s obzirom na to da su ispitanici imali mogućnost višestrukog odgovora. Od ponuđenih sedam izbora čini se da ispitanici za nijansu daju prednost aktivnostima u saradnji s drugim ustanovama (59,1%), kao i izletima i posjetama (55,9%), što upućuje na važnost saradnje s drugim ustanovama ili organizacijama. Društvene igre, poput šaha, karti i domina su također prepoznate i značajne aktivnosti kod 51,6% ispitanih. Tjelovježba, bilo da se radi o nekoj vrsti individualne fizičke aktivnosti, organizirane ili samostalne, na primjer šetnja (45,2%) je također važna aktivnost među korisnicima, što može ukazivati na svijest o važnosti očuvanja fizičkog zdravlja i mobilnosti. Kreativne radionice (43,1%), koje uključuju crtanje, muzikoterapiju i izradu predmeta, zauzimaju značajan udio, što sugerira da dio korisnika uživa u izražavanju kroz kreativne aktivnosti. Interes za edukativne aktivnosti (35,5%), poput kvizova, kurseva stranih jezika i edukacija o zdravlju i tehnologiji je nešto manji. Najmanji je interes za radno-okupacione aktivnosti (27,9%), poput kuhanja, pletenja i šivenja, što može ukazivati kako na smanjenu motiviranost, ali i ograničene resurse ustanove za organizaciju ovakvih aktivnosti. Raznolike preferencije korisnika ukazuju na potrebu za multidimenzionalnim pristupom planiranju aktivnosti, pri čemu je važno osigurati balans između socijalnih, rekreativnih, edukativnih i kreativnih sadržaja kako bi se odgovorilo na interese korisnika i doprinijelo njihovom zadovoljstvu.

Potrebno je naglasiti da na pitanje o izboru aktivnosti 23,8% ispitanika nije odgovorilo, a razlog može biti da preferiraju samostalno provođenje vremena i ne sudjeluju u društvenim aktivnostima. T-test analizom preferencija aktivnosti u odnosu na spol, mjesto stanovanja i obrazovanje može se zaključiti da korisnici iz urbanih sredina češće biraju društvene igre, tjelovježbu i kreativne radionice, dok kod radno-okupacione terapije nisu uočene razlike. Edukativne radionice su nešto češći izbor kod korisnika koji su naveli da dolaze iz ruralnih krajeva, kao i kod aktivnosti u organizaciji s drugim ustanovama. Kod izleta i posjeta drugim ustanovama nije uočena razlika. Muškarci nešto češće biraju društvene igre i edukativne radionice, izlete i posjete, dok žene češće biraju tjelovježbu i radno-okupacione terapije i kreativne radionice.

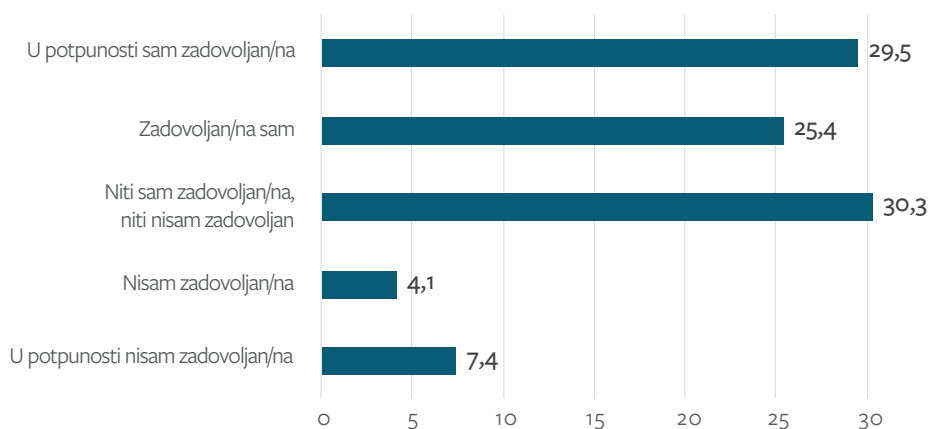
Ispitanici s višim obrazovanjem češće sudjeluju u socijalnim aktivnostima u odnosu na one s nižim obrazovanjem. Osobe bez formalnog obrazovanja najmanje sudjeluju u socijalnim aktivnostima. Na pitanje *Koliko ste zadovoljni ponudom društvenih aktivnosti u ustanovi?* dobiveni rezultati pokazuju da većina ispitanika izražava određeni stepen zadovoljstva ponudom društvenih aktivnosti u ustanovi (54,9%), dok istovremeno 30,3% ispitanika nema jasan stav u vezi s ovim pitanjem. Međutim, 11,5% korisnika nije zadovoljno ponudom i organizacijom aktivnosti.

Jedno od ključnih pitanja u ovom istraživanju je pitanje motivacije korisnika, kao ključnog pokretača za njihovu uključenost. Osim važnosti sudjelovanja u društvenim aktivnostima, benefiti su višestruki, kako na socijalnom, mentalnom tako i na fizičkom nivou. Tako smo na pitanje: Šta Vas motivira da sudjelujete u slobodnim aktivnostima? dobili uvid da je korisnicima najvažnije druženje s drugima (69,7%), što je ključni motiv za sudjelovanjem u aktivnostima, što ukazuje na značaj povezanosti i pripadanja. Također, značajan dio korisnika (63,9%) navodi zabavu i razonodu kao važan faktor, što potvrđuje potrebu za aktivnostima koje pružaju osjećaj opuštenosti. Jednako je važno i održavanje mentalnog zdravlja za 63,9% ispitanika. Dobiveni rezultati potvrđuju tezu da kvalitetno osmišljene aktivnosti, koje potiču socijalnu interakciju i mentalno blagostanje, predstavljaju bitan preduvjet za aktivnije i zadovoljnije uključivanje korisnika u život ustanove. Osim pitanja motiviranosti, razmotrili smo i koje su glavne prepreke na putu ka većoj participaciji u aktivnostima.

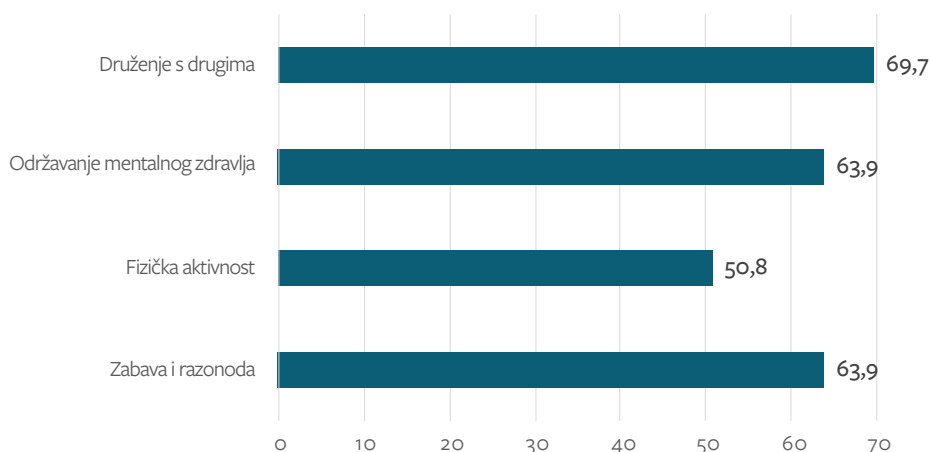
Grafikon 3. Koje su glavne prepreke koje vas sprečavaju da sudjelujete u aktivnostima? (N=122)

Rezultati istraživanja pokazuju da su prepreke za sudjelovanje korisnika najčešće zdravstvene prirode (64,8%), što ukazuje na značajan utjecaj fizičkog stanja na mogućnost sudjelovanja u aktivnostima. S druge strane, nedostatak interesa navodi 14,8% ispitanika. Manji broj ispitanika navodi nepovoljno vrijeme održavanja aktivnosti (6,6%) ili neke druge obaveze (5,7%). Uočene prepreke u sudjelovanju, ponajprije zdravstvene naravi, potrebno je sagledati u odnosu na kvalitet i strukturu ponuđenih aktivnosti, budući da percepcija dostupnosti i raznovrsnosti sadržaja u značajnoj mjeri utječe na motivaciju korisnika.

Grafikon 4. Koliko ste zadovoljni ponudom društvenih aktivnosti u ustanovi? (N=122)

Kada je riječ o zadovoljstvu ponudom društvenih aktivnosti većina korisnika je zadovoljna aktivnostima koje ustanova nudi, neutralan stav ima svako četvrti ispitanik (30,3%) što upućuje na prostor za unapređenje ponude, kako u smislu raznovrsnosti, tako i u smislu boljeg prilagođavanja potrebama različitih korisničkih profila korisnika, pogotovo kada je riječ o onima koji imaju zdravstvene poteškoće. Upravo zato je važno razumjeti koji faktori motiviraju korisnike da se uključe u aktivnosti, što posebno dolazi do izražaja u analizi odgovora na pitanje o razlozima učešća u aktivnostima koje ustanove nude.

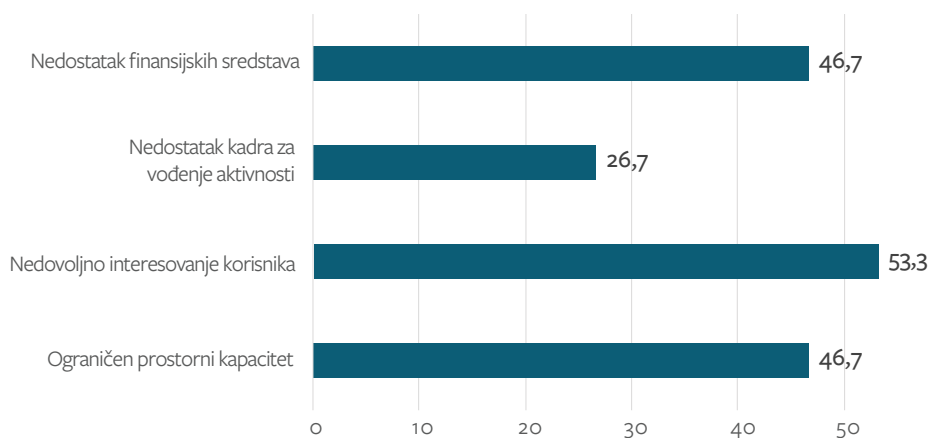

Grafikon 5. Šta Vas motivira za učešće u aktivnostima (N=122)

Ustanove ulažu napore u kreiranju i realizaciji različitih programa, sudjelovanje korisnika u organiziranim aktivnostima i dalje ostaje nedovoljno. Na to upućuje podatak da svaki drugi ispitanik (55,7%) navodi da ne sudjeluje redovno u ponuđenim aktivnostima. Kao najčešći razlog za nesudjelovanje većina ispitanika navodi zdravstvena ograničenja i nedostatak interesa i motivacije. Uprkos nedovoljnoj motiviranosti, ipak treba istaknuti, da korisnici i kada nisu aktivni sudionici organiziranih sadržaja, ističu vrijednost socijalne interakcije, kao i podatak da 86,7% ispitanika smatra kako je sudjelovanje u aktivnostima važno za očuvanje mentalnog zdravlja. Osjećaj svrhe i produktivnosti pokazao se kao jedan od značajnih motiva za uključivanje, što je istaknulo njih 86,6%. Salić (2024) u svom istraživanju zaključuje da „rezultati pokazuju da institucionalni smještaj za njih ima svoje prednosti kroz mogućnost da se druže s vršnjacima, imaju ispunjeno vrijeme, potrebnu podršku od osoblja i socijalnih radnika, te adekvatnu zdravstvenu zaštitu“. Ovi nalazi ukazuju da, iako postoje objektivne prepreke sudjelovanju, institucionalni programi ipak mogu doprinijeti kvaliteti života korisnika.

Savremene gerontološke teorije doprinose razumijevanju značaja organiziranih aktivnosti u fizičkom, psihičkom i emocionalnom smislu, međutim, njihova konkretna primjena u institucionalnom kontekstu često nailazi na brojne prepreke. Stručnjaci koji rade u ustanovama za smještaj starijih osoba suočavaju se s nizom izazova u njihovoj provedbi. Kako je identificiran nedostatak motivacije i kod samih korisnika, isti probleme identificiraju i profesionalci.

Razlozi su često povezani sa zdravstvenim poteškoćama, smanjenom pokretljivošću te kognitivnim i emocionalnim promjenama koji prate starenje. Situaciju dodatno otežava što se ponuđeni programi uglavnom kreiraju za relativno zdrave i pokretljive korisnike. Iako već možemo zaključiti da su aktivnosti u institucionalnom smještaju prepoznate kao značajne, te smo uvidjeli da ustanove organiziraju slobodno vrijeme za svoje korisnike, bilo je važno postaviti pitanje koji su to izazovi s kojim se oni, kao uposlenici suočavaju.

Grafikon 6. Izazovi stručnjaka u organizaciji aktivnosti (N=15)

Budući da je upitnik omogućavao višestruki izbor, može se uočiti da je jedna od dominantnijih prepreka nedovoljna zainteresiranost korisnika, što potvrđuje 53,3% stručnjaka. Drugi problem je nedostatak finansijskih sredstava (46,7%). Naime, radi se o tome da ustanove često nemaju budžete za razvoj programa, koji često iziskuju nabavku materijala ili organizaciju aktivnosti. Problem predstavlja i nedostatak prostora (46,7%).

Nedostatak ili neadekvatnost prostorija onemogućava ili otežava organizaciju grupnih aktivnosti. Slobodne aktivnosti u domovima ponekad se organiziraju u saradnji s drugim ustanovama i organizacijama, a korisnici ovakav vid aktivnosti posebno preferiraju, jer im pruža priliku za susrete s drugim ljudima, ali i promjenu okruženja i nova iskustva. Tako, 86,7% profesionalaca navodi da se ovakve aktivnosti organiziraju povremeno. Dodatni izazov u organiziranju aktivnosti je nedostatak kadra (26,7%), koji nije dovoljan da odgovori na sve potrebe korisnika. Kadrovski deficit je kontinuirani problem u ustanovama za starije osobe, a angažman profesionalaca koji bi se primarno bavili organiziranjem aktivnosti postaje sve potrebniji.

Ovi izazovi upućuju na potrebu za sistemskim pristupom u planiranju i organizaciji aktivnosti u institucionalnom okruženju, baziran na interdisciplinarnoj saradnji, procjeni potreba korisnika i primjenu participativnih principa u kreiranju programa.

Zaključak

Savremeni pristupi starosti i starenju, zasnovani na principima aktivnog i dostojanstvenog starenja, trebaju biti integrirani u institucionalne prakse domova za starije osobe kako bi se korisnicima omogućio kvalitetan, ispunjen i smislen život. Implementacija ovakvog pristupa podrazumijeva, s jedne strane, motiviranost korisnika i relativno dobro zdravstveno stanje, a s druge strane adekvatne institucionalne i kadrovske kapacitete koji mogu podržati njihovo aktivno uključivanje i razvoj. Organizacija socijalnih aktivnosti u ustanovama za starije osobe predstavlja kompleksan proces obilježen višestrukim strukturnim, organizacijskim i individualnim ograničenjima.

Rezultati istraživanja ukazuju na to da većina ispitanika pozitivno ocjenjuje ponudu aktivnosti u domovima za starije, pri čemu su neke aktivnosti dostupne na dnevnoj bazi kao što su društvene igre i kreativne radionice, a koje doprinose očuvanju mentalnog i fizičkog zdravlja. Jedna od identificiranih prepreka za sudjelovanjem u aktivnostima je zdravstveno stanje.

Primjetna je želja ispitanika za dinamikom, raznovrsnosti i promjenom rutine, a u prilog tome govori činjenica da ispitanici visoko vrednuju aktivnosti koje se organiziraju u saradnji s drugim ustanovama ili organizacijama, kao što su izleti, posjete i gostovanja. Stoga u cilju unapređenja ukupnog iskustva boravka u ustanovi potrebno je raditi na kreiranju raznovrsnosti programa usmjerenih na poboljšanje kvaliteta života, kroz socijalnu interakciju unutar institucije, ali i kroz saradnju s drugima. Čini se važnim istaknuti da iako kolektivni smještaj pruža mogućnosti za socijalnu interakciju s drugim korisnicima, ipak, gotovo trećina korisnika i dalje većinu vremena provodi sama, izražavajući sklonost ka individualnim aktivnostima, poput šetnje, čitanja ili gledanja televizora.

Neki od ključnih institucionalnih izazova, koje prepoznaju profesionalci su nedovoljan interes korisnika, nedostatak finansijskih sredstava, ograničeni prostorni kapaciteti i kadrovski deficit. Navedeni faktori djeluju ograničavajuće na mogućnosti kontinuiranog i kvalitetnog provođenja aktivnosti. Sveukupno posmatrano, istraživanje potvrđuje potrebu za sistemskim jačanjem resursa, ulaganjima u profesionalni kadar koji bi se primarno bavio njihovim osmišljavanjem i koordinacijom, te strateškim planiranjem aktivnosti prilagođenih funkcionalnim mogućnostima korisnika, te time osigurala participacija. Unapređenje kvaliteta slobodnih aktivnosti nije samo pitanje organizacijskih kapaciteta, već predstavlja ključni element očuvanja psihološkog blagostanja, socijalne uključenosti i dostojanstva starijih osoba u institucionalnom okruženju.

Literatura

- o Ayalon, L., Gum, A. M., Feliciano, L., & Areán, P. A. (2016). Ethnic disparities in beliefs about mental health service use among older primary care patients. *American Journal of Geriatric Psychiatry*, 14(7), 567-575.
- o Bauer, M., Fetherstonhaugh, D., Tarzia, L., Beattie, E., & Nay, R. (2014). Staff-family relationships in residential aged care facilities: The views of residents' family members and care staff. *Journal of Applied Gerontology*, 33(5), 564-585. <https://doi.org/10.1177/0733464812468503>
- o Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3), 497-529.
- o Cattan, M., White, M., Bond, J., & Learmouth, A. (2005). Preventing social isolation and loneliness among older people: A systematic review of health promotion interventions. *Ageing and Society*, 25(1), 41-67.
- o Chen, Y., Hicks, A., & While, A. E. (2013). Loneliness and social support of older people in China: A systematic literature review. *Health & Social Care in the Community*, 22(2), <https://doi.org/10.1111/hsc.12051>
- o Dupuis-Blanchard, S., Neufeld, A., & Strang, V. R. (2015). The significance of social engagement in relocated older adults. *Canadian Journal on Aging*, 28(3), 263-277.
- o Emirhafizović, M., Šadić, S. (2018) Ageing in the Urban Context: Evidence from Sarajevo. *Social Studies*, Volume 15, No.1. https://journals.muni.cz/socialni_studia/article/view/11221
- o Haslam, C., Cruwys, T., Haslam, S. A., Dingle, G. A., & Chang, M. X. L. (2018). *Group memberships and quality of life: Social cure but also social curse?* *Journal of Personality and Social Psychology*, 110(6), 1123-1137.
- o International Federation of Social Workers. (2000). Definition of social work. <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>
- o Miloš, D. (2019). *Psihosocijalni aspekti starenja i mentalno zdravlje starijih osoba*. Zagreb: Institut za gerontologiju.

- o Ormanović, M. (2022). Predrasude o institucionalnom modelu zaštite starijih osoba. *Magistarski rad*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
- o Rijavec, M. (2017). *Psihologija starenja: Teorije i prakse*. Zagreb: Naklada Slap.
- o Rusac, S. (2021). *Socijalni rad sa starijim osobama u institucijama*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci.
- o Salić, N. (2024). Kvalitet života starijih osoba u institucionalnom obliku zaštite kroz korisničku perspektivu. *Društvene i humanističke studije (DHS)*, 9(1), 1067–1096. <https://doi.org/10.51558/2490-3647.2024.9.1.1067>
- o Sixsmith, A., & Sixsmith, J. (2008). Ageing in place in the United Kingdom. *Ageing International*, 32(3), 219-235.
- o Šadić, S., Ramić, S., Osmanović, N., & Smajlović, A. (2025). Kvalitet života starijih osoba u ustanovama socijalne zaštite na području Tuzlanskog kantona. *Društvene i humanističke studije (DHS)*, 1 (27) (2025), 817-842. DOI 10.51558/2490-3647.2025.10.1.817
- o Šadić, S. (2009) Komunikacija u humanim profesijama-između profesionalnog i osobnog, *NAŠA ŠKOLA*, Godina LV Broj 47/217, str. 77-87.
- o World Health Organization. (2002). *Active ageing: A policy framework*. Geneva, Switzerland: World Health Organization.
- o Zakon o ustanovama socijalne zaštite Federacije Bosne i Hercegovine, Službene novine Federacije BiH, broj 64/22

TRANSNACIONALIZACIJA NJEGE STARIJIH OSOBA U SLOVENIJI: PERSPEKTIVA MIGRANTSKIH RADNICA IZ ZEMALJA BIVŠE JUGOSLAVIJE

MAJDA HRŽENJAK ¹

Mirovni inštitut – Inštitut za sodobne družbene in politične študije, Slovenija

MAJA BREZNIK ²

Mirovni inštitut – Inštitut za sodobne družbene in politične študije, Slovenija

Sažetak: Članak se bavi transnacionalizacijom njege starijih osoba u Sloveniji u širem kontekstu radnih migracija u evropskoj poluperiferiji. Na osnovu intervjua s migrantskim radnicama, koje uglavnom dolaze iz Bosne i Hercegovine, i s relevantnim akterima, analiza pokazuje da, uprkos bilateralnim sporazumima i liberaliziranom viznom režimu, migracijski režim između Evropske unije i takozvanih „trećih zemalja“ ostaje restriktivan i proizvodi dugotrajnu nesigurnost. U članku upotrebljavamo pojmove kao što su prakse graničenja, diferencijalna uključenost, unutrašnje granice, statusno protivrjeđe i migrantska industrija – za razotkrivanje strukturnih problema s kojima se suočavaju migrantkinje, kao što su loši uvjeti stanovanja, otežano priznavanje obrazovanja, profesionalna deklasifikacija i prekomjerno radno opterećenje. Troškovi migracije, administrativne prepreke i birokratska složenost dodatno ih stavljaju u ekonomski i socijalni rizik. Time pokazujemo da radna migracija u sektoru njege nije „trostruka dobit“, kako se često prikazuje u međunarodnim politikama, već igra s nultom sumom. Dok Slovenija dobiva jeftinu, ali visokokvalificiranu radnu snagu, BiH gubi vitalni socijalni i reproduktivni kapital. Zaključujemo da ovakva situacija zahtijeva od donosilaca političkih odluka unapređenje radnih i migracijskih režima.

Ključne riječi: *radne migracije, njega starijih osoba, transnacionalizam, prakse graničenja, statusno protivrjeđe, migrantska industrija, zemlje bivše Jugoslavije.*

¹ Kontakt e-mail: majda.hrzenjak@mirovni-institut.si

² Kontakt e-mail: maja.breznik@mirovni-institut.si

Abstract: This article examines the transnationalisation of eldercare in Slovenia within the broader context of labour migration in the European semi-periphery. Drawing on interviews with migrant care workers—who predominantly come from Bosnia and Herzegovina—and with key stakeholders, the analysis shows that, despite bilateral agreements and a liberalised visa regime, the migration regime between the European Union and so-called “third countries” remains restrictive and generates long-term insecurity. We employ the concepts of bordering practices, differential inclusion, internal borders, status contradiction and the migration industry to uncover the structural challenges faced by migrant women, including housing precarity, difficulties in recognising qualifications, downward social mobility, and excessive workloads. The costs of migration, administrative hurdles and bureaucratic complexity further expose them to economic and social risks. We demonstrate that labour migration in the care sector is not the “triple win” often portrayed in international policy discourse, but rather a zero-sum game: while Slovenia gains inexpensive yet highly skilled labour, Bosnia and Herzegovina loses vital social and reproductive capital. We conclude that this situation requires policymakers to improve labour and migration regimes.

Keywords: *labour migration, eldercare, transnationalism, bordering practices, status contradiction, migration industry, former Yugoslav countries.*

Uvod

Zemlje globalnog Sjevera suočavaju se s nedostatkom radne snage u sektoru njege starijih osoba. Nalazi upućuju da je to rezultat ne samo rastućih potreba uslijed starenja stanovništva, nego i loših radnih uvjeta koji proizlaze iz neoliberalne ekonomizacije njege starijih osoba (Eurofound, 2020; OECD, 2020). Ova vrsta brige pozicionirana je u feminiziranu, radno intenzivnu, nisko plaćenu i uslužnu ekonomiju, koja zahtijeva pružanje usluga *in situ*. Anagažiranje migrantske radne snage čini se centralnom strategijom kojoj države pribjegavaju da bi prevazišle nedostatak radne snage (Sahraoui, 2019; Shutes i Chiatti, 2012; Yeats, 2009).

Analize pokazuju da transnacionalnost njege ide ruku pod ruku s globalnom neoliberalnom restrukturacijom ekonomije. Ona je dovela do marketizacije i pogoršanja radnih uvjeta u sektoru socijalnih usluga u zemljama kapitalističkog centra (Hansen, Dahl i Horn, 2023; Macdonald, 2021; Meagher i Szebehely, 2013), te do osiromašjenja ili razgradnje socijalne države i feminizacije migracija na globalnoj (polu)periferiji (Castles, Miller i Ammendola, 1994; Kationa i Melegh, 2021). Migracije su tako postale strukturalno ugrađene u organizaciju njege, kompenzirajući neuspjehe nacionalnih politika da unaprijede radne uvjete i investiraju u održive infrastrukture. Brojne studije pokazuju da je oslanjanje na migrantsku radnu snagu problematično, jer su migrantski radnici uključeni u lokalna tržišta rada na načine koji reproduciraju globalne nejednakosti i duboko ukorijenjene hijerarhije roda, klase, rase te kolonijalne podjele Sjever – Jug (Nakano Glenn, 1992; Parreñas, 2001; Mezzadra i Neilson, 2023; Uhde, 2025). U savremenoj Evropi ova logika i dalje odjekuje u konstrukciji „drugog“ kroz migracijske i radne režime, odnosno kroz hijerarhijski nametnuta pravila koja određuju kojim grupama ljudi je omogućen pristup određenim segmentima tržišta rada (Gutierrez-Rodrigues, 2010).

Od 1990-ih i Evropa svjedoči intenziviranju migracija u sektoru njege. Istraživanja naglašavaju da transnacionalizacija njege nije samo nusproizvod ekonomske globalizacije, nego da je aktivno oblikovana geopolitičkim transformacijama unutar same Evrope, uključujući političko i ekonomsko restrukturiranje istočnoevropskih zemalja, promjene granica i graničnih režima, proširenje Evropske unije (EU), ratove i posljedice neoliberalnih reformi. Obrasci mobilnosti u sektoru njege unutar Evrope odražavaju socioekonomske nejednakosti između Istoka i Zapada, „starih“ i „novih“ članica EU, postsocijalističkih i etabliranih kapitalističkih država, jezgra i (polu)periferije, te često slijede logiku geografske blizine, historijskih i kulturnih veza (Lutz, 2008; Katona i Melegh, 2021).

Istraživanja o transnacionalnoj podjeli njege u Evropi uglavnom su isticala migracije s Istoka na Zapad i zapošljavanje migrantkinja koje žive u domaćinstvu korisnika, što zbog potpune nereguliranosti tržišta predstavlja najkontroverzniji oblik migrantskog rada u njezi (Triandafyllidou i Marchetti, 2013). Mnogo je manje pažnje posvećeno institucionalnoj njezi starijih osoba, gdje socijalna država regrutira i zapošljava migrantsku radnu snagu. Isto tako, radne migracije u sektoru njege između postsocijalističkih zemalja i dalje predstavljaju slabo istražen segment (Uhde i Ezzeddine, 2021). Ovaj članak se bavi navedenim prazninama tako što analizira slučaj transnacionalne njege starijih osoba u javnim institucionalnim ustanovama na evropskoj poluperiferiji, između Slovenije i zemalja bivše Jugoslavije. Ova evropska mikroregija, sa svojom geopolitičkom pozicijom na raskršću Istočne i Zapadne Evrope, Balkana i Evropske unije, nosi postsocijalističko i postratno naslijeđe obilježeno promjenama nacionalnih granica i migracijskih režima.

U fokusu ovog članka je ispitivanje načina na koji transnacionalni režimi mobilnosti i prakse graničenja (*eng. bordering practices*) oblikuju procese regrutacije, zapošljavanja i radni položaj migrantskih radnica iz zemalja bivše Jugoslavije u slovenskom sektoru institucionalne njege starijih osoba, te kako se ti strukturalni procesi odražavaju u njihovim svakodnevnim iskustvima rada i života.

Polazeći od konceptualnog okvira koji naglašava transnacionalnost migracija i prakse graničenja, te na osnovu individualnih intervju a s migrantskim radnicama i relevantnim akterima, svrha članka je dvostruka: s jedne strane dati glas migrantskim radnicama, čija perspektiva izostaje iz javnih i stručnih rasprava o zapošljavanju u sektoru njege, a s druge strane osvijetliti problematične aspekte transnacionalizacije njege koji proizlaze iz restriktivnog migracijskog režima.

Poslije ocrtavanja konceptualnog okvira i metodologije istraživanja, predstavljamo raznolikost migrantskih putanja u sektoru njege i njihove pravce u Sloveniji. Zatim analiziramo zapošljavanje migrantkinja u slovenskim domovima za starije osobe, uzimajući u obzir različite aspekte kao što su načini regrutacije i s njima povezani statusi. Bavimo se i problematikom restriktivnog migracijskog režima za državljane trećih zemalja, protivrječnosti s kojima se migrantkinje suočavaju na polju stambenog zbrinjavanja i priznavanja obrazovanja, kao i radnim režimom u domovima. U zaključku reflektiramo neodrživost aktuelnog migracijskog i radnog režima u sektoru njege.

Transnacionalna perspektiva u migracijama i prakse graničenja: teorijski okvir

Za razliku od shvatanja migracija kao jednosmjernog i trajnog kretanja ljudi koje proizlazi prvenstveno iz makroekonomskih i političkih *push* i *pull* faktora, transnacionalna perspektiva naglašava migracije kao nedovršen i višesmjernan proces koji uključuje cirkularna kretanja te održavanje prekograničnih veza i obaveza (Vertovec, 1999; Amelina i Lutz, 2019). Transnacionalni pristup afirmira raznolikost migranata i širok spektar mobilnosnih putanja, poput kratkoročnih, cirkularnih, rotacijskih, sezonskih, tranzitnih, *onward* i povratnih kretanja, povremenih povratnih posjeta, studentskih i turističkih viza, prekograničnog cirkuliranja i komutiranja, uz dugoročnije ili trajne migracije. Migranti istovremeno djeluju u zemljama porijekla i odredišta, održavajući porodične, ekonomske i političke veze te razvijajući prakse poput redovne mobilnosti, digitalne komunikacije, slanja doznaka i transnacionalne njege.

Takva simultana uključenost otkriva višeslojne identitete i dinamiku pripadanja koja nadilazi nacionalne okvire i dovodi u pitanje jednosmjerne modele integracije (Levitt i Glick Schiller, 2004). U transnacionalnoj perspektivi posebna se pažnja posvećuje migrantskim mrežama koje se mogu razumjeti kao mikroregulatorni mehanizam i oblik socijalnog kapitala migranata. One oblikuju odluke o radnoj mobilnosti, pružaju podršku pri naseljavanju i pristupu zaposlenju u zemlji migracije te smanjuju troškove i rizike migracijskog procesa (Ciupijus, Forde i MacKenzie, 2020).

Migrantske društvene mreže istovremeno predstavljaju i metodu neformalne prekogranične regrutacije radne snage i njenog upravljanja u korist poslodavaca (Rodriguez, 2004). Uz to, transnacionalne mreže funkcioniraju kao rodno utemeljene institucije koje proizvode različite migracijske ishode za žene i muškarce (Amelina i Lutz, 2019). Transnacionalne prakse nisu samo rezultat individualnih odluka, nego ih omogućuju nove komunikacijske tehnologije i transportne infrastrukture, dok ih istovremeno strukturiraju globalni i regionalni radni i granični režimi te režimi državljanstva putem praksi graničenja, kao što su kratkotrajne radne mobilnosti, cirkularne migracije, liberalizirani vizni režimi i međudržavni bilateralni sporazumi o zapošljavanju koji oblikuju uvjete mobilnosti i rada (Uhde, 2025). Rastuća potreba kapitalizma za prostornom fleksibilnošću i ubrzanjem mobilnosti popraćena je brojnim restrikcijama i ograničenjima u društvenom i prostornom kretanju ljudi.

Koncept prakse graničenja nadilazi transnacionalnu perspektivu tako što pruža analitički instrument za razumijevanje granica ne samo kao teritorijalnih linija, nego i kao društveno-političkih mehanizama koji reguliraju pristup mobilnosti i pravima migranata. Mezzadra i Neilson (2013) u svom znamenitom djelu *Border as Method, or, the Multiplication of Labor* (*Granica kao metoda, ili umnožavanje rada*) pokazuju „produktivnost“ granica, jer one generiraju specifične uvjete pod kojima se migrantski rad uključuje, regulira i vrednuje – ili pak devalvira – unutar tržišta rada zemlje odredišta.

Migracijski režim EU u tom smislu predstavlja skup institucionalnih praksi graničenja koje organiziraju kretanje, ulazak i izlazak iz EU prema selektivnim kriterijima pripadanja, članstva i zasluženosti, proizvodeći hijerarhije „drugosti“ u pristupu pravima, radnim mogućnostima i socijalnoj sigurnosti migranata. Ove prakse naročito dolaze do izražaja u odnosu EU prema državljanima trećih zemalja, gdje je režim graničenja znatno restriktivniji nego u slučaju građana EU, čime se produbljuju postojeće nejednakosti u mobilnosti, pristupu tržištu rada i mogućnostima socijalne integracije.

Granice koje su istovremeno porozne i iščezavajuće, ali ujedno i reificirane i isključujuće, proizvode diferencijalnu uključenost migrantskih radnika, što znači da se oni ne uključuju u društvo putem jednakog članstva, nego kroz raslojene režime prava, pristupa i nesigurnosti. Mezzadra i Neilson (2013) također ističu postojanje unutrašnjih administrativnih granica – raspršenih administrativnih pravila i procedura koje su ugrađene u institucije socijalne zaštite, tržišta rada i različite birokratske prakse. Ti pragovi određuju kako migranti svakodnevno navigiraju kroz procese dobivanja boravišnog statusa, radne dozvole, priznavanja stručnih kvalifikacija, ostvarivanja socijalnih prava i mogućnosti profesionalnog napredovanja. Unutrašnje administrativne granice često proizvode statusna protivrječja u kojima formalna uključenost koegzistira sa socioekonomskom marginalizacijom i ograničenjima punog građanskog i radnog sudjelovanja (Schierup, Hansen i Castles, 2006). Prakse graničenja stvaraju uvjete za razvoj migracijske industrije (Hernández-León, 2013) koja obuhvata širok spektar aktera – državne institucije, privatne posrednike, poslodavce i same migrantske mreže – koji sudjeluju u organiziranju, posredovanju i profitiranju od mobilnosti. Ovi koncepti zajedno pokazuju da je transnacionalizacija njege ugrađena u složene režime graničenja i diferencijacije rada. Oni omogućavaju razumijevanje iskustava migrantskih radnica oblikovanih prekograničnim vezama i individualnim djelovanjem, ali istovremeno strukturiranih institucionaliziranim hijerarhijama koje određuju mobilnost, uključenost i rad.

Kontekst: Postjugoslavenske tranzicije i normalizacija transnacionalne mobilnosti

Postjugoslavenske države prošle su kroz različita tranzicijska iskustva, od relativno mirnog osamostaljenja, tranzicije i integracije u EU, do rata i dugotrajne transformacije države obilježene prisilnim raseljavanjem i ekonomskim razaranjem (Višić, 2021). U Sloveniji sistemi socijalne zaštite su uspješno amortizirali tranzicijski šok tokom 1990-ih godina, čuvajući osnovne životne standarde građana suočenih s novim, tranzicijski proizvedenim rizicima. Ipak, pristupanje EU 2004. godine, praćeno globalnom ekonomskom krizom 2008. godine i mjerama štednje, ubrzalo je neoliberalne pritiske ka privatizaciji, fiskalnoj konsolidaciji i deregulaciji tržišta rada. U skladu s logikom “sustizanja Evrope” (Blagojević, 2013), Slovenija je usvojila razvojni model koji je privilegirao fiskalnu disciplinu, konkurentnost i tržišnu efikasnost nad društvenim ulaganjima. Socijalna zaštita – posebno briga za ubrzano rastuću populaciju starijih osoba – funkcionirala je kao amortizer fiskalnih ograničenja. Njega starijih osoba prošla je kroz neoliberalnu restrukturaciju obilježenu uvođenjem javno-privatnog partnerstva, prebacivanjem troškova njege na korisnike i refamilijalizacijom odgovornosti za njegu. Institucionalna njega bila je pod pritiskom hroničnog podfinansiranja i stagnirajućih kadrovskih standarda uprkos rastućim potrebama. Pogoršanje radnih uvjeta dovelo je do visoke fluktuacije osoblja i hroničnog nedostatka radne snage. Umjesto rješavanje tih problema, država je nastavila strategije fiskalne štednje i počela se sve više oslanjati na regrutaciju migrantskih radnica, prvenstveno iz zemalja bivše Jugoslavije (Hrženjak i Breznik, 2023). Dok je Hrvatska pristupila EU 2013. godine, Bosna i Hercegovina (BiH) i Srbija ostaju u “dvostrukoј tranziciji”, kao postsocijalističke i postratne države. Ove dvije tranzicije rezultirale su infrastrukturnim razaranjem, gubitkom ključnih industrija, netransparentnim privatizacijama i pauperizacijom stanovništva, praćenim masovnim iseljavanjem. Ekonomiju obilježavaju prekarizacija zapošljavanja, raširena informalizacija i niske plaće, dok politički poredak karakteriziraju institucionalna paraliza, zaustavljene reforme i izostanak pouzdane perspektive poboljšanja (Jansen, Brković i Čelebičić, 2016; Montgomery, 2019).

Učinke ovih trendova ilustriraju podaci o razlikama u prosječnim plaćama u zemljama srednje i istočne Evrope te jugoistočne Evrope. Dok je prosječna neto plaća u Austriji 2023. godine iznosila 2.505 eura, prosječna neto plaća u Sloveniji dostizala je 61% austrijskog nivoa, a u zemljama jugoistočne Evrope ovi udjeli su još niži: u Hrvatskoj 48%, u Srbiji 32%, a u BiH i Sjevernoj Makedoniji svega 26% (Spirit, baza podataka).

U kontekstu strukturne nestabilnosti, migracija se pojavljuje kao individualizirani oblik djelovanja i otpora (eng. *agency*), nudeći putanju za *“stvaranje boljeg života za vlastitu djecu, ako već ne i za sebe same”* (Majstorović, 2021, str. 197). S vremenom je takva situacija normalizirala prekograničnu mobilnost i učvrstila emigraciju kao uobičajeni dio strategija preživljavanja i životnih repertoara. Već u Jugoslaviji, Slovenija je bila destinacija unutrašnjih radnih migracija iz drugih dijelova nekada zajedničke države. Tokom 1990-ih porodične mreže i država pružale su utočište izbjeglicama iz BiH, Srbije i Hrvatske, među kojima je mnogo žena pronašlo zaposlenje u različitim oblicima rada u sektoru njege. Danas svjedočimo trećoj periodi migracija iz zemalja bivše Jugoslavije, koju karakterizira sistematsko regrutiranje radne snage za deficitarna zanimanja i nisko plaćene poslove u građevinarstvu, transportu, ugostiteljstvu, industriji i sektoru njege. Međutim, većina nekadašnjih građana zajedničke države danas je pravno „državljanin trećih zemalja“ i podliježe restriktivnim propisima o radu i spajanju porodica (Hrženjak, 2025).

Metoda

Empirijske podatke smo prikupljali kroz pregled statističkih informacija o migracijama u regiji i tri serije intervju u istraživačkom projektu *Transnacionalizacija njege starijih osoba: raznolikosti, regrutacija i nejednakosti* (2021–2024). Od januara do aprila 2023. obavili smo šesnaest intervju s migrantskim radnicama. Kriterij za uključivanje u istraživanje bila je imigracija u posljednjih deset godina i zaposlenje u domu za starije osobe u Sloveniji. Većina njih dolazi iz BiH i Srbije, dvije iz Hrvatske, a jedna iz Makedonije. Sve su žene, u dobi od 25 do 55 godina, koje su u Sloveniju došle na osnovu spajanja porodice ili kao samostalne radne migrantkinje, dvije putem studentske vize, a dvije kao dnevne radne migrantkinje iz Hrvatske.

Po obrazovanju polovina njih su medicinske sestre sa završenom srednjom školom, dvije su diplomirane medicinske sestre, jedna je fizioterapeutkinja, tri su završile gimnaziju, a dvije stručnu školu. Migrantske radnice bile su zaposlene u javnim i privatnim domovima za starije osobe, u urbanim i ruralnim sredinama, te u različitim regijama Slovenije. Tim od tri istraživačice proveo je intervju na jeziku ispitanica. Intervjui su vođeni na lokacijama koje su same ispitanice odabrale, najčešće u kafićima ili na njihovim radnim mjestima, prije ili nakon smjene. Intervjui su trajali od 30 do 90 minuta i bili su snimani i transkribirani uz potpisani informirani pristanak sudionica. Kompenzacija je bila vaučer u iznosu od 20 eura.

Radi osiguranja anonimnosti, same su odabrale pseudonime, a njihovo mjesto stanovanja i rada ostalo je prikriveno. Pitanja su se odnosila na njihov život prije emigracije, razloge za odlazak, iskustva s viznim procedurama, stanovanjem, radnim uslovima, diskriminacijom, transnacionalnim aspektima intimnog života i planovima za budućnost. Za prikupljanje kontekstualnih i organizacijskih informacija provele smo dvije serije intervju s relevantnim akterima. Intervjue su provele dvije istraživačice, autorice ovog članka. Razgovori su trajali od 60 do 120 minuta, bili su snimani u formi audiozapisa i naknadno transkribirani. Prije sudjelovanja, svi sagovornici potpisali su informirani pristanak.

Tokom 2022. godine obavili smo jedanaest intervju: s direktorima triju najvećih privatnih lanaca domova za starije osobe i dvaju javnih domova, trima predstavnicima sindikata, sekretarom Udruženja ustanova socijalne zaštite Slovenije, predstavnicom Zavoda za zapošljavanje Slovenije zaduženom za radne migracije te donosiocima odluka u Ministarstvu rada, porodice, socijalnih poslova i jednakih mogućnosti, odgovornima za dugotrajnu brigu i deinstitutionalizaciju. Pitanja su se odnosila na razloge nedostatka osoblja, kojih profesija najviše nedostaje te na značaj radnih migracija u prevazilaženju kadrovskog manjka, kao i na strategije regrutacije i integracije migrantkinja.

U maju 2023. godine smo proveli osam intervjua u BiH, zemlji porijekla većine migrantskih radnica u sektoru njege starijih osoba u Sloveniji. Razgovarali smo s relevantnim akterima i stručnjacima iz oblasti tržišta rada, socijalne politike, migracija i rodne ravnopravnosti: sa stručnjakinjom za socijalnu politiku s Fakulteta političkih nauka i istraživačicom migracija s Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, direktorom javnog doma za starije osobe, predsjednicom Sindikata trgovine i uslužnih djelatnosti, koordinatorom programa Triple Win pri Agenciji za rad i zapošljavanje, koja regulira radne migracije medicinskih sestara u Njemačkoj, predstavnicom privatne agencije za posredovanje u zapošljavanju, koja je također aktivna u regrutaciji medicinskog osoblja za emigraciju, direktorom Fondacije Fami, koji vodi projekt Jačanje sestrinstva u BiH te predstavnicom nevladine organizacije Crvena, koja djeluje u oblasti rodne ravnopravnosti. Pitanja su se odnosila na to kakva je situacija na tržištu rada, a posebno u sektoru socijalne njege u BiH, šta potiče emigracije, kako se država suočava s masovnom emigracijom i koje su njene posljedice.

Ovaj članak se prvenstveno oslanja na intervjue s migrantkinjama. Intervjui su analizirani kroz pažljivo čitanje transkripata, kodiranje i kategorizaciju kodova pomoću programa MAXQDA, te kroz stalno vraćanje i povezivanje podataka i teorije. Ograničenje ove studije predstavlja mali uzorak, koji ne omogućava generalizaciju. Ipak, naši kvalitativni nalazi osvjetljavaju iskustva migrantskih radnica i organizacijske prakse, otkrivaju probleme i pružaju osnovu za postavljanje hipoteza u budućim istraživanjima.

Radne migracije u sektoru njege starijih osoba u Sloveniji

Istraživanje je otkrilo više migracijskih trendova u sektoru njege starijih osoba, koji teku paralelno, prepliću se i ukrštaju. Od 2018. godine, kada je u Sloveniji stopa slobodnih radnih mjesta u sektoru njege značajno porasla (s 0,4% u 2013. na 1,5% u 2018. godini i zatim ostala na ovom nivou, osim tokom pandemije; izvor: Statistični urad RS), raste udio strane radne snage u sektoru njege sa smještajem, posebno iz BiH. Samo tokom istraživanja udio strane radne snage porastao je za 50%: na početku istraživanja 2021. godine iznosio je 5,2%, a 2023. već 7,8%. Skoro 60% strane radne snage dolazi iz BiH, dok se ostatak u jednakim udjelima dijeli između Hrvatske, Sjeverne Makedonije i Srbije. Od 2017. do 2019. godine povećao se udio radnih dozvola izdanih ženama sa 1,5 na 5,1% (Jakovljević, Dominko i Živanović, 2021, str. 10). To se poklapa s rastom udjela migrantkinja u socijalnoj njezi i ukazuje na feminizaciju radnih mobilnosti u sektoru njege (Hrženjak i Breznik, 2024).

S druge strane, Slovenija je i izvoznica radnica u sektoru njege i zdravstva u susjednu Austriju. Dok je 2022. godine u Sloveniji radio 141 Austrijanac, u Austriji je radilo više od 28.000 Slovenaca, među kojima su i radnice u sektoru njege i zdravstva (Kayran i Kadi, 2024, str. 2). Predstavnik sindikata je u intervjuu naveo da berza rada iz Graza posjećuje ceremonije dodjele diploma u Mariboru i nudi medicinskim sestrama zaposlenje u Austriji, koja je dodatno pojednostavila nostrifikaciju diploma da bi ih brže zapošljavala. Preko granice se zapošljavaju i njegovateljice i bolničarke iz pograničnih regija, kao i 24-satne njegovateljice u kućnoj njezi, koje rade ili kao samozaposlene, ili na crno (Šelek, 2022).

Trendovi transnacionalne mobilnosti u sektoru njege, dakle, ukazuju na smjer radnih migracija s periferije ka centru, pri čemu u Sloveniji prevladava zapošljavanje državljanke iz trećih zemalja, koje su, u poređenju s građanima EU, podvrgnute restriktivnom migracijskom režimu.

Zapošljavanje migrantkinja u sektoru institucionalne njege u Sloveniji

Načini regrutacije i različiti statusni položaji

Od 2018. godine državljanke i državljani Hrvatske ne trebaju radne dozvole i imaju ista prava na slovenskom tržištu rada kao i građani EU. U radnoj mobilnosti iz Hrvatske preovladavaju dnevne migrantkinje koje žive u Hrvatskoj, a zaposlene su u Sloveniji. Uprave domova izvještavaju o manjem interesu za zapošljavanje u Sloveniji, jer se razlika u plaćama između dviju država smanjuje. Ako je 2023. godine razlika u plaćama iznosila 22%, 2025. godine razlika se smanjila na 10% (Dnevnik, 2025).

BiH, Srbija i Sjeverna Makedonija su u evropskom graničnom režimu tretirane kao treće zemlje i pridružene članice s liberaliziranim viznim režimom. Kada je Slovenija 2007. ušla u Šengensku zonu, došlo je do pomaka ka unutrašnjoj liberalizaciji s pravom na slobodu kretanja unutar Evropske unije za građane zemalja članica, te do pojačane kontrole vanjskih granica EU. To je rezultiralo snažnom regulacijom migracija i uspostavljanjem restriktivnih uvjeta za dobivanje migrantskog statusa iz trećih zemalja. Od 2015. godine, u pogledu zapošljavanja stranaca, zakonodavstvo je uvelo jedinstvenu dozvolu za boravak i rad, koja omogućava državljanima trećih zemalja ulazak u zemlju na osnovu privremenog rada i boravka i spajanja porodice. Slovenija sa Sjevernom Makedonijom ima sklopljen sporazum o socijalnom osiguranju, a s BiH i Srbijom i bilateralne sporazume o zapošljavanju. Bilateralni sporazum predviđa izdavanje dozvole za boravak na tri godine na osnovu prethodne kontrole tržišta rada pri Zavodu za zapošljavanje (ako zanimanje ne spada u deficitarna, za koja ne treba kontrola tržišta rada), zaključenog ugovora o radu na najmanje jednu godinu, privremenog boravišta i zdravstvenog osiguranja. Prvu godinu osoba mora raditi za poslodavca koji je podnio zahtjev za radnu dozvolu, a potom može promijeniti poslodavca. Nakon pet godina stječe pravo na dozvolu za stalni boravak, a nakon deset godina na državljanstvo, pod uvjetom da se odrekne prethodnog državljanstva (Hrženjak i Breznik, 2023).

Uvjet jednogodišnjeg rada kod prvog poslodavca otvara dva pitanja. Prvo, taj uvjet je diskriminatoran u poređenju s radnim migrantima koji ne dolaze putem bilateralnog sporazuma i koji od samog početka mogu mijenjati poslodavca. Drugo, radnica ili radnik, iako slobodno zaključuju radni odnos sa slovenskim poslodavcem, u slučaju nepodnošljivih radnih uvjeta ne mogu ga prekinuti zbog zakonskog ograničenja.

Time zakonsko ograničenje stvara „neslobodan najamni rad“ (Breznik, 2023). Taj uvjet je blaža verzija arapskog sistema *kafala*, u kojem je radnik vezan za svog poslodavca sve vrijeme radnog odnosa, zbog čega se u literaturi smatra nespornim primjerom neslobodnog rada koji države stvaraju zakonskim propisima (Damir-Geilsdorf, 2016; Frantz, 2013).

Bilateralni sporazumi o zapošljavanju predviđaju da zavodi za zapošljavanje povezuju kandidatkinje s poslodavcima. Međutim, sagovornice iz službe za zapošljavanje su istakle da se potraga i zapošljavanje radnica uglavnom odvija mimo zvaničnih kanala i bilateralnih dogovora. U intervjuu su kazale da se, navodno, 99% zapošljavanja obavlja bez posredovanja zavoda za zapošljavanje, čija je uloga svedena na provjeru dokumentacije.

U takvim okolnostima migrantska industrija odnosno „skup posrednika, kompanija i usluga koji podržava međunarodnu mobilnost radi ostvarivanja profita“, igra sve važniju ulogu (Hernández-León, 2013). Tako i domovi i radnice moraju tražiti posao neformalnim putevima ili putem posrednika. Na primjer, Marija je u Sloveniji radila na crno u privatnom domaćinstvu kao 24-satna njegovateljica. Kada je nakon sklapanja braka stekla dozvolu boravka u Sloveniji, putem privatne agencije pronašla je slično zaposlenje u Austriji, a poslije je putem migrantske socijalne mreže dobila posao u domu za starije osobe u Sloveniji. Kako smo saznali iz intervjua s upravama domova u Sloveniji, domovi se oslanjaju prvenstveno na migrantske socijalne mreže.

Od svojih zaposlenih iz zemalja bivše Jugoslavije traže da pozovu rodbinu i poznanike na rad u Sloveniju:

„Iskoristili smo društveni kapital koji imamo, jer već imamo mnogo zaposlenih iz zemalja bivše Jugoslavije. Oni i dalje idu u svoje rodne krajeve i tamo imaju kontakte. Dovode svoju rodbinu, komšije, svoj neformalni mrežni krug. To nam se najviše isplatilo.“ (direktorica doma za starije osobe u Sloveniji)

U „lov na kadrove“ uključile su se i privatne agencije, poput *Moje delo* i *Karijera*, koje traže radnice i radnike za socijalne i zdravstvene ustanove. Agencija *Moje delo* organizira sajmove zapošljavanja u zemljama Jugoistočne Evrope. Poslodavci, navodno, plaćaju 700 eura za svaku radnicu ako je regrutuje slovenska agencija, dok su lokalne agencije jeftinije. „Slijepa“ kupovina radnica, iako predstavlja određenu nesigurnost za poslodavce, prema riječima jedne od direktorica domova, dosad je zadovoljavajuća u pogledu „ponude“.

Iskustva migrantkinja, međutim, pokazuju da se s posrednicima povećava rizik od zloupotreba. Njegovateljica iz BiH (Naida) je u intervjuu opisala svoja iskustva s privatnim agencijama. Najprije joj je jedna hrvatska agencija pronašla posao 24-satne njegovateljice u kućnoj njezi u Njemačkoj. Kada je stigla u Njemačku, presrela ju je policija jer zaposlenje nije bilo legalno. Zatim je upoznala osobu iz Maribora koja je osnivala agenciju i ponudila joj posao u Njemačkoj. U februaru 2022. zajedno s agencijom je podnijela zahtjev za radnu dozvolu, ali se postupak otezao, vjerojatno zbog odugovlačenja agencije koja još nije bila registrirana. Kako je Naida bila u finansijskoj oskudici i željela je što prije početi raditi, uz pomoć rodbine uspjela je u oktobru 2022. dobiti dozvolu. U novembru je dobila ugovor o zaposlenju i otvorila bankovni račun, ali vlasnica agencije nije imala posao za nju. Naida je tako čekala zaposlenje u Sloveniji sve do februara 2023, kada smo razgovarali s njom. U međuvremenu nije imala nikakvih prihoda, jer joj agencija nije isplaćivala naknadu, iako je bila zakonski obavezna.

Druga strategija regrutacije migrantskih radnica jeste aktivno poticanje spajanja porodica. Kako smo saznali iz intervju s upravama domova u Sloveniji, u tu se svrhu neki domovi povezuju s građevinskim i transportnim firmama u kojima radi veliki broj migranata iz zemalja bivše Jugoslavije, te ih pozivaju da ubijede svoje partnerke da se zaposle u Sloveniji. A prvenstveno se traže migrantkinje koje već imaju dozvolu boravka u Sloveniji na osnovu spajanja porodice, jer je usmjeravanje tih migrantkinja u sektor njege administrativno najjednostavnije i najjeftinije: „*Tražimo one koje već žive u Sloveniji i imaju boravišnu dozvolu na osnovu spajanja porodice, jer je muž već ovdje. Onda je mnogo lakše.*“, rekla je jedna od direktorica domova za starije osobe. Studije migracija ukazuju na rodnu dimenziju u postupcima spajanja porodice, koji stvaraju pretežno „ženski“ obrazac migracija (Anthias i Lazaridis, 2000). Politike spajanja porodice favoriziraju tradicionalni (brak) i heteronormativni model porodičnog života. Mehanizam spajanja porodice stavlja migrantske radnice u zavisnost od partnera, jer su prava supruge, kako u ekonomskom smislu, tako i u pogledu boravišne dozvole, vezana uz partnera koji se smatra glavnim podnosiocem zahtjeva. Dafina je ovako opisala svoj položaj: „*Naše vize zavise od muževе vize, kada njemu istekne, istekne i nama. Mi smo porodica, zato.*“ Ekonomska zavisnost rezultat je toga što slovenska radna i migracijska regulacija ne omogućava slobodan pristup tržištu rada onima koji dolaze na osnovu spajanja porodice. Članica porodice mora sama pronaći poslodavca za kojeg zavod za zapošljavanje provodi kontrolu tržišta rada.

Ako nema odgovarajućih tražiteljica ili tražilaca zaposlenja, zavod izdaje suglasnost za zapošljavanje, koju upravna jedinica dodaje boravišnoj dozvoli. U slučaju rada u sektoru njege starijih osoba kontrola tržišta rada trenutno nije potrebna zbog manjka radne snage. Na taj način se članice porodice sistematski usmjeravaju u sektor njege, koji im je najdostupniji, ali i najteži i najpotplaćeniji, bez obzira na njihove želje i obrazovanje. Neke se tako nađu u radnim i životnim uvjetima znatno lošijim od onih u kojima su živjele prije emigracije. Jedna od intervjuisanih radnica, Tina, je, na primjer, u Srbiji posljednjih pet godina radila kao laboratorijski tehničar u nuklearnoj medicini. Imala je plaću 700 eura i radila je od ponedjeljka do petka.

U slovenskom domu za starije osobe dobila je ugovor kao domaćica, ali je obavljala poslove njegovateljice, iako je po obrazovanju i medicinska sestra sa srednjom školom. Njen radni raspored uključivao je osam uzastopnih radnih dana i deveti slobodan. Ispričala je da nakon migracije u Sloveniju muža i djecu viđa manje nego ranije, jer neprestano radi.

Dugotrajni postupci izdavanja i produženja dozvola

Postupci za dobivanje radnih i boravišnih dozvola su dugotrajni, složeni i skupi, kako prema bilateralnim sporazumima, tako i kroz spajanje porodice. Izdavanje prve dozvole može trajati nekoliko mjeseci ili čak godinu. Na primjer, dom je podnio zahtjev za radnu dozvolu za Nedžlu, koja je dala otkaz na poslu u BiH jer je za zapošljavanje prema bilateralnom sporazumu morala biti prijavljena na zavodu za zapošljavanje. Kako su u upravnoj jedinici izgubili zahtjev, čekala je godinu dana na radnu dozvolu. U međuvremenu se u BiH izdržavala radeći na crno i zadužila se da bi pokrila troškove prijevoda dokumenata. Dugotrajni postupci izazivaju velike socijalne teškoće, jer čak i kada čekaju na dozvolu „samo“ nekoliko mjeseci, u tom periodu kandidatkinje i kandidati su bez sredstava za život. Produžavanje radnih dozvola, uz značajna kašnjenja od dva mjeseca do šest mjeseci, također uzrokuje nepredvidive probleme. Iako zakon propisuje da tokom čekanja na produženje dozvole strani radnici zadržavaju sva prava, Dafina je opisala nekoliko ozbiljnih poteškoća jer njena dozvola nije bila produžena na vrijeme. Iako je bila zdravstveno osigurana, osiguranje joj je bilo blokirano. Kada joj je trebao ljekarski pregled, ljekar ju je odbio. Tek kada je centar za socijalni rad obavijestio zavod za zdravstveno osiguranje da upravna jedinica još razmatra njen zahtjev, ljekar ju je primio. Iz istog razloga porodica je izgubila i dječije doplatke. Kako i ona i muž zarađuju samo minimalnu plaću, a za stan plaćaju kiriju od 800 eura, dječiji dodaci su bili važan izvor za preživljavanje porodice.

U vrijeme razgovora još nije dobila odgovor na žalbu. Kašnjenja u produžavanju dozvola, dakle, ozbiljno ugrožavaju zdravstvenu zaštitu i socijalna prava migranata. Sagovornice su s upravnim jedinicama imale vrlo različita iskustva.

Upravne jedinice razlikovale su se po ljubaznosti i ažurnosti, ali i po proizvoljnim pravilima. Ivka je, na primjer, morala prevesti dokaz o obrazovanju na latinicu, dok Ranka nije morala prevoditi dokumente ako su već bili na latinici. Takva različita pravila dovode do diskriminatornog tretmana podnositelaca zahtjeva u zavisnosti od toga kod koje upravne jedinice su podnijeli zahtjev za izdavanje dozvole.

Identificirali smo i komplikacije kod spajanja porodice, naročito kada su bila uključena djeca, koja se ne mogu upisati u vrtić dok ne dobiju vizu. Ranka, koja je u Sloveniju došla s dvoje male djece na osnovu spajanja porodice, ispričala je da kašnjenja u dobivanju viza za djecu roditelje koji već rade dovode u veliku nevolju:

„Više puta smo morali putovati između Srbije i Slovenije jer nam je nedostajao neki dokument. Ne možeš odjednom završiti svu papirologiju u Srbiji ako ti iz upravne jedinice tek nakon mjesec dana jave da moraš donijeti još jednu potvrdu. Onda moraš opet nazad u Srbiju. Postavila sam aplikaciju koja mi je brojala dane da ne bismo prekoračili rok. Bilo me je strah. Čula sam da ti mogu zabraniti ulazak u Evropsku uniju i takve stvari. Djeci i meni istekla je turistička viza prije nego što su papiri bili sređeni, pa smo se morali vratiti u Srbiju. Kada su naše vize bile gotove, morali smo čekati još dva i po mjeseca na vize za djecu. Bilo je veoma teško, zato što smo oboje već radili. Dok djeca nisu dobila vize, nisam ih mogla upisati u vrtić. Morali smo čekati.“

U postupcima spajanja porodice mnogo brige izaziva i zakonski zahtjev o dovoljnom iznosu sredstava za izdržavanje članova porodice. To često predstavlja prepreku za spajanje porodice ili uzrok nesigurnosti pri produžavanju dozvola, jer su neto plaće migrantskih radnika često niske. Aiša je ispričala da su, kada su predali zahtjev za spajanje porodice, prema propisima neto prihodi porodice morali iznositi 400 eura po članu porodice. Kako ona i partner imaju troje djece, morali su imati mjesečni prihod od 2.000 eura, što je više od muževe plaće.

Srećom, u upravnoj jedinici su ustanovili da su zahtjev predali dan prije stupanja na snagu novog propisa, pa im je ipak bio odobren. Aiša je već unaprijed bila zabrinuta hoće li imati dovoljno prihoda za sljedeće produženje. Ako ne ispunjavaju uvjet, pridruženi članovi porodice, uglavnom žene i djeca, gube boravišnu dozvolu te im kao „ilegalnim“ stanovnicima, u krajnjem slučaju, prijeti deportacija.

Troškovi radne migracije

Intervjui pokazuju da poslodavac prebacuje sve (administrativne i druge) troškove zapošljavanja na radnike. Ranka i njen muž podigli su kredit da bi se mogli preseliti u Sloveniju s dvoje djece. Kreditom su pokrili troškove za dokumente, iznajmljivanje stana, zdravstvena osiguranja za četiri člana porodice, putovanja u Sloveniju i nazad za Ranku i djecu dok još nisu imali boravišne dozvole i sl. Porodica je dva mjeseca bila bez ikakvih prihoda, koliko je muž čekao na dozvolu da bi mogao početi raditi.

Za radnike koji u pravilu zarađuju oko 1.000 eura najveći teret predstavlja stanarina – 300 eura za sobu, 500 eura za garsonijeru, a za nešto veći stan i do 1.000 eura mjesečno. Visoki su i administrativni troškovi. Prilikom prve prijave treba platiti 150 eura turističkog zdravstvenog osiguranja koje vrijedi dva mjeseca, a uz svaku prijavu treba ponovo plaćati takse i različite potvrde. Prema riječima službenika upravne jedinice, mnogi potrebnu dokumentaciju pripremaju putem opunomoćenika, što je dodatni trošak. Kod reguliranih zanimanja, poput zdravstvenih, radnice moraju verificirati obrazovanje, što donosi visoke troškove. Mišljenje ENIC-NARIC-a košta 50 eura, potvrda Ministarstva zdravstva 300 eura, stručni ispit 200 eura, a svaki ispit iz slovenskog jezika 300 eura. Ako rade u smjenama, poput njegovateljica, bolničarki i spremačica, ne mogu pohađati kurseve jezika, pa neke uzimaju privatne časove.

Sve to pokazuje da radnice i radnici sami snose visoke troškove radne migracije, često zaduživanjem, a ne država ili poslodavac koji ih poziva jer su mu potrebni.

Oko radnih migracija plete se mreža javnih i tržišnih usluga, tzv. migracijska industrija, koja skupo prodaje svoje usluge migrantima (Hernández-León, 2013; Gammeltoft-Hansen i Nyberg Sorensen, 2012).

Statusna protivrječja

Studije migracija ukazuju na statusna protivrječja u kojima se radnice i radnici migranti često nalaze. Iako im viši prihod u zemlji odredišta omogućava ekonomsku mobilnost naviše, ona je značajno ograničena zbog statusne mobilnosti naniže u drugim područjima (Anderson, 2001). U intervjuima smo identificirali prvenstveno statusne mobilnosti naniže u vezi sa stambenim pitanjem, priznavanjem obrazovanja te usklađivanjem rada i porodičnog života zbog radnih režima u domovima.

Migrantske mreže se ne koriste samo pri regrutaciji i integraciji migrantskih radnica, nego i pri „rješavanju“ stambenog pitanja, koje je jedan od glavnih faktora koji odvraća od radne migracije. Na tržištu najma u Sloveniji malo je stanova, često lošeg kvaliteta, a stanarine su toliko visoke da se od minimalne plaće ne može iznajmiti odgovarajući stan. Migrantkinje se tako suočavaju sa stambenim protivrječjem: u zemlji porijekla uglavnom imaju stan, dok u Sloveniji moraju boraviti u skućenim stanovima s porodicom ili cimerkicama i plaćati enormne stanarine koje poništavaju razliku u plaći između zemlje porijekla i Slovenije. Ako su oba partnera zaposlena, jednu plaću potroše na stanarinu i režije. Kod većih troškova (avans za najam, kupovina ogrjeva i sl.) često se moraju zadužiti kod rodbine i prijatelja. Dok ne steknu slovensko državljanstvo (nakon deset godina neprekidnog boravka i rada u Sloveniji, što je za neke važan cilj jer time stječu i državljanstvo EU, a neki ga i ne žele, jer bi se morali odreći svog prijašnjeg državljanstva), teže kupuju stan i zato su zarobljeni u zamci nereguliranog tržišta najma. To ih gura u ekonomsku uskraćenost i u stalni strah – hoće li se stanarina povećati, hoće li im vlasnik otkazati ugovor, hoće li se morati seliti?

Obrazovno protivrjeđeje ogleda se u tome da većina naših sagovornica ima obrazovanje medicinske sestre i u Sloveniju dolazi s bogatim radnim iskustvom, stećenim u zemlji porijekla ili u prethodnim radnim migracijama, ali im u Sloveniji ono nije priznato. To je posljedica kombinacije unutrašnjih administrativnih granica na raskršću migracijskog i radnog režima. Zdravstvena njega je zaštićena djelatnost, pa Ministarstvo zdravstva i profesionalne komore nadziru priznavanje obrazovanja i izdavanje licenci. Ako migrantkinje žele raditi kao medicinske sestre, moraju „verificirati svjedočanstvo“. Najprije trebaju mišljenje ENIC-NARIC-a, a zatim podnijeti zahtjev Ministarstvu zdravstva da bi mogle ponovo obavljati praksu i polagati stručni ispit. Prije toga moraju položiti ispit iz slovenskog jezika – nivo B1, a prije stručnog ispita nivo B2, dok diplomirane medicinske sestre moraju doseći nivo C1. Na kraju se moraju još registrirati u nadležnoj komori. Dok to nije obavljeno, domovi ih zapošljavaju kao domaćice, spremačice ili njegovateljice i tako dobivaju visokoobrazovane radnice za minimalnu plaću. Sagovornica iz uprave privatnog doma izjavila je da prvenstveno traže strane medicinske sestre sa završenom srednjom školom koje zapošljavaju kao spremačice i daju im *„jednu godinu da polođe ispite, verificiraju svjedočanstva i nauče slovenski“*. U stvarnosti proces traje mnogo duđe, i do četiri godine ili više, a neke migrantkinje ga nikada ne završe.

Među razlozima koje su sagovornice često navodile isticale su se nedostatak vremena i novca, iscrpljenost, dugi radni dani, porodične obaveze, nedostupnost kurseva jezika te neprilagođenost ili nerealnost ispita. Ivka, po obrazovanju medicinska sestra i farmaceutkinja, radila je već četiri godine kao bolničarka, ali još nije uspjela pribaviti potrebne dokumente. Diplomirana medicinska sestra Sandra iz Hrvatske također je četiri godine radila kao medicinska sestra sa srednjom školom i upravo se pripremala za ispit C1 iz slovenskog, koji prvi put nije uspjela položiti. Nedžla je u domu najprije radila kao bolničarka, a zatim kao medicinska sestra, iako je prema ugovoru o radu bila zaposlena kao bolnička spremačica. Tina, po obrazovanju medicinska sestra i laborantica, bila je godinu dana zaposlena kao domaćica njegovateljica, a obavljala je poslove zdravstvene njega.

Ajlin i Dafina bile su medicinske sestre sa srednjom školom koje su radile kao spremačice. Ranka, školovana medicinska sestra, zaposlena kao njegovateljica, nakon godinu dana rada pripremala se za ispit B1 da bi mogla započeti pripravništvo. Nakon toga morat će položiti i ispit B2 da bi mogla pristupiti stručnom ispitu. Ana je dobila potvrdu ENIC-NARIC-a, završila praksu i stručni ispit u bolnici te nekoliko mjeseci radila kao medicinska sestra u domu zdravlja, kada je ustanovljeno da ispit nije važeći jer je bilo neophodno da ga polaže pred Ministarstvom zdravstva.

Dodatni problem predstavljaju stroži slovenski profesionalni standardi za medicinsku sestru u poređenju sa standardima zemalja iz kojih dolaze migrantkinje. U Sloveniji medicinska sestra sa srednjom školom, na primjer, ne smije davati infuzije ili injekcije niti postavljati kateter, to mogu raditi samo diplomirane medicinske sestre. Ranka se zato požalila da je u Sloveniji medicinska sestra sa srednjom školom gotovo izjednačena s njegovateljicom i da ne može koristiti stručne vještine i kompetencije koje je već imala u Srbiji. Da bi u Sloveniji mogla obavljati posao medicinske sestre sa sličnim ovlaštenjima kao u Srbiji, morala bi se dodatno školovati za diplomiranu medicinsku sestru.

Produžavanjem postupaka i gomilanjem prepreka u priznavanju obrazovanja stvaraju se „unutrašnje granice“ (Mezzadra i Neilson, 2013). To su administrativne barijere zbog kojih migrantkinje ne mogu obavljati zanimanja koja odgovaraju njihovim kvalifikacijama i prisiljene su raditi najteže i najslabije plaćene poslove. Zbog nedostatka radnica bilateralni sporazumi, institut spajanja porodice i slični mehanizmi uspostavljaju propusne državne granice koje migrantkinjama omogućavaju fizičku mobilnost, dok im unutrašnje (administrativne) granice onemogućavaju profesionalnu i socio-ekonomsku mobilnost.

To se odražava u etničkoj diferencijaciji između profesionalnih grupa u domovima, jer na radnim mjestima medicinskih sestara i na višim kvalifikacijskim pozicijama ima vrlo malo migrantkinja.

U profesionalnoj hijerarhiji „nekvalificirani“ poslovi u njezi podložni su fizički najviše iscrpljujućem radnom režimu, s radom noću i tokom vikenda, uz najnižu plaću. Intervjui pokazuju da domovi dugoročno raspolažu jeftinom, ali visokokvalificiranom radnom snagom kojoj, po potrebi, mogu povjeriti i zahtjevne zdravstvene poslove. Predstavnica sindikata potvrdila je iskaze sagovornica podatkom da je sindikat pokrenuo sudske sporove jer su radnice zaposlene na nižim radnim mjestima u domovima obavljale složenije poslove.

Radni režim u domovima

Njegovateljice, bolničarke, pomoćne medicinske radnice i spremačice zarađuju oko 1.000 eura, a početnice čak manje od 900 eura. U taj iznos uračunati su svi dodaci, prijevoz i obrok. Prekovremeni sati se uglavnom ne plaćaju, a višak sati može se koristiti kao slobodni dani, ali to je ponekad ograničeno zbog nedostatka osoblja. U intervjuima su radnice izražavale nezadovoljstvo plaćom. Ako su imale medicinsko obrazovanje, nadale su se napredovanju kada bi uspjele verificirati diplome.

U domovima se radi u tri smjene i posao traje svih sedam dana u sedmici. Marija je u intervjuu opisala svoj posao njegovateljice. Zajedno s kolegicom u jutarnjoj smjeni brine o 42 korisnika, što uključuje 5–7 minuta jutarnje njege, kupanje 5–6 korisnika dnevno, pomoć pri hranjenju, podjelu lijekova, prebacivanje u kolica i nazad u krevet, te vođenje evidencije (broj kupanja, promjena posteljine, pomoć pri hranjenju). Od osam do jedanaest sati s kolegicom obavlja temeljitiju negu 5–6 korisnika, koja uključuje kupanje, brijanje, rezanje noktiju, presvlačenje, promjenu posteljine, pomoć pri sjedenju, pripremu toalete. Kod nepokretnih rade zajedno. Marija kaže da za temeljitiju negu ima na raspolaganju 25 minuta. Predstavnik Zajednice socijalnih zavoda Slovenije bio je ogorčen, jer je prema njenoj procjeni za takvu aktivnost potrebno najmanje 40 minuta. Pritisak dodatno stvara i interno ocjenjivanje, koje od njih očekuje „požrtvovanost“.

Zbog geografske blizine Slovenije i zemalja bivše Jugoslavije, radnice migrantkinje, osim redovne komunikacije putem društvenih mreža, održavaju transnacionalne veze kroz česte posjete, koje često zahtijevaju dodatne slobodne dane. Radeći nepovoljne smjene i prekovremeno, što lokalne radnice uglavnom izbjegavaju, migrantkinje zarađuju dodatne slobodne dane da bi održale svoje transnacionalne porodice.

Ranka je podijelila: „*Zamolila sam direktoricu da me sljedeći mjesec stavi u četiri do pet noćnih smjena, jer traju 14 sati, kako bih mogla imati više slobodnih dana.*“ Transnacionalni život koji žive radnice migrantkinje postavlja ih u položaj „dobrovoljne“ fleksibilnosti.

Kako se može zaključiti iz intervjua sa sindikatima, oni se posebno ne trude mobilizirati migrantkinje. Također, ne protive se zapošljavanju migrantkinja na radnim mjestima gdje nedostaje radne snage. Naprotiv, predstavnica sindikata je dodala da bi domovi trebali biti više „proaktivni“, dok je predstavnik sindikata u vezi sa zapošljavanjem migrantkinja upozoravao na deklasiranje zaposlenih, koje bi, navodno, bilo posljedica migracija (iako, kao što smo vidjeli, migrantkinje često imaju višu stručnu spremu od one koja se traži). Ipak, sindikati posredno adresiraju problem radnih uvjeta migrantkinja time što se zalažu za povećanje niskih plaća i poboljšanje standarda i normativa.

S obzirom na radne uvjete, ne bi bilo iznenađenje kada bi sagovornice tražile posao u drugim državama s višim plaćama i boljim radnim uvjetima. Ali one su isticale i određene prednosti Slovenije. Džejla je u Sloveniju došla još gotovo maloljetna, sama se izdržavala radeći kao konobarica i uz rad završila srednju školu i fakultet. Rodbinu ima širom Evrope i kaže da joj je važan i „*kvalitet života*“, jer u Sloveniji ima mogućnost dodatnog obrazovanja, više odmora i jednogodišnji porodijski dopust. Majke male djece hvalile su dostupnost vrtića, kvalitetne školske programe i porodičnu politiku, počevši od dječijih doplata, roditeljskih dopusta i plaćenog odsustva radi njege bolesnog djeteta. Iako neke žale zbog selidbe, ipak ocjenjuju da su njihova djeca dobila bolje prilike za budućnost.

Hrvatice zaposlene u domovima hvalile su tehničku opremljenost slovenskih ustanova, koja im olakšava fizički rad. Intervjui tako pokazuju da društveno oblikovani životni uvjeti i efikasna socijalna država zadržavaju migrantkinje u Sloveniji.

Zaključak

U ovom članku analizirali smo kako transnacionalni režimi radne migracije i prakse graničenja oblikuju procese regrutacije, zapošljavanja i radne položaje migrantskih radnica iz zemalja bivše Jugoslavije u slovenskom sektoru institucionalne njege starijih osoba, te kako se ovi strukturalni procesi odražavaju u njihovim svakodnevnim radnim i životnim iskustvima. Time smo nastojali osvijetliti problematične aspekte transnacionalizacije njege koji proizlaze iz restriktivnog migracijskog režima.

Naši intervjui pokazuju da je, uprkos bilateralnim sporazumima, migracijski režim između Slovenije i tzv. trećih zemalja i dalje restriktivan, jer uzrokuje višegodišnje stanje nesigurnosti zbog privremenog boravka, rada, stanovanja, profesionalne deklasifikacije, visokih troškova, dugova, problema s usklađivanjem rada i porodice, statusnih protivrječja i ograničenja (socijalne) mobilnosti. Kod radne migracije nije riječ samo o neizvjesnosti pri prvoj prijavi, već o neizvjesnosti tokom čitavog procesa čekanja, zajedno s osjećajem straha zbog ilegalnog boravka, mogućnosti deportacije i privremenosti. Nesigurnost i brigu stvaraju i ponavljajuće procedure produžavanja dokumenata, koje oduzimaju vrijeme, zahtijevaju mnogo administrativnog rada i izazivaju troškove. Evropski migracijski režim s trećim zemljama omogućava selektivno uključivanje migrantkinja i migranata u tržište rada, odnosno uvjetno, segmentirano i hijerarhijsko uključivanje, u skladu s potrebama nacionalnih ekonomija, uz istovremeno isključivanje iz punih radnih i socijalnih prava (Mezzadra i Neilson, 2013; Uhde i Ezzeddine, 2021). To postavlja migrantske radnice i radnike iz trećih zemalja u podređen položaj na nacionalnom tržištu rada.

Politički okviri koji promoviraju privremene i cirkularne radne migracije iz zemalja s nižim prihodima, posebno u kontekstima EU i OECD-a, često se oslanjaju na ideologiju „trostruke dobiti“ (*triple win*) jer, navodno, potiču vertikalnu ekonomsku i profesionalnu mobilnost migrantkinja i njihovih porodica, smanjuju manjak radne snage u zemlji odredišta i nezaposlenost u zemlji porijekla, dok migrantske doznake pomažu zemlji porijekla u razvoju. Međutim, kritička literatura pokazuje da „trostruka dobit“ funkcionira više kao ideologija nego kao empirijski utemeljena stvarnost, koja često reproducira globalne nejednakosti kroz devaluaciju migrantskog rada, jačanje zavisnosti od doznaka i održavanje segmentacije na tržištima rada (Mosuela, 2020). Naši empirijski dokazi pokazuju da se migrantkinje ili zadužuju ili im porodice finansijski pomažu da uopće mogu emigrirati. Njihovi prihodi su toliko niski da svojim porodicama mogu pomoći samo povremenom kupovinom hrane i eventualno plaćanjem njege za roditelje, što je daleko od jačanja domaćeg razvoja. Većinu svoje skromne zarade troše na tržištu najma stanova u Sloveniji. Zbog izostanka profesionalne mobilnosti dugoročno gube stručne vještine. Kako potvrđuju intervjui sa sudionicima u BiH, zemlja zbog masovne radne emigracije gubi vitalni socijalni, radni i reproduktivni kapital. Službenik agencije za zapošljavanje u tome nije vidio „*uspješnu priču*“, kakvom je predstavljaju međunarodne organizacije, jer je BiH ostala „*bez brojnih ljudi*“, pa se, kako je rekao, „*problem ne bi smio rješavati na taj način*“.

Direktor zdravstvene fondacije Fami sporazum *Triple win*, koji je BiH sklopila s Njemačkom o emigraciji medicinskih sestara, nazvao je „*legalnom krađom*“ kadra koja će u budućnosti zakočiti razvoj zdravstva i njege u BiH. Prema njegovom mišljenju, država pristaje na takve politike jer je ekonomski podređena i ne može se oduprijeti pritisku jačih zemalja. Najavio je posljedice koje su već vidljive u ugostiteljstvu, građevinarstvu i industriji, gdje zbog emigracije hronično nedostaje radne snage. Poduzeća traže radnike, ali ih ne mogu naći jer su svi, kako kažu, u Hrvatskoj, Sloveniji, Austriji ili Njemačkoj. Poslodavci su zato započeli kampanju za zakonske izmjene koje bi olakšale uvoz radne snage iz inozemstva.

Privatna agencija za zapošljavanje iz Sarajeva, s kojom smo obavili intervju, već odgovara na te potrebe. Nakon istraživanja „*stranih tržišta*“ odlučila se za uvoz radnika iz Nepala, Indije, Pakistana i Uzbekistana. S druge strane, sindikalistkinja je u intervjuu navela da su masovna emigracija i manjak radne snage pomogli u povećanju plaća, ali da se loši uvjeti na tržištu rada nisu značajno popravili.

Nalazi ne demoniziraju radne migracije, već ukazuju na to da iskustvo i učinak radne migracije, kao i interes za nju, u velikoj mjeri zavise od migracijskog i radnog režima u zemlji odredišta. Pozitivno okruženje za radnu migraciju potrebno je graditi kroz informacijsku, proceduralnu, finansijsku, administrativnu, integracijsku i antidiskriminacijsku podršku mobilnim radnicama i radnicima. To podrazumijeva ne samo temeljito poboljšanje radnih uvjeta, nego i migracijski režim, koji će omogućiti mobilnim radnicama i radnicima, njihovim porodicama i zemljama porijekla stvarni društveno-ekonomski napredak.

Zahvala

Ovaj rad je finansijski podržala Slovenska istraživačka agencija (ARIS) u okviru programa P5-0413 i projekta J5-3104. Prijevod članka sa slovenskog na bosanski jezik urađen je uz asistenciju ChatGPT-a (OpenAI) i dodatnu lekturu izvornog govornika bosanskog jezika.

Literatura

- o Ajduković, M., Mamula, M., Pečnik, N., Toelle, N. (2000). Nasilje u partnerskim odnosima. U: Ajduković M., Pavleković, G. (ur) (2000). *Nasilje nad ženom u obitelji*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 57-68.
- o Amelina, A. & Lutz, H. (ur). (2019). *Gender and migration: Transnational and intersectional prospects*. New York: Routledge.
- o Anderson, B. (2001). *Doing the dirty work? The global politics of domestic labour*. London: Zed Books.
- o Anthias, F. & Lazaridis, G. (ur). (2000). *Gender and migration in Southern Europe: Women on the move*. Oxford: Berg.
- o Blagojević, M. (2013). Transnationalisation and its absence: the Balkan semiperipheral perspective on masculinities. U J. Hearn, M. Blagojević & K. Harrison (ur), *Rethinking Transnational Men* (str. 163–186). London: Routledge.
- o Breznik, M. (2023). Unfree wage labour. *Critical Sociology*, 49 (7–8), 1125–1139.
- o Breznik, M. (2022). *Statistični pregled institucionalne oskrbe starejših v Sloveniji*. Mirovni inštitut. <https://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2021/11/STATISTICNI-PREGLED-podrocja-institucionalne-oskrbe-starejsih-v-Sloveniji.pdf>. Pristupljeno 6. oktobra 2025.
- o Castles, S., Miller, M. J. & Ammendola, G. (1994). The age of migration: International population movements in the modern world. *American Foreign Policy Interests*, 27, 537–542.
- o Ciupijus, Z., Forde, Ch. & MacKenzie, R. (2020). Micro- and meso-regulatory spaces of labour mobility power: The role of ethnic and kinship networks in shaping work-related movements of post-2004 Central Eastern European migrants to the United Kingdom. *Population, Space, and Place*, 26(5): e2300.
- o Damir-Geilsdorf, S. (2016). Contract labour and debt bondage in the Arab Gulf States: Policies and practices within the kafala system. U S. Damir-Geilsdorf, U. Lindner, G. Müller, O. Tappe, & M. Zeuske (ur), *Bonded labour: Global and comparative perspectives, 18th–21st century* (str. 163–190). Bielefeld: Transcript.

- o De Haas, H. (2012). The migration and development pendulum: A critical view on research and policy. *International Migration*, 50(3), 8–25.
- o Dnevnik. (2025). Primerjava plač: Hrvaška v skokih dohiteva Slovenijo. <https://www.dnevnik.si/novice/slovenija/primerjava-plac-hrvaska-v-skokih-dohiteva-slovenijo-2752647/>. Pristupljeno 11. decembra 2025.
- o Eurofound. (2020). *Long-term care workforce: Employment and working conditions*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- o Frantz, E. (2013). Jordan's unfree workforce: State-sponsored bonded labour in the Arab region. *The Journal of Development Studies*, 49(8), 1072–1087.
- o Gammeltoft-Hansen, T. & Sørensen, N. N. (ur). (2012). *The migration industry and the commercialization of international migration*. London: Routledge.
- o Gutiérrez-Rodríguez, E. (2010). *Migration, domestic work and affect: A decolonial approach on value and the feminization of labor*. New York: Routledge.
- o Hansen, L. L., Dahl, H. M. & Horn, L. (ur). (2021). *A care crisis in the Nordic welfare states? Care work, gender equality and welfare state sustainability*. Bristol: Policy Press.
- o Hernández-León, R. (2013). [Conceptualizing the migration industry](#). U T. Gammeltoft-Hansen & N. Nyberg Sorensen (ur), *The migration industry and the commercialization of international migration* (str. 24–43). London: Routledge.
- o Hrženjak, M. & Breznik, M. (2023). Care migration in care homes for older people in the European semi-periphery between Slovenia and former Yugoslav countries. U K. Toplak & M. Vah Jevšnik (ur), *Further discussions on labour mobility in the EU* (str. 79–103). Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- o Hrženjak, M. & Breznik, M. (2024). Multiple interacting migration patterns in senior care on Europe's semi-periphery. In B. Aulenbacher, H. Lutz, E. Palenga-Möllenberg & K. Schwiter (ur), *Home care for sale: The transnational brokering of senior care in Europe* (str. 97–108). London: Sage.

- o Hrženjak, M. (2025). Tacit strategies of labor migration management in senior care homes at the European (semi)periphery. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1093/sp/jxaf018>. Pristupljeno 6. oktobra 2025.
- o Spirit (2025). Izvozno okno (baza podataka). <https://www.izvoznookno.si/>. Pristupljeno 11. decembra 2025.
- o Jakovljević, V., Dominko, M. & Živanović, A. (2021). *Labour migration between Bosnia and Herzegovina and Slovenia*. Centar za istraživanja i studije Banja Luka & Institut za ekonomska raziskovanja Ljubljana. <https://www.gea.ba/wp-content/uploads/2021/10/BiH-to-SLO-Labor-Migrations-final-1.pdf>. Pristupljeno 6. oktobra 2025.
- o Jansen, S., Brković, Č. & Čelebičić, V. (ur) (2016). *Negotiating social relations in Bosnia and Herzegovina: Semiperipheral entanglements*. London: Routledge.
- o Katona, N. & Melegh, A. (ur). (2021). *Towards a scarcity of care? Tensions and contradictions in transnational elderly care systems in Central and Eastern Europe*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.
- o Kayran, E. N. & Kadi, S. (2024). *Sustainable and socially just transnational sectoral labour markets for temporary migrants: Background report Austria*. Vienna: European Centre for Social Welfare Policy and Research. https://www.celsi.sk/media/datasource/JUSTMIG_background_report_AUSTRIA.pdf. Pristupljeno 6. oktobra 2025.
- o Levitt, P. & Glick Schiller, N. (2004). Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society. *International Migration Review*, 38(3), 1002–1039.
- o Lutz, H. (ur). (2008). *Migration and domestic work: A European perspective on a global theme*. Hampshire: Ashgate Publishing.
- o Macdonald, F. (2021). *Individualising risk: Paid care work in the new gig economy*. London: Palgrave Macmillan.
- o Majstorović, D. (2021). *Discourse and affect in postsocialist Bosnia and Herzegovina: Peripheral selves*. London: Palgrave Macmillan.
- o Montgomery, W. D. (ur). (2019). *Everyday Life in the Balkans*. Bloomington: Indiana University Press.

- o Meagher, G. & Szebehely, M. (ur). (2013). *Marketisation in Nordic eldercare: A research report on legislation, oversight, extent and consequences*. <http://www.normacare.net/wp-content/uploads/2013/09/Marketisation-in-nordic-eldercare-webbversion-med-omslag1.pdf>. Pristupljeno 20. oktobra 2025.
- o Mezzadra, S. & Neilson, B. (2013). *Border as method, or, the multiplication of labor*. Durham. London: Duke University Press.
- o Mosuela, C. (2020). For a Triple Win: Governing Migration through Mobility Partnerships. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46(9), 1740–1757.
- o Nakano Glenn, E. (1992). From servitude to service work: Historical continuities in the racial division of paid reproductive labor. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 18(1), 1–43.
- o OECD. (2020). *Who cares? Attracting and retaining care workers for the elderly*. Paris: OECD Publishing.
- o Parreñas, R. S. (2001). *Servants of globalization: Women, migration, and domestic work*. Stanford. CA: Stanford University Press.
- o Rodriguez, N. (2004). “Workers wanted”: Employer recruitment of immigrant labor. *Work and Occupations*, 31(4): 453–473.
- o Sahraoui, N. (2019). *Racialised workers and European older-age care: From care labour to care ethic*. London: Palgrave Macmillan.
- o Schierup, C. U., Hansen, P. & Castles, S. (2006). *Migration, citizenship, and the European welfare state: A European dilemma*. Oxford: Oxford University Press.
- o Shutes, I. & Chiatti, C. (2012). Migrant labour and the marketisation of care for older people: The employment of migrant care workers by families and service providers. *Journal of European Social Policy*, 22(4), 392–405.
- o Uhde, Z. & Ezzeddine, P. (2021). The political economy of translocal social reproduction: Cross-border care mobility in the Czech Republic. U N. Katona & A. Melegh (ur), *Towards a scarcity of care? Tensions and contradictions in transnational elderly care systems in Central and Eastern Europe* (str. 26–44). Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.

- o Uhde, Z. (2025). The European care border regime: Theorising extraction, exploitation and East–West inequalities in cross-border care work in central Europe. *The Sociological Review*, <https://doi.org/10.1177/00380261251360075>. Pristupljeno 11. decembra 2025.
- o Vertovec, S. (1999). Conceiving and researching transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2), 447–462.
- o Višić, T. (2021). *Peripheral labour mobilities. Elder care work between the former Yugoslavia and Germany*. Chicago: The University of Chicago Press.
- o Statistični urad Republike Slovenije. (2025). Prosta delovna mesta (baza podataka). <https://pxweb.stat.si/SiStatData/pxweb/sl/Data/-/0714621S.px>. Pristupljeno 11. decembra 2025.
- o Yeates, N. (2009). *Globalizing care economies and migrant workers: Explorations in global care chains*. London: Palgrave Macmillan.

MEĐUGENERACIJSKA SOLIDARNOST U KONTEKSTU PRISILNIH MIGRACIJA: IMPLIKACIJE EKONOMSKE ZAVISNOSTI I PSIHOLOŠKOG PRITISKA ZA SOCIJALNI RAD

ANJA MARKOVIĆ¹

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Republika Srbija

Sažetak: Prisilne migracije, izazvane ratnim sukobima i ekonomskim krizama, u značajnoj meri remete tradicionalne obrasce međugeneracijske solidarnosti. Mladi i deca koja napuštaju zemlje pogođene krizama suočavaju se sa višestrukim izazovima, od izloženosti nasilju i traumatizaciji tokom iregularnih migracija, do poteškoća u integraciji u zemlji destinacije i problema u mentalnom zdravlju. Dodatni psihološki pritisak predstavlja im očekivanje da finansijski obezbede porodice koje ostaju u zemlji porekla, a koje često ostaju bez institucionalne podrške i mogućnosti za samostalnu egzistenciju. Usled hitne potrebe za prihodima, mladi migranti pretežno prihvataju niskokvalifikovane i teške fizičke poslove, što umanjuje njihove mogućnosti za lični profesionalni razvoj, kao i dugoročnu socioekonomsku stabilnost. Cilj ovog rada je dublje razumevanje posledica prisilnih migracija na međugeneracijsku solidarnost, kao i davanje preporuka za unapređenje socijalnih politika koje bi doprinele dugoročnoj društvenoj stabilnosti. Poseban fokus je stavljen na ulogu socijalnih radnika u pružanju podrške mladim migrantima kroz obrazovne, integracione i psihosocijalne intervencije.

Ključne riječi: *prisilne migracije, međugeneracijska solidarnost, socijalni rad, deca i mladi u riziku*

¹ E-mail kontakt: anja.markovic@fpn.bg.ac.rs

Abstract: Forced migration, driven by armed conflicts and economic crises, significantly disrupts traditional patterns of intergenerational solidarity. Young people and children who leave crisis-affected countries face multiple challenges ranging from exposure to violence and traumatization during irregular migration to difficulties in integration in the destination country and mental health problems. An additional psychological burden stems from expectations that they will provide financial support to family members who remain in the country of origin, where institutional support and opportunities for independent livelihood are often lacking. Due to the urgent need for income, young migrants predominantly engage in low-skilled and physically demanding jobs, which limits their opportunities for personal and professional development as well as their long-term socioeconomic stability. The aim of this paper is to deepen the understanding of the effects of forced migration on intergenerational solidarity and to offer recommendations for improving social policies that could contribute to long-term social stability. Particular attention is given to the role of social workers in supporting young migrants through educational, integration, and psychosocial interventions..

Keywords: *forced migration, intergenerational solidarity, social work, children and youth at risk.*

Uvod

Pojam prisilnih migracija prisutan je u naučnoj literaturi još od Konvencije Ujedinjenih nacija o statusu izbeglica iz 1951. godine. Konvencija definiše izbeglicu kao osobu koja je napustila svoju zemlju iz straha od progona i koja ne može da uživa zaštitu države čiji je državljanin (UNHCR, 2001). Kao i sve druge migracije stanovništva, i prisilne migracije uslovljene su kombinacijom ekonomskih, političkih, socijalnih i ekoloških faktora (Žegarac i sar., 2021). U ovom radu fokus je na ekonomskim faktorima kao što su siromaštvo i nezaposlenost u zemlji porekla, socijalnim faktorima koji se odnose na očekivanja porodice i zajednice, kao i političkim faktorima koji uključuju nestabilnost i ratne sukobe.

Usled globalizacije, gotovo svaka država na svetu ima iskustvo prisilnih migracija, kao zemlja porekla, tranzita ili destinacije. Međutim, sistemski odgovori na ovo pitanje su često fragmentarni i nedovoljno koordinisani čak i u razvijenim društvima (Lester, 2005). Prema poslednjim podacima UNHCR-a (2024), u svetu je prisilno raseljeno više od 123 miliona ljudi, što predstavlja rekordan broj od kada se vodi ova evidencija. Ovde spadaju interno raseljena lica, izbeglice, tražioci azila i druge osobe kojima je potrebna međunarodna zaštita, dok se palestinske izbeglice vode kao posebna kategorija. Većina prisilno raseljenih (oko 73%) nalazi se u državama niskog i srednjeg ekonomskog statusa (UNHCR, 2024). Ove zemlje često su preopterećene brojem migranata i, s obzirom na ekonomske i institucionalne ograničenosti, ne mogu da odgovore na njihove osnovne potrebe niti da razviju efikasne programe podrške i integracije. Migranti stoga često nastavljaju put ka razvijenim zapadnim zemljama u potrazi za sigurnošću i boljim životnim uslovima.

Cilj ovog rada je da se istraži na koji način prisilne migracije utiču na obrasce porodičnih odnosa i međugeneracijske solidarnosti, sa posebnim fokusom na položaj i iskustva dece i mladih. Posebno se razmatra kako pritisci porodice, kulturne norme i ekonomske teškoće oblikuju međugeneracijske odnose i rizike kojima su mladi migranti izloženi, uključujući preranu odgovornost, emocionalno opterećenje i zloupotrebu dečijeg rada.

Rad ima za cilj i da istakne mogućnosti socijalnog rada u pružanju podrške migrantima, kroz pristup koji integriše savetodavni rad, porodičnu podršku i zagovaranje sistemskih promena. Strukturalno, rad je podeljen u tri tematske celine. U prvom poglavlju se istražuju obrasci porodične solidarnosti u kontekstu prisilnih migracija i kako ona istovremeno može predstavljati izvor podrške, ali i psihološkog pritiska. Drugo poglavlje razmatra posledice preranog odrastanja dece u migracijama, porodičnih očekivanja i ekonomskih pritiska, uz poseban osvrt na rizik dečijeg rada i izostanak sistemske zaštite. Treće poglavlje ispituje mogućnosti profesionalnog delovanja socijalnih radnika u cilju zaštite ove grupe na tri nivoa, kao i pojedinačne oblasti u kojima je njihova podrška potrebna: mentalno zdravlje, socioekonomska i pravna pomoć. Metodološki okvir ovog rada zasniva se na kritičkom pregledu relevantne međunarodne i domaće literature i istraživanja iz oblasti prisilnih migracija, međugeneracijske solidarnosti i socijalnog rada. Rad pruža analitičku perspektivu za sagledavanje međusobne povezanosti ovih pojmova i njihovog značaja za nauku socijalnog rada. U radu se ukazuje na istraživačku prazninu u razumevanju specifičnog oblika međugeneracijske solidarnosti u kontekstu prisilnih migracija i njenih implikacija za praksu socijalnog rada. Takođe, rad pruža teorijsku osnovu za dalja empirijska istraživanja, kao i smernice za unapređenje profesionalne prakse.

Međugeneracijska solidarnost i migracije

Migracije duboko utiču na obrasce međugeneracijske solidarnosti, menjajući uloge, očekivanja i oblike podrške među članovima porodica koje su fizički razdvojene. Patrijarhalne vrednosti, kultura i religija dece i mladih u prisilnim migracijama sa sobom donose i snažan osećaj obaveze prema porodici. Pomagači u jednom istraživanju (Marković, 2023) navode da dečaci iz Avganistana crpe osećaj ponosa i identiteta iz svoje kulture, koja im daje jasne smernice ponašanja i podelu porodičnih uloga. Novi kontekst u zemlji destinacije deci i mladima otvara mogućnosti i nove vrednosti kao što su individualizam i visoko obrazovanje, ali deca mogu ostati nedovoljno adaptirana na novu sredinu usled jakog kulturološkog okvira iz perioda pre migracija (Foner, 1997).

Tradicionalne vrednosti dece migranata dodatno se učvršćuju iskustvima diskriminacije i socijalne isključenosti, te porodicu doživljavaju kao sigurno utočište, čak i kada ona to realno nije (Foner, 1997). Roditelji tako nastavljaju da obnavljaju i prenose predmigracione vrednosti i norme na decu, kako bi se očuvala solidarnost i obezbedila podrška porodici u zemlji porekla (Nauck, 2007).

Studije pokazuju visoku međugeneracijsku solidarnost u migrantskim porodicama u Evropi (Bordone & de Valk, 2016). Pokazalo se da je materijalno orijentisan tip podrške češći među migrantskom grupom, dok je nematerijalni tip podrške u vidu saveta karakterističniji za nemigrantske porodice (Baykara-Krumme, 2008).

Transnacionalno življenje može predstavljati rizik za očuvanje porodične kohezije, ali i kada dete usvoji delove prozapadnih vrednosti, ono najčešće i dalje teži da ispuni očekivanja i potrebe roditelja kroz finansijsku podršku (Baykara-Krumme & Fokkema, 2019). Pošto su institucionalni sistemi podrške često nedostupni, porodica i etnička zajednica ostaju glavni izvor podrške. „Sidro“ koje sprečava migrante da iskoriste pun potencijal mogućnosti u zemljama destinacije često je upravo transnacionalna briga za članove porodice u zemlji porekla (Halfacree, 1995). Postoje i jasna društvena očekivanja o načinu na koji se ta briga treba sprovoditi, takozvane „ideologije brige“ (Dowling, 2021).

Uloga srodstva, zajedničkog porekla i etničke pripadnosti od ključnog je značaja za stvaranje socijalnih mreža migranata u zemlji destinacije. Teorija migracionih mreža pruža objašnjenja na koji način migranti stvaraju i održavaju društvene mreže sa porodicom, prijateljima i svojom etničkom grupom u zemlji porekla, kao i u zemlji destinacije (Castles, Haas & Miller, 2014). Ove mreže predstavljaju specifičan oblik socijalnog kapitala uz pomoć kojeg migranti mogu pristupiti resursima u zemlji destinacije (Massey et al, 1998).

Migracione mreže tako imaju značajnu ulogu u ublažavanju ekonomskih, društvenih i psiholoških troškova i rizika migracije, istovremeno povećavajući verovatnoću za uspešnost procesa migracije (Castles, Haas & Miller, 2014).

Migrantske zajednice postepeno formiraju sopstvenu društvenu i ekonomsku infrastrukturu, koja ima svoje koristi od priliva nove radne snage (Krissman, 2005).

Usled nedovoljno regulisanih migracija, deca i mladi postaju zavisni od drugih migranata i mogu se naći u riziku od eksploatacije, slabo plaćenih fizičkih poslova i nedovoljno prilika za obrazovanje i profesionalni razvoj (Marković, 2023). Ovakvi uslovi, uz kontinuiranu obavezu finansijske pomoći porodici u zemlji porekla, predstavljaju psihološki pritisak za mlade migrante što može rezultirati i dugoročnim problemima u mentalnom zdravlju.

Mnogi autori razvili su različite tipologije odnosa roditelja i dece na osnovu dimenzija solidarnosti, ali transnacionalne porodice u kojima roditelji ostaju u zemlji porekla predstavljaju poseban slučaj. Istraživanje Santosa i saradnika (2024) jedno je od prvih koje uključuje koncept ambivalencije i ukazuje da se pozitivni i negativni aspekti solidarnosti mogu javljati istovremeno. U migrantskim porodicama moguće je istovremeno postojanje visokog nivoa solidarnosti i visokog nivoa konflikta (Bengtson et al, 2000). Ambivalencija, kao istovremena potreba za autonomijom i povezanošću (Lüscher & Hoff, 2013), deluje i kao regulator odnosa i kao katalizator promena u porodičnim odnosima (Albert et al, 2018).

Van Gaalen i saradnici (2010) nalaze da negativna ambivalencija posebno raste kod ćerki koje preuzimaju brigu o starim roditeljima. Žene su društveno i kulturološki uslovljene da preuzmu ulogu negovateljki, što postaje sve zahtevnije i teško uskladivo sa radnim obavezama. Istraživanje Santosa i saradnika (2024) takođe pokazuje da migranti koji se uspešno integrišu u zemlji destinacije imaju i stabilnije odnose sa porodicom u zemlji porekla. Nasuprot tome, migranti sa nižim nivoom akulturacije i iskustvom ratnih sukoba pokazuju veću ambivalentnost i slabiju solidarnost (Yagmurlu & Sanson, 2009). Funkcionalna solidarnost, koja uključuje finansijsku podršku, u tom smislu predstavlja faktor rizika za pojavu ambivalentnih odnosa.

Proces akulturacije, usvajanje prozapadnih vrednosti i protok vremena dodatno oblikuju ambivalenciju, pa je važno da stručna podrška u radu sa migrantskim porodicama bude usmerena i na razvoj zdravih porodičnih odnosa. Istraživanja potvrđuju da su snažne mreže socijalne podrške ključne za smanjenje ambivalentnosti i očuvanje porodične stabilnosti (Helliwell & Putnam, 2005).

Iz navedenog možemo zaključiti da je međugeneracijska solidarnost u kontekstu prisilnih migracija može biti zaštitni faktor i mehanizam preživljavanja, ali može biti i izvor pritiska i konflikata. Razumevanje ovih složenih odnosa ključno je za oblikovanje politika, podrške i intervencija socijalnog rada koje prepoznaju transnacionalne porodice kao specifičnu ranjivu kategoriju.

Specifični rizici mladih u kontekstu prisilnih migracija

Mladi u prisilnim migracijama predstavljaju jednu od najugroženijih grupa, jer su izloženi rizicima u zemlji porekla, na putu, kao i u zemlji destinacije. Neki od ovih rizika su različiti oblici nasilja, zloupotrebe, kidnapovanje, diskriminacija, rasizam i dugoročno isključenje iz obrazovnog sistema (Žegarac i sar., 2021). Svi ovi rizici na decu i mlade mogu ostaviti dugoročne posledice na mentalno zdravlje i ometati njihovo normalno funkcionisanje (Masten, 1994). Mi ćemo se u ovom delu fokusirati na one rizike koji su direktno vezani sa osećajem pritiska i odgovornosti za porodice u zemlji porekla.

U kulturama iz kojih potiču, posebno u arapskoj kulturi, adolescenti se često posmatraju kao odrasle osobe koje su spremne da preuzmu odgovornost za porodicu (Marković, 2023). Ovakva percepcija, u kombinaciji sa traumatskim iskustvima i socioekonomskim pritiscima, čini ih izuzetno ranjivim na niz rizika, od prerane uloge odraslih i psiholoških posledica, do ekonomske zloupotrebe i dečijeg rada.

Istraživanja pokazuju da se od dečaka u adolescentskom uzrastu često očekuje da preuzmu ulogu „glave porodice“ ukoliko otac nije prisutan, kao i da samostalno migriraju, pronađu posao i finansijski podrže porodicu (Marković, 2023).

Od devojčica se takođe očekuje preuzimanje odgovornosti u odsustvu roditelja, a u slučajevima kada deca putuju zajedno, starije dete preuzima brigu o mlađem. Prerano nametnute uloge odraslih mogu imati dugoročne posledice na razvoj ličnosti i mentalno zdravlje dece, naročito ako izostaje kontinuirana psihosocijalna podrška.

Deca su često fokusirana samo na proces preživljavanja i dolazak na sigurno, a problemi u mentalnom zdravlju mogu se javiti tek nakon dolaska u zemlju destinacije, kada dolazi do odloženog početka javljanja simptoma traume (Richter et al, 2018).

Pritisak porodice da dete što pre stigne u zemlju destinacije dodatno povećava rizike, jer deca, vođena osećajem odgovornosti, često ignorišu sopstvene potrebe i zdravlje. Zabeleženi su slučajevi da deca, iako bolesna ili povređena, nastavljaju put po hladnoći umesto da ostanu i ozdrave na smeštaju u zemljama destinacije. Rizik je i što usled nepoverenja porodice u institucije, ova deca često biraju da putuju uz pomoć krijumčara čime su dodatno ugrožena, radije nego da putuju uz podršku vladinih i nevladinih aktera (Marković, 2023).

U kontekstu prisilnih migracija izloženost zloupotrebi od dečijeg rada je velika. Same karakteristike prisilnih migracija mogu biti faktor rizika za izloženost dece zloupotrebi: nepoznavanje lokalnog jezika, nedostatak mreže podrške, nepoznavanje lokalnih pravnih normi, nejednak pristup obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti (Braam, 2019; Marković, 2024). Prema Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravima deteta (UN, 1989), države su obavezne da zaštite decu od ekonomskog iskorišćavanja i poslova koji ugrožavaju njihovo školovanje, zdravlje i razvoj, ali deca u prisilnim migracijama često ostaju nevidljiva za međunarodne i državne aktere.

Siromaštvo i egzistencijalna nesigurnost često navode porodice da dečiji rad posmatraju kao strategiju preživljavanja, gde usled hroničnog stresa roditelji ne mogu sagledati dugoročne negativne posledice po decu (Edmonds & Thevenon, 2019). U nekim zajednicama, dečiji rad je kulturološki prihvaćen i posmatra se kao deo socijalizacije i uvođenja u svet odraslih (Akilova, 2017).

Deca tako rad doživljavaju kao porodičnu odgovornost, ali su često usled ovog rada uskraćena za redovno školovanje i izložena zloupotrebama, od kojih je jedna od najtežih trgovina ljudima (Marković, 2024).

Pod pritiskom da obezbede sredstva za nastavak puta, mnoga deca prihvataju bilo kakve poslove, često teške i nebezbedne, pa čak i saradnju sa kriminalcima, što dodatno ugrožava njihovu bezbednost i razvoj. (Marković, 2023). Kao najznačajnije faktore zaštite, kojima socijalni radnici mogu doprineti, možemo izdvojiti pre svega obrazovanje, a zatim i informisanost o dečijim pravima, poznavanje jezika i razvoj kapaciteta za zaposlenje.

Specifični rizici mladih u prisilnim migracijama odražavaju složen odnos između kulturnih normi, porodičnih očekivanja i strukturnih prepreka. Preuzimanje uloge odraslih i izloženost dečijem radu nisu samo posledice siromaštva, već i izrazi međugeneracijske solidarnosti koja u kriznim okolnostima prerasta u teret i rizik po dobrostanje dece. Prepoznavanje ovih rizika ključno je za razvoj adekvatnih intervencija socijalnih radnika usmerenih na zaštitu dece, prevenciju eksploatacije i jačanje zdravih obrazaca porodičnih odnosa.

Međugeneracijska solidarnost i socijalni rad u prisilnim migracijama

Dok u stabilnim društvima međugeneracijska solidarnost često ima institucionalnu podršku kroz sisteme socijalne sigurnosti (zdravstveni, penzioni, sistem dugotrajne nege), u uslovima migracija i devastiranih državnih sistema, ona postaje pretežno porodična odgovornost. Upravo u tom kontekstu, socijalni rad može imati značajnu preventivnu i korektivnu ulogu u očuvanju međugeneracijske solidarnosti, kako bi se smanjili rizici od socijalne isključenosti, siromaštva i problema u mentalnom zdravlju koje proističu iz migracionog iskustva za članove ovih porodica.

Međugeneracijska solidarnost i prisilne migracije spajaju dva polja delovanja nauke i prakse socijalnog rada. Kako je izloženo u prethodnim poglavljima, postoje različiti pritisci i faktori rizika koji dodatno opterećuju ove ugrožene porodice.

Kako se za sada u velikoj meri procesi međugeneracijske solidarnosti odvijaju samostalno, u ovom poglavlju ćemo istražiti na koji način socijalni rad trenutno pruža podršku transnacionalnim porodicama, kao i koje su praznine i izazovi u pružanju podrške za socijalne radnike.

Solidarnost je jedan od temeljnih principa socijalnog rada, jer kroz njega ova profesija uključuje, osnažuje i daje glas grupama koje su marginalizovane ili društveno isključene (Flaker, 2012). U radu sa starijim osobama, socijalni rad polazi od principa da oni nisu samo pasivni primaoci podrške, već aktivni učesnici u oblikovanju kvaliteta sopstvenog i života svojih porodica (Mali, 2013). Ovaj princip je naročito važan u radu sa transnacionalnim porodicama u kojima su generacije fizički razdvojene, ali međusobno povezane kroz brigu, podršku i finansijsku odgovornost. Porodice koje ostaju u zemlji porekla treba posmatrati kao resurs, a ne samo kao teret za one koji odlaze.

Značaj međugeneracijske solidarnosti može se posmatrati kroz tri nivoa socijalnog rada: mikro, mezo i makro (Mali, 2009). Efektivan socijalni rad zahteva koordinisano delovanje na svim nivoima.

Na mikro nivou, socijalni rad se fokusira na jačanje odnosa unutar porodice i ovaj model je posebno važan kada su resursi na drugim nivoima u deficitu, što je čest slučaj u prisilnim migracijama. Starenje članova porodice, kao i trauma, tuga i separacija koje migracije donose, menjaju dinamiku porodičnih odnosa (Mali, 2013). Socijalni radnici mogu raditi na ublažavanju posledica usamljenosti, demencije, rešavanju porodičnih konflikata, posttraumatskog stresa, depresije i anksioznosti, osnažujući porodicu da prepozna sopstveni potencijal i razvije otpornost.

Na mezo nivou, cilj socijalnog rada je povezivanje porodica sa zajednicom i dostupnim resursima (Mali, 2008). Uloga socijalnih radnika u ovom kontekstu je da podstaknu solidarnost unutar zajednice i među generacijama – bilo kroz lokalne programe socijalne zaštite, dnevne centre, volonterske aktivnosti, programe nevladinih organizacija ili neformalne mreže podrške. U situacijama kada institucionalna podrška izostaje, upravo ove mreže postaju ključne za integraciju migranata i očuvanje osećaja pripadnosti.

Na makro nivou, socijalni rad doprinosi izradi i implementaciji politika, zakona i programa koji jačaju socijalnu sigurnost i međugeneracijsku solidarnost u zemljama porekla i destinacije (Mali, 2013). Ipak, bez aktivne podrške države i političke volje, delovanje socijalnih radnika na ovom nivou može biti ograničeno. Iako migranti značajno doprinose lokalnim ekonomijama, vlade često ne ulažu dovoljno u programe integracije (Al-Qdah & Lacroix, 2010), te je značajno mobilisati postojeća praktična znanja i resurse kako bi se prevazišli sistemski nedostaci.

U radu sa osobama u prisilnim migracijama iz pozicije socijalnog radnika mogu se izdvojiti tri osnovne grupe potreba: mentalno zdravlje, socioekonomske potrebe i pravne potrebe. Najčešći problemi u oblasti mentalnog zdravlja odnose se na traumu i gubitak (Delgado, Jones & Rohani, 2005). Gubitak može biti materijalan, odnosno dom i imovina, ali i kulturni, odnosno gubitak poznatih vrednosti i podrške zajednice i emocionalni, odnosno gubitak prijateljskih i porodičnih veza (Galambos, 2005). Međugeneracijska solidarnost često postaje mehanizam očuvanja kulturnog identiteta, ali se u procesu integracije migranti često moraju odreći bar jednog njegovog dela.

Drugi problemi u mentalnom zdravlju koji zahtevaju stručnu podršku su posttraumatski stresni poremećaj, depresija, anksiozni poremećaji, suicidalne misli, poremećaji koncentracije, poremećaji sna i osećaj odustajanja od borbe (Boisvert, 2006).

Svi ovi problemi mogu biti pogoršani usled psihološkog pritiska da se materijalno obezbede članovi porodice koji ostaju u zemlji porekla. Socijalni radnici imaju važnu ulogu u pružanju terapijske i savetodavne podrške migrantima, individualno, porodično ili grupno, uz korišćenje kognitivno-bihevioralnih intervencija i psihoedukacije (Boisvert, 2006). Neophodno je da se ove intervencije prilagode specifičnim migracionim iskustvima i kulturološkom kontekstu korisnika, kao i da se spreči retraumatizacija tokom imigracionih procedura (George, 2012).

Kada je reč o socioekonomskim potrebama, migranti se često suočavaju sa ograničenim pristupom zdravstvenoj zaštiti, socijalnim uslugama i tržištu rada zbog neregulisanog pravnog statusa (George, 2012). U takvim okolnostima, socijalni radnici u nevladinim organizacijama pružaju ključnu podršku jer kroz svoje programe pomažu u obezbeđivanju dokumenata, novčane pomoći, smeštaja, hrane, zdravstvenog osiguranja i radnih dozvola. Ovi socijalni radnici imaju ulogu i u procesu integracije kroz radionice jezika, preduzetničkih veština i finansijske pismenosti (Aysa-Lastra, 2011). Obrazovanje se pokazuje kao najvažniji zaštitni faktor za decu i mlade migrante, jer pruža osećaj kontinuiteta, pripadnosti i priliku za bolju budućnost (Lerner, 2012).

U osnovi mnogih drugih problema sa kojima se migranti suočavaju nalazi se njihov privremeni ili trajni pravni status, koji u velikoj meri određuje pristup uslugama, pravima i mogućnostima integracije. Status izbeglica najčešće imaju oni koji borave u prihvatnim centrima i apliciraju za međunarodnu zaštitu pre ulaska u zemlju destinacije, dok status tražilaca azila imaju oni koji, usled okolnosti prisilnih migracija, podnose zahtev za zaštitu tek nakon ulaska na teritoriju zemlje destinacije (McKay, Thomas & Kneebone, 2012).

Proces regulisanja pravnog statusa tražilaca azila često je dugotrajan, složen i psihološki iscrpljujući, što dodatno naglašava potrebu za kontinuiranom podrškom socijalnih radnika. Oni se nalaze u jedinstvenoj poziciji da migrantima pruže neophodne informacije, psihosocijalnu pomoć i zastupanje u kontaktu sa institucijama koje sprovode ove postupke.

Složenost postupka dodatno se povećava činjenicom da mnogi migranti prilikom dolaska nemaju lična dokumenta koja bi potvrdila njihov identitet, obrazovanje ili radno iskustvo, bilo zbog prinudnog bekstva, gubitka dokumenata tokom puta ili njihove konfiskacije. U nekim slučajevima, iz osećaja nužde i hitnosti, pojedinci koriste i lažna dokumenta kako bi prešli granice ili ostvarili osnovnu pravnu zaštitu (UNHCR, 2012).

Da bi stekli pravni status, izbeglice i tražioci azila moraju proći kroz procedure dokazivanja razloga zbog kojih su bili ugroženi i zbog kojih su napustili zemlju porekla. Ovi postupci zahtevaju detaljna svedočenja o traumatičnim događajima, što često dovodi do retraumatizacije, pogoršanja simptoma posttraumatskog stresnog poremećaja i drugih problema u mentalnom zdravlju. Proces je često otežan i nedostatkom fizičkih dokaza i relevantne dokumentacije, zbog čega mnogi slučajevi ostaju nerazrešeni ili se ne okončavaju pozitivnim ishodom (Diaconu, Racovita-Szilagyi i Bryan). Dugotrajno čekanje u neizvesnosti dodatno produbljuje osećaj nesigurnosti i nemoći, naročito kod mladih i porodica razdvojenih migracijom.

Pored institucionalnih prepreka, migranti se neretko suočavaju i sa diskriminacijom tokom procesa regulisanja statusa. Istraživanje sprovedeno u Jordanu pokazalo je da su visokokvalifikovani radnici imali znatno bolje šanse za dobivanje radnih viza u odnosu na niskokvalifikovane izbeglice (Al-Qdah & Lacroix, 2011). Ova praksa odražava širu strukturalnu nejednakost u tretmanu migranata i ukazuje na potrebu da se kroz profesionalni angažman socijalnih radnika ojača zastupanje prava izbeglica i tražilaca azila.

Podrška socijalnih radnika očuvanju međugeneracijske solidarnosti za porodice u migracijama može se odvijati na tri nivoa. Na mikro nivou od izazova za socijalne radnike možemo izdvojiti način funkcionisanja transnacionalne porodice, koji bi zahtevao prilagođavanje kroz, na primer, onlajn savetodavni rad sa svim članovima porodice. Na mezo nivou, odvija se podrška integraciji migranata u zajednicu od strane socijalnih radnika, što zahteva prilagođavanje, ali ne donosi značajne specifične izazove koji se odnose na ovaj tip porodice u migracijama. Na makro nivou, mogućnosti razvoja programa, politika i zakona i dalje su ograničene i u razvijenim društvima, uprkos činjenici da socijalni rad pruža specifične uvide u funkcionisanje ovih porodica.

Oblasti delovanja socijalnih radnika sa porodicama u migracijama koje smo obradili (mentalno zdravlje, socioekonomske potrebe i pravni status) donose sa sobom različite izazove. Rad na problemima u mentalnom zdravlju sa članovima ovih porodica zahteva posebna znanja i kulturnu kompetentnost socijalnih radnika. U pristupu zdravstvenoj zaštiti, socijalnoj pomoći i tržištu rada za migrante, socijalni radnici mogu naići na mnogobrojne probleme sa birokratskim procedurama, s obzirom na to da sistemski odgovor na ova pitanja često izostaje. Tokom podrške u regulaciji pravnog statusa, najznačajnija uloga i izazov za socijalne radnike su zaštita migranata bez dokumenata, kao i zaštita od retraumatizacije i diskriminacije tokom postupka dobivanja azila.

Zaključak

Međugeneracijska solidarnost u kontekstu prisilnih migracija je složen društveni proces uslovljen kulturnim normama, promenom porodične dinamike, finansijskim očekivanjima i rizikom od problema u mentalnom zdravlju kod članova porodice. Migraciona iskustva menjaju prirodu tradicionalnih porodičnih veza, stvarajući nove, transnacionalne obrasce solidarnosti. Ovaj proces je često zapostavljen u programima integracije u zemljama destinacije, a uz rizike koje smo u ovom radu istražili, potrebno je da mu socijalni radnici, kao stručnjaci u oblasti međugeneracijske solidarnosti, prisilnih migracija i savetodavnog rada sa porodicama, posvete posebnu pažnju.

Korišćenjem teorijske osnove u ovom radu možemo izdvojiti nekoliko konkretnih preporuka za unapređenje prakse socijalnog rada. Prva preporuka je unapređenje savetodavnog rada sa porodicama u migracijama kroz kulturno-ološki senzitivne i trauma-informisane intervencije, sa posebnom pažnjom na procese akulturacije i pojave ambivalentnih odnosa usled finansijskog aspekta solidarnosti. Drugi predlog za unapređenje prakse je kreiranje institucionalnog mehanizma kojim bi se omogućio kontinuirani kontakt između članova transnacionalnih porodica uz facilitaciju socijalnog radnika. Na ovaj način socijalni radnik može pružiti kontinuiranu podršku u očuvanju i razvoju porodičnih odnosa, utičući na smanjenje emocionalnih i finansijskih pritisaka na mlade.

Treći predlog za unapređenje prakse je posebna zaštita za decu i mlade iz transnacionalnih porodica u prisilnim migracijama, koja bi podrazumevala zaštitu od dečijeg rada i eksploatacije, zaštitu mentalnog i fizičkog zdravlja dece koja proživljavaju psihološke pritiske, kao i informisanost o dečijim pravima, mogućnostima i oblicima formalnog i neformalnog obrazovanja u zemljama destinacije.

S obzirom na to da pitanje međugeneracijske solidarnosti u prisilnim migracijama kao takvo nije prepoznato u postojećim javnim politikama i da za njega ne postoji sistemski odgovor, ovde možemo dati dve preporuke za njihovo unapređenje. Prvi predlog se odnosi na zagovaranje rešavanja ovog problema i potreba transnacionalnih porodica pred organima vlasti od strane socijalnih radnika. Na taj način bi se povećala vidljivost porodica, a kroz sistemske odgovore bi se mogao smanjiti pritisak međugeneracijske solidarnosti na mlađe generacije.

Drugi predlog jeste borba socijalnih radnika za učestvovanje u izradi programa, politika i zakona iz ove oblasti. Kao stručnjaci koji se bave inkluzijom i zaštitom mentalnog zdravlja, unapređenjem položaja ove grupe, kao i regulisanjem njihovog pravnog statusa i zadovoljavanjem njihovih osnovnih socioekonomskih potreba, znanje i iskustvo socijalnih radnika su od ključnog značaja za razvoj ovih politika.

Doprinos ovog rada je u rasvetljavanju ovog, do sada malo istraženog, problema kroz proučavanje veza i međusobnog uticaja prisilnih migracija, međugeneracijske solidarnosti i socijalnog rada. Potrebno je dalje istražiti ovo pitanje kroz teorijska i empirijska istraživanja dugoročnih posledica psihološkog i finansijskog pritiska na mlade u prisilnim migracijama, kao i načina na koji se ovi rizici mogu sprečiti.

Međugeneracijsku solidarnost u prisilnim migracijama ne treba posmatrati samo kao strategiju preživljavanja i porodično pitanje, već i kao resurs za razvoj prakse socijalnog rada i stvaranje solidarnijeg i inkluzivnijeg društva.

Literatura:

- o Akilova, M. (2017). Pathways to child work in Tajikistan: Narratives of child workers and their parents. *Central Asian Survey*, 36, 231–246.
- o Al-Qdah, T., Lacroix, M. (2011). Iraqi refugees in Jordan: Lessons for practice with refugees globally. *International Social Work*, 54(4), 521–534. Dostupno na: doi:10.1177/0020872810383449.
- o Albert, I., Abbey, E., & Valsiner, J. (2018). Looking at relations across generations: Ambivalence in context. In I. Albert, E. Abbey, & J. Valsiner (Eds.), *Cultural psychology of transgenerational family relations: Investigating ambivalences* (pp. 1–16). Information Age Publishing.
- o Aysa-Lastra, M. (2011). Integration of internally displaced persons in urban labour markets: A case study of the IDP population in Soacha, Colombia. *Journal of Refugee Studies*, 24(2), 277–303. Dostupno na: doi:10.1093/jrs/feq054.
- o Baykara-Krumme, H. (2008). *Immigrant Families in Germany: Intergenerational Solidarity in Later Life*. Berlin: Weißensee.
- o Baykara-Krumme, H., Fokkema, T. (2019). The impact of migration on intergenerational solidarity types. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(10):1707–1727. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1485203>.
- o Bengtson, V. L., Biblarz, T., Clarke, E., Giarusso, R., Roberts, R., Richlin-Klonsky, J., & Silverstein, M. (2000). Intergenerational relationships and ageing: Families, cohorts, and social change. In J. M. Claire & R. M. Allman (Eds.), *The gerontological prism: Developing interdisciplinary bridges*. Baywood.
- o Boisvert, D. (2006). Healing the silent agonies of the earthquake. *Migration*, pp. 1–27
- o Bordone, V., de Valk, H. A. G. (2016). Intergenerational Support among Migrant Families in Europe. *European Journal of Ageing* 13 (3): 259–270.
- o Braam, D. (2019). *Child Labour in the Context of Migration*. Geneva: International Organisation for Migration.
- o Castles, S., de Haas, H., Miller, M. (2014). *The Age of Migration – International Population Movements in the Modern World* (5th ed.). New York: Palgrave Macmillan.

- o Delgado, M., Jones, K., & Rohani, M. (2005). *Social work practice with refugee and immigrant youth in the United States*. Boston: Pearson Education, Inc.
- o Diaconu, M., Racovita-Szilagyi, L., Bryan, B. A. (2016). The Social Worker's Role in the Context of Forced Migration: A Global Perspective, *Interdisciplinary Journal of Best Practices in Global Development*, 2 (2), Article 1. Dostupno na: <https://knowledge.e.southern.edu/ijbpgd/vol2/iss2/1>
- o Dowling, E. (2021). Caring in Times of a Global Pandemic: Introduction. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 46(4), 7-30. Dostupno na: <https://doi.org/10.12759/hsr.46.2021.4.7-30>
- o Galambos, C. (2005). Natural disasters: Health and mental health considerations. *Health & Social Work*, 83-86.
- o George, M. (2012). Migration traumatic experiences and refugee distress: Implications for social work practice. *Clinical Social Work Journal*, 40(4), 429-437. Dostupno na: doi:10.1007/s10615-012-0397-y
- o Edmonds, E. & Thevenon, O. (2019). *Child Labour: Causes, Consequences and Policies to Tackle it*. Paris: OECD.
- o Flaker, V. (2012). *Direktno socialno delo*. Ljubljana: Založba
- o Foner, N. (1997). The Immigrant Family: Cultural Legacies and Cultural Change. *International Migration Review* 31 (4): 961-974.
- o Halfacree, K. H. (1995). Household migration and the structuration of patriarchy:evidencefromtheUSA.*Progress in Human Geography*19(2) ,159-182. Dostupno na: <https://doi.org/10.1177/030913259501900201>
- o Helliwell, J. F. & Putnam, R. D. (2005). The social context of well-being. In F. A. Huppert, N. Baylis & B. Keverne(Eds.), *The science of well-being* (pp. 435-459). Oxford University Press.
- o Krissman, F. (2005). Sin Coyote Ni Patrón: Why the “Migrant Network” Fails to Explain International Migration. *International Migration Review*, 39(1), 4-44.
- o Lerner, A. B. (2012). The educational resettlement of refugee children examining several theoretical approaches. *Multicultural Education*, 20(1), 9-14.
- o Lester, E. (2005). A place at the table: The role of NGOs in refugee protection: International advocacy and policy-making. *Refugee Survey Quarterly*, 24 (2), 125-142.

- o Lüscher, K., Hoff, A. (2013). Intergenerational ambivalence: Beyond solidarity and conflict. In: Albert I, Silves D (eds.). *Intergeneracional relations: European perspectives on family and society* (pp. 39–63). Policy Press.
- o Mali, J. (2008). *Od hiralnic do domov za stare ljudi*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- o Mali, J. (2009). Medgeneracijska solidarnost vobstojećih oblikah skrbi za stare ljudi. U V.Tašner, V. Lesar, M. Antić Gaber, V. Hlebec & M. Pušnik (ur.), *Brez spopada: kultur, spolov, generacij* (str. 243-256). Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- o Mali, J. (2013). *Socialno delo s starimi ljudmi kot specializacija stroke*. Socialno delo, 52(1), 57-67. Dostupno na: <http://www.fsd.uni-lj.si/sd/arhiv/2013031112554983>
- o Marković, A. (2023). *Rezilijentnost kod dece i mladih u prisilnim migracijama na Balkanskoj ruti* (Master teza). Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka.
- o Marković, V. (2024). *Karakteristike dečijeg rada kod nepraćene i razdvojene dece u Srbiji* (Doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu: Fakultet političkih nauka.
- o Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J.E. (1998). *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Clarendon Press.
- o Masten, A. S. (1994). Resilience in individual development: Successful adaptation despite risk and adversity. In M. C. Wang & E. W. Gordon (Eds.), *Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- o McKay, F. H., Thomas, S. L., & Kneebone, S. (2012). 'It would be okay if they came through the proper channels': Community perceptions and attitudes toward asylum seekers in Australia. *Journal of Refugee Studies*, 25(1), 113-133. Dostupno na: doi:10.1093/jrs/fero10
- o Nauck, B. (2007). Immigrant Families in Germany. Family Change Between Situational Adaptation, Acculturation, Segregation and Remigration. *Zeitschrift für Familienforschung*, 19(1), 34–54.
- o Richter, K., Peter, L., Lehfeld, H., Zaske, H., Barar-Reissinger, S., Niklewski, G. (2018). Prevalence of psychiatric diagnoses in asylum seekers with follow up. *BMC Psychiatry*, 18, 206.

- o Santos, A. S., McGarrigle, J., Barros, C. (2024). Ambivalence and transnational intergenerational solidarity: the perspective of highly educated Portuguese women emigrant daughters. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11, 240. Dostupno na: <https://doi.org/10.1057/s41599-024-02704-3>
- o United Nations. (1989). *Konvencija o pravima deteta*. Dostupno na: <http://www.unicef.org.uk/UNICEFs-Work/Our-mission/UN-Convention/1999>.
- o UNHCR. (2001). *Tumačenje člana 1. Konvencije o statusu izbeglice iz 1951*. Ženeva: Publikacije UNHCR
- o UNHCR. (2012). *The state of the world refugees: UNHCR Summary*. Dostupno na: <http://www.unhcr.org/4fc5ceca9.html>
- o UNHCR (2024). *Key facts and figures*. Dostupno na: <https://shorturl.at/lzkco>
- o van Gaalen, R.I., Dykstra, P.A. & Komter, A.E. (2010). Where is the exit? Intergenerational ambivalence and relationship quality in high contact ties. *Journal of Aging Studies* 24(2), 105–114. Dostupno na: <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2008.10.006>.
- o Yagmurlu, B., Sanson, A. (2009). Acculturation and parenting among Turkish mothers in Australia. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 40(3), 361–380. Dostupno na: <https://doi.org/10.1177/0022022109332671>
- o Žegarac, N., Perišić, N., Burgund Isakov, A., Lončarević, K., Marković, V. (2021). *Zaštita dece u migracijama: Pristup zasnovan na pravima* (21-85). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

MENTORSKI PROGRAMI KAO ALATI MEĐUGENERACIJSKE SOLIDARNOSTI: STUDIJA SLUČAJA ŽENSKJE MENTORSKE MREŽE U BOSNI I HERCEGOVINI

ANELA LEMEŠ¹

Doktorantkinja interdisciplinarnih doktorskih studija, istraživačko polje Sociologija, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Ovaj rad istražuje potencijal mentorskih programa u jačanju međugeneracijske solidarnosti s fokusom na Žensku mentorsku mrežu u Bosni i Hercegovini. Korištenjem kvantitativnog istraživačkog pristupa, kroz upitnike su se analizirala iskustva učesnica programa mladih žena (mentorina) i njihova saradnja i pružena podrška iskusnih profesionalki i liderica (mentorica) biznis sektora približno sličnom onom u kojem se mentorina profesionalno gradi. Mentorstvo kao alat i kroz svoju uspostavljenu strukturu doprinosi profesionalnom razvoju, jačanju samopouzdanja i razmjeni znanja između generacija, čime se razvijaju novi obrasci liderstva, saradnje i međusobnog razumijevanja. Sam proces mentorstva se tretira kao vid međugeneracijske solidarnosti, gdje starije mentorice prenose iskustvo, a mlađe unose inovativne perspektive, što jača društvenu inkluzivnost i ravnopravnost. Prikazana studija slučaja u radu ukazuje na specifičnosti lokalnog konteksta kroz analizirani program Ženske mentorske mreže u Bosni i Hercegovini. Rezultati studije naglašavaju važnost formalizacije i evaluacije mentorskih programa u cilju dugoročne održivosti, kako bi se osnažile žene, ojačale profesionalne mreže i doprinijelo dugoročnoj ekonomskoj i socijalnoj otpornosti zajednica.

Ključne riječi: *mentorstvo, međugeneracijska solidarnost, ekonomsko osnaživanje žena, profesionalni razvoj, tržište rada.*

¹ Kontakt e-mail: anela.keso@gmail.com

Abstract: This paper examines the potential of mentoring programmes to strengthen intergenerational solidarity, with a focus on the Women's Mentoring Network in Bosnia and Herzegovina. Using a quantitative research approach, questionnaire data were employed to analyse the experiences of programme participants - young women (mentees), and their collaboration with, and support received from, experienced professionals and leaders (mentors) from the business sector, operating in fields closely related to the mentees' professional development. Mentoring, as both a tool and a structured process, contributes to professional development, increased self-confidence, and intergenerational knowledge exchange, thereby fostering new patterns of leadership, collaboration, and mutual understanding. The mentoring process itself is conceptualised as a form of intergenerational solidarity, in which senior mentors transfer experience while younger participants introduce innovative perspectives, enhancing social inclusion and gender equality. The case study presented highlights the specificities of the local context through an analysis of the Women's Mentoring Network in Bosnia and Herzegovina. The findings underscore the importance of formalising and evaluating mentoring programmes to ensure long-term sustainability, empower women, strengthen professional networks, and contribute to the long-term economic and social resilience of communities..

Keywords: *mentoring, intergenerational solidarity, women's economic empowerment, professional development, labour market.*

Uvod

Ovaj rad istražuje mentorstvo kao ključni mehanizam osnaživanja žena, s posebnim fokusom na međugeneracijsku solidarnost i razvoj ženskog liderstva u Bosni i Hercegovini. Rad doprinosi i razumijevanju mentorstva kao alata rodne i međugeneracijske solidarnosti u post-tranzicijskim društvima. Mentorstvo se u savremenim društvima prepoznaje ne samo kao oblik profesionalne podrške i transfera znanja, već i kao instrument društvene inkluzije i ekonomske afirmacije, posebno u kontekstu zemalja u tranziciji gdje su rodne nejednakosti i dalje izražene. Poseban značaj pridaje se analizi kako mentorstvo doprinosi jačanju međugeneracijske povezanosti, razmjeni iskustava i kapaciteta žena da djeluju kao liderke u različitim sferama društva.

Glavni cilj istraživanja je ispitati percepciju i iskustva učesnica programa mentorstva, te procijeniti kako ovakvi programi utječu na njihov profesionalni, lični i ekonomski razvoj, kao i na oblikovanje društvenih mreža podrške i međugeneracijske solidarnosti. Poseban fokus je stavljen na program Ženske mentorske mreže kao primjer strukturiranog programa koji povezuje žene različitih generacija kroz mentorski odnos i aktivnosti usmjerene na jačanje liderstva, kompetencija i međusobne podrške.

Rad je strukturiran tako da prvo pruža kontekstualni okvir istraživanja i objašnjava ključne pojmove relevantne za analizu slučaja. Sljedeći dio predstavlja studiju slučaja Ženske mentorske mreže, sa fokusom na organizaciju programa, njegovu svrhu i ciljeve, te presjek analize mentorstva ključnih autora koji istražuju ovu oblast. Nakon toga slijedi opis metodologije istraživanja, uključujući korištene instrumente i postupak u provedenoj analizi podataka.

Rezultati istraživanja prezentirani su kroz kombinaciju deskriptivne statistike i tematske analize, uz naglašavanje utjecaja mentorstva na profesionalni razvoj, međugeneracijsku solidarnost i lično osnaživanje učesnica. Diskusija povezuje empirijske nalaze sa relevantnim teorijskim okvirima, dok zaključci i preporuke ukazuju na značaj institucionalizacije mentorskih programa i njihove šire primjene u kontekstu razvoja ženskog liderstva i rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini.

Rad, koji predstavlja prvu empirijsku pilot analizu programa osnaživanja žena u Bosni i Hercegovini te kao takav doprinosi povezivanju mentorstva i međugeneracijske solidarnosti, doprinosi i razumijevanju mentorstva kao strateškog alata za osnaživanje žena i za društvenu transformaciju posebno u jednom posttranzicijskom društvu kao što je Bosna i Hercegovina. Kao pilot analiza, rad time pruža i osnovu za dalja istraživanja i razvoj programa koji podupiru karijerni napredak, međugeneracijsku saradnju i inkluzivnije društvo.

Kontekstualni okvir istraživanja i korišteni pojmovi u analizi slučaja

Da bi se jasno shvatila svrha analize slučaja, objašnjeni su korišteni pojmovi. Pojam s kojim se najčešće susrećemo u oblasti mentorstva jeste *međugeneracijska solidarnost*, koja u ovom kontekstu predstavlja uzajamnu podršku, razmjenu znanja, iskustava i resursa između žena različitih generacija, s ciljem jačanja njihovih ličnih, profesionalnih i društvenih kapaciteta (Bengtson i Roberts, 1991). Ona podrazumijeva međusobno razumijevanje i saradnju između mladih i starijih žena, pri čemu svaka generacija doprinosi na specifičan način, gdje starije žene prenose znanje, iskustvo i modele otpornosti, dok mlađe unose nove perspektive, energiju i inovativne pristupe. Takva saradnja doprinosi stvaranju inkluzivnog prostora za rast, razumijevanje i međusobno osnaživanje žena, što je ključni preduvjet za dugoročno unapređenje njihove pozicije u društvu i na tržištu rada. Radi razumijevanja provedbe programa međugeneracijske solidarnosti, posebno mentorstva, potrebno je pojasniti i *kontekst Bosne i Hercegovine*, koji karakterizira složen društveno-politički ambijent, obilježen posljedicama rata, siromaštvom, te stalnim međuetničkim i političkim tenzijama, koje dalje oblikuju društvene odnose i poziciju žena u javnoj i privatnoj sferi. Kao i u drugim zemljama Zapadnog Balkana, u bosanskohercegovačkom društvu i dalje je prisutna izražena patrijarhalnost, koja institucionalno i vaninstitucionalno ograničava mogućnosti i slobode žena (UN Women, 2021). Brojna istraživanja potvrđuju da se takvi obrasci rodних uloga odražavaju posebno u stavovima prema podjeli društvenih sfera, gdje se muškarci dominantno vezuju za javni i politički prostor, dok se ženama i dalje pripisuje prirodna pripadnost privatnoj sferi porodičnog života.

Ovakva percepcija rodni uloga u suprotnosti je sa nasljeđem socijalističkog perioda, koji je, uprkos ideološkim ograničenjima, ženama omogućio veći izlazak u javnu sferu i ostvarenje niza prava, koja su uključivala od aktivnijeg političkog učešća do jednakosti u braku, pravu nasljeđivanja i reproduktivnim slobodama (Kirin i Blagaić, 2021). Ipak, iako su tada ostvarena brojna formalna prava, strukturalni rodni odnosi u privatnoj sferi nisu bitno promijenjeni, što je ženama nametnulo dvostruki teret plaćenog i neplaćenog rada (UNDP, 2019). Time je, paradoksalno, učvršćena rodna nejednakost jer su muškarci zadržali privilegiran status u ekonomskoj i političkoj sferi, dok su žene, pored većeg stepena obrazovanja i radnog angažmana, ostale opterećene neplaćenim kućanskim i njegovateljskim obavezama (Olson, 2007).

Proces tranzicije i postratne transformacije dodatno su pogoršali socioekonomski položaj žena u Bosni i Hercegovini. Pad životnog standarda, rast nezaposlenosti i siromaštva, te slaba institucionalna podrška za usklađivanje poslovnog i privatnog života, doveli su do smanjenog učešća žena na tržištu rada i njihovog povlačenja iz javne sfere (UNDP, 2019). U takvom kontekstu, međugeneracijska solidarnost i mentorstvo dobivaju prostor da postanu važan mehanizam društvenog otpora, prostor u kojem žene kroz zajedništvo, razmjenu i uzajamnu podršku pronalaze strategije za profesionalno i lično osnaživanje.

Mentorstvo se definira kao razvojni odnos između iskusnije osobe (mentorice) i manje iskusne osobe (mentorine), gdje dolazi do razmjene znanja, iskustava i podrške (Allen i drugi, 2004).

U okviru ekonomskog osnaživanja žena, mentorstvo se javlja kao oblik neformalne edukacije koji pomaže ženama da se snađu u zahtjevima tržišta rada, razviju poslovne ideje ili unaprijede profesionalnu mrežu (Ragins i Kram, 2007).

Međugeneracijska solidarnost, kao oblik socijalnog kapitala, jača se kroz transfer znanja i iskustava, te omogućava ženama pristup resursima i modelima ponašanja koji doprinose njihovoj ekonomskoj nezavisnosti.

Dodatnu vrijednost razvoja mentorstva donosi i pitanje *liderstva*, posebno ženskog liderstva. U savremenim teorijskim okvirima liderstvo se više ne vezuje isključivo za formalne pozicije moći (Eagly i Carli, 2007; Appelbaum i drugi, 2003; Ely i drugi, 2011), jer lider može biti i osoba koja posjeduje sposobnost da ostvari utjecaj, pokrene promjene i preoblikuje postojeće društvene odnose, bez obzira na formalni status.

Razmatranje roda u okviru liderstva postaje sve značajnije u savremenim raspravama. U tom kontekstu, autorice Eagly i Carli (2007) ističu da žene više ne nailaze na stakleni plafon, već na kompleksan labirint prepreka koje moraju savladati. Povećan broj žena na liderskim pozicijama u različitim sferama društva ne samo da izaziva interesiranje istraživača, već predstavlja i potencijalnu tačku transformacije. Liderstvo žena može djelovati kao alat za preispitivanje dominantnih struktura moći, otvarajući prostor za veći stepen rodne ravnopravnosti i društvenih promjena u korist svih građana, bez obzira na spol. Vidljivi su pomaci u naučnom diskursu, koji od stavova o ženskoj inferiornosti u 1970-im godinama, dolaze do sve većeg priznanja kompetencija i potencijala liderica od 1990-ih nadalje, što dodatno ističe važnost izučavanja ove teme (Eagly i Carli, 2007). Navedene društvene promjene su osjetne i na prostoru naše države, kao i višeslojni izazovi s kojima se suočavaju žene. Ovakve promjene utječu ne samo na poziciju žena u javnoj sferi i tržištu rada, već imaju dugoročne posljedice i na međugeneracijske odnose, kvalitet života i socijalnu koheziju. U tom smislu, dodatno razmatranje liderstva, procesa starenja i međugeneracijske solidarnosti doprinosi potpunijem razumijevanju kako rodni odnosi oblikuju svakodnevni život i društvenu transformaciju. Brojni autori se slažu da su preduvjet uspješnog starenja zadovoljstvo životom, pozitivno psihičko stanje i podrška okoline, pri čemu autorica Lučanin (2003) ističe da socijalna podrška može imati dvostruku ulogu u sprečavanju stresa i ublažavanju negativnog doživljenog stresa. U tom kontekstu, međugeneracijska solidarnost i uključivanje iskusnijih žena u liderske i mentorske uloge u zajednici doprinose ne samo njihovom osjećaju lične ispunjenosti i društvene korisnosti, nego i jačanju društvene kohezije i prijenosu iskustava koji su ključni za održiv razvoj društva.

Studija slučaja: Ženska mentorska mreža

U savremenim društvima, međugeneracijska solidarnost predstavlja ključni element održivih politika društvene kohezije i ekonomskog razvoja. U kontekstu ženskog osnaživanja, mentorstvo se pokazalo kao snažan alat za jačanje profesionalnih kapaciteta, unapređenje pristupa tržištu rada i razvoj poduzetničkih inicijativa. U ovom radu analiziramo Žensku mentorsku mrežu kao primjer strukturiranog i dugoročnog programa koji povezuje žene različitih generacija s ciljem međusobnog učenja, a koji dovodi do jačanja liderskog potencijala žena u izazovnom patrijarhalnom okruženju u Bosni i Hercegovini.

Program Ženska mentorska mreža je pokrenut 2019. godine kao inicijativa usmjerena na jačanje profesionalnih i ekonomskih kapaciteta mladih žena kroz mentorski odnos s iskusnim profesionalkama. Pokrenut je zahvaljujući liderskim vizijama Sanele Pašić i Sabine Softić², koje su prepoznale potrebu za sistemskom podrškom ženama na početku njihovih karijera, s ciljem osnaživanja naredne generacije liderica u Bosni i Hercegovini. Ključne aktivnosti uključuju individualne mentorske sesije, zajedničke edukacije, događaje umrežavanja i praćenje napretka mentorina kroz provedene evaluacije. Program je do sada okupio više od 200 učesnica iz različitih sektora i regija Bosne i Hercegovine, uključujući privatni sektor, civilno društvo, akademiju i poduzetništvo.

Analiza mentorskih programa brojnim autorima predstavlja ključni okvir za izučavanje profesionalnog razvoja i međuljudskih odnosa među mlađim zaposlenicima različitih tipova organizacija. Tako autorica Ganly (2025) kroz provedenu analizu i istraživanje ističe da su formalni mentorski programi alati koji doprinose razvoju ženskog liderstva, karijernog napretka i način na koji se žene suočavaju sa izazovima. Ganly se poziva na prethodna provedena istraživanja i tvrdi da žene generalno nemaju dovoljnu podršku neformalnih mentora koji bi mogli lako doprinijeti razvoju liderskih sposobnosti kod mlađih mentorina na radnom mjestu.

² Ženska mentorska mreža BiH. (n.d.). Ženska mentorska mreža – Program mentorstva za žene u BiH. <https://www.addiko-fbih.ba/?s=zenska+mentorska+mreza> datum pristupa 24.02.2025.

Silver i Gavini (2023) proširuju raspravu istraživanjem smanjenja dostupnosti neformalnih mentora, koji su često stavljeni u ovu poziciju bez ikakve finansijske naknade ili dodatnih mogućnosti za njihov profesionalni razvoj. Stoga isti autori uvode u raspravu upotrebu novog modela koji nazivaju Model poticajno-podržavajućeg mentorstva (Push-Pull Mentoring Model - PPM), koji predstavlja podijeljenu odgovornost i benefite za mentora i mentorinu. Benefiti za mentora bi mogli obuhvatati, ali nisu ograničeni na promociju, doprinos za biografiju, preporuke za govornika ili govornicu za predavanja i konferencije, priznanje putem nagrade, koautorstvo na naučnim radovima ili publikacijama na kojima mentorine rade, i slične mogućnosti putem kojih bi se kompenzirao uloženi trud i vrijeme mentora u razvoju odnosa s mentorinama.

Navedeni pristup bi se dalje trebao analizirati i istražiti potencijalne benefite za mentore kojima bi se angažman stručnog osoblja u ulozi mentora i njihove dostupnosti mogao sigurno povećati. Preporuka je temeljena na osnovu provedenog istraživanja autora koji su utvrdili na osnovu analize 91 studije slučaja da u oblastima u kojima je angažman mentora neophodan, poput medicine, izražen je nedostatak dostupnosti mentora. Posebno je važno pristupiti ovoj problematici s pozicije većeg angažmana žena u navedenim oblastima, koje se prema provedenim istraživanjima na koje se referiraju autori, posebno suočavaju s nedostatkom dostupnih mentora, što može predstavljati sve veću barijeru za profesionalni razvoj žena.

Preporučeni pristup za dalju analizu jeste potreba za priznanjem zasluga ženama koje obavljaju mentorsku ulogu. Istraživanja pokazuju da se njihovo pružanje usluga u osiguravanju ključnih kontakata za dalji razvoj profesionalne mreže mentorina, otvaranje mogućnosti za istraživačke saradnje, karijerni dalji razvoj i nove poslovne mogućnosti, često ne prepoznaju kao „formalno mentorstvo“ nego kao „pomaganje“ (Silver i Gavini, 2023).

Vrijedan uvid pruža Maguire (2024) razdvajanjem perspektive mentorskog odnosa prema ženama od načina na koji same žene, polazeći s feminističke pozicije, interpretiraju vlastita iskustva mentorstva. Rezultati provedenog istraživanja potvrđuju da je mentorstvo važan alat za promociju inkluzije manje zastupljenih socijalnih skupina. Mentori su ključni za kreiranje inkluzivne sredine gdje se različiti glasovi mogu čuti i biti više cijenjeni.

Autori ističu da programi mentorstva, posebno u kontekstu akademskih institucija na koje se istraživanje i odnosilo, dovode do povećanja raznolikosti, jednakosti i inkluzije, te poboljšavaju obrazovno iskustvo koje postaje dostupno svima. Posebno važan segment provedene analize jeste nalaz da su zagovaranje i osnaživanje ključni za dalji profesionalni razvoj mentorina, posebno za žene, putem kojih se otvaraju nove karijerne mogućnosti, a za koje uglavnom dobivaju savjet i navigaciju zaprimljenu od svojih mentora. Ovim nalazima doprinose i autori Šehić i Penava (2007) koji navode da mentori osiguravaju dvije posebne funkcije za mentorine: psihosocijalnu funkciju (prihvatanje, ohrabrivanje, podučavanje i savjetovanje), te funkciju podsticanja karijere (sponzorstvo, zaštita, izazovni zadaci, izlaganje javnosti i vidljivosti), što se nadalje podudara i s rezultatima provedene pilot analize u ovom radu.

Liderstvo, kao jedno od ključnih pitanja za rodnu ravnopravnost i razvoj mentorske podrške, posjeduje izuzetan potencijal za transformaciju odnosa žena i muškaraca u društveno-poslovnom kontekstu. Autorica Milinović (2021) ističe da je najzanimljiviji fenomen u proučavanju liderstva „stakleni plafon”, kao nevidljiva barijera koja sprečava žene da dođu na najviše liderske pozicije. Istraživači i teoretičari su imali različita objašnjenja uzroka staklenog plafona gdje je za potrebe ovog rada najbitnije istaći da se stakleni plafon pojavljuje i opstaje usljed različitog investiranja u ljudske resurse (žene i muškarce), manjeg ulaganja u obrazovanje i obuke žena, manje vjerovatnoće da će žene biti podsticane na umrežavanje i mentorsku podršku, ali i kao opterećenje žena porodičnim obavezama i brigom o djeci (Milinović, 2021:276).

Autorica dalje tvrdi da žene imaju manje mogućnosti da dobiju mentore i prošire poslovne i formalne mreže, što oboje direktno utječe na uklanjanje “staklenog plafona” kao direktan vid podrške i osnaživanja žene u poslovnom okruženju.

Važno je istaći rezultate međunarodnog istraživanja koje su proveli Ann Howard i Richard S. Wellins među 12.208 lidera iz 76 zemalja za potrebe izrade izvještaja Global Leadership Forecast 2008/2009, čiji nalazi potvrđuju da organizacije pružaju manju podršku ženama dok se penju na upravljačkoj ljestvici, što za posljedicu ima teži prelazak žena na više pozicije (Milinović, 2021:71).

Navedeni podaci idu u prilog diskusiji o nužnosti postojanja programa podrške ženama, uključujući mentorstvo, koje omogućava podršku profesionalnog razvoja ženama i omogućava izgradnju većeg broja liderica koje naknadno mogu i same dati doprinos razvoju sličnih programa.

Ely i saradnice (2011:482) primjećuju da žene nerado učestvuju u aktivnostima umrežavanja iz dva razloga. Prvi se odnosi na doživljaj umrežavanja kao neautentičnog iskustva, slično „iskorištavanju ljudi“, pri čemu žene često postavljaju pitanje „umrežavanje kojom svrhom“? Drugi razlog odnosi se na teškoće u usklađivanju dodatnih aktivnosti s postojećim obavezama, kako plaćenim tako i neplaćenim. Prvi izazov je moguće prevazići redefiniranjem umrežavanja kao sredstva za razvoj liderskog potencijala, dok se drugi može adresirati kroz kreiranje efikasnijih modela za jačanje profesionalnih mreža, poput integriranja aktivnosti umrežavanja u svakodnevne obaveze koje žene već obavljaju u privatnoj ili poslovnoj sferi. Nadalje, autori Šehić i Penava (2007) navode da je mentorstvo često pod utjecajem demografskih faktora, kao što su starost, spol i rasa. I prema njihovoj analizi, žene mnogo teže postižu uspješnu mentorsku vezu, gdje kao uobičajene teškoće s kojima se suočavaju žene u ostvarivanju mentorstva se navode stereotipi o prikladnom ponašanju, briga o pitanju pogrešne interpretacije odnosa s muškarcima u organizaciji, nelagodnost u diskusijama na neke teme, nedostatak pogodnog uzora te isključenost iz muških društvenih mreža.

Autori ističu da istraživanja pokazuju da nekad teškoća za uspostavljanje uspješnog mentorskog odnosa jeste odnos žene mentorice i žene mentorine, ali nije dokazano da spol utječe na uspjeh ili neuspjeh mentorskog odnosa. Navedeni izazovi su djelimično adresirani kroz uspostavu programa Ženske mentorske mreže, čiji je cilj povećanje vidljivosti primijenjenih metoda i ostvarenih uspjeha, kao i podizanje svijesti o postojećim stereotipima o ženama lidericama. Program ujedno pomaže učesnicama da se identificiraju s ulogama liderica i prepoznaju vlastiti potencijal za preuzimanje uloge liderice u organizaciji. Učesnice programa mentorstva, prema istraživanjima koje su provele autorice Ely i drugi (2011), gotovo uvijek razviju snažnu međusobnu podršku koja često traje i nakon okončanja programa.

Žene koje teže liderskim pozicijama imaju manju društvenu podršku u gradnji vlastitog liderskog identiteta, jer se gradnja liderstva često dešava kroz poistovjećivanje s uzorima. Imajući u vidu da je manjak žena na liderskim pozicijama, to ostavlja mlađe žene bez dovoljno uzora, zbog čega se dodatno ističe važnost postojanja i razvoja mentorskih programa (Ely i drugi, 2011:477). Napredovanje u hijerarhiji unutar organizacije često ne bude podržano uspostavljenom internom, birokratskom politikom, već neformalna mreža dobiva na sve većoj važnosti. Stoga se u liderskim i mentorskim programima većinom pomaže učesnicima u gradnji mreže, povećavanjem prilika za umrežavanje, gradnji i raznovrsnosti odnosa i isticanjem koristi umrežavanja. Isto iskustvo pronalazimo i u postojećem i analiziranom programu Ženske mentorske mreže.

Organizacije koje ne prepoznaju i ne iskorištavaju u potpunosti potencijal žena gube vrijedan izvor inovacija i liderskih kapaciteta (Appelbaum, Audet i Miller, 2003). Appelbaum i drugi ističu da nedovoljno korištenje ženskih talenata ne ograničava samo rast organizacija, već dovodi i do slabog povrata na ulaganja, kada mnoge visoko kvalificirane žene napuštaju organizacije i pokreću vlastite biznise ili traže prilike u podržavajućim okruženjima. U tom kontekstu, mentorstvo se ponovno pojavljuje kao ključni mehanizam za zadržavanje i unapređenje ženskih talenata, pružajući ženama potrebnu podršku, usmjerenje i samopouzdanje za razvoj liderskih kompetencija unutar organizacija, a ne izvan njih.

Metodologija

U studiji slučaja definirani su sljedeći istraživački ciljevi i pitanja:

Istraživački ciljevi:

- Ispitati percepciju kvalitete mentorskog odnosa među učesnicama programa.
- Procijeniti utjecaj mentorstva na ličnu i ekonomsku osnaženost učesnica.
- Istražiti kako mentorstvo doprinosi međugeneracijskoj solidarnosti među ženama.

Istraživačka pitanja:

- Kako učesnice percipiraju kvalitet mentorskog odnosa u okviru Ženske mentorske mreže?
- U kojoj mjeri mentorstvo utječe na osjećaj osnaženosti (lične i profesionalne) učesnica?
- Na koji način mentorstvo doprinosi razumijevanju, komunikaciji i solidarnosti između različitih generacija žena?

Primijenjen je kvantitativni istraživački dizajn kroz popunjavanje poslanih elektronskih upitnika. Istraživanje je obuhvatilo 200 mentorina koje su učestvovala u Ženskoj mentorskoj mreži tokom četiri prethodna ciklusa programa. Od planiranih 200 ispitanica, prikupljen je ukupno 21 validan odgovor, što predstavlja odziv od 10,5% i kvalificira rad kao pilot-studiju. Iako mali uzorak ograničava mogućnost generalizacije rezultata, on ipak omogućava indikativni uvid u određene obrasce i percepcije ispitanica. Pilot-priroda provedenog istraživanja omogućila je inicijalnu validaciju međunarodnih skala u kontekstu BiH, što predstavlja metodološki doprinos. Preporučuje se buduća primjena kombiniranog pristupa (ankete, intervjui i fokus-grupe) radi triangulacije podataka.

Uzorak istraživanja obuhvatio je učesnice sva četiri ciklusa Ženske mentorske mreže, gdje su definirani kriteriji da su ispitanice učestvovalе u polugodišnjem programu Ženske mentorske mreže i da su imale mentoricu iz oblasti približno sličnoj kao i mentorina. Upitnik je dostavljen svim 200 učesnicama, ali je prikupljen ukupno 21 validan odgovor, zbog čega se nalazi istraživanja tretiraju kao djelimično pouzdani rezultati i kvalificiraju rad kao polaznu pilot-studiju. Nizak broj prikupljenih odgovora objašnjava se očekivanim odzivom u istraživanjima ove vrste koja se oslanjaju na dobrovoljno učešće.

Otvoreni odgovor analiziran je primjenom tematske analize (Braun & Clarke, 2006) pri čemu su identificirane podteme profesionalno-karijerno osnaživanje, emocionalna podrška i osjećaj pripadnosti, međugeneracijska solidarnost i razmjena iskustava, te kao posljednja organizacijsko-logistička podtema, kao jasan korektiv za bolje strukturiranje budućih programa.

Podtematska analiza je provedena kroz inicijalno kodiranje i grupiranje kodova, te na kraju i definiranjem podtema, gdje su se posebno istakli kodovi poput „profesionalna motivacija“, „emocionalna podrška“, „povezanost sa zajednicom žena“, „organizacijski izazovi“ koji su se potom grupirali prema sličnosti i srodnosti.

Korišteni instrumenti u istraživanju zasnivaju se na validiranim međunarodnim skalama:

- Mentoring Functions Questionnaire (MFQ-9) (Castro et al., 2004) – korišten za mjerenje percepcije kvaliteta i funkcija mentorskog odnosa.
- Psychological Empowerment Scale (Spreitzer, 1995) – primijenjena za procjenu osjećaja lične i profesionalne osnaženosti učesnica.
- Intergenerational Solidarity Theory (Bengtson & Roberts, 1991) – teorijski okvir koji je poslužio za prilagođavanje pitanja vezanih za razumijevanje, komunikaciju i solidarnost među generacijama žena.

Mali broj prikupljenih odgovora ne omogućava pouzdane statističke zaključke, ali se ova analiza slučaja tretira kao pilot faza istraživanja čiji su nalazi indikativni za dalja ispitivanja, te je jedna od preporuka da se u narednom ciklusu istraživanja primjeni triangulacija podataka kroz kombiniranje anketnih rezultata s kvalitativnim izvorima poput intervju a i fokus grupa, čime bi se povećala validnost i pouzdanost nalaza. Dodatno, istraživanje nije eksplicitno ispitivalo negativne aspekte efektivnosti mentorstva, za koje istraživanja pokazuju da je neformalno mentorstvo uspješnije od programa formalnog mentorstva (Ragins i Kram, 2007; Allen i drugi, 2004), te da se konflikti ličnosti između mentora i mentorine mnogo vjerovatniji kod mentora koji su formalno postavljeni na taj zadatak. Uspjeh programa mentorstva se, prema autorima Šehić i Penava (2007), može povećati ako mentori imaju mogućnost birati mentorine ili da mentorine proaktivno iniciraju mentorske odnose. Isto tako, pojedini autori (Ely i drugi 2011; Eagly i Carli, 2007), ističu rizike kao što su reprodukcija socijalnih hijerarhija ili zavisnost mentorina od mentija, što su dimenzije koje bi trebale biti uključene u buduća istraživanja kako bi se osiguralo analiziranje potencijalnih negativnih konotacija u provedbi programa mentorstva.

Cilj analize slučaja Ženske mentorske mreže nije nužno generalizacija, već dublje razumijevanje konteksta mentorstva u poslovnom okruženju, kao vid međugeneracijske solidarnosti. Svrha provedenog istraživanja jeste prikupljanje stavova i iskustava o jednom ilustrativnom primjeru programa mentorstva, koje nije uobičajen koncept izgradnje kapaciteta i liderstva u Bosni i Hercegovini, posebno kod mladih žena, te na koji način se iskustva poput ove Mreže mogu nadograditi i ponuditi i u drugim oblastima društveno-poslovnog angažmana žena.

Analiza rezultata

Podaci su analizirani metodom deskriptivne statistike i tematske analize, s posebnim naglaskom na identifikaciju elemenata koji se odnose na ekonomsko osnaživanje i koristi mentorstva kao alata međugeneracijske solidarnosti. Deskriptivna statistika korištena je za sumiranje demografskih karakteristika i ocjena učesnica, dok je tematska analiza omogućila uočavanje ključnih obrazaca u iskustvima i percepcijama mentoriranih žena.

Rezultati upitnika (N=21) pokazuju izrazito pozitivan trend u percepciji kvaliteta mentorskog odnosa. Gotovo sve ispitanice (više od 90%) dale su najviše ocjene (4 ili 5) na tvrdnje koje se odnose na profesionalnu podršku, savjetovanje i emocionalno osnaživanje mentorica. Sve ispitanice ističu da su mogle slobodno razgovarati s mentoricom o profesionalnim izazovima i da su doživjele mentoricu kao pozitivan uzor, što ukazuje na visok stepen povjerenja i funkcionalne komunikacije u mentorskom odnosu.

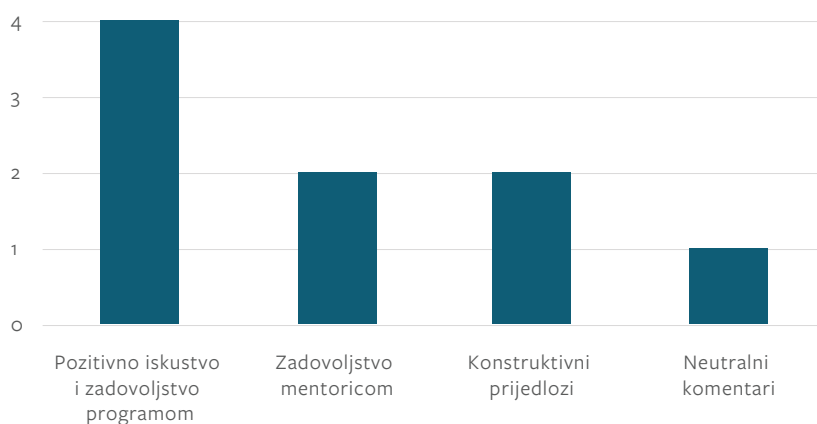
U dijelu koji se odnosi na profesionalno osnaživanje, 85% učesnica navodi da im je mentorstvo pomoglo u donošenju važnih profesionalnih odluka i jasnijem sagledavanju vlastitog profesionalnog pravca, dok 80% izjavljuje da su kroz program stekle veće samopouzdanje i osjećaj kompetentnosti u poslu ili studiju. Više od dvije trećine učesnica smatra da je mentorstvo povećalo njihovu sposobnost da prepoznaju nove prilike za profesionalni razvoj ili zapošljavanje.

Segment koji se odnosi na međugeneracijsku solidarnost pokazuje vrlo pozitivne rezultate: gotovo sve ispitanice (95%) navode da su imale otvorenu komunikaciju s mentoricom bez obzira na razliku u godinama, te da su kroz taj odnos naučile korisne stvari od žena iz drugih generacija. Novo u kontekstu Bosne i Hercegovine je to da čak 90% učesnica žele postati mentorice, što pokazuje multiplicirajući efekat i potencijal širenja programa.

Više od 85% smatra da program pomaže u građenju mostova između generacija i rušenju stereotipa o ulozi žena različite dobi, dok čak 90% učesnica izražava želju da jednog dana same postanu mentorice mlađim ženama.

Ovi podaci potvrđuju da mentorstvo ima potencijal da postane instrument međugeneracijske saradnje i prenošenja znanja u kontekstu profesionalnog i ličnog razvoja žena u BiH. Kvalitativni komentari dodatno potvrđuju pozitivne efekte programa: učesnice ističu osjećaj podrške, inspiraciju i motivaciju za dalji razvoj, dok pojedine naglašavaju važnost nastavka programa i njegovog širenja na različite sektore i regije BiH.

Tematska analiza otvorenih komentara učesnica mentorskog programa

Grafički prikaz 1: Distribucija odgovora učesnica prema temama kvalitativne analize (N=9)

Grafički prikaz 1 prikazuje tematsku analizu komentara učesnica programa na jedno otvoreno pitanje. Većina učesnica izrazila je visoko zadovoljstvo programom i kvalitetom mentorskog odnosa. Dva komentara sadrže konstruktivne prijedloge vezane uz organizaciju aktivnosti, a koji se podudaraju s prethodno navedenom diskusijom o plaćenim i neplaćenim obavezama i usklađivanju vlastitog razvoja kroz učešće u programu. Manji je broj neutralnih odgovora bez dodatnog sadržaja koje ne utječu na analizu. Ovi nalazi potvrđuju dominantno pozitivnu percepciju učesnica o programu i njegovom utjecaju na njihovo lično i profesionalno osnaživanje.

Iako sa malim uzorkom potrebnim za adekvatnu kvantitativnu analizu rada, prikupljeni rezultati potvrđuju da je Ženska mentorska mreža uspostavila snažan model podrške, zasnovan na povjerenju, međusobnom poštovanju i dvosmjernom učenju. Većina učesnica izjavljuje da su kroz mentorstvo stekle nova znanja i vještine, povećale samopouzdanje te razvile sposobnost samostalnog donošenja profesionalnih odluka.

Posebno je izražen osjećaj međugeneracijske povezanosti, što ukazuje na značaj mentorstva ne samo kao alata profesionalnog razvoja, već i kao mehanizma društvene kohezije među ženama različitih dobi i iskustava.

Ovi nalazi u potpunosti su u skladu s teorijskim okvirom i ranijim istraživanjima koja potvrđuju da mentorstvo doprinosi razvoju karijere, samopouzdanja i liderskih sposobnosti (Allen i drugi, 2004), te da istovremeno jača društvene mreže i međugeneracijsku solidarnost (Ragins i Kram, 2007).

Diskusija

Rezultati istraživanja potvrđuju da mentorske mreže mogu imati značajan utjecaj na ličnu i ekonomsku osnaženost žena. Iako je odziv ispitanica bio nizak (10,5%), preliminarni uvidi pokazuju da učesnice prepoznaju mentorstvo kao ključni alat za stjecanje praktičnih znanja i profesionalnih kompetencija, što je u skladu s nalazima Allena i saradnika (2004), koji ističu da mentorstvo doprinosi karijernom razvoju i profesionalnom napretku.

Učesnice su naglasile da im mentorstvo pomaže u jačanju samopouzdanja i prepoznavanju vlastitih kapaciteta za liderske uloge, što se podudara s literaturom koja ukazuje na značaj mentorskih programa u razvoju ženskog liderstva i prevazilaženju rodnih prepreka u profesionalnoj sferi (Ely i drugi, 2011; Eagly i Carli, 2007). Također, mentorstvo je doprinijelo razvijanju komunikacijskih i mrežnih vještina, što se smatra ključnim za uspješno djelovanje žena u poslovnom okruženju, naročito u društvima s izraženim rodnim nejednakostima (Milinović, 2021).

Jedan od važnijih nalaza istraživanja odnosi se na međugeneracijsku solidarnost. Mentorstvo se pokazalo kao prostor u kojem se stvara dvosmjerni proces učenja, gdje starije žene prenose iskustvo i profesionalno znanje, dok mlađe unose inovativne pristupe i svježinu, što osnažuje obje strane. Ovakav mehanizam potvrđuje da mentorstvo može služiti kao instrument transformativnog osnaživanja žena (Kram, 1988; Ragins i Kram, 2007).

Rezultati istraživanja se generalno podudaraju s teorijskim pretpostavkama o pozitivnim efektima mentorstva, ali je ipak važno kritički se osvrnuti i na potencijalne negativne aspekte, koji su djelimično spomenuti u dijelu metodološke obrade podataka.

Autori Ely i drugi (2011) kao i Eagly i Carli (2007) upozoravaju da mentorstvo, ako nije pažljivo strukturirano, može nenamjerno reproducirati postojeće društvene hijerarhije. Na primjer, mentori mogu favorizirati mentorine koji im liče po društvenom, obrazovnom ili rodnom profilu, što može ograničiti jednake mogućnosti za ostale učesnice. Također, programska struktura mentorstva može doprinijeti ovisnosti mentorina o mentorima ili usporiti proces autonomije mentorina, što je u suprotnosti od prvobitno postavljenog cilja osnaživanja istih. Potrebno je navedene rizike posebno istražiti i analizirati u daljnjem razvoju i evaluaciji mentorskih programa, uz već predložene triangulacijske metode.

Iako je istraživanje provedeno na malom uzorku, dobiveni nalazi ukazuju na potencijal mentorskih programa za jačanje kapaciteta i samopouzdanja žena, te za razvijanje mreža međugeneracijske solidarnosti koje podržavaju profesionalno i lično osnaživanje. Za buduće istraživanje preporučuje se triangulacija podataka, kombiniranjem kvantitativnih anketa s kvalitativnim metodama poput intervjua i fokus grupa, kako bi se dodatno istražila dinamika mentorstva i produbilo razumijevanje njegovih učinaka u različitim društvenim i kulturnim kontekstima (Braun i Clarke, 2006).

Zaključno, rezultati sugeriraju da programi mentorstva nisu samo alati za profesionalni razvoj, već i za stvaranje društveno relevantnih mreža podrške, koje doprinose međugeneracijskoj solidarnosti i dugoročnom osnaživanju žena u kontekstu Bosne i Hercegovine. Ovaj rad daje doprinos jer povezuje mentorstvo, međugeneracijsku solidarnost i žensko liderstvo – oblasti koje se rijetko zajedno analiziraju u domaćoj literaturi. Nalazi se slažu s teorijskim pristupima koji ističu važnost mentorstva za razvoj ženskog liderstva i rodne ravnopravnosti (Eagly i Carli, 2007; Olson, 2007).

Zaključak

Provedeno istraživanje o iskustvima učesnica programa Ženske mentorske mreže BiH ukazuje da mentorstvo predstavlja vrijedan mehanizam za osnaživanje žena, posebno u kontekstu društava u tranziciji gdje su rodne nejednakosti i dalje izražene. Rezultati pokazuju da mentorstvo ne samo da doprinosi profesionalnom razvoju i jačanju samopouzdanja, već i otvara prostor za međugeneracijsku razmjenu znanja, podrške i solidarnosti među ženama.

Na osnovu prikupljenih podataka u sklopu provedenog istraživanja, može se zaključiti da mentorstvo funkcionira kao alat za transformativno učenje, jer omogućuje ženama da kroz međusobno dijeljenje iskustava razvijaju nove obrasce liderstva, saradnje i međusobnog razumijevanja. Ovaj proces doprinosi i promjeni društvenih percepcija o ulozi žena u poslovnom i javnom životu, što je u skladu s teorijskim okvirima koji povezuju mentorstvo s razvojem ženskog liderstva i karijernim napretkom (Kram, 1988; Ragins i Kram, 2007; Ely i drugi, 2011).

Posebno značajan nalaz odnosi se na međugeneracijsku solidarnost, koja se u okviru mentorskog odnosa pokazuje kao dvosmjerni proces – starije generacije prenose iskustvo, dok mlađe unose inovativnost i nove perspektive. Time se potvrđuje da mentorstvo ima širi društveni značaj: ono povezuje generacije žena kroz zajedničke vrijednosti, međusobno razumijevanje i podršku, doprinoseći stvaranju inkluzivnije i ravnopravnije zajednice (Lučanin, 2003; UN Women, 2021).

Iako ograničen malim uzorkom, ovaj slučaj ukazuje koliko je važno istraživati ženske mentorske programe na planski i sistemski način u Bosni i Hercegovini. Njihova institucionalizacija i šira primjena mogla bi doprinijeti ne samo individualnom osnaživanju žena, već i stvaranju mreža profesionalne i socijalne podrške koje jačaju kapacitete žena u svim sferama društva. Ovaj rad doprinosi teorijski, kontekstualno i metodološki domaćoj literaturi, posebno u segmentima ženskog liderstva i međugeneracijske solidarnosti, temama koje se nedovoljno istražuju. Time se otvara prostor za razvoj politika u oblasti rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini, koje se oslanjaju na pouzdane podatke zasnovane na provedenim i dokazima potkrijepljenim analizama.

Sa stanovišta javnih politika, rezultati ovog istraživanja donose preporuke da se mentorstvo sistematski uključi u strategije rodne ravnopravnosti i politike zapošljavanja žena. Institucionalna podrška programima mentorstva može doprinijeti smanjenju rodnih nejednakosti na tržištu rada, posebno kroz kreiranje prilika za profesionalno umrežavanje, razvoj liderstva i međugeneracijsku saradnju. Uspostavljanje formalnih mentorskih mehanizama u javnim institucijama, obrazovnim ustanovama i privatnom sektoru doprinijelo bi stvaranju održive infrastrukture podrške ženama, čime bi se ojačala njihova vidljivost, mobilnost i zastupljenost na pozicijama odlučivanja. Takav pristup bio bi u skladu s ciljevima nacionalnih i međunarodnih politika rodne ravnopravnosti, uključujući Agendu 2030 i Cilj 5 “Postizanje rodne ravnopravnosti i osnaživanje svih žena i djevojaka”.

Za buduća istraživanja preporučuje se proširenje uzorka i uključivanje opširnijih kvalitativnih metoda, posebno dubinskih intervjua koji mogu dati individualni doprinos provedenih programa, a sve u cilju boljeg razumijevanja efekata na ličnom i kolektivnom nivou. Na taj način bi se osigurala osnova za kreiranje politika rodne ravnopravnosti zasnovane na dokazima, a koje prepoznaju mentorstvo kao ključan instrument u razvoju ženskog liderstva i međugeneracijske solidarnosti.

Programi mentorstva, poput Ženske mentorske mreže, imaju potencijal da doprinesu dugoročnoj ekonomskoj osnaženosti žena, stvaranju međugeneracijske povezanosti i razvoju otpornijih lokalnih zajednica. Ključno je dalje formalizirati ovakve inicijative, osigurati sistemsku i finansijsku podršku i razvijati mehanizme evaluacije utjecaja kako bi se omogućilo njihovo širenje i replikacija.

Literatura:

- o Allen, T. D., Eby, L. T., Poteet, M. L., Lentz, E., & Lima, L. (2004). Career benefits associated with mentoring for protégés: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 89(1), 127–136. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.89.1.127>
- o Appelbaum, S. H., Audet, L., & Miller, J. C. (2003). Gender and leadership? Leadership and gender? A journey through the landscape of theories. *Journal of American Academy of Business*.
- o Bengtson, V. L., & Roberts, R. E. L. (1991). Intergenerational solidarity in aging families: An example of formal theory construction. *Journal of Marriage and the Family*, 53(4), 856–870. <https://doi.org/10.2307/352993>
- o Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qpo630a>
- o Castro, S. L., Scandura, T. A., & Williams, E. A. (2004). Validity of Scandura and Ragins' (1993) typology of mentoring functions: A meta-analytic review. *Journal of Vocational Behavior*, 65(1), 126–145. [https://doi.org/10.1016/S0001-8791\(03\)00049-0](https://doi.org/10.1016/S0001-8791(03)00049-0)
- o Eagly, A. H., & Carli, L. L. (2007). *Through the labyrinth: The truth about how women become leaders*. Harvard Business Press.

- o Ely, R. J., Ibarra, H., & Kolb, D. M. (2011). Taking gender into account: Theory and design for women's leadership development programs. *Academy of Management Learning & Education*, 10(3), 474–493.
- o Ganly, P., Basini, S., & O'Donoghue, A. (2025). *Leadership Mentoring Programme for Women: Framing Leader Identity through Dialoguing and Relating*. Proceedings of the 8th International Conference on Gender Research. <https://doi.org/10.34190/icgr.8.1.3355>
- o Jambrešić Kirin, R., & Blagaić, M. (2021). The ambivalence of socialist working women's heritage: A case study of the Jugoplastika factory. *Women's Studies International Forum*, 88, 102517. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2021.102517>
- o Kram, K.E. (1983), *Phases of the mentor relationship*, *Academy of Management Journal*, Vol. 26, doi: 10.5465/25591
- o Kram, K. E. (1988). *Mentoring at Work: Developmental Relationships in Organizational Life*. University Press of America.
- o Lučanić, D. (2003). *Iskustvo starenja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- o Maguire, K. R., Anderson, A. M., & Chavez, T. E. (2024). *Women in academia: Mentorship from a gendered perspective*. *International Journal of Mentoring and Coaching in Education*. <https://doi.org/10.1108/ijmce-10-2023-0094>
- o Milinović, J. (2021). *Liderke izbliza: Prilog proučavanju liderstva žena u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll – Ured za Bosnu i Hercegovinu
- o Olson, P. I. (2007). On the contributions of Barbara Bergmann to economics. *Feminist Economics*.
- o Ragins, B. R., & Kram, K. E. (2007). *The Handbook of Mentoring at Work: Theory, Research, and Practice*. Sage Publications.

- o Silver, J. K., & Gavini, N. (2023). The Push-Pull Mentoring Model: Ensuring the success of mentors and mentees. *Journal of Medical Internet Research*. <https://doi.org/10.2196/48037>
- o Spreitzer, G. M. (1995). Psychological empowerment in the workplace: Dimensions, measurement, and validation. *Academy of Management Journal*, 38(5), 1442–1465. <https://doi.org/10.5465/256865>.
- o Šehić, D., & Penava, S. (2007). *Leadership*. Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- o United Nations Development Programme. (2019). *Human development report: Bosnia and Herzegovina – Gender and economic disparities*. UNDP. <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr2019.pdf/>
- o UN Women. (2021). *Profil rodne ravnopravnosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, Bosna i Hercegovina: UN Women BiH. <https://eca.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20ECA/Attachments/Publications/2021/7/UNW%20Profil%20rodne%20ravnopravnosti%20BiH.pdf>
- o Ženska mentorska mreža BiH. (n.d.). *Ženska mentorska mreža – Program mentorstva za žene u BiH*. <https://www.addiko-fbih.ba/?s=zenska+mentorska+mreza>+ datum pristupa 24.02.2025.

II. ROD, PORODICA I SOCIJALNA SIGURNOST

POLOŽAJ ŽENA U SAVREMENOJ BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ PORODICI: IZMEĐU LIČNIH AMBICIJA I DRUŠTVENIH OČEKIVANJA

ADNA ŠEĆIĆ ¹

MA socijalnog rada, Bosna i Hercegovina

ANIDA DUDIĆ-SIJAMIJA ²

Odsjek za socijalni rad Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Ovaj rad istražuje položaj žena u savremenoj bosanskohercegovačkoj porodici, fokusirajući se na utjecaj tradicionalnih i modernih vrijednosti, društvenih očekivanja i ličnih ambicija. Cilj istraživanja bio je ispitati u kojoj mjeri vrijednosni obrasci utječu na način na koji žene percipiraju svoju porodičnu ulogu i vlastite razvojne aspiracije. Istraživanje je provedeno metodom anketiranja na uzorku 97 žena različite dobi i socioekonomskog statusa u Bosni i Hercegovini.

Korelacijskom analizom utvrđene su statistički značajne veze između tradicionalnih vrijednosti i osjećaja unutrašnje napetosti, te izraženosti identitetskih dilema. S druge strane, moderne vrijednosti nisu pokazale značajnu povezanost sa promjenama u očekivanjima i ambicijama žena. Nalazi ukazuju na postojanje vrijednosnog dualizma u kojem žene često balansiraju između naslijeđenih normi i savremenih uloga.

Rad zaključuje da se transformacija položaja žene u porodici odvija sporo, te da zahtijeva kako institucionalne, tako i društvene promjene koje bi omogućile usklađivanje porodičnih i profesionalnih uloga.

Ključne riječi: *položaj žena, rodne uloge, porodica, tradicija, modernost, Bosna i Hercegovina.*

¹ Kontakt e-mail: adna.secic911@gmail.com

² Kontakt e-mail: anida.dudic@fpn.unsa.ba

Abstract: This paper explores the position of women in contemporary Bosnian-Herzegovinian families, focusing on the influence of traditional and modern values, societal expectations, and personal ambitions. The aim of the research was to examine the extent to which value systems affect how women perceive their family roles and personal developmental aspirations. The study was conducted using a survey method on a sample of 97 women of varying ages and socioeconomic backgrounds in Bosnia and Herzegovina.

Correlation analysis revealed statistically significant associations between traditional values and feelings of internal tension, as well as the expression of identity-related dilemmas. In contrast, modern values did not show a significant connection with changes in women's expectations and ambitions. The findings point to the existence of value dualism, where women often navigate between inherited norms and contemporary roles.

The paper concludes that the transformation of women's position within the family is progressing slowly and requires both institutional and societal changes to better support the reconciliation of family and professional roles.

Keywords: *position of women, family, gender roles, tradition, modernity, Bosnia and Herzegovina.*

Uvod

Uloga žena u bosanskohercegovačkom društvu oblikovana je kompleksnim spletom historijskih, političkih, kulturnih i socijalnih faktora koji su kroz različite društvene epohe proizvodili specifične obrasce rodne dinamike. S obzirom na složen i višeslojan kontekst Bosne i Hercegovine, obilježen historijskim naslijeđem Osmanskog i Austro-Ugarskog carstva, socijalističkim razvojem u okviru bivše Jugoslavije, ratom 1990-ih, te postratnim procesima tranzicije i integracije u globalne tokove, transformacije rodni uloga odvijale su se pod snažnim i često suprotstavljenim utjecajima (Helms, 2013; Brunnbauer, 2002). Tradicionalna društvena konstrukcija roda utemeljena je na patrijarhalnim vrijednostima koje su privilegirale muškarce u javnoj i političkoj sferi, dok su žene bile uglavnom pozicionirane u privatni prostor (Dudić-Sijamija i Bakić, 2025). Njihov pristup obrazovanju, tržištu rada i javnom djelovanju bio je sistemski ograničen i često uvjetovan religijskim normama, kulturnim obrascima i očekivanjima zajednice (Dudić-Sijamija, 2022; Gavrić i Ždralović, 2019). Međutim, posljednje tri decenije donose vidljive promjene. Postkonfliktna obnova društva, procesi demokratizacije, institucionalne reforme, te sve snažnije djelovanje organizacija civilnog društva i međunarodnih aktera, doprinijeli su redefiniranju rodni uloga i otvaranju prostora za aktivnije sudjelovanje žena u različitim društvenim sferama. Porast stepena obrazovanja među ženama, sve vidljivija prisutnost na tržištu rada, veća politička participacija, kao i angažman u borbi za rodnu ravnopravnost, ukazuju na postepenu, ali značajnu društvenu transformaciju (Spahić-Šiljak i sarad., 2022; Aganović i sarad., 2015).

Uprkos formalnim iskoracima, brojne društvene, ekonomske i kulturološke prepreke i dalje usporavaju stvarnu ravnopravnost žena u Bosni i Hercegovini. U velikom broju lokalnih sredina (još uvijek) dominiraju tradicionalni rodni obrasci, zasnovani na ukorijenjenim očekivanjima o ulozi žene u porodici i zajednici (Bjelić i Savić, 2022). Promjene koje donose globalizacija i modernizacija često nailaze na otpor upravo zbog nesklada s postojećim kulturnim normama, čime se stvara trajna tenzija između tradicionalnih vrijednosti i savremenih težnji ka rodnoj jednakosti (UNDP BiH, 2024a).

Ova tenzija ne ogleda se samo na normativnom i političkom nivou, već ima konkretne implikacije na svakodnevni život žena – njihove profesionalne ambicije, porodične odgovornosti, identitetske borbe i strategije preživljavanja u društvu koje je istovremeno pod utjecajem modernih rodni politika i tradicionalnih patrijarhalnih struktura (UNICEF BiH, 2023; UNDP BiH, 2024b).

Shodno navedenom, ovaj rad analizira ključne dimenzije transformacije rodni uloga u savremenoj bosanskohercegovačkoj porodici, s ciljem dubljeg razumijevanja načina na koji se globalni procesi modernizacije i demokratizacije „sudaraju“ s lokalnim tradicijama. Fokus istraživanja usmjeren je na tri međusobno povezana segmenta: prvi se odnosi na utjecaj promjena društvenih normi na porodične strukture. U tom okviru, oslanjajući se na teorije koje problematiziraju intersekciju tradicije i savremenosti u konstrukciji rodni identiteta (Ridgeway, 2011), razmatra se kako žene „pregovaraju“ svoj položaj u uvjetima društvenih transformacija. Drugi segment istraživanja fokusira se na ulogu socio-kulturnih faktora u oblikovanju stavova prema savremenim rodni ulogama. Treći segment bavi se povezanošću obrazovanja i profesionalnih postignuća žena s njihovim položajem u porodici i društvu.

Transformacija rodni uloga i položaj žena u bosanskohercegovačkom društvu

U bosanskohercegovačkom društvu, porodica predstavlja ključnu jedinicu socijalizacije, u kojoj se prenose kulturne, religijske i društvene norme koje oblikuju rodne uloge i porodične dinamike (Dudić, 2022; Dudić-Sijamija, 2020). Tradicionalno, porodica je bila shvaćena kao osnovni prostor stabilnosti i očuvanja kolektivnog identiteta, ali je istovremeno bila i glavni okvir za reprodukciju patrijarhalnih normi (Dudić-Sijamija i Bakić, 2025). U ovim okvirima, žene su bile odgovorne za domaćinstvo i odgoj djece, dok su muškarci imali dominantne uloge ekonomskih i društvenih autoriteta (Spahić-Šiljak, 2007). Međutim, procesi modernizacije, globalizacije, urbanizacije i obrazovne mobilnosti značajno su utjecali na destabilizaciju ovih tradicionalnih obrazaca.

U posljednjim decenijama, Bosna i Hercegovina svjedoči dinamičnim promjenama u porodičnoj strukturi (Osmić i sarad., 2024; Turčilo i sarad., 2019), ali i u shvatanju rodni uloga – sve veći broj žena ima pristup visokom obrazovanju, aktivno sudjeluje na tržištu rada i ima utjecaj u donošenju odluka na svim nivoima društva (Mihaljević i Ljubičić, 2023; Spahić-Šiljak i sarad., 2022; Gavrić i Ždralović, 2019; Bošnjak i sarad., 2016; Frašto i Hidić, 2016; Spahić-Šiljak, 2007), čime se postavljaju temelji za transformaciju tradicionalnih rodni normi i uspostavljanje ravnoteže između profesionalnog i porodičnog života.

Ove promjene u značajnoj mjeri podupiru zakonodavne i institucionalne reforme koje promoviraju rodnu ravnopravnost i socijalnu inkluziju. Među ključnim reformskim dokumentima i mehanizmima ističu se Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH (2003), koji predstavlja temelj za institucionalno djelovanje u oblasti rodne ravnopravnosti, zatim Zakon o zabrani diskriminacije (2009), koji obuhvata i diskriminaciju po osnovu spola i roda. Posebno važnu ulogu ima Agencija za ravnopravnost spolova BiH, osnovana 2004. godine, kao i Gender centri Federacije BiH i Republike Srpske, koji implementiraju strategije i programe na entitetskom nivou. Doprinos jačanju institucionalnih kapaciteta ogleda se i kroz Strategiju za ravnopravnost spolova BiH (2021–2025), koja usmjerava aktivnosti ka eliminaciji rodni stereotipa i povećanju učešća žena u javnom i političkom životu, kao i kroz Akcione planove za implementaciju Rezolucije 1325 „Žene, mir i sigurnost“ (prvi usvojen za period 2010-2013, drugi za period 2014-2017, treći za period 2018-2022, a u proceduri usvajanja je četvrti za period 2025-2030. godine), koji adresiraju ulogu žena u sigurnosnom sektoru i postkonfliktnim procesima. Osim toga, zakonodavne promjene u oblasti rada i socijalne zaštite (npr. izmjene Zakona o radu i Zakona o radu u institucijama BiH), kao i reforme obrazovnog sistema (npr. uvođenje građanskog obrazovanja i sadržaja o ljudskim pravima i rodnoj ravnopravnosti), dodatno doprinose osnaživanju žena i razgradnji tradicionalni rodni normi. Osim institucionalni reformi, nevladine organizacije (poput Žene u crnom, Fondacija CURE i Women for Women International i dr.) imaju važnu ulogu u procesu rodne ravnopravnosti.

Kroz zagovaranje, edukaciju i podršku žrtvama nasilja, ove organizacije ukazuju na specifične potrebe žena i sudjelovale su u kreiranju politika rodne ravnopravnosti, omogućujući veću političku, ekonomsku i društvenu participaciju žena u društvu.

Uprkos zakonskim izmjenama i angažmanu civilnog društva, i dalje postoje značajne prepreke koje usporavaju napredak u oblasti rodne ravnopravnosti, posebno kada je riječ o ekonomskoj dimenziji. Prema podacima Agencije za rad i zapošljavanje, žene i dalje čine većinu nezaposlenih osoba u Bosni i Hercegovini. Na evidencijama zavoda i službi zapošljavanja u 2024. godini bilo je prijavljeno ukupno 320.696 nezaposlenih osoba, od čega su 59,28% žene (Agencija za rad i zapošljavanje, 2025). Ova rodna neravnoteža dodatno se ogleda u strukturi nezaposlenih žena, među kojima je najveći udio žena sa srednjom stručnom spremom (31,7%), dok slijede nekvalificirane radnice (29,7%) i kvalificirane radnice (25,9%) (Agencija za rad i zapošljavanje, 2025).

Slični trendovi vidljivi su i kada se posmatra starosna struktura nezaposlenih žena. Prema posljednjim podacima Agencije za statistiku BiH iz avgusta 2025. godine, najveći broj nezaposlenih žena pripada starosnoj grupi od 50 do 59 godina (46.242), zatim slijedi grupa od 40 do 49 godina (42.455), dok najmanji broj nezaposlenih žena čine mlade u dobi od 15 do 24 godine, njih 17.230 (Agencija za statistiku BiH, 2025).

Žene su i dalje pretežno angažirane u nesigurnim, slabije plaćenim i privremenim poslovima, s ograničenim mogućnostima za profesionalni napredak. Dodatno, tradicionalne rodne uloge, neplaćeni rad u domaćinstvu, te otežan pristup stabilnom zapošljavanju marginaliziraju njihov položaj (UN Women, 2023; Agencija za ravnopravnost spolova BiH, 2021). Pitanje spola, bračnog statusa i broja djece elementi su nevidljive rodne diskriminacije koji se primjenjuju na tržištu rada iako nema dovoljno podataka (Pihaljak i Knežević, 2012). Kako ističu Dobrotić i Stropnik (2020), usklađivanje profesionalnih i porodičnih obaveza predstavlja jedno od ključnih pitanja rodne ravnopravnosti u postsocijalističkim društvima, budući da preopterećenost žena neplaćenim kućanskim i porodičnim radom (p)ostaje jedna od najvećih prepreka njihovoj punoj participaciji u javnoj i ekonomskoj sferi.

Iako zakon priznaje jednaka prava na vlasništvo, u praksi društvene norme često favoriziraju muškarce, čime ženama otežavaju pristup imovini i kapitalu. Prema izvještaju UN Women / FAO, žene u Federaciji BiH čine 38,4 % vlasnika ili suvlasnika nekretnina, dok je u Republici Srpskoj njihov udio 29,6 % (UN Women / FAO, 2021). U ruralnim područjima RS taj udio iznosi svega ~30 %, dok u urbanim sredinama dostiže ~36,5 % (UN Women / FAO, 2021). Dalje, samo 12 % žena u ruralnim područjima su isključive vlasnice stambenih objekata, nasuprot ~19 % u urbanim sredinama (UN Women, 2024). Ovi podaci upućuju da čak i kada su žene formalno suvlasnice, često nema pune kontrole ili ravnopravnog udjela u imovini. Tradicionalne društvene norme, koje favoriziraju muške nasljednike, dodatno reduciraju mogućnost žena da ostvaruju efikasan pristup imovini i kapitalu (Global Centre for Pluralism, 2024). Posljedice ove rodne nejednakosti očituju se ne samo u ekonomskom statusu žena, već i u njihovoj društvenoj i porodičnoj autonomiji, čime se reproducira strukturalna neravnopravnost unutar društva.

Obrazovanje je ključni alat za osnaživanje žena u Bosni i Hercegovini. Naime, prema podacima Agencije za statistiku BiH, u 2024. godini studije je završilo 9.953 studenata, od čega su 64% žene. Iako žene čine većinu među diplomiranim studentima, njihova zastupljenost na rukovodećim pozicijama u visokoškolskim ustanovama i dalje je manja u odnosu na muškarce, što je pokazatelj rodne segregacije u visokom obrazovanju, gdje gotovo polovina žena studira u poljima obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite, te humanističkih nauka, za razliku od 1/4 muškaraca uključenih u visokoškolsko obrazovanje. Situacija je slična i u zemljama Evropske unije, gdje u prosjeku 43% žena i 21% muškaraca studira u navedenim poljima (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2023). Ova neravnoteža ukazuje na postojanje „staklenog plafona“ u akademskom okruženju, gdje žene, uprkos visokom obrazovnom postignuću, teže napreduju ka najvišim akademskim i rukovodećim pozicijama (Bošnjak, 2016; Spahić-Šiljak, 2022).

Iz navedenih podataka možemo reći da se transformacija društvene uloge žene u Bosni i Hercegovini reflektira kroz višedimenzionalne procese – od zakonodavnih reformi i obrazovne mobilnosti, preko ratnih iskustava, do djelovanja civilnog društva. Iako je postignut značajan napredak u razgradnji patrijarhalnih struktura, ostvarenje potpune rodne ravnopravnosti zahtijeva kontinuirane i koordinirane napore na nivou zakona, politike, kulture, te odgoja i obrazovanja, uključujući ranu edukaciju koja ruši rodne stereotipe od najranije dobi.

Metodološki okvir rada

Ovaj rad se bavi iskustvima, ulogama i statusom žena u bosanskohercegovačkim porodicama, s posebnim naglaskom na dinamične interakcije između savremenih društvenih promjena i tradicionalnih kulturnih normi. Cilj istraživanja je analizirati položaj žena u savremenom bosanskohercegovačkom društvu kroz prizmu porodičnih odnosa i utvrditi načine na koje se napredak društva prepliće s tradicionalnim vjerovanjima, utječući na formiranje i promjenu rodni uloga.

Ključna istraživačka pitanja glasila su: *Kako se tradicionalne i savremene vrijednosti „sukobljavaju“ u kontekstu porodice i braka u Bosni i Hercegovini? Koji su izazovi s kojima se žene suočavaju prilikom prilagođavanja novim porodičnim i profesionalnim ulogama? Kako obrazovanje i profesionalni razvoj doprinose položaju žena u porodici i društvu? Na koji način moderne vrijednosti utječu na percepciju i prihvatanje različitih ženskih uloga?*

Istraživanje se temelji na kvantitativnom tipu istraživanja pomoću metode anketiranja, pri čemu je korišten posebno osmišljeni anketni upitnik. Anketa je provedena kombinirano, u dvije forme: uživo i online, kako bi se obuhvatio širi uzorak ispitanica. Ispunjenje ankete uživo odvijalo se u prethodno dogovorenim terminima, dok su online upitnici distribuirani putem elektronske pošte i relevantnih digitalnih kanala. Prosječno vrijeme potrebno za popunjavanje ankete iznosilo je 15 minuta, čime se osigurala dovoljno detaljna obrada pitanja, ali bez preopterećenja ispitanica.

Uzorak istraživanja čini N = 97 žena iz Bosne i Hercegovine, starosne dobi od 18 do više od 65 godina. Uzorak je formiran metodom namjernog (ciljanog) uzorkovanja kakobiseobuhvatileženerazličitogobrazovnog,socioekonomskog i geografskog porijekla. Prije provođenja ankete, ispitanicama je detaljno objašnjen cilj istraživanja, a također su informirane o načinu prikupljanja podataka, osiguranju anonimnosti i povjerljivosti informacija, što je u skladu s etičkim principima istraživačkog rada. Ispitanicama je također pružena mogućnost da dobiju povratne informacije o rezultatima istraživanja, kako bi se omogućila transparentnost i participativnost u istraživačkom procesu. Osim primarne metode anketiranja, korištene su i druge istraživačke metode koje doprinose širem razumijevanju teme. Provedena je analiza relevantne literature kako bi se definirao teorijski okvir i oblikovala istraživačka pitanja, kao i kratka analiza sadržaja odabranih politika i dokumenata o rodnoj ravnopravnosti u BiH, radi sagledavanja institucionalnog konteksta. Dodatno, primijenjena je komparativna metoda, kojom su upoređeni nalazi ovog istraživanja s ranijim studijama o položaju žena u regiji.

Prikupljeni podaci analizirani su uz pomoć SPSS statističkog softvera, primenom deskriptivne statistike i frekvencijske analize, kako bi se identificirali dominantni trendovi, stavovi i obrasci ponašanja u vezi sa savremenim i tradicionalnim rodnim ulogama.

Rezultati istraživanja

Analiza porodičnog statusa pokazuje raznolikost u životnim aranžmanima. Oko desetine ispitanica živi samostalno, dok isti postotak živi s partnerom. Značajan udio ispitanica (oko petine) dijeli domaćinstvo s roditeljima, a jednako toliko ih živi i s roditeljima te braćom ili sestrama. 14,4% živi s roditeljima i/ili starijim članovima porodice. Manji broj ispitanica, 11,3%, dijeli domaćinstvo s prijateljima. Analizom mjesta stanovanja utvrđeno je da 51,5% ispitanica živi u gradu, dok 48,4% živi na selu. U gradu, 44,7% ispitanica živi u samačkim domaćinstvima, dok je udio žena koje žive s partnerom 6,4%. Također, 17% živi s partnerom i djecom, dok 12,8% živi s roditeljima. Oko 21,3% živi s roditeljima i braćom / sestrama, a 21,3% živi s roditeljima i/ili starijim članovima porodice.

U ruralnim područjima, samo 8% ispitanica živi u samačkim domaćinstvima, a 14% s partnerom. Također, 12% živi s partnerom i djecom, dok 24% živi s roditeljima. Oko 42% njih je trenutno u vezi, dok značajan udio (30,9%) živi sam. Dodatnih 12,3% živi u vanbračnoj zajednici, dok je samo 1% u braku. Udovice čine 13,4% uzorka.

Tabela 1: Sociodemografske karakteristike ispitanica

Kategorija	Potkategorija	%
Dob	18–25 godina	21,6%
	26–35 godina	24,7%
	36–49 godina	27,8%
	50–65 godina	14,4%
	Više od 65 godina	11,3%
Obrazovanje	Nije završeno osnovno obrazovanje	21,6%
	Završena srednja škola	15,5%
	Diplomski studij	21,6%
	Magistarski / master studij	10,3%
	Doktorski studij	15,5%
Mjesto stanovanja	Urbana sredina	51,5%
	Ruralna sredina	48,4%
Životni aranžman	Samostalno	10,0%
	S partnerom	10,0%
	S partnerom i djecom	17,0%
	S roditeljima	20,6%
	S roditeljima i braćom / sestrama	20,6%
	S roditeljima / starijim članovima porodice	14,4%
	S prijateljima	11,3%
Partnerski status	U vezi	42,2%
	Sama (ne u vezi)	30,9%
	Vanbračna zajednica	12,3%
	Brak	1,0%
	Udovica	13,4%

Utjecaj tradicionalnih rodni normi na položaj žena u savremenoj bosanskohercegovačkoj porodici

Rezultati korelacijske analize ukazuju na djelimičan, ali statistički značajan utjecaj tradicionalnih stavova o rodni ulogama na pojedine aspekte porodičnog života žena u bosanskohercegovačkoj porodici. Tradicionalni stavovi o ulozi žene pokazali su umjerenu pozitivnu korelaciju s percepcijom važnosti majčinske uloge u odgoju djece ($r = 0,359$; $p < 0,001$), te sa subjektivnim doživljajem kvaliteta partnerskog odnosa ($r = 0,366$; $p < 0,001$). U tom smislu, rezultati su djelimično u skladu s tezom o „emocionalnoj demokratizaciji“ partnerskih odnosa koju je razvio Giddens (1992), prema kojoj tradicionalne uloge ne moraju nužno isključivati pozitivnu emocionalnu vezu u paru – posebno ako su obje strane usklađene s tim ulogama. Međutim, odsustvo značajne korelacije između tradicionalnih stavova i percepcije odgovornosti za kućanske poslove ($r = 0,031$; $p = 0,764$) ukazuje na diskrepanciju između normativnih stavova i svakodnevne raspodjele rada. Ova razlika dodatno se može razumjeti kroz koncept „druge smjene“ koji razvija Hochschild (1989), prema kojem žene, bez obzira na promjene u radnim i roditeljskim ulogama, ostaju glavni nosioci neplaćenog kućanskog rada. U kontekstu naših nalaza, ni tradicionalne vrijednosti ni očekivanja ne usmjeravaju značajno percepcije o kućanskoj raspodjeli – što predstavlja znak promjene u normama ili pak otpora prema potpunoj internalizaciji tradicionalnih obaveza. Također, izostanak značajne korelacije između spremnosti na odricanje karijere i porodičnih uloga dodatno potvrđuje da se domen rada i profesionalnog razvoja odvaja od tradicionalne rodne naracije. Ovakvi nalazi korespondiraju s Connellinim (2009) konceptom „kontraprotivnosti roda“, koji opisuje kako se rodne norme mogu održavati u jednoj sferi (npr. emocijama i roditeljstvu), dok se istovremeno slabe u drugoj (npr. profesionalnim ambicijama). Prema Pašalić-Kreso (2012; 2017), stavovi o roditeljstvu i percepcija roditeljskih obaveza u bosanskohercegovačkom društvu snažno su povezani s društveno ukorijenjenim normama, ali i s ličnim iskustvom roditeljstva.

Žene koje su majke drugačije vrednuju emocionalni i praktični dio roditeljskih obaveza u odnosu na one koje još nisu u roditeljskoj ulozi, jer tradicionalne norme najjasnije djeluju kroz stvarno iskustvo roditeljstva. Ovi rezultati stoga ukazuju na neujednačenu transformaciju rodni uloga, gdje su emocionalna i roditeljska očekivanja i dalje duboko rodno kodirana (Gay et al., 2013), dok se norme koje se odnose na domaćinstvo i karijeru nalaze u procesu redefinicije.

Takva selektivna promjena potvrđuje hipotezu o parcijalnoj modernizaciji rodni uloga, koja je karakteristična za posttranzicijska društva u kojima formalne i vrijednosne promjene ne idu nužno paralelno.

Tabela 2: Utjecaj tradicionalnih uloga žena na njihov položaj u bosanskohercegovačkoj porodici

		Briga o domaćinstvu	Odgoj djece	Partnerski odnos
Tradicionalne uloge	Pearsonova korelacija	,031	,359**	,366**
	Značajnost-p (dvostrano)	,764	,000	,000
	N	97	97	97
Očekivanja društva	Pearsonova korelacija	-,074	-,072	-,001
	Značajnost-p (dvostrano)	,473	,480	,992
	N	97	97	97
Odricanje karijere	Pearsonova korelacija	-,011	-,095	-,058
	Značajnost-p (dvostrano)	,912	,355	,573
	N	97	97	97
**. Korelacija je značajna na nivou od 0,01 (dvostrano).				

Oko 41% ispitanica je izrazilo potrebu za rodnom ravnopravnošću na radnom mjestu, što ukazuje na to da ekonomska autonomija i pravičan tretman u sferi rada ostaju ključni preduvjeti osnaživanja žena. Značajan udio ispitanica (19,6%) ukazao je na potrebu za zakonskim reformama usmjerenim na prevenciju nasilja nad ženama, čime se potcrtava važnost institucionalne zaštite i pravne sigurnosti u jačanju porodične stabilnosti. Podrška samohranim majkama (14,4%) i društveno vrednovanje neplaćenog rada u domaćinstvu (8,2%) također su prepoznati kao značajne oblasti koje zahtijevaju promjenu. Iako u manjem obimu, pojedine ispitanice su naglasile važnost fleksibilnog radnog vremena (6,1%), ravnopravne podjele kućnih poslova (5,2%) i zajedničke brige o djeci (4,1%), što sugerira da pitanja svakodnevne porodične dinamike i dalje ostaju sekundarna u percepciji strukturnih prioriteta. Ovi nalazi ukazuju na to da se željene promjene u porodičnom kontekstu ne posmatraju isključivo kao rezultat interpersonalnih dogovora, već kao dio šireg institucionalnog i normativnog okvira.

Drugim riječima, transformacija porodičnih odnosa u bosanskohercegovačkom društvu percipira se prvenstveno kroz prizmu strukturnih intervencija, poput radnog zakonodavstva, socijalne zaštite i rodno osjetljivih politika, dok su mikroaspekti, poput kućanske raspodjele i očinske uključenosti, i dalje slabije artikulirani kao prioriteti.

Ovakav obrazac ukazuje na to da se položaj žena u savremenoj bosanskohercegovačkoj porodici oblikuje na raskršću individualnih uvjerenja, ukorijenjenih kulturnih normi i šire društvene strukture, što potvrđuje potrebu za integriranim pristupom promjeni, koji uključuje istovremene porodične, institucionalne i kulturne intervencije. U skladu s feminističkom teorijom institucionalnog okvira (Connell, 2009; Fraser, 2013), za dugoročne promjene nije dovoljna samo transformacija porodičnih odnosa, već i rekonstrukcija normativnih i političko-ekonomskih struktura koje ih podržavaju ili ograničavaju.

Utjecaj modernizma na položaj i ulogu žena u bosanskohercegovačkoj porodici

Analiza utjecaja modernističkih faktora na položaj žena u savremenoj bosanskohercegovačkoj porodici obuhvatila je tri ključne varijable: obrazovanje, ekonomsku neovisnost i percepciju promjena društvenih normi. Korištena je Pearsonova korelacijska analiza kako bi se ispitala povezanost navedenih faktora sa četiri aspekta ženskog porodičnog i društvenog angažmana: percepcijom autonomije, aktivnim sudjelovanjem u javnom životu, sudjelovanjem u porodičnim odlukama, te odlučivanjem o djeci.

Rezultati ukazuju na ograničen i selektivan utjecaj obrazovanja. Iako je zabilježena slaba pozitivna korelacija s percepcijom autonomije ($r = 0,073$; $p = 0,475$), te slaba negativna korelacija s javnim angažmanom ($r = -0,091$; $p = 0,374$), obje su statistički neznčajne. Isto važi i za sudjelovanje u porodičnim odlukama ($r = -0,042$; $p = 0,682$). Jedina statistički značajna veza identificirana je između obrazovanja i odlučivanja o djeci ($r = 0,259$; $p = 0,010$), što implicira da obrazovanije žene imaju veću uključenost u roditeljske odluke. Ovaj nalaz može se interpretirati kao indikator parcijalne osnaženosti žena kroz obrazovanje, ali i ukazivati na prisustvo strukturnih prepreka koje ograničavaju širi društveni utjecaj obrazovanih žena.

Ekonomska neovisnost pokazuje snažniji, ali selektivan utjecaj. Vrlo visoka i statistički značajna korelacija s percepcijom autonomije ($r = 0,711$; $p < 0,001$) ukazuje na to da žene koje raspolažu vlastitim finansijskim resursima češće izražavaju osjećaj samostalnosti u porodičnom kontekstu. Međutim, ovaj indikator nije pokazao značajnu povezanost s ostalim analiziranim domenima: javnim angažmanom ($r = 0,057$; $p = 0,580$), porodičnim odlučivanjem ($r = 0,082$; $p = 0,427$) niti odlučivanjem o djeci ($r = -0,043$; $p = 0,673$).

Promjene društvenih normi, kao treći analizirani faktor, pokazale su vrlo slabe i statistički neznačajne povezanosti sa svim aspektima položaja žena: percepcijom autonomije ($r = 0,142$; $p = 0,165$), javnim angažmanom ($r = -0,068$; $p = 0,506$), sudjelovanjem u porodičnim odlukama ($r = -0,046$; $p = 0,656$) i odlučivanjem o djeci ($r = 0,071$; $p = 0,488$). Ovi nalazi sugeriraju da, iako je promjena normi prisutna na deklarativnom nivou, ona još uvijek nema dublji transformativni kapacitet u svakodnevnim praksama.

Tabela 3: Utjecaj modernizma na tradicionalne obrasce ponašanja žena u bosanskohercegovačkoj porodici

		Autonomija žena	Aktivno sudjelovanje u javnom životu	Sudjelovanje u porodičnim odlukama	Sudjelovanje u odlukama vezanim za djecu
Obrazovanje	Pearsonova korelacija	,073	-,091	-,042	,259*
	Značajnost-p (dvostrano)	,475	,374	,682	,010
	N	97	97	97	97
Ekonomska neovisnost	Pearson Correlation	,711**	,057	,082	-,043
	Sig(2-tailed)	,000	,580	,427	,673
	N	97	97	97	97
Promjene društvenih normi	Pearson Correlation	,142	-,068	-,046	,071
	Sig(2-tailed)	,165	,506	,656	,488
	N	97	97	97	97
**. Korelacija je značajna na nivou od 0,01 (dvostrano).					
*. Korelacija je značajna na nivou od 0.05 (dvostrano).					

Na pitanje o ključnim faktorima promjene položaja žena u porodici, ispitanice su najčešće isticale ekonomske promjene (28,9%), obrazovanje (22,7%) i zakonske reforme (21,6%). Promjena društvenih normi navodi tek 5,2% ispitanica, što jasno ukazuje na nižu percepciju važnosti kulturne transformacije u odnosu na institucionalne intervencije. Ovakva distribucija potvrđuje da se modernizacija rodni uloga u bosanskohercegovačkom društvu primarno odvija kroz pristup resursima, a ne kroz dekonstrukciju tradicionalnih vrijednosti.

Teorijski gledano, ova dinamika je u skladu s Fraserinim (1997) konceptom „strukturiranih nejednakosti“ prema kojem je za postizanje rodne pravde neophodno osigurati i redistribuciju materijalnih resursa (ekonomija, obrazovanje, pravna zaštita) i priznanje kulturnih identiteta. U kontekstu bosanskohercegovačkog društva, čini se da dominira prva dimenzija. Nadalje, prema Beckovoj (2002) tezi o individualizaciji u modernim društvima, žene sve više internaliziraju odgovornost za vlastitu autonomiju i karijerne izbore, što potvrđuje visoka povezanost između ekonomske neovisnosti i osjećaja samostalnosti. No, kako naglašava Therborn (2004), ovakva fragmentirana modernizacija često rezultira neujednačenom emancipacijom, gdje formalni kapaciteti nisu utemeljeni u kolektivnoj podršci i kulturnim pomacima. Niska zastupljenost percepcije važnosti kulturnih promjena dodatno potvrđuje tvrdnju Blagojević (2009) o raskoraku između institucionalnih i vrijednosnih transformacija u posttranzicijskim društvima. U takvom okruženju, žene se često nalaze u kontradiktornim pozicijama: s jedne strane osnažene kroz obrazovanje i radno angažiranje, a s druge strane i dalje „uronjene“ u tradicionalne obrasce porodičnih očekivanja.

Nalazi istraživanja pokazuju da ispitanice kao najvažnije faktore promjene položaja u porodici ističu ekonomske promjene (28,9%), potom obrazovanje (22,7%) i zakonske promjene (21,6%), dok su kulturne dimenzije poput promjene društvenih normi ostale znatno manje zastupljene (5,2%).

Ova distribucija potvrđuje da je modernizacija rodni uloga u bosanskohercegovačkom društvu primarno strukturirana kroz institucionalne resurse, a ne kroz transformaciju kulturnih vrijednosti, što je u skladu s konceptom „strukturiranih nejednakosti“ koji naglašava važnost pristupa resursima (npr. ekonomiji, obrazovanju i pravnoj zaštiti) kao ključnim pokretačima društvene promjene (Fraser, 1997). Prema pomenutom autoru, rodna pravda zahtijeva redistribuciju materijalnih resursa, ali i priznanje kulturnih identiteta, u ovom slučaju, čini se da prvi aspekt dominira.

Osim toga, individualizacija modernih društava, kako tvrdi Beck (2002), dovodi do toga da pojedinci sve više preuzimaju odgovornost za vlastiti život, karijeru i porodične odluke, što je vidljivo i u nalazu da žene doživljavaju autonomiju kao posljedicu vlastitih resursa, a ne kolektivne podrške. Time se otvara prostor za fragmentiranu modernizaciju, u kojoj se emancipacija ostvaruje kroz personalizirane, ali često nesistematske mehanizme (Therborn, 2004).

Niska percepcija važnosti promjene društvenih normi (5,2%) dodatno potvrđuje tezu da kulturalna modernizacija zaostaje za institucionalnom, što je karakteristično za mnoge posttranzicijske zemlje u kojima su formalne promjene brže od stvarnih vrijednosnih pomaka (Blagojević, 2009). Takav raskorak često rezultira kontradiktornim iskustvima žena, koje imaju pristup obrazovanju i radu, ali su i dalje opterećene tradicionalnim očekivanjima u sferi porodičnog života.

Utjecaj društvenih očekivanja i ličnih ambicija na identitet žena u bosanskohercegovačkoj porodici

Rezultati su pokazali pozitivnu korelaciju između tradicionalnih vrijednosti i unutrašnjih konflikata ($r = 0.226$, $p = 0.026$), što sugerira da žene koje više prihvataju tradicionalne porodične uloge i norme (poput majčinstva, brige o domaćinstvu) mogu doživjeti veće unutrašnje napetosti. Ove napetosti proizlaze iz neskladnosti između tradicionalnih očekivanja i modernih ambicija, poput želje za karijerom, obrazovanjem ili društvenim angažmanom.

Ovaj rezultat podržava teoriju da konflikt između tradicionalnog i modernog stava može izazvati psihološke izazove za žene koje se suočavaju sa zahtjevima oba sistema vrijednosti (Eagly i Wood, 2012; Hochschild i Machung, 2012). Slična, ali snažnija povezanost zabilježena je između tradicionalnih vrijednosti i identitetskih kriza ($r = 0.500$, $p < 0.01$). Giddens (1991) sugerira da tranzicijska društva karakterizira napetost između starog i novog, što se doživljava kao dvojni pritisak između očuvanja kulturnih normi i prilagođavanja novim društvenim očekivanjima, posebno u društvima u tranziciji, gdje se tradicionalna očekivanja sukobljavaju s modernim pristupima emancipaciji i profesionalizaciji. Međutim, tradicionalne vrijednosti nisu pokazale značajnu korelaciju s očekivanjima i ambicijama ($r = 0.194$, $p = 0.057$).

Ovaj rezultat implicira da tradicija ne mora nužno ograničiti ambicije, već da se mogu uspješno kretati unutar društvenih okvira, balansirajući između tradicionalnih normi i želje za modernim postignućima.

Tabela 4: Utjecaj društvenih očekivanja i ličnih ambicija na identitet i unutrašnje konflikte žena

		Unutrašnji konflikti	Identitetske krize	Očekivanja i ambicije
Tradicionalne vrijednosti	Pearsonova korelacija	,226*	,500**	,194
	Značajnost-p (dvostrano)	,026	,000	,057
	N	97	97	97
Moderne vrijednosti	Pearsonova korelacija	-,187	,032	-,078
	Značajnost-p (dvostrano)	,067	,754	,445
	N	97	97	97
**. Korelacija je značajna na nivou od 0,01 (dvostrano).				
*. Korelacija je značajna na nivou od 0,05 (dvostrano).				

Iako je pokazano da moderne vrijednosti mogu imati potencijal da smanje unutrašnje konflikte, ova korelacija nije dovoljno jaka da bi se smatrala statistički značajnom ($r = -0,187$, $p = 0,067$). Moguće je da žene koje prihvataju moderne vrijednosti, poput ravnopravnosti na radnom mjestu i oslobođenja od tradicionalnih normi, ne doživljavaju nužno smanjenje unutrašnjih konflikata, ali i dalje mogu biti suočene s izazovima koji proizlaze iz postojanja kontradiktornih normi unutar društva. Slično tome, korelacija između modernih vrijednosti i identitetskih kriza bila je izuzetno niska ($r = 0,032$, $p = 0,754$), dok korelacija između modernih vrijednosti i očekivanja i ambicija žena nije statistički značajna ($r = -0,078$, $p = 0,445$). Ova pojava se može razumjeti kroz koncept vrijednosnog dualizma, istovremenog prisustva tradicionalnih i modernih vrijednosti koje koegzistiraju, ali ne nužno proizvode dosljedna ponašanja (Meuleman i Chung, 2012; Dudić-Sijamija, 2025; Dudić-Sijamija i Šadić, 2025).

Iako su se ideali emancipacije i rodne ravnopravnosti učvrstili u javnim narativima, normativna transformacija ne znači automatski i internalizaciju tih vrijednosti. Inglehart i Norris (2003) ističu da se kulturne promjene odvijaju postepeno i da zahtijevaju generacijsku smjenu kako bi se nove vrijednosti stabilizirale. U kontekstu postjugoslavenskih društava, gdje su tradicionalne rodne uloge još uvijek duboko ukorijenjene (Žarkov, 2007), žene se često nalaze između očekivanja savremene samostalnosti i tradicionalne odanosti porodičnim ulogama (Blagojević, 2009).

Specifično za Bosnu i Hercegovinu, Spahić-Šiljak (2007) primjećuje da iako žene participiraju u obrazovanju, nevladinom sektoru i politici, njihova društvena uloga je još uvijek često oblikovana patrijarhalnim obrascima. To može objasniti zašto moderni vrijednosni orijentiri ne rezultiraju značajnim razlikama u očekivanjima i ambicijama, jer su žene često socijalizirane u okruženju koje vrednuje kolektivism, prilagođavanje i ulogu „žrtvovanja za porodicu“, više nego lične aspiracije.

Na tom tragu, ispitanice su istakle da društvena očekivanja i porodični pritisci i dalje imaju značajnu ulogu u oblikovanju njihovih života i odluka: 52% smatra da je očekivana uloga žene u porodici primarno majčinstvo i briga za porodicu, dok 17% smatra da je moguće uskladiti karijeru i porodične obaveze bez veće žrtve. Na metodološkom nivou, nalaz upućuje i na potencijalnu diskrepancu između normativnog prihvatanja vrijednosti i stvarne promjene u ponašanju i samopoimanju. To potvrđuju i drugi nalazi koji pokazuju da žene podržavaju ravnopravnost „na papiru“, ali ne vjeruju uvijek u mogućnost promjene vlastitog položaja kroz individualnu akciju (Milić, 2011).

Zaključak

Rezultati istraživanja upućuju na višeslojnu i često kontradiktornu dinamiku transformacije rodних uloga i položaja žena u savremenoj bosanskohercegovačkoj porodici. Tradicionalne rodne norme i dalje imaju snažan utjecaj na svakodnevni život žena, naročito u porodičnom kontekstu, gdje su briga o domaćinstvu i usklađivanje s očekivanjima muških članova porodice dominantne vrijednosti. Istovremeno, obrazovanje, ekonomska neovisnost i moderni društveni utjecaji otvaraju prostor za redefiniciju ženskog identiteta i autonomije, ali ove promjene se ne odvijaju jednako u svim sferama života.

Odgovori u ovom istraživanju doveli su do nekoliko ključnih zaključaka. Prvo, transformacija rodnih uloga odvija se selektivno: dok emocionalna i roditeljska očekivanja ostaju duboko tradicionalna, norme vezane za karijeru i profesionalni angažman prolaze proces redefinicije. Drugo, kolizija između društvenih očekivanja i ličnih ambicija izaziva unutrašnje konflikte i identitetske krize kod žena, što ukazuje na složenost balansiranja između tradicionalnog i modernog u posttranzicijskom društvu. Treće, obrazovanje i ekonomska neovisnost značajno doprinose autonomiji i uključivanju u roditeljske odluke, ali nemaju jednako snažan utjecaj na širi društveni angažman, što sugerira prisustvo strukturnih i kulturnih prepreka koje ograničavaju primjenu modernih vrijednosti u svakodnevnom životu. Četvrto, promjena društvenih normi deklarativno postoji, ali još uvijek nema dovoljan transformativni kapacitet da značajno smanji unutrašnje konflikte ili redefinira rodne uloge.

Najveći izazov koji proizlazi iz nalaza jeste vrijednosni dualizam: žene istovremeno internaliziraju tradicionalne i moderne vrijednosti, što rezultira fragmentiranom emancipacijom.

Transformacija rodnih uloga nije samo pitanje promjene normi, već zahtijeva duboko preispitivanje identiteta, odnosa moći i kulturnih vrijednosti koje se prenose generacijski. Stoga za postizanje održive rodne ravnopravnosti i osnaženja žena u Bosni i Hercegovini potrebna je integracija institucionalnih intervencija (zakonske reforme, ekonomska i socijalna podrška) sa kulturnom transformacijom koja omogućava ženama da samostalno donose životne odluke bez društvenih osuda.

Iako su nalazi relevantni i otvaraju važne teorijske i praktične diskusije, važno je ukazati na nekoliko ograničenja ovog istraživanja. Prvo, korištene mjere vrijednosti, identitetskih kriza i unutrašnjih konflikata bile su samoprocjenske prirode, što može uključivati subjektivne pristranosti i društveno poželjne odgovore. Drugo, istraživanje je bilo kvantitativno, čime su eventualne dublje narativne i kontekstualne dimenzije ženskog iskustva ostale nedovoljno istražene. Treće, uzorak je formiran metodom namjernog (ciljanog) odabira. Za buduće istraživačke napore preporučuje se proširenje uzorka na različite regije, starosne skupine i socioekonomske kontekste, kako bi se omogućilo dublje razumijevanje varijacija u iskustvima žena. Korištenje kvalitativnih metoda, poput dubinskih intervjua ili fokus grupa, može obogatiti nalaze pružajući uvid u subjektivne interpretacije rodni uloga i ambicija. Također, preporučuje se longitudinalno istraživanje koje bi pratilo promjene vrijednosti i identiteta žena kroz duži period i u odnosu na ključne društvene promjene, poput migracija, političkih reformi ili generacijskih pomaka.

Zaključno, položaj žena u savremenoj bosanskohercegovačkoj porodici oblikuje se na raskršću ličnih uvjerenja, kulturnih normi i institucionalnih okvira. Samo holistički pristup, koji uključuje porodične, društvene i kulturne dimenzije, može omogućiti istinsku transformaciju rodni uloga i održivu emancipaciju žena u posttranzicijskom društvu.

Literatura:

- o Aganović, A., Miftari, E., Veličković, M., (2015). *1995–2015: Žene i politički život u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar
- o Agencija za rad i zapošljavanje BiH. (2025). Pregled stanja tržišta rada na dan 31. decembra 2024. godine, dostupno na: [Pregled stanja tržišta rada na dan 31. decembra 2024. godine](#). Pristupljeno 5. maja 2025.
- o Agencija za ravnopravnost spolova BiH. (2021). *Izveštaj o stanju ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini 2018–2020*. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH.
- o Bašić, S. (2017). Porodična politika u tranziciji: ka novom familijarizmu. *Sarajevo Social Science Review* 1(2). Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka
- o Beck, U. (2002). *Individualization: Institutionalized individualism and its social and political consequences*. SAGE Publications.
- o Bjelić, D. I., & Savić, O. (Eds.). (2002). *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Cambridge: MIT Press
- o Blagojević, M. (2009). *Knowledge production at the semiperiphery: A gender perspective*. Belgrade: Institute for Criminological and Sociological Research.
- o Bošnjak, D., Mujakić, M., Zmijarević, M., Huruz, E., Busuladžić, A., Polimac, M., Travljanin, V., Koso, A., Šahinović-Kahvedžić, E., Sahadžić, M., & Junuzović, M. (2016). *Jačanje uloge žena u javnom i političkom životu Bosne i Hercegovine*. Udruženje Pravni institut u Bosni i Hercegovini
- o Brunnbauer, U. (2002). From equality without democracy to democracy without equality? Women and transition in Southeast Europe. *Southeast European Politics*, 3(2–3), 88–106.
- o Connell, R. (2009). *Gender: In world perspective* (2nd ed.). Polity Press.
- o Dobrotić, I., Stropnik, N., (2020). Gender equality and parenting-related leaves in 21 former socialist countries. [International Journal of Sociology and Social Policy](#). 40 (5-6): 495-514.

- o Dudić, A., (2020). Mladi u Bosni i Hercegovini o braku i alternativnim oblicima partnerstva. *Zbornik radova Porodica i savremeno društvo-izazovi i perspektive*. Banja Luka: Centar modernih znanja. 181-194
- o Dudić-Sijamija, A., (2022). Brak u savremenom bosanskohercegovačkom društvu i izazovi u savjetodavnom radu. *Doktorska disertacija*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka
- o Dudić-Sijamija, A., Bakić, S., (2025). Marital Quality and Relationship Satisfaction in Bosnian-Herzegovinian Society. *Marriage & Family Review*, 61 (4). Dostupno na: [Marital Quality and Relationship Satisfaction in Bosnian-Herzegovinian Society: Marriage & Family Review: Vol 61 , No 4 - Get Access](#). Pristupljeno 5. maja 2025.
- o Dudić-Sijamija, A., Šadić, S., (2025). Students' perspectives on family values in Bosnia and Herzegovina: At the crossroads between tradition and modernity. *Corvinus Journal Of Sociology And Social Policy* VOL. 16 (2025)1, 107-131. DOI: 10.14267/CJSSP.2025.1.5
- o Dudić-Sijamija, A., (2025). Porodične vrijednosti mladih u Bosni i Hercegovini. *Context. Časopis za interdisciplinarne studije* 12:1, 95-119. DOI: 10.55425/23036966.2025.12.1.95
- o Eagly, A. H., & Wood, W. (2012). Social Role Theory. In T. D. Nelson (Ed.), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*. Psychology Press
- o Federalna geodetska uprava. (2023). Real estate market preliminary report of the Federation of BiH for 2023 Dostupno na: <https://fgu.com.ba/en/newse-reader/real-estate-market-preliminary-report-of-the-federation-of-bih-for-2023.html>
- o Fraser, N. (1997). *Justice interruptus: Critical reflections on the "post-socialist" condition*. Routledge.
- o Fraser, N. (2013). *Fortunes of feminism: From state-managed capitalism to neoliberal crisis*. Verso.
- o Frašto, V., Hidić, D. (2016). *Pogled iz drugog ugla: Udžbenička politika i analiza zastupljenosti stereotipa u udžbenicima srednjih škola u Kantonu Sarajevo*. Sarajevo: Fondacija CURE.
- o Gavrić, S., Ždralović, A., (ur.). (2019). *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.

- o Gay, V., Santacreu-Vasut, E., Shoham, A., (2013). *The Grammatical Origins of Gender Roles*. Berkeley: University of California
- o Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press
- o Giddens, A. (1992). *The transformation of intimacy: Sexuality, love, and eroticism in modern societies*. Stanford University Press.
- o Global Centre for Pluralism. (2024). Women, Property Rights, and Pluralism in Bosnia and Herzegovina. Dostupno na: <https://monitor.pluralism.ca/publication/bosnia-and-herzegovina-report>
- o Helms, E. (2007). Politics is a whore: women, morality and victimhood in post-war Bosnia-Herzegovina. U: Bougarel, X., Helms, E., & Duijzings, G. (Eds.), *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society* (str. 141–166). Aldershot: Ashgate
- o Helms, E. (2013). *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Madison: University of Wisconsin Press.
- o Hochschild, A. R., Machung, A. (2012). *The Second Shift: Working Families and the Revolution at Home*. Penguin Books
- o Hochschild, A. R. (1989). *The second shift: Working parents and the revolution at home*. Viking.
- o Inglehart, R., Norris, P. (2003). *Rising tide: Gender equality and cultural change around the world*. Cambridge University Press.
- o Meuleman, B., Chung, H. (2012). Who should care for the children? Support for government intervention in child care. *Journal of European Social Policy*, 22(6), 55–68. <https://doi.org/10.1177/0958928711433654>
- o Mihaljević, D., Ljubičić, D., (2023), Feministička analiza položaja žena u BiH s kratkim osvrtom na povijesni razvoj ženskih pokreta. [*Mostarientia: časopis za društvene i humanističke znanosti*](#), 27 (2), 189-215
- o Milić, A. (2011). Rod i identitet: Transformacije u postsocijalističkim društvima. U: Blagojević, M. (ur.). *Ka vidljivoj ženskoj strani politike*, 27–45. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

- o Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH. (2018). *Akциони plan za implementaciju Rezolucije 1325 „Žene, mir i sigurnost“ za period 2018–2022.*
- o Osmić, A., Turčilo, L., Mujagić, N., Šadić, S., Alibegović, A., Dudić-Sijamića, A., (2024). *Studija o mladima - istraživanje položaja, mišljenja i stavova mladih u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: FES
- o Pašalić-Kreso, A., (2012). *Koordinate obiteljskog odgoja: prilog sistemskom pristupu razumijevanja obitelji i obiteljskog odgoja.* Sarajevo: Filozofski fakultet
- o Pašalić-Kreso, A., Alić, A., (2017). Obilježja kohezivnosti i kompetentnosti porodičnog sistema u međugeneracijskom djelovanju. *SSSR* (7) 1-2 . 49-76
- o Ridgeway, C. L. (2011). *Framed by Gender: How Gender Inequality Persists in the Modern World.* Oxford University Press.
- o Spahić Šiljak, Z. (2007). *Žene, religije i politika.* Sarajevo: TPO Fondacija.
- o Spahić-Šiljak, Z., Kovačević, J., Husanović, J., (2022). *Izazovi integriranja rodne ravnopravnosti u univerzitetskoj zajednici: Protiv rodno zasnovanog nasilja.* Sarajevo: TPO Fondacija
- o Stojanović, D. (2014). Pojam rodnosti u tradicionalnoj kulturi sa osvrtom na suvremeni društveni kontekst. *Metodički obzori*, 9(1), 92–104. Pula
- o Therborn, G. (2004). *Between sex and power: Family in the world 1900–2000.* Routledge.
- o Turčilo, L., Osmić, A., Kapidžić, D., Šadić, S., Dudić, A., (2018), *Youth study 2018/2019 Bosnia and Herzegovina.* FES: Fridrih-Ebert-Stiftung.
- o UN Women / Food and Agriculture Organization (FAO). (2021). *NatioNal gender profile of agriculture and rural livelihoods. Bosnia and Herzegovina ECA.* Dostupno na: [FAO Knowledge Repository](#)
- o UN Women Bosnia and Herzegovina (2023). *Gender Equality and Women’s Empowerment in Bosnia and Herzegovina: Country Profile.* Dostupno na: www.unwomen.org. Pristupljeno 5. maja 2025.
- o UN Women. (2023). *Progress on the Sustainable Development*

Goals: The Gender Snapshot 2023. United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women. Dostupno na: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2023/09/progress-on-the-sustainable-development-goals-the-gender-snapshot-2023>. Pristupljeno 5. maja 2025.

- o UN Women. (2024). Focus on Gender: Bosnia and Herzegovina. Dostupno na: https://www.mreza-mira.net/wp-content/uploads/2024/05/Issue-11_Focus-on-Gender-Bosnia-and-Herzegovina.pdf
- o UNDP Bosna i Hercegovina. (2024a). *Rodna ravnopravnost i osnaživanje žena*. Dostupno na: <https://www.undp.org/bs/bosnia-herzegovina/rodna-ravnopravnost-i-osnazivanje-zena>. Pristupljeno 5. maja 2025.
- o UNDP Bosna i Hercegovina. (2024b). *Barometar rodne ravnopravnosti*. Dostupno na: <https://www.undp.org/bs/bosnia-herzegovina/press-releases/undp-bih-i-agencija-za-ravnopravnost-spolova-bosne-i-hercegovine-predstavili-barometar-rodne-ravnopravnosti>. Pristupljeno 5. maja 2025.
- o UNICEF Bosna i Hercegovina (2022). *Priručnik za upoznavanje nastavnica i nastavnika sa metodama rodno odgovornog poučavanja*. Dostupno na: www.unicef.org/bih. Pristupljeno 5. maja 2025.
- o UNICEF Bosna i Hercegovina. (2023). *Rodna ravnopravnost*. Dostupno na: <https://www.unicef.org/bih/rodna-ravnopravnost>. Pristupljeno 5. maja 2025.
- o Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini (2003). Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. („Službeni glasnik BiH“, broj 16/03)
- o Zakon o zabrani diskriminacije (2009). Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. („Službeni glasnik BiH“, broj 59/09)
- o Žarkov, D. (2007). *The Body of War: Media, Ethnicity, and Gender in the Break-up of Yugoslavia*. Duke University Press.

ETIKA BRIGE: RODNA PERSPEKTIVA HISTORIJSKE, EKONOMSKE I EMOCIONALNE DIMENZIJE BRIGE

VASVA SMAJLOVIĆ DURANOVIĆ ¹

*Odsjek za socijalni rad Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Briga predstavlja osnovu ljudskog preživljavanja. Bez nje bi bilo teško zamisliti razvoj vještina, međuljudskih odnosa i napredak kvaliteta života – kako poznatih, tako i nepoznatih osoba. Ovaj rad nudi uvid u teorijski okvir etike brige, pristupajući joj dvojako: s jedne strane, kao osnovi za smisleniji i humaniji život, a s druge, kao temelju rodne podjele rada koja je, historijski posmatrano, prouzrokovala brojne nepravde prema ženama. Objavljujući feminističko porijeklo etike brige, rad se oslanja na tri ključna koncepta: neplaćeni rad, ekonomiju brige i emocionalnu komponentu brige. Neplaćeni rad u domaćinstvu, kako pokazuju i historijski i savremeni podaci, nikada nije bio adekvatno valoriziran – ni društveno, ni ekonomski. Savremeno poimanje ekonomije brige nosi dvostruku konotaciju: s jedne strane, ona doprinosi povećanju zaposlenosti i smanjenju tereta brige za žene, dok s druge, često reproducira rodnu asimetriju kroz nove oblike podjele rada i odgovornosti. Svi ovi uvidi relevantni su i za bosanskohercegovačko društvo, o čemu svjedoče podaci predstavljeni u posljednjem poglavlju rada, koji prikazuju stanje brige i njege u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: *etika brige, feminizam, neplaćeni rad, emocije, ekonomija brige.*

Abstract: Care represents the foundation of human survival. Without it, it would be difficult to imagine the development of skills, interpersonal relationships, and the advancement of quality of life – both for those we know and those we do not. This paper provides an insight into the theoretical framework of the ethics of care, approaching it in two ways: on the one hand, as a basis for a more meaningful and humane life, and on the other, as a foundation of the gendered division of labour, which has historically caused numerous injustices to women. In explaining the feminist origins of the ethics of care, the paper relies on three key concepts: unpaid work, the care economy, and the emotional dimension of care. Unpaid domestic work, as historical and contemporary data show, has never been adequately valued – neither socially nor economically. The contemporary understanding of the care economy carries a dual connotation: on the one hand, it contributes to increased employment and reduces the burden of care placed on women; on the other, it often reproduces gender asymmetry through new forms of division of labour and responsibility. All these insights are equally relevant to Bosnian and Herzegovinian society, as evidenced by the data presented in the final chapter of this paper, which provides a detailed overview of the state of care and caregiving in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *ethics of care, feminism, unpaid work, emotions, care economy.*

¹ Kontakt e-mail: vasva.smajlovic@fpn.unsa.ba

Uvod

Ljudski život teško je zamisliti bez brige. Od rođenja pa sve do najstarije dobi, ljudi su, u različitim fazama i intenzitetima, korisnici brige, ali i njeni pružatelji. Bilo da se radi o brizi za djecu, starije članove porodice, prijatelje ili širu zajednicu, jasno je da je čovjek kao društveno biće upućen na druge. Ovo je prepoznao i Aristotel, koji ističe da je teško zamisliti sretnog i ispunjenog pojedinca izvan zajednice, odnosno izvan odnosa s drugim ljudima (Govedić, 2005). Kao takva, briga nije važna samo za puko preživljavanje, već i za kvalitet života. Čak i kada pojedinci nisu u stanju naglašene socijalne potrebe, briga može značajno doprinijeti njihovoj dobrobiti i blagostanju. Ovako shvaćena, briga može biti odgovor na specifičnost situacije u kojoj se neko nalazi, što zahtijeva empatijsko razumijevanje, kreativnost u djelovanju i spremnost na povezivanje s ciljem podrške razvoju i napretku druge osobe.

Šta je značenje brige? Iako je jednostavno pretpostaviti šta znači brinuti se za nekoga, brigu nije jednostavno precizno definirati. U narednom poglavlju članka bit će ponuđena dublja analiza pojma brige, no već sada je važno naglasiti da ovaj koncept, sam po sebi, nosi niz teorijskih i etičkih izazova. Kako navode Hamington i Flower (2022), kroz historiju su brojni oblici nepravde vršeni upravo „u ime brige“. Autori posebno ističu kako su kolonijalni susreti često bili oblikovani kroz paternalističke prakse brige, koje su prikrivale oblike opresije i dominacije. Ukoliko se briga tumači isključivo kao milosrđe ili pažnja prema „ranjivima“, ona može postati alat za učvršćivanje postojećih društvenih hijerarhija i odnosa zavisnosti - unutar zajednica, između društava, pa i na globalnom planu. Stoga, smatra se važnim posebnu pažnju posvetiti određenju (etike) brige. Unutar rada etika brige razmatra se primarno iz feminističke perspektive, pa se u skladu s tim i historijska, emocionalna i ekonomska komponenta promatraju kroz ulogu žene u brizi, posebno iz konteksta neplaćenog rada.

Polazeći od premise da su žene historijski i društveno bile glavni nosioci brige (kako kroz biološku, tako i kroz sociološku reprodukciju) pitanje roda postaje centralno u analizi brige. U gotovo svakoj kulturi i društvu, biti žena znači brinuti se o drugima. S druge strane, savremeni društveno-ekonomski kontekst, obilježen kapitalističkim obrascima, dodatno opterećuje žene. Osim uloge nositeljica brige, od njih se očekuje istovremeno aktivno učešće na tržištu rada.

U tom kontekstu, rad se na kraju osvrće na etiku brige u bosanskohercegovačkom društvu, te na načine na koje se rodne uloge manifestiraju u pružanju brige unutar neplaćenog rada. Time se otvara prostor za šire promišljanje: na koji način je moguće redistribuirati i redefinirati brigu u savremenom društvu, kako bi se izbjegla njena kriza. Iako ovaj rad ne pretendira da ponudi konačne odgovore, njegov cilj je dati sistematičnu analizu pomenutih komponenti, s obzirom na nedostatak literature koja ih povezuje, te potaknuti dalje promišljanje brige kao etičke, rodne i ekonomske kategorije.

Teorijski okvir promišljanja o etici brige

Najjednostavnije rečeno, briga predstavlja osnovu za preživljavanje i razvoj životnih vještina. Ipak, kao što je već navedeno u uvodu, neophodno ju je precizno i valjano definirati, počevši od etimološkog porijekla same riječi. Smatra se da riječ briga (engl. Care) potiče od latinske riječi cura, koja se u antičkom Rimu koristila u dva suprotstavljena značenja: s jedne strane odnosila se na strepnju, probleme ili tjeskobu, dok je s druge strane označavala djelovanje u korist druge osobe, pri čemu je u tom značenju nosila pozitivnu konotaciju pažnje, savjesnosti i odanosti (Reich, 1995)².

2 U antičkoj literaturi postoji mit o brizi. Prema tom mitu, Cura (Briga) je podigla grumen zemlje i počela od njega oblikovati ljudsko biće. U tom trenutku naišao je Jupiter, kojem je Briga zatražila da udahne duh u zemlju, što je on i učinio. Nakon toga, Briga je poželjela da ljudsko biće nosi njeno ime, ali je Jupiter tvrdio da bi se ono trebalo zvati po njemu. Tada se pojavila i Terra (Zemlja), tvrdeći da bi ime trebalo pripasti njoj, jer je tijelo čovjeka napravljeno od njenog grumena. Da bi razriješili spor, obratili su se Saturnu, bogu poznatom po pravednosti. Saturn je donio odluku: iako je čovjek nazvan Homo (lat. Humus – zemlja), vlasništvo nad čovjekom bilo je podijeljeno na sljedeći način: Jupiter uzima dušu nakon smrti, Zemlja tijelo, ali Briga ima vlasništvo nad čovjekom dok god je živ. Iz navedenog mita jasna je dvoznačnost termina briga. S jedne strane, odnosi se na opterećenje i ovozemaljski teret, ali s druge jasna je njena povezanost s predanošću – briga održava čovjeka i prati ga kroz život (Reich, 1995). Ovakvo poimanje prisutno je i u suvremenim diskursima.

Jedni od najpoznatijih autora u području brige, filozofi Kierkegaard (1813-1855) i Heidegger (1889-1976), pozicionirali su brigu kao centralnu temu ljudskog života. Danski filozof Kierkegaard naglašava individualno djelovanje u kontekstu brige te da odgovor na etičko pitanje „*Kako trebam živjeti*“, polazi od pojedinca i njegove sposobnosti da preuzme odgovornost za djelovanje. Kierkegaard prepoznaje dvostruku konotaciju brige, ali uvodi i novu perspektivu koja vidi subjektivno iskustvo brige kao poziv za brigu o samom sebi, ali i poziv za druge da se brinu o nama. On se bavi i teološkom dimenzijom brige na način da zagovara brigu Boga, onda kada ljudi ne brinu jedni o drugima (Kierkegaard, 1940).

Pod njegovim utjecajem, djelovao je i njemački filozof Heidegger, koji dijeli mišljenje da je čovjekova odgovornost za samoga sebe ključna ali za razliku od Kierkegaarda on posmatra brigu ontološki – čovjek nema brigu, već jeste briga – kroz brigu otkrivamo sebe, ljudska promišljanja o svijetu i drugim ljudima (Reich, 1995). Prema Heideggeru, briga ima dvije strane: jedna je briga koja prouzrokuje tjeskobu – kada se povlačimo, bojimo ili živimo po očekivanjima drugih; a druga je pažljiva briga – kada istinski marimo za druge i pomažemo im da razvijaju svoju ličnost. Kod oba autora primjetna je poveznica s antičkim promišljanjem o brizi.

Druga dimenzija Heideggerove brige primjetna je i kod američkog mislioca, Mayeroffa (1925-1979), koji posmatra brigu kao proces kojim se podstiče rast drugoga. U svojoj knjizi „O brizi“ (1971) naglašava da briga mora uključivati poznavanje situacije u kojoj se drugi nalazi, te međusobnu povezanost uključenih u taj proces. Poznavanje situacije u kojoj se nalazi druga osoba omogućava prepoznavanje koliko brige i kakvu brigu pružiti, budući da se svaka osoba razvija u skladu s vlastitim tempom. Istovremeno, osoba koja pruža brigu osjeća se kao da je neko treba, što životu daje smisao.

Na kraju dolazimo i do najčešće citirane definicije brige, koju su dali Tronto i Fischer (1991) gdje predlažu da se briga shvata kao „*aktivnost vrste koja uključuje sve što radimo kako bismo održali, popravili svoj svijet kako bismo u njemu mogli živjeti što je moguće bolje. Taj svijet uključuje naša tijela, nas same, našu okolinu, a sve to nastojimo ispreplesti u složenu mrežu koja održava život*“ (prema Hamingot i Flower, 2022:16-17). Što dublje shvatamo značaj brige, to je jasnije da je ona temelj ljudskog postojanja. Ali na koji način je pružati, ne opterećujući jedan rod, pitanja su na koja treba odgovoriti u nastavku.

Feministički i politički pristupi etici brige

Briga kao etički i društveni koncept historijski je povezana s rodnim ulogama, budući da se žene tradicionalno posmatraju kao primarne nositeljice brige u gotovo svim društvima, kako je to već naznačeno. Stoga ne čudi da se etika brige razvila upravo iz feminističke perspektive, koja nastoji propitivati dinamiku moći, pomoći i društvenih privilegija kroz rodna pitanja.

Ključnu ulogu u razvoju etike brige imala je američka psihologinja i feministkinja Carol Gilligan. Gilligan je, polazeći od postojećih teorija moralnog razvoja, prije svega onih koje su razvili Jean Piaget i Lawrence Kohlberg ³, ukazala na to da su one zasnovane gotovo isključivo na muškim obrascima mišljenja i doživljavanja morala. U svojoj seminalnoj knjizi *In a Different Voice* (1982), Gilligan artikulira razlike u moralnom rezoniranju između muškaraca i žena. Prema njenim nalazima, žene definiraju moralne odnose kroz prizmu povezanosti i odgovornosti za druge, a suprotno tome, muškarci moralnost najčešće percipiraju kroz koncepte autonomije i odvojenosti (Bašić, 2016).

³ Kohlberg je razvio teoriju moralnog razvoja prema kojoj se moralno rasuđivanje razvija kroz šest uzastopnih faza: (1) orijentacija prema kazni i poslušnosti, (2) instrumentalno-relativistička faza, (3) orijentacija prema "dobrom dječaku/djevojčici", (4) orijentacija prema zakonitosti i društvenom redu, (5) orijentacija na društveni ugovor i individualna prava, te (6) faza univerzalnih etičkih principa. Zagovarao je načelo da se žene rijetko ostvare do treće faze, dok se muškarci mogu razviti do pete faze. Gilligan postavlja pitanje jesu li žene moralno nepotpunije razvijene u odnosu na muškarce i je li teorija zapravo naklonjena muškarcima (Rosemary, Williams, 2012).

Gilliganina tranzicija od racionalnog pristupa morala, koji je podrazumijevao nepristranu primjenu pravila i principa na etičke dileme, ka relacijskom pristupu, shvaćenom kao praksa prisutna i sadržana u gotovo svemu što radimo s posebnim naglaskom na odnos prema drugima, omogućila je razvoj dviju škola o etici brige – psihološke i politološke (FitzGerald, 2022; Bašić, 2016).

Najznačajnija predstavница psihološke škole etike brige je američka filozofkinja i pedagoginja Nel Noddings (1929–2022). U svojim radovima promovira vrednovanje vrlina i etičkih vrijednosti koje su tradicionalno povezane sa ženskim iskustvom i društvenim ulogama (Rosemary & Williams, 2016). Briga kao takva, prema Noddings, zahtijeva stvarne susrete između onoga „ko se brine“ i onoga „o kome se brine“. Prema njenom razumijevanju, briga se ne može svesti na dužnost ili racionalnu obavezu već mora biti ukorijenjena u neposrednom, autentičnom emocionalnom odgovoru. Stoga, ona pravi razliku između urođene (prirodne) brige i etičke brige.

Urođena briga je spontan odgovor na potrebe drugih, motiviran iskrenom željom da se odgovori na te potrebe bez ikakvih kalkulacija. Iz nje se razvija etička briga, koja se, iako može biti podložna racionalnim refleksijama, ipak oslanja na emocionalnu povezanost i odnos. U svojoj ključnoj knjizi *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education* (1984), Noddings pored urođene brige ističe važnost brige o sebi, naglašavajući da samo osoba koja zna brinuti o vlastitim potrebama može na kvalitetan način brinuti i o drugima.

Također, stavlja snažan naglasak na očuvanje i njegovanje odnosa kao srž etičkog djelovanja. Premda priznaje da i muškarci mogu biti nositelji brige, njen fokus ostaje prvenstveno na ženskom iskustvu (Rosemary & Williams, 2016).

Kao predstavnice politološke škole etike brige, koja u nešto značajnijoj mjeri uvažava i iskustva muškaraca a naglasak stavlja na viđenje brige kao javnog političkog pitanja, ističu se Joan Tronto (1952) i Selma Sevenhuijsen (1948-2024).

Shvatanje brige prema Tronto ranije je naznačeno, odnosno briga je aktivnost vrste koja uključuje sve što činimo kako bismo održali, nastavili i popravili naš „svijet“ kako bismo u njemu mogli živjeti što je moguće bolje (1993:103). Popravak svijeta, prema Tronto, odnosio bi se na stvaranje brižne demokratije unutar koje su prisutne vrijednosti poput jednakosti i pravde te otklon od svega što je povezano s ekstrakcijom, eksploatacijom i ugnjetavanjem (Holemans, Osman, Franssen, 2022). Tronto, prema Bašić (2016), konceptualizira brigu kao kontinuiran društveni proces koji se odvija u četiri faze: caring about – priznanje da postoji potreba za brigom (pažnja, pozornost); taking care – vođenje računa, poduzimanje konkretnih koraka u datim okolnostima (odgovornost); care giving – poduzimanje odgovarajućih aktivnosti kako bi se potrebe za brigom zadovoljile (kompetentnost); care receiving – interakcija davatelja i primatelja (suosjećajnost, responsivnost).

Viđenje brige kao političkog fenomena podrazumijeva podjednak status muškaraca i žena u odgovornosti za pružanje brige, ne zanemarujući historijski važnu ulogu žena u kontekstu brige. Zauzimajući centralno mjesto u definiciji svakog društva, briga ne podliježe rodnom i privatnom ograničavanju, ali je za nju itekako važan odnos ekonomije i demokratije.

Sevenhuijsen, druga predstavnica politološke škole, vidi brigu kao društvenu i moralnu praksu koju karakterizira posvećenost ispravnom odnosu prema sebi, drugima i materijalnom svijetu, kao i načine na koji se oni prepliću (Sevenhuijsen, 1998, prema Sevenhuijsen, 2012). Centralni principi brige, prema Sevenhuijsen su pažljivost i odgovornost.

Pažljivost za cilj ima razumijevanje i suzbijanje negativnih posljedica patnje, a odgovornost sposobnost da uspješno damo odgovor na potrebe drugih. Posmatrajući brigu kao politički koncept, Sevenhuijsen ističe potrebu da socijalne politike podržavaju sposobnost ljudi da brinu o sebi, o drugima i o društvu u cjelini, pa nudi mogućnost prebacivanja pažljivosti, odgovornosti u javnu sferu.

Sevenhuijsen opisuje i proces tzv. *relokacije brige*, koji se u savremenim društvima odvija na tri nivoa: (1) prebacivanje uloge brige s žena na muškarce, (2) premještanje brige iz domaće u javnu ili komercijalnu sferu, i (3) širenje koncepta brige iz medicine na druga društvena područja (Bašić, 2016). Iako je jasan pomak od feminističkog poimanja brige ka političkom, važno je još uvijek zadržati se na pitanju roda i neplaćenog tereta u smislu vođenja brige.

Historijska rodna nejednakost u etici brige prema Susan Ferguson

Historijska pozicija žene kao nositeljice brige i rada u sferi privatnog, a ne javnog života, predstavljala je dugotrajan oblik rodne nejednakosti. Pomake u percepciji ženskog rada od nevidljivog kućanskog rada do ravnopravnog učešća žena na tržištu rada analizira Susan Ferguson u djelu *Žene i rad: Feminizam, rad i društvena reprodukcija* (2022). U uvodnom poglavlju Ferguson ističe da su rane feministkinje fokus stavljale primarno na moralnu i intelektualnu jednakost žena i muškaraca, dok pitanje rada nije bilo centralno. No, s razvojem kapitalističkih društvenih odnosa, feministička misao počinje preispitivati i ulogu ženskog rada, prvenstveno kroz razliku između privatnog i javnog života žena, iako bez jasne razrade odnosa između plaćenog i neplaćenog rada. Neplaćeni rad u procesu društvene reprodukcije reprodukcije obuhvata aktivnosti poput pripreme hrane, briga o životnom prostoru, brigu o djeci, starijim članovima porodice, bolesnima i slično. Ulazak žena na tržište rada intenzivira se tokom socijalističkih pokreta, posebno pod utjecajem utopističkih socijalista, koji ukazuju na potrebu reorganizacije kućanskih poslova. Gore navedene aktivnosti, prema mišljenju utopističkih socijalista, nisu prirodna ženska obaveza već oblik rada koji ostaje nepriznat i neplaćen (Ferguson, 2022:56).

Socijalisti zagovaraju kolektivne oblike života i rada kao mehanizme za ravnopravniju raspodjelu tereta između muškaraca i žena, upozoravajući na činjenicu da kapitalistički sistem ignorira doprinos ženskog reproduktivnog rada ekonomiji (Babović, 2020).

Wheeler i Thompson (prema Ferguson, 2022) dodatno naglašavaju dvoznačnost rada na tržištu: s jedne strane on pruža sigurnost i sredstva za život, a s druge predstavlja potencijalni izvor opterećenja. Suštinska poteškoća u percepciji neplaćenog ženskog rada bila je činjenica da je kućni rad nužan za funkcioniranje društva, ali je istovremeno isključen iz sfera tržišta rada i kapitala. Time ostaje nevidljiv u ekonomskim analizama i politikama rada. Ključni feministički problem u ovom kontekstu, jeste činjenica da je ovaj oblik rada urođen odnosno da se podrazumijeva kao isključiva odgovornost žena.

Ovakva rodna podjela rada ženama otežava ili onemogućava ravnopravan pristup plaćenom radu, budući da se od njih očekuje istovremeno obavljanje zadataka u privatnoj sferi, bez institucionalne podrške i priznanja.

Krajem 19. stoljeća, usljed razvoja infrastrukture i industrijalizacije, dolazi do značajnih migracija unutar Evrope, te prema Americi i dijelovima Azije. U tom kontekstu žene sve češće ulaze u sferu plaćenog rada, a posebice nakon zabrane dječijeg rada. One počinju raditi na proizvodnim linijama i u uslužnim djelatnostima, dok istovremeno ostaju zadužene za obavljanje kućanskih poslova. Dvostruka opterećenost žena postaje normativna, posebno među radničkom klasom. S druge strane, žene iz domicilnih, bijelih srednjih slojeva sve češće izbjegavaju rad u domaćinstvima, okrećući se zanimanjima poput prodavačica, stenografkinja, medicinskih sestara i učiteljica. Njihovu ulogu u kući preuzimaju žene tamne puti, angažirane kao sluškinje. Ovim se ukazuje na činjenicu da kućanski rad nije isključivo dužnost supruge, niti je uvijek bio neplaćen. Međutim, pojavom služinskog rada otvara se dodatni problem – pitanje rase i rasne podjele rada, što prevazilazi okvir ovog rada, ali svakako zaslužuje dublje istraživanje.

U datom historijskom kontekstu postaje jasno da se žene ne suočavaju samo s rodnom nejednakošću, već i s klasnim odnosima. Feministički odgovor na ove izazove ogleda se i u političkom djelovanju, gdje značajnu ulogu imaju figure poput Alexandre Kollontai i Clare Zetkin.

Kroz svoje angažmane u Ruskoj boljševičkoj partiji, odnosno njemačkoj Socijaldemokratskoj stranci, zalagale su se za politike koje bi unaprijedile društveni položaj žena. One ukazuju na ključnu strukturalnu slabost kapitalizma – činjenicu da porodice moraju samostalno brinuti o vlastitoj reprodukciji, što žene čini ovisnima o muževima i stoga posebno ranjivima. Kao jedno od rješenja nude plaćeni rad kao put ka ekonomskoj neovisnosti.

Međutim, iako prepoznaju važnost ekonomske autonomije, ni Kollontai ni Zetkin ne bave se detaljnijom konceptualizacijom neplaćenog rada. Time Ferguson zaključuje prvi dio knjige, postavljajući temelje za dublju analizu odnosa roda, rada i društvene reprodukcije u savremenom kontekstu (Ferguson, 2022). O drugom dijelu knjige bit će riječi u narednim poglavljima.

Rod, rad i neplaćeni teret

U interpretaciji položaja žena i rodnih odnosa u okviru društvene reprodukcije, važno je istaći dvije ključne činjenice. Prva se odnosi na historijsku marginalizaciju žena usljed njihovog društvenog statusa – žene su kroz većinu historije bile potisnute na periferiju društvenih tokova (Volarević, 2021). Druga činjenica ogleda se u razumijevanju ženskog identiteta kroz prizmu odgovornosti za druge, odnosno kroz ulogu njegovateljice, čiji rad često ostaje neprepoznat i društveno nevrednovan (Badget i Folbre, 2012). Uloga njegovateljice može se odvojiti od neplaćenog rada u smislu da se može opisati kao treća smjena, koja uključuje pregovaranje, razumijevanje i emocionalni rad, koji nije uključen u drugu smjenu, odnosno u ono što nazivamo obavljanje pukih poslova u kući (Adamović i Geiger Zeman, 2019:132). Postavlja se stoga pitanje šta se dešava sa ženama i njihovim (neplaćenim) radom u savremenom kontekstu.

Glavne karakteristike rada u kući su sljedeće, prema Adamoviću i Geiger Zemanu (2019):

- Rad u kući ima rodnu dimenziju
- Rad u kući je neplaćen
- Odvija se u okviru privatnih, nerijetko nejednakih odnosa moći (a ne u okviru kapitalističkih odnosa proizvodnje)
- Opisuje se kao rad iz ljubavi (mnoge žene nakon ulaska u brak uviđaju da nisu ostvarile očekivano emocionalno ili partnersko ispunjenje, te kroz kućni rad nastoje kompenzirati te nedostatke u odnosu.)
- Očekuje se da žene kontinuirano pružaju brigu, kroz sve životne cikluse
- Rad u kući ne uživa društveno priznanje.

Rad u kući moguće je raščlaniti na dvije konotacije: da je riječ o radu koji je uključen u kapitalističku ekonomiju na način da brigom o djeci žene reproduciraju radnu snagu, ili da rad u kući doprinosi subordinaciji žena unutar domaćinstva.

Na snazi je ekonomija usluga koja je u svoje tržište uvukla i žene, kako zbog fenomena globalizacije, informatizacije i umrežavanja tako i zbog specifičnih uvjeta pod kojima žene rade: žene rade za manje plate u odnosu na muškarce, fleksibilnost, kompetencije i kvalifikacije ženske radne snage koje im omogućavaju da rade visokostručne poslove (Adamović i Geiger Zeman 2019).

Iako su više obrazovane i kvalificirane, žene ipak zauzimaju manje radnih mjesta u odnosu na muškarce i bivaju manje plaćene. Razlike u platama posljedica su i činjenice da žene uglavnom rade u sektorima koji su slabije plaćeni (Galić, 2011)⁴.

4 Prema podacima Eurostata za 2024. godinu, udio žena uzrasta 30–34 godine koje su završile tercijarno obrazovanje bio je veći za 10,8% u odnosu na muškarce, dok je udio zaposlenih muškaraca bio veći za 10% u odnosu na žene. Također, prema podacima iz 2022. godine, rodni jaz u platama iznosio je 32% u korist muškaraca. (Izvor: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_statistics)

Kada govorimo o „ženskim sektorima“ misli se na ona zanimanja koja zahtijevaju specifične vještine i karakteristike koje se tradicionalno povezuju sa ženama (empatičnost, brižnost, zaštitu i razumijevanje), poput zanimanja učiteljice, negovateljice, odgajateljice, medicinske sestre (Adamović i Geiger Zeman 2019). Iako je danas linija između ženskog i muškog sektora nešto labavija nego ranije u historiji, podaci ipak pokazuju da u Evropi većina žena i dalje radi u sektoru obrazovanja, administracije, zdravstva i čišćenja (Eurostat, 2024). Rad žena na tržištu dodatno usložnjava i briga o djeci. Mnogi poslovi dizajnirani su tako da pored toga što nisu kompatibilna s radom u kući, također ne odgovaraju roditeljstvu – koje se nerijetko izjednačava s majčinstvom. Zbog tradicionalno smanjene uloge muškarca u roditeljstvu, nefleksibilnosti radnog vremena, loših sistema javne brige za djecu, participacija na tržištu rada za majke postaje sužena.

Odnos rada u kući i rada na tržištu nastoji se, u modernim društvima, približiti. Nekoliko je modela pomoću kojih je to moguće učiniti:

- Skandinavski model – koji ima dostupnu institucionalnu brigu za djecu, plaćene roditeljske dopuste i skraćeno radno vrijeme zbog roditeljskih obaveza
- Liberalni i kontinentalni model – prema kojem je usklađivanje uglavnom prvenstveno prepušteno roditeljima, pa žene pretežno rade u skraćenom radnom vremenu,
- Mediteranski model koji karakterizira nedostatna institucionalna skrb i nemogućnost postizanja skraćenog radnog vremena, što rezultira isključenošću žena s djecom s tržišta rada (Adamović, Geiger Zeman, 2019).

Usklađivanje pored dogovora između partnera unutar porodice, uključuje i dogovor o prioritetima između porodičnih i poslovnih obaveza, što može dovesti do konflikta ali i emocionalnog stresa, mada nisu sve vrste brige rezultat istih emocionalnih obrazaca.

Emocionalna dimenzija brige: ljubav, suosjećanje i empatični strah

Osim svoje rodne dimenzije, etika brige posjeduje i izraženu emocionalnu komponentu, koja se može razmatrati na dva suprotstavljena načina. Bez prisustva emocija teško je zamisliti pružanje istinske brige drugome, ali emocionalna uključenost može dovesti do žrtvovanja, naročito kod žena koje, zbog sve većeg učešća na tržištu rada, često nisu u mogućnosti pružiti adekvatnu brigu članovima porodice, što za posljedicu ima osjećaj krivice i stresa, odnosno u stanju su potisnuti vlastite potrebe zarad brige o drugima.

Martha Nussbaum emocije definira kao „potrese misli“, naglašavajući njihovu kognitivnu prirodu i sposobnost da budu motivacijska sila koja usmjerava ljudske postupke i izbore, kako na individualnom, tako i na društvenom nivou (Pulcini, 2016). Međutim, postavlja se pitanje – da li emocije nužno vode ka ispravnoj moralnoj prosudbi, odnosno kakva je njihova uloga i doprinos iz perspektive etike brige?

Tradicionalno se smatralo da briga za druge proizlazi iz moralnog djelovanja, ali Pulcini (2016) ističe da moralna osjećanja ne obuhvataju isključivo pozitivne emocije povezane s tradicijom moralnog sentimentalizma. Naprotiv, briga može biti potaknuta i „negativnim strastima“, kao što su ogorčenje zbog nepravde, stid zbog moguće osude ukoliko se ne pomogne, ili strah za sudbinu drugoga. Moralni osjećaji, nadalje, ne proizlaze nužno iz neposredne sposobnosti empatije, već mogu biti podložni vlastitom odobravanju, ili – kako sugerira Adam Smith – odobravanja nepristranog posmatrača, hipotetičkog moralnog autoriteta koji utjelovljuje racionalni moralni sud. Takvi osjećaji, prema Pulcini, prvenstveno su rezultat odnosa koje pojedinac ima s drugima.

Etika brige neraskidivo je povezana s empatijom, ali ona istovremeno uključuje čitav niz različitih emocija koje se razvijaju u skladu s vrstom odnosa prema onome o kome se brine.

U tom kontekstu, Pulcini (2016) prepoznaje tri modela odnosa brige, od kojih svaki karakteriziraju specifične emocionalne dinamike:

- Briga iz ljubavi, koja se odnosi na osobe s kojima nas povezuje lični i intimni odnos (partner, dijete, prijatelj, brat ili sestra);
- Socijalna briga, usmjerena prema osobama s invaliditetom, boleznima ili starijima;
- Briga za nepoznatog drugog, koja obuhvata solidarnost prema ljudima koji su prostorno udaljeni (npr. Stanovnici siromašnih i marginaliziranih područja) ili vremenski udaljeni, kao što su buduće generacije.

Prvi model objašnjava pozivajući se na Russovu viziju prema kojoj su žene prirodno sklone ljubavi te iz te prirodne dispozicije proizlazi njihova uloga u pružanju brige drugima – suprugu, djeci ili članovima porodice. Prema takvom shvatanju, kroz čin brige žene ostvaruju vlastitu prirodu, identitet i sudbinu. Pulcini, međutim, kritički preispituje ovu viziju, ističući da su žene, upravo u ime ljubavi, bile svedene na marginalnu ulogu subjekata brige, ograničene na privatnu sferu i potisnute u položaj potčinjenosti. Time su, kako autorica navodi, lišene i strasne dimenzije erosa i želje, što je dovelo do osiromašenja jednog od temeljnih aspekata ženskog identiteta (Pulcini, 2017).

Iz ove perspektive, feministička kritika prepoznaje da prvi korak ka osnaživanju žena i prevazilaženju percepcije žene kao isključive nositeljice brige leži u borbi za jednake mogućnosti i za pun pristup profesionalnoj i javnoj sferi. Ipak, Pulcini (2017) upozorava da takvo institucionalno i društveno osnaživanje nije dovoljno. Autorica navodi primjer situacija u kojima žena, iako je postigla profesionalni uspjeh ili čak zauzela poziciju moći u javnom prostoru, ostaje potlačena u privatnoj sferi, gdje ne može afirmirati vlastita prava jer je, u ime ljubavi i emocionalne povezanosti, izložena emocionalnoj ucjeni partnera. Takva dinamika, utemeljena na posesivnoj i iskrivljenoj ideji ljubavi, pokazuje da je teškoća u ostvarivanju autonomije u sferi intime i dalje prisutna.

Posljedica toga je paradoksalna – žene, i pored ostvarenih prava i formalne jednakosti, mogu biti vraćene tradicionalnoj i rusooovskoj slici brige, shvaćenoj kao nesebična i žrtvena dimenzija, koja danas koegzistira s postignutim emancipacijskim dostignućima. Kako bi se izbjegla ovakva vrsta emocionalnog i identitetskog konflikta, brigu iz ljubavi treba promišljati ne kroz altruističku ideju ljubavi, razumijevanu kao prirodnu posvećenost i nesebičnost, već kroz prevazilaženje žrtvene dimenzije i razvijanje sposobnosti za svjestan izbor. U tom smislu, ljubav bi trebala biti shvaćena kao autonomni čin pažnje i odgovornosti prema drugome, koji ne isključuje poštovanje i samosvijest, već podrazumijeva ravnotežu između ljubavi prema drugome i ljubavi prema sebi.

Druga vrste brige, socijalna briga, povezana je s plaćenim radom, neplaćenim kućnim radom i volonterskim angažmanom (Pulcini, 2016). Pulcini se fokusira na neplaćeni rad, dovodeći u pitanje odnos komodifikacije usluga brige i novca. Taj odnos posmatra s dvije strane. Prvo, u pitanje dovodi kvalitet pruženih usluga jer materijalni i utilitarni aspekt prodiru u odnos brige, „stvarajući“ emocionalnu vezu između osobe koja pruža njegu i one koja je prima.

Drugo, pozivajući se na Nelsona i Zelizera, Pulcini (2015), objašnjava ovaj odnos na način da novac i briga nisu nužno suprotstavljeni i da prisustvo naknade ne kvari afektivne veze. Pravedna naknada može biti znak poštovanja i priznanja za rad njegovatelja, te čak ojačati njegovu povezanost s osobom o kojoj brine. Emocija koja podstiče brigu u ovom slučaju je suosjećanje. Prema definiciji Marthe Nussbaum (2001), suosjećanje je bolna emocija uzrokovana sviješću o nezasluženoj patnji druge osobe, jer pretpostavljamo perspektivu neutralnog posmatrača. To je jedna od onih strasti koja, nastajući iz svjesnosti vlastite ranjivosti, može „proširiti granice vlastitog ja“. Suosjećanje zahtijeva sposobnost identificiranja s tuđim neugodama i patnjom, dok ostajemo svjesni razlike između sebe i drugoga (Nussbaum, 2001).

Briga u ovom slučaju sa sobom nosi niz izazova – kao što su strah od ranjivosti, emocionalno ucjenjivanje od primatelja brige, oslabljena motivacija za rad u sektoru brige ako se on materijalno i socijalno ne vrednuje kako treba.

Treća vrsta brige, prema Pulcini (2022), jeste briga za nepoznatog drugog, koja se javlja u kontekstu globalizacije. Prema autorici, globalni društveni procesi učinili su „*nepoznate druge*“ bliskim, čime se razvija osjećaj brige i empatije prema ljudima koji prostorno nisu blizu. Ovaj oblik brige temelji se na prepoznavanju zajedničke pripadnosti čovječanstvu i svijesti o tome da patnja drugoga odražava univerzalne ljudske vrijednosti i ranjivost, te uključuje i odgovornost prema budućim generacijama. Za razliku od ranije razmatranih oblika brige, ovdje se javlja fenomen koji Pulcini opisuje kao empatični strah – osjećaj zabrinutosti zbog mogućih katastrofa koje bi mogle ugroziti čovječanstvo. Upravo ovaj empatični strah može biti motivacijska sila za moralno djelovanje, potičući pojedince na etičke akcije koje prevazilaze uski okvir privatnog interesa. Međutim, autorica upozorava da postoji rizik da ova vrsta brige ostane isključivo na emocionalnoj razini, bez prelaska u konkretne akcije koje bi odgovarale rastućem individualizmu i nedostatku univerzalnih vrijednosti pripadnosti, uzajamnosti i zajedništva. Briga za nepoznatog drugog zahtijeva inkluzivnost i povezivanje u mrežu odnosa, gdje moralno promišljanje postaje temelj svakodnevnog života i djelovanja (Pulcini, 2022). Pulcini, slijedeći feminističke pristupe, jasno naglašava važnost afektivne dimenzije odnosa brige, ali širi koncept tako da pokaže neograničeni potencijal njenog djelovanja. Etika brige nije moguća bez emocija; međutim, emocije također mogu predstavljati teret za onoga ko brine, posebno ako se zanemari samosvijest i briga o sebi – jer bez nje briga o drugima postaje neodrživa.

Ekonomska dimenzija etike brige

U savremenim raspravama o etici brige, pojam ekonomije brige zauzima sve istaknutije mjesto jer ukazuje na nužnu povezanost između moralnih principa i ekonomskih odnosa. Budući da su proizvodnja, potrošnja i razmjena temeljne aktivnosti društvenog života, moralne dimenzije ne mogu biti isključene iz ekonomskih procesa, posebno u okviru kapitalističkog sistema. Moral u proizvodnji mogao bi se razumjeti kao zahtjev za pravednim tretmanom svih učesnika na tržištu rada.

Ipak, historijski razvoj pokazuje da su žene često bile u nepovoljnijem položaju, suočene s nejednakim nadnicama, ograničenim mogućnostima zapošljavanja i neravnomjernom raspodjelom neplaćenog rada.

Kao i sama etika brige, i ekonomija brige potječe iz feminističkih teorijskih promišljanja koja su kritički analizirala rodne nejednakosti i društvenu nevidljivost ženskog rada. Ulaskom žena na tržište rada, one su se našle u dvostrukoj ulozi: s jedne strane, bile su uključene u plaćeni rad, dok su s druge zadržale odgovornost za svakodnevno funkcioniranje domaćinstva i brigu o porodici. Ova situacija dovela je do formiranja specifičnih oblika ekonomskog i političkog djelovanja žena, naročito onih iz nižih društvenih slojeva, koje su se organizirale oko pitanja ekonomske sigurnosti, cijena i dostupnosti osnovnih dobara (Perković, 2012). S vremenom, ta borba prerasta u šire zahtjeve za radna prava, društveno priznanje i institucionalnu podršku.

Uprkos integraciji na tržište rada, položaj žena ostao je ekonomski i simbolički neravnopravan. Žene su često bile zapošljavane u periodima kada je poslodavcima bilo potrebno smanjiti troškove rada ili kada je tehnološki napredak pojednostavio radne procese, čineći ih manje vrijednim (Rowbotham, 1983). Takva praksa pokazuje da kapitalizam sistematski koristi rodne razlike kako bi održao ekonomsku efikasnost i hijerarhijsku strukturu. Prema Ferguson (2022), neplaćeni ženski rad u kapitalizmu nema ekonomsku vrijednost jer ne doprinosi direktnoj akumulaciji kapitala. Iz tog razloga, feminističke teoretičarke ističu da se istinska emancipacija žena može ostvariti tek kroz ukidanje rodni podjela rada i priznavanje neplaćenog kućnog rada kao društveno značajnog doprinosa. Na ovaj problem još je 1940. godine ukazala Mary Inman u djelu *U žensku odbranu*, tvrdeći da žene, održavajući domaćinstvo i odgajajući djecu, proizvode „najvrjedniju robu“ – radnu snagu. Inman je naglašavala potrebu za institucionalnim uslugama, poput ustanova za čuvanje djece, koje bi omogućile ženama ravnopravno sudjelovanje na tržištu rada. Ipak, njeno razumijevanje kućanskog rada kao potencijalnog oblika otpora kapitalizmu razlikovalo se od pristupa socijalističkih feministkinja, poput Clare Zetkin i Aleksandre Kollontai, koje su zagovarale društvenu kolektivizaciju brige (Ferguson, 2022).

Slično, Betty Friedan (1963) u djelu *The Feminine Mystique* zagovara institucionalne reforme koje bi smanjile teret kućnog rada i unaprijedile položaj žena na tržištu rada, uključujući mjere poput porodijskog odsustva i otvaranja predškolskih ustanova. Ovi prijedlozi predstavljali su važan korak ka redefiniranju odnosa između privatne i javne sfere te ka izgradnji uvjeta za rodnu ravnopravnost.

Kako ističe Perković (2012:124), „dokle god je položaj žene u porodici, u kojoj je briga za članove porodice zapravo maska njene potčinjenosti i samožrtvovanja, njen položaj se neće izmijeniti ni u drugim sferama“. Promjena ekonomskog položaja žena ne može biti potpuna bez preispitivanja kulturnih i rodni obrazaca koji oblikuju percepciju brige i ženskog rada. Iz perspektive ekonomske pravednosti odnosno morala spomenutog na početku ovog poglavlja, nužno je osigurati dostojanstvene nadnice i visok nivo javno finansiranih usluga (Ilkarkan, 2012). Međutim, takvi modeli zahtijevaju visok stepen društveno-ekonomskog razvoja, što ih čini teško održivima u većini savremenih država. Stoga je izvjesno da će briga i dalje ostati dijelom privatne sfere.

U savremenom kontekstu, ekonomija brige obuhvata sve oblike rada usmjerene na zadovoljavanje potreba osoba koje se nalaze u stanju povećane socijalne ranjivosti, bilo da se ta briga odvija u okviru porodice, institucija ili tržišnih mehanizama. Proces komodifikacije usluga brige je sve izraženiji u većini savremenih društava, što sa sobom nosi i pozitivne i negativne implikacije. Razvoj tržišta usluga brige može doprinijeti smanjenju opterećenja žena, omogućavajući lakši pristup institucionalnim oblicima podrške poput vrtića, socijalnih transfera i fleksibilnijih radnih aranžmana te veća zaposlenost ukupnog stanovništva. Nažalost, ovaj proces ne uklanja rodnu asimetriju u raspodjeli brige, već je često reproducira u novim oblicima – bilo kroz neplaćeni rad žena u privatnoj sferi, bilo kroz potplaćeni i nisko vrednovani ženski rad u javnom ili tržišnom sektoru. Slične tendencije prisutne su i u bosanskohercegovačkom društvu.

Stanje brige u bosanskohercegovačkom društvu

Bez namjere da se u ovom radu detaljno ulazi u analizu etike brige u bosanskohercegovačkom društvu, u nastavku će biti predstavljeni određeni pokazatelji o stanju brige koji mogu poslužiti kao osnova za dalja istraživanja.

Prema podacima Popisa stanovništva Bosne i Hercegovine iz 2013. godine, u zemlji je tada živjelo 3.531.159 stanovnika, od čega su 1.798.889 (50,94%) bile žene, a 1.732.270 (49,06%) muškarci. Ipak, ove podatke potrebno je uzeti s određenom rezervom, budući da je uslijed migracija i negativnih demografskih trendova broj stanovnika u značajnom padu. Prema Anketi o radnoj snazi za 2024. godinu, koju je također objavila Agencija za statistiku BiH (2025), radnu snagu činilo je 1,413 miliona osoba, od čega je 1,235 miliona (87,4%) bilo zaposlenih, dok je 179 hiljada (12,6%) osoba bilo nezaposleno. Kada je riječ o strukturi nezaposlenih, muškarci su činili 48,4%, a žene 52,6% ukupnog broja nezaposlenih. Nasuprot tome, u strukturi zaposlenih evidentna je značajna rodna razlika – zaposlenih muškaraca bilo je 60,6%, dok je udio zaposlenih žena iznosio 39,4%. Prema dostupnim podacima Ankete o radnoj snazi iz 2017. godine, primjetna je značajna razlika u razlozima nezaposlenosti koji se odnose na brigu o djeci i starijima. Naime 6,4% žena izjasnilo se da je briga za druge uzrok nezaposlenosti, dok je to isto izjavilo svega 0,2% muškaraca.

Prema studiji *Mapa puta za oblast Ekonomija brige i socijalnih inovacija* (2022:8), glavni izazovi s kojima se žene u Bosni i Hercegovini suočavaju u kontekstu etike brige odnose se na: neplaćeni rad, nepovoljan položaj na tržištu rada, intenzivnu brigu o djeci, starijima i osobama u potrebi, zanemarivanje starijih osoba i osoba s invaliditetom, nizak obuhvat predškolskih ustanova, (ne)funkcioniranje velikih socijalnih sistema te nedostatak mogućnosti za formalizaciju brige. U istoj studiji detaljno su objašnjeni ovi izazovi. Ispitanice su procijenile da obavljaju čak 90% poslova koji se mogu okarakterizirati kao neplaćeni rad, ističući da taj rad nije ekonomski valoriziran unutar tradicionalne ekonomije, te da je društvena svijest o njegovoj važnosti i dalje na niskom nivou.

Nešto više od polovine ispitanica navelo je da ima mogućnost izostanka s posla zbog porodičnih obaveza, dok je svaka peta ispitanica bila primorana, uslijed inflacije, pronaći dodatni izvor prihoda. Četrdeset posto ispitanica kao jedan od ključnih izazova na tržištu rada ističe nedostatak fleksibilnih oblika zaposlenja i kratko trajanje porodiljnog odsustva.

Iako porodiljno odsustvo u BiH traje godinu dana – što je duže u odnosu na neke razvijenije države poput Njemačke, Švicarske ili Sjedinjene Američke Države, gdje je za odsustvo predviđeno svega nekoliko sedmica – ispitanice smatraju da podrška tokom i nakon porodiljnog odsustva i dalje nije adekvatna.

Čak 80% ispitanica izjavilo je da svakodnevno obavlja poslove intenzivne brige o djeci i drugim članovima porodice. Nedovoljno razvijen sistem formalne brige za starije i osobe s invaliditetom dodatno pogoršava položaj žena na tržištu rada. Kada je riječ o formalnim sistemima brige, 70% ispitanica izrazilo je nezadovoljstvo kvalitetom usluga u predškolskim ustanovama, posebno ističući prisutnost diskriminacije prilikom upisa djece. Veliki socijalni sistemi – zdravstveni, obrazovni i sistem socijalne zaštite – imaju ključnu ulogu u razvoju ekonomije brige u BiH, ali zbog svoje složenosti i nedostatka koordinacije nisu uspjeli značajno unaprijediti kvalitet svakodnevnog života građana. Iako su se nakon perioda na koji se studija odnosi pojavili određeni pomaci – poput uvođenja programa gerontodomaćica (pomoć u kući) i provedbe Zakona o roditeljima njegovateljima – proces formalizacije brige još uvijek nije dosegao svoj puni potencijal. Studija je, uz analizu izazova, ponudila i konkretne preporuke za njihovo prevazilaženje.

Prema *Polaznoj studiji o ekonomiji brige i njege u Bosni i Hercegovini (2023)*, koja je provedena godinu nakon publikacije *Mape puta za oblast Ekonomija brige i socijalnih inovacija*, podaci o stanju brige i njege u Bosni i Hercegovini ukazuju na izražene rodne razlike u obavljanju neplaćenih aktivnosti. Žene u prosjeku dnevno provedu oko 6 sati i 32 minute u obavljanju neplaćenih aktivnosti brige i njege, dok muškarci na iste aktivnosti utroše 3 sata i 31 minutu.

Posebno je izražena razlika u brizi o djeci, starijima i osobama s invaliditetom – te aktivnosti obavlja 56% žena naspram 38% muškaraca. Muškarci, s druge strane, više vremena provode odmarajući se, te se češće bave vrtlarstvom i poljoprivrednim poslovima. Kada je riječ o kupovini i brizi o kućnim ljubimcima, razlike između spolova su manje izražene. Ipak, žene u Bosni i Hercegovini znatno više vremena posvećuju kuhanju i čišćenju doma u odnosu na muškarce, što dodatno potvrđuje rodno neravnomjernu raspodjelu neplaćenog rada u sferi brige i njege.

Navedeni podaci jasno upućuju na sljedeće trendove etike brige u Bosni i Hercegovini:

- Etika brige je izrazito rodno obojena, jer se većina poslova brige i njege tradicionalno i društveno pripisuje ženama.
- Neplaćeni rad se ne valorizira ni ekonomski ni društveno.
- Žene imaju tendenciju da budu požrtvovane u radu u domaćinstvima, često i na uštrb vlastitog profesionalnog razvoja i zaposlenja.
- Država ne poduzima dovoljno sistemskih mjera za unapređenje ekonomije brige i ravnomjerniju raspodjelu odgovornosti između žena i muškaraca.
- Fleksibilni oblici rada (poput rada od kuće, skraćenog radnog vremena i porodično-prilagođenih rasporeda) nisu dovoljno zastupljeni, što dodatno otežava ženama usklađivanje profesionalnog i privatnog života.

Važno je još napomenuti da emocionalna dimenzija etike brige ostaje nedovoljno istražena, posebno u pogledu pitanja da li i u kojoj mjeri briga predstavlja dodatni emocionalni teret za žene u bosanskohercegovačkom društvu. Ovo područje zasluži detaljnije istraživanje, naročito u savremenom kontekstu obilježenom složenim i često kontradiktornim emocionalnim iskustvima.

Zaključak

Etika brige predstavlja osnovu smislenog i humanog života. Ona obuhvata sve one aktivnosti koje se svakodnevno obavljaju, a koje su često nevidljive, iako bez njih život ne bi bio moguć. Od samog začeća pa sve do smrti – pa i nakon nje – briga je neizostavan dio ljudskog postojanja. Svoje porijeklo etika brige vodi iz rodne perspektive. Žene su, historijski gledano, bile, a i danas, u savremenom kapitalističkom društvu, ostaju glavne nositeljice brige, iako to sve češće ima negativne implikacije za njih.

Ključna dimenzija brige jeste sposobnost suosjećanja s drugima, njihovim potrebama i problemima. Ipak, briga se ne javlja isključivo iz suosjećanja; ona može proizaći i iz drugih osjećaja, poput straha za buduće generacije ili osjećaja odgovornosti prema zajednici. Stoga, briga je u svojoj suštini duboko emotivna djelatnost, nemoguća bez unutarnjeg moralnog kompasa.

Taj moralni kompas trebao bi biti prisutan i u ekonomiji brige, ali, nažalost, savremeni kapitalizam sistematski koristi rodne razlike kako bi održao ekonomsku efikasnost i hijerarhijsku strukturu. Problem nastaje kada se briga o drugima ne valorizira, bilo od muškaraca, bilo od donosilaca odluka i kreatora javnih politika. U vremenu kada dolazi do komodifikacije gotovo svih usluga, briga, uprkos postojanju formalnih sistema podrške, još uvijek ne može u potpunosti prijeći u institucionalni okvir.

Stanje u Bosni i Hercegovini jasno odražava ove obrasce. Prema analizama predstavljenim u radu, žene i dalje obavljaju većinu neplaćenih poslova brige i njege, svakodnevno provodeći gotovo dvostruko više vremena u tim aktivnostima u odnosu na muškarce. Iako su pokrenuti određeni programi formalizacije brige – poput uvođenja gerontodomaćica i Zakona o roditeljima njegovateljima - oni još uvijek nisu dostigli svoj puni kapacitet. Neplaćeni rad žena i dalje je nedovoljno društveno i ekonomski valoriziran, a formalni sistemi brige (predškolske ustanove, socijalna i zdravstvena zaštita) ostaju nedovoljno razvijeni i koordinirani.

Sve to pokazuje da je etika brige u bosanskohercegovačkom društvu i dalje snažno rodno obilježena, te da postoji potreba za dubljim razumijevanjem i institucionalnim prepoznavanjem brige kao temeljne društvene vrijednosti i ekonomske kategorije. Samo time moguće je ostvariti društvo u kojem briga neće biti isključivo „ženski posao“, već zajednička odgovornost svih članova zajednice.

Danas smo suočeni s globalnom krizom brige. U svijetu ubrzanih tržišta i individualističkih strategija, prostor za solidarnost i zajedničku odgovornost postaje manji. Ako se ljudi opredijele za autonomiju umjesto posvećenosti drugima, cijena i rizik brige rastu, što može dovesti do ogromnih gubitaka društvenih resursa i destabilizacije zajednica. Stoga, rješenje leži u ravnomjernoj podjeli brige i odgovornosti, stvaranju novih rodnih normi koje balansiraju snagu i nježnost, autonomiju i povezanost, novac i ljubav, te u jačanju funkcionalnih sistema pružanja brige. Samo tako možemo odgovoriti na rastuću krizu brige, održati društvenu reprodukciju i izgraditi održivo i solidarno društvo u izazovnom globalnom kapitalističkom okruženju.

Literatura:

- o Adamović, M., & Geiger Zeman, M. (2019). Sociologija roda. u Bojanić, S. i Miloš, B. (ur.), *Uvod u studije roda: Od teorije do angažmana*, str. 103–136
- o Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2017). *Anketa o radnoj snazi 2017*. dostupno na :https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2017/LAB_oo_2017_TB_1_BS.pdf. Pristupljeno 10. septembra 2025.
- o Agencija za statistiku. (2025). *Demografija i socijalne statistike: Anкета o radnoj snazi, 2024. godina.*, dostupno na: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2025/LAB_oo_2024_Y1_1_BS.pdf. Pristupljeno 10. septembra 2025.
- o Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2016). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. Rezultati popisa*, dostupno na: <http://www.statistika.ba/?show=7>. Pristupljeno 9. septembra 2025.
- o Babović, M. (2020). Ko plaća cenu neplaćenog kućnog rada i kako se prema tom pitanju odnose evropska i domaća levica? *Antropologija*, 20(1–2), str. 133–152.
- o Badget, M. V., Lee, Folbre, N. (2012). Briga o drugima – rodne norme i ekonomske posledice. u Zajović S. i Kovačević, Lj. (ur.), *Feministička etika brige: Čitanka/Reader*, Žene u crnom Beograd i ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor, str. 132–141
- o Bašić, S. (2016). Etički diskursi socijalnog rada: Između profesionalne etike i etike u profesionalnom životu. *PREGLED - časopis za društvena pitanja*, (3)3, str. 37–54.

- o Čavalić, A. (2022). *Mapa puta za oblast Ekonomija brige i socijalne inovacije*. Ženski forum za razvoj, dostupno na <https://files.acquia.undp.org/public/migration/ba/Mapa-puta-Ekonomija-brige.pdf>. Pristupljeno 12. septembra 2025.
- o Eurostat. (2024). *Jobs with the highest shares of women in Q3 2023*.
- o Ferguson, S. (2022). *Žene i rad: Feminizam, rad i društvena reprodukcija*. TPO Fondacija.
- o FitzGerald, M. (2022). Prekarne političke ontologije i etika brige. u Hamington, M. i Flower, M. (ur.), *Etika brige u doba prekarnosti*, TPO Fondacija, str. 229–249
- o Friedan, B. (1963). *The feminine mystique*. W.W. Norton & Company.
- o Galić, B. (2011a). Žene i rad u suvremenom društvu – značaj “orodnjenog” rada. *Sociologija i prostor*, 49(1), str. 25–48.
- o Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Harvard University Press.
- o Govedić, N. (2005). *Etičke bilježnice o revoltu i brižnosti*. Naklada Jesenski i Turk.
- o Hamington, M., & Flower, M. (ur.). (2022). *Etika brige u doba prekarnosti*. TPO Fondacija.
- o Holemans, D., Osman, P., i Franssen, M. M. (2022). *Odvaži se na brižnost: Ekofeminizam kao izvor inspiracije*. Green European Foundation.
- o Ilkaran, I. (2012). O ekonomiji brige, siromaštvu vremena, siromaštvu prihoda... u Zajović, S. i Kovačević, Lj. (ur.), *Feministička etika brige: Čitanka / Reader*, Žene u crnom Beograd i ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor, str. 140–142.

- o Inman, M. (1940). *In Woman's Defense*. Committee to Organize the Advancement of Women.
- o Kierkegaard, S. (1940). *Stages on life's way* (W. Lowrie, Trans.). Princeton University Press.
- o Mayeroff, M. (1971). *On caring*. Harper Perennial.
- o McNeill, J. T. (1951). *A history of the cure of souls*. Harper & Brothers.
- o Noddings, N. (1984). *Caring: A feminine approach to ethics and moral education*. University of California Press.
- o Nussbaum, M. (2001). *Upheavals of thought: The intelligence of emotions*. Cambridge University Press.
- o Perković, M. (2012). Ekonomija brige – kratak istorijski prikaz. U Zajović, S. i Kovačević, Lj. (ur.), *Feministička etika brige: Čitanka / Reader*, Žene u crnom Beograd i ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor, str. 121–128
- o Pulcini, E. (2016). Ethics of care and emotions. *Etica & Politica / Ethics & Politics*, 18(3), str. 121–131.
- o Pulcini, E. (2017). What emotions motivate care. *Emotion Review*, 9(1), str. 64–71.
- o Pulcini, E. (2022). Globalna ranjivost: Zašto brinuti o budućim generacijama? U Hamington, M. i Flower, M. (ur.), *Etika brige u doba prekrasnosti*, TPO Fondacija, str. 151–175
- o Reich, W. T. (1995). History of the notion of care. u Reich, W. T. (ur.), *Encyclopedia of bioethics*, (5), Simon & Schuster Macmillan, str. 319–331

- o Rosemary, T., i Williams, N. (2012). Feministička etika, u Zajović S. i Kovačević, Lj. (ur.), *Feministička etika brige: Čitanka / Reader*, Žene u crnom Beograd i ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor, str. 11–37.
- o Rowbotham, S. (1983). *Svest žene – svet muškaraca*. Radionica SIC.
- o Sevenhuijsen, S. (2012). Vrednosti koje održavaju život – etika brige, o ranjivosti i zaštiti, u Zajović, S. i Kovačević, Lj. (ur.), *Feministička etika brige: Čitanka / Reader*, Žene u crnom Beograd i ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor, str. 38–47.
- o Tronto, J. (1993). *Moral boundaries*. Routledge.
- o Volarević, M. (2021). Žena od antičkog imperativa „skrbi za sebe“ do etičkog imperativa „brige za drugoga“: feministički i kršćanski pogled. *Crkva u svijetu*, 56(3), str. 527–542.

POLITIKE RODA I STAROSTI U „NEVIDLJIVOJ ŽENI I DRUGIM PRIČAMA“ SLAVENKE DRAKULIĆ

SANELA BAŠIĆ¹

Odsjek za socijalni rad Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina

Sažetak: Rad analizira žensku perspektivu starenja kroz književno djelo Slavenke Drakulić, s fokusom na zbirku „Nevidljiva žena i druge priče“. Premda žene čine značajan dio populacije, često ostaju „vidljivo nevidljive“ zbog marginalizacije u političkom, ekonomskom i društvenom kontekstu. Ova nevidljivost posebno pogađa starije žene, koje se suočavaju s dvostrukom marginalizacijom na sjecištu roda i starosti. Kroz feminističku gerontološku perspektivu i analizu kulturnih reprezentacija starosti, rad istražuje kako društvene norme oblikuju identitet, društveni položaj i percepciju starijih žena. Analiza povezuje književni narativ s širim društvenim, kulturnim i ekonomskim okvirima te promišlja mogućnosti osnaživanja i veće društvene vidljivosti starijih žena, ističući potrebu za pravednijim i uključivijim društvom.

Ključne riječi: *starenje, feministička gerontologija, ageizam, kulturne reprezentacije starosti, žensko tijelo, Slavenka Drakulić*

Abstract: This paper examines the female perspective on ageing through the literary work of Slavenka Drakulić, with a particular focus on the collection *Invisible Woman and Other Stories*. Although women constitute a significant proportion of the population, they often remain “visibly invisible” due to marginalisation within political, economic, and social contexts. This invisibility is especially pronounced among older women, who experience double marginalisation at the intersection of gender and age. Drawing on a feminist gerontological perspective and an analysis of cultural representations of ageing, the paper explores how social norms shape the identity, social position, and perception of older women. The analysis links the literary narrative to broader social, cultural, and economic frameworks and reflects on possibilities for empowerment and increased social visibility of older women, highlighting the need for a more just and inclusive society.

Keywords: *ageing, feminist gerontology, ageism, cultural representations of ageing, the female body, Slavenka Drakulić.*

¹ Kontakt e-mail: sanela.basic@fpn.unsa.ba

Uvod

Žensko iskustvo starosti u Bosni i Hercegovini i širem regionalnom kontekstu često ostaje marginalizirano, iako žene čine značajan dio starije populacije. Spisateljica Slavenka Drakulić (2020) problematizira ovu vidljivu nevidljivost žena, ukazujući na društvene i kulturne mehanizme koji ih marginaliziraju. Uprkos rastućoj literaturi o ženskim pravima i feminizmu, starije žene rijetko dobivaju znanstvenu pažnju, dok se njihovi specifični socijalni, kulturni i ekonomski uvjeti i životna iskustva zanemaruju.

Historijski, feministički pokret fokusirao se na afirmaciju mladih žena kroz snagu i asertivnost, dok su starije žene često ostajale izvan fokusa, marginalizirane i u društvu i unutar feminizma (Macdonald i Rich, 1983). Pretpostavka da problemi starijih žena reflektiraju iskustva mlađih zanemaruje specifične posljedice starenja u društvima koja glorificiraju mladost. Reference na starije žene u literaturi i socijalnim praksama često ih prikazuju isključivo kao objekte njege ili pasivne subjekte, dok njihova iskustva, strategije suočavanja i potencijali osnaživanja ostaju neistraženi.

Feministička perspektiva, naročito kroz okvir feminističke gerontologije, značajno je promijenila fokus sa mladih i srednjih žena na starije žene, prepoznajući ih kao samosvjesne subjekte sa specifičnim iskustvima i potrebama (Ray, 1996; Calasanti & Slevin, 2001). Ovaj pristup omogućava sagledavanje složenih intersekcija roda, starosti i društvenih očekivanja, naglašavajući kako kulturni i socijalni stereotipi oblikuju identitet, tijelo i društvenu vidljivost starijih žena. Danas feministička gerontologija koristi kritičke i interpretativne metode za razumijevanje marginalizacije, diskriminacije i nevidljivosti starijih žena, ali i za prepoznavanje njihovih kapaciteta za osnaživanje i aktivnu društvenu participaciju.

S druge strane, tekstova koji se bave ženama starije životne dobi u različitim društvenim ulogama – kao korisnicama usluga, pružateljicama njege ili stručnjakinjama – u domaćoj literaturi iz oblasti socijalnog rada i dalje je relativno malo.

Uprkos određenim inovacijama u pristupu, opći stav znanstvene zajednice prema starijim osobama i dalje se može opisati kao oblik zanemarivanja.

Ovaj rad pristupa temi starenja žena kroz književni narativ, integrirajući feminističku analizu s interdisciplinarnim teorijskim uvidima. Odabrane priče iz zbirke *Nevidljiva žena i druge priče* Slavenke Drakulić koriste se kao polazište za istraživanje načina na koji društvene norme, kulturni stereotipi i očekivanja oblikuju identitet, tijelo i društvenu vidljivost starijih žena. Književnost, promatrana kroz feminističku prizmu, omogućava sagledavanje različitih subjektivnosti i često zanemarenih iskustava, otkrivajući složene mehanizme marginalizacije, ali i potencijale osnaživanja. Analiza povezuje literarni prikaz sa strukturnim i kulturnim pritiscima, ukazujući na mogućnost književnosti da progovori o socijalnim nepravdama, osnažujući glasove starijih žena i promišljajući puteve ka pravednijem društvu.

Dodatno, inspiracija dolazi i od spoznaja Marthe Nussbaum (2012) o važnosti humanističkog obrazovanja za društvene znanosti, koje uključuje imaginativne, stvaralačke i kritičke dimenzije u procesu osnaživanja 'nevidljivih' glasova. Takvo obrazovanje omogućava dublje razumijevanje iskustava starijih žena, kritičku analizu društvenih struktura koje održavaju marginalizaciju te potiče konstrukciju novih narativa koji prkose dominantnim normama.

Iz perspektive socijalnog rada, ovakav pristup ne samo da pruža teorijske alate za analizu društvenih nepravdi, već i osnažuje profesionalce za djelovanje u zajednici kroz empatijske, participativne i transformativne prakse. Socijalni rad ovdje ima ključnu ulogu u prepoznavanju i zagovaranju prava starijih žena, stvaranju prostora za njihov glas i aktivnom uključivanju u procese donošenja odluka, povezujući teorijske uvide sa stvarnim promjenama u životima marginaliziranih pojedinaca i zajednica.

Teorijski okvir i metodološki pristup: ageizam, feministička gerontologija i sociokulturna reprezentacija starosti

Analiza starenja žena u književnom stvaralaštvu Slavenke Drakulić zahtijeva multidisciplinarni pristup koji povezuje feminističku teoriju, gerontologiju, sociokulturne studije i kritičku analizu tijela. U nastavku se definiraju tri ključna koncepta: ageizam, feministička gerontologija i kulturna reprezentacija starosti, a zatim se u osnovnim crtama predstavlja biografija i književni opus Slavenke Drakulić.

Tema starenja žena u savremenom društvu dugo je bila marginalizirana u znanstvenim i kulturnim raspravama, iako žene čine značajan dio populacije starijih osoba. Tradicionalne perspektive socijalne politike i gerontologije često su zanemarivale specifična iskustva starijih žena, tretirajući starenje kao homogeni biološki proces, dok su rodne, kulturne i društvene dimenzije ostajale nedovoljno istražene (Ray, 1996; Calasanti, 1996, 1999; Calasanti & Bailey, 1991).

Koncept ageizma služi kao temelj za razumijevanje diskriminacije i marginalizacije starijih osoba na međunarodnom nivou. *Ageizam*, koji je prvi put definirao Robert Butler (1969), odnosi se na predrasude ili diskriminaciju na osnovu starosti, često manifestiranu kroz marginalizaciju mladih i starijih od srednje odraslih osoba. Prema Levy (2025), Butler je njegove učinke usporedio s rasizmom i klasnom diskriminacijom, ističući međusobne povezanosti s drugim oblicima društvenih nejednakosti (Levy, 2025). Palmore (1999, 2015) starije odrasle osobe prikazuje kao manjinsku grupu u društvu, napominjući da se starenje često percipira kao gubitak funkcionalnosti, što pojačava negativne stereotipe. Jezik igra ključnu ulogu u oblikovanju percepcije starenja, budući da termini poput „starac“ ili „starija osoba“ nose pejorativne konotacije (Nuessel, 1982, 1993).

Levy i Banaji (2002) naglašavaju internalizirani ageizam, gdje negativne poruke o starosti utječu na vlastitu percepciju i društvene interakcije tokom cijelog života. Ageizam je sveprisutan i može utjecati na sve starosne grupe, iako starije osobe bivaju najviše pogođene (Ayalon, 2014).

On djeluje na više nivoa – individualnom, interpersonalnom i institucionalnom – i obuhvata kognitivne, emocionalne i ponašajne dimenzije, uz međusobno pojačavajuća očekivanja i ponašanja (Iversen et al., 2009; Voss, Bodner & Rothermund, 2018). Ageizam predstavlja društveno i individualno konstruiran okvir koji oblikuje iskustva i kulturne reprezentacije starenja.

Feministička gerontologija nudi kritički okvir za analizu iskustava starijih žena kao društveno i kulturno konstruiranih fenomena (Ray, 1996; Calasanti & Slevin, 2001). Ovaj pristup omogućava sagledavanje starenja kroz prizmu roda, identiteta, socijalnih uloga i kulturnih normi, naglašavajući da iskustva starijih žena nisu univerzalna, već duboko oblikovana sociokulturnim i ekonomskim kontekstom.

U okviru ovog teorijskog pristupa, feministički autori ističu načine na koje se starije žene marginaliziraju kroz norme koje idealiziraju mladost, ljepotu i produktivnost. Ray (1996) ukazuje da strukturalni i kulturni pritisci presudno oblikuju iskustvo starenja, dok Calasanti (1996, 1999) te Calasanti & Bailey (1991) povezuju rod i dob u analizi društvene nevidljivosti starijih žena. Calasanti i Slevin (2001) dodatno uokviruju ove uvide naglašavajući kako isprepleteni strukturalni i kulturološki faktori oblikuju iskustvo starijih žena, čime pružaju snažnu teorijsku osnovu za analizu likova u djelu Slavenke Drakulić.

Kulturne reprezentacije starosti analiziraju se kroz književnost, medije i umjetnost, pri čemu se ispituje kako narativi oblikuju percepciju starijih žena i njihove društvene pozicije (Garner, 1999; Browne, 1998; McFadden, 2001). Garner (1999) i Browne (1998) pokazuju kako medijske i društvene reprezentacije reproduciraju stereotipe, dok McFadden (2001) ističe potencijal književnosti da otkrije unutarnje perspektive marginaliziranih žena. Calasanti i Slevin (2001) dodatno pokazuju kako strukturalni i kulturološki faktori oblikuju iskustvo starijih žena.

U *regionalnom kontekstu*, istraživanja starenja žena i dalje su ograničena, ali značajno doprinose razumijevanju načina na koji se socio – kulturni i rodni obrasci prelamaju u iskustvo starijih žena, osobito u Hrvatskoj. Studije objavljene u feminističkom časopisu *Treća* (2014) ukazuju na to da kulturne i društvene norme koje marginaliziraju starije žene imaju direktan utjecaj na interpretaciju Drakulićkinog stvaralaštva, s obzirom na njeno dugogodišnje životno i spisateljsko iskustvo koje djelomično proističe iz hrvatskog društvenog okvira. Radovi Željke Mudrovčić (1997), Marije Geiger Zeman i Zdenka Zemana (2019), te Marije Tomečak, Ane Štambuk i Silvie Rusac (2014) pružaju empirijske i teorijske uvide u specifične načine na koje se rod i dob prepliću u procesu starenja, naglašavajući kako se starije žene suočavaju s društveno nametnutim granicama vidljivosti, produktivnosti i poželjnosti.

Književno-kulturološki prilozi Karoline Hrge (2011) i Kornelije Kuvač-Levačić (2019) dodatno ilustriraju kako narativi žena reflektiraju konflikte između društvenih očekivanja i unutarnjeg identiteta, otkrivajući da se starije junakinje ne pojavljuju samo kao objekti ageizma, nego kao slojevite, samorefleksivne protagonistkinje koje preispituju vlastite biografije, rodne uloge i društvene pritiske. Regionalni kontekst također otkriva specifične oblike ageizma i marginalizacije kroz ograničen pristup socijalnim i zdravstvenim pravima, ekonomsku nesigurnost i socijalnu izolaciju, što predstavlja ključne faktore koji oblikuju životne narative Drakulićevih likova i drugih književnih junakinja starije dobi. Ti procesi potvrđuju ranije kulturološke uvide o tome da je iskustvo starosti uvijek uronjeno u šire obrasce kulturnih vrijednosti i normi (Woodwood & Shvartz, 1988; Wyatt-Browne & Rossen, 1993), čime se jasno pokazuje da narativi ženskog starenja nisu samo odraz individualnih sudbina, nego i važni indikatori strukturalnih mehanizama društvene nejednakosti.

Uspostavljanje poveznica između globalnih teorijskih uvida i regionalnih empirijskih nalaza omogućava cjelovitiju analizu starenja žena. Dok globalni pristupi u radovima navedenih autora i autorica pružaju teorijsku lupu za razumijevanje rodne i dobne nevidljivosti, regionalne perspektive nude kontekstualizirane primjere iz društvenog i kulturnog okruženja koje oblikuje Drakulićkine narative.

Na ovom mjestu slijedi nekoliko ključnih zapažanja o Slavenki Drakulić i njezinom književnom stvaralaštvu.

Slavenka Drakulić, rođena 1949. u Rijeci, jedna je od najpoznatijih hrvatskih spisateljica, čiji opus spaja političko, društveno i intimno iskustvo. Diplomirala je komparativnu književnost i sociologiju te se kroz karijeru bavila novinarstvom, esejistikom i književnom prozom. Njezina djela prevedena su na više od dvadeset jezika i tematiziraju feminizam, tijelo, starenje, identitet, postkomunističke transformacije, rat i traumatska iskustva, spajajući privatno i političko.

Iz njezina bogatog književnog opusa nužno je izdvojiti niz eseja, romana i zbirki priča koji svjedoče o kontinuiranom interesu Slavenke Drakulić za pitanja tijela, identiteta, roda, moći i društvene marginalizacije. Među njima se ističu *Smrtni grijesi feminizma* (1984), *Hologrami straha* (1987), *Mramorna koža* (1989), *How We Survived Communism and Even Laughed* (1992), *The Balkan Express* (1993), *Božanska glad* (1995), *Café Europa* (1996), *Oni ne bi ni mrava zgazili* (2003), *Frida ili o boli* (2007), *Optužena* (2012), *Dora i Minotaur: Moj život s Picassom* (2015), *Mileva Einstein, teorija tuge* (2016), *Rat je svugdje isti* (2022) i *O čemu ne govorimo* (2024).

U kontekstu feminističke gerontologije i analize kulturnih reprezentacija starosti posebno su relevantna djela u kojima Drakulić eksplicitno tematizira tijelo, starenje i društvenu nevidljivost žena. To su prije svega *Tijelo njezina tijela* (2006), zbirka eseja koja istražuje odnos prema ženskom tijelu i proces starenja, *Nevidljiva žena i druge priče* (2018), u kojoj kroz pripovijesti o starijim ženama razotkriva mehanizme društvene marginalizacije, te *O čemu ne govorimo* (2024), zbirka priča usmjerena na iskustva bolesti, smrti, gubitka i žalovanja.

Evidentno je da Drakulićkin opus omogućava promišljanje starosti i ženskog tijela kroz interdisciplinarnu perspektivu, povezujući kulturne, sociološke i feminističke teorije, što je posebno korisno za analizu narativa o starenju u suvremenoj literaturi regije i šire.

Predmet analize ovog rada bit će selektirane priče iz zbirke *Nevidljiva žena i druge priče* (2018), koje tematiziraju starenje i nevidljivost starijih žena, njihove društvene pozicije, rodne uloge i kulturne stereotipe. Ovaj teorijski okvir omogućuje analitičko čitanje djela Slavenke Drakulić, ne izolirano, već u dijalogu s međunarodnom literaturom o starenju i feminističkim teorijama, čime se osnažuje interpretacija iskustava starijih žena, njihovih identiteta, tijela i društvene vidljivosti

Istraživanje koristi *kvalitativnu narativnu analizu* (Riessman, 2008) kako bi se istražila iskustva starenja u zbirci *Nevidljiva žena i druge priče*. Fokus je na ženskim likovima i njihovim refleksijama o tijelu, identitetu i društvenoj vidljivosti. Odabrane priče analizirane su kroz feminističku i kulturno-sociološku prizmu, povezujući literarni prikaz s teorijskim konceptima ageizma, rodne marginalizacije i društvene nevidljivosti.

Analitički proces uključuje tri koraka:

- *Tematska identifikacija* – prepoznavanje ključnih motiva i simbola vezanih uz starenje, tijelo i društvenu ulogu žena.
- *Kontekstualna interpretacija* – povezivanje identificiranih tema s teorijskim i kulturnim okvirima.
- *Sintetska refleksija* – oblikovanje koherentnog prikaza kako Drakulićina proza reflektira i problematizira društvene norme i strukture moći.

Starost kao društvena i književna konstrukcija: „drugost“, nevidljivost, i subjektivnost žena

Nepouzdanost starenja: paradoks samopercepcije

U gerontološkoj literaturi pravi se razlikovanje između starenja i starosti: starenje se odnosi na proces ili niz procesa koji nastaju kao posljedica dužeg životnog vijeka, protežući se izvan perioda reproduktivne sposobnosti. Suprotno narativima o starenju kao kontinuiranom procesu, starost se često prikazuje kao status ili društvena kategorija koja se pripisuje pojedincima u određenom trenutku života. Osnova za takve atribucije varira, ali obično uključuje fizičke znakove, osobine karaktera ili društvene pokazatelje, dok se u savremenom kontekstu koristi hronološka dob ili dob za odlazak u penziju (Higgs i Gilleard, 2015; Calasanti, 1996; Ray, 1996).

Procesi koji vode ka označavanju ljudi "starijima" razlikuju se od samih procesa starenja. Dok je starost društveno pripisana kategorija, starenje se može razumjeti kao složen i difuzan proces koji obuhvata fizičke, psihološke, socijalne i kulturne promjene koje redefiniraju mladost i vitalnost (Higgs i Gilleard, 2015; Calasanti & Slevin, 2001). Ovi procesi snažno utječu na samopercepciju i identitet starijih osoba: istraživanja pokazuju da slika o sebi ostaje relativno stabilna kroz vrijeme, uprkos promjenama koje starost donosi u fizičkom i društvenom smislu (Twigg, 2004; Calasanti & Bailey, 1991).

Pojedinci često ne osjećaju da su „stari“ u smislu osobnih karakteristika, već se i dalje doživljavaju kroz vlastiti identitet iz ranijih životnih faza. Odbijanje društvene etikete stvara raskorak između subjektivne slike o sebi i društvenih očekivanja, što vodi do osjećaja otuđenosti i nevidljivosti.

U narativnoj strukturi knjige *Nevidljiva žena i druge priče* Slavenke Drakulić procesi starenja prepliću se s atribucijama starosti, zajedno s normama i očekivanjima društva. Knjigu otvara istoimena priča koja istražuje napetost između unutrašnje percepcije vlastitoga tijela i vanjske realnosti.

Susret protagonistkinje s odrazom u ogledalu snažno dočarava osjećaj diskonekcije između unutrašnje slike o sebi i fizičkog odraza:

„Nekidan sam u svojem stanu susrela nepoznatu osobu. Krenula sam van i zastala. Preda mnom je stajala sjedokosa žena plavih očiju. Gledala me je zapanjeno, ne trepćući. Strana žena, a ipak nekako poznata, oko nje sivkasta izmaglica. Učinilo mi se da sam vidjela duha. Nisam se odmah prepoznala. Prvo, moja kosa nije sijeda, pogledajte. Uredno je svaki mjesec bojim s L’Oreal svijetlo blond... Ustvari, prestrašila sam se toga lica. Razumijete, to lice bilo je izabrano kao u kakve starice. Kao da sam u ogledalu ugledala svoju stariju sestru, koja je mrtva već dobrih deset godina... Trebao mi je trenutak ili dva da se saberem i shvatim da ta žena koja je piljila u mene nije nikakva prikaza, već vlastiti odraz u ogledalu. A spoznaja da sam to zaista ja, još me više šokirala...”
(Drakulić, 2018: 9).

Ovaj fragment snažno dočarava osjećaj diskonekcije između unutrašnje slike o sebi i fizičkog odraza u ogledalu. Glavna junakinja ne vidi sebe kao ostarjelu – njezino unutrašnje ja ostalo je netaknuto protokom vremena – ali društveni znakovi starosti, poput sijede kose i bora, odjednom joj nameću novu identitetnu kategoriju. Ovaj moment suočavanja sa vlastitom “drugosti”, s kontradikcijom između očuvane unutrašnje percepcije i objektivne transformacije koja potvrđuje da je starost koja je do tada možda negirana postala stvarnost, izaziva stanje šoka i potvrđuje koncept *bodily alienation* ili tjelesnog otuđenja (Twigg, 2004; Twigg & Martin, 2015), u kojem vlastito tijelo nije više izvor identiteta nego stigme.

Simone de Beauvoir u knjizi *Starost* (1972) nudi egzistencijalističku i fenomenološku analizu starenja, istražujući kako ga društvo konstruira i kako ga pojedinci doživljavaju. Pojam „ageing as the unreliable other“ – starenje kao nepouzdan drugi – otkriva dvosmislenost ljudskog odnosa prema starosti: ona je neizbježan dio života, ali često je istisnuta iz individualne i društvene svijesti.

De Beauvoir crpi inspiraciju iz Sartreove ideje o „drugom“, prema kojoj se identitet pojedinca uvijek definira u odnosu na nekog drugog. Starost u tom smislu ostaje nešto što nikada nije „moje“ dok me ne zadesi, već pripada drugome – sve dok se ne postane vlastito iskustvo. Ovo stoga što ljudi obično grade svoj identitet na temelju sadašnje uloge u društvu i svojih mogućnosti, dok društveni diskurs o starosti često prikazuje osobu kao pasiviziranu, lišenu produktivnosti i odlučivanja. Zbog toga se starost teško integrira u subjektivni identitet: ona ostaje „drugi“ dok se ne doživi kroz vlastito tijelo i svakodnevne promjene.

Ovu dinamiku potvrđuje i istraživanje Ray (1996), koje ističe da starije osobe često ostaju marginalizirane u društvenim narativima, a vlastita samopercepcija sukobljava se s očekivanjima drugih. U Hrvatskoj, Kuvač-Levačić (2019) ukazuje da starije žene internaliziraju ove norme, dok lokalni medijski i kulturni diskursi rijetko afirmiraju pozitivne ili osnažujuće prikaze starenja. Time se stvara paradoks: svi znamo da ćemo ostarjeti, ali teško se identificiramo sa starošću dok je ne doživimo, jer se primarno doživljavamo kroz sadašnje mogućnosti i vlastitu agenciju. Čak i nakon što starenje postane stvarnost, mnogi i dalje osjećaju „mlado iznutra“, što pokazuje raskorak između društvenih predstava o starosti i unutrašnje percepcije.

Drugačijost starosti postavlja prepreke tijelu, koje je ključni posrednik kroz koji realiziramo životne planove i projekte. Starost postaje eksternalizirana – nešto što se, kako De Beauvoir kaže, „samo dogodi“ (1977:313), izvan naše volje ili kontrole. Protagonistkinja Drakulićkine priče to opisuje:

„Nakon tog susreta, sva su mi ogledala postala prava mora. Uvijek iznova gledam u osobu koja stoji predi mnom. Pitam se kako je moguće da čovjek ne vidi, ne prepozna odmah svoj lik. Je li moguće da sebe vidim toliko drugačije? Istina, moj je pogled u pravcu te osobe obično letimičan, brz, usputan, površan, kao što gledamo prolaznike. Ali, zaboga, gotovo sam se sudarila sama sa sobom! Hodala sam ravno prema ženi koja mi se približavala, ne pokazujući namjeru da mi se makne s puta. Zastala sam na udaljenosti od nekoliko koraka i tek sam tada u toj ženi vidjela sebe. Onakvu kakvom me vide drugi. Kad me uopće vide...”
(Drakulić, 2018: 9).

Ovaj prizor snažno oslikava opisani paradoks starenja: unutrašnji, često stabilan osjećaj identiteta sudara se s iznenadnom materijalnošću tijela koje odjednom djeluje strano, gotovo otuđeno. Protagonistkinja sebe doživljava „iznutra“ kao poznatu i kontinuitetnu, dok joj ogledalo vraća sliku „drugosti“ – sliku kakvu prepoznaje društvo. Taj raskorak potvrđuje ključnu tezu studija o tijelu i starenju: starost, iako neizbježna, nije predvidljivo iskustvo; ona se stalno oblikuje kroz interakciju bioloških promjena, subjektivne percepcije i normativnih okvira društva (Twigg, 2004; De Beauvoir, 1970; Twigg & Martin, 2015; Kuvač-Levačić, 2019). U tom smislu, starost postaje „drugi“ – ne samo u društvenoj imaginaciji, nego i u vlastitom doživljaju tijela koje nas istovremeno nosi i izdaje, čineći iskustvo starenja duboko relacijskim, višeslojnim i često emocionalno zahtjevnim.

Tijelo pod tuđim pogledom: rizik od objektivizacije i gubitka subjektivnosti

Izvanjska perspektiva postaje ključna u razumijevanju starenja jer se naše samopoimanje ne oblikuje isključivo kroz subjektivno iskustvo, već i kroz način na koji nas drugi vide, procjenjuju i tretiraju. Starost, u tom smislu, postaje vidljiva i potvrđena tek kroz interakciju s drugima, kroz društveno posredovanu percepciju. Simone de Beauvoir (1972) ističe da tijelo ne stari kao rezultat svjesne namjere ili individualne agensnosti, već kroz „pogled drugoga“, kroz vanjsku percepciju koja mu nameće oznaku starosti. Ova napetost između unutrašnje i vanjske dimenzije starenja stvara kontinuiranu borbu između osjećaja vlastite vitalnosti i društvenih očekivanja, koja nas svrstavaju u kategoriju „starijih“ i često poriču našu individualnu vrijednost. Protagonistkinja *Nevidljive žene* opisuje taj proces kroz introspektivnu refleksiju:

„Da, ljudi gledaju kroz mene. Ili, ako im se pogled zadrži na meni, osjetim njihovo sažaljenje, ponekad bih rekla i gađenje. Osjećam se sve više nevidljivom, kao da nestajem. Da, naravno da postojim, ali što to znači kad od drugih ne dobivam potvrdu svojeg postojanja? Kad se ponašaju kao da me ne vide.“ (Drakulić, 2018: 10).

Ovdje se jasno vidi da starost nije potpuno usvojeni identitet, već stalno pregovaranje između unutrašnje percepcije i vanjske atribucije. Twigg (2004) istražuje kako starije žene u društvima koja glorificiraju mladost doživljavaju marginalizaciju u javnom životu, pri čemu tijelo postaje glavni marker društvene razlike. Starije žensko tijelo ne odražava samo prolazak vremena, već postaje prostor društvene kontrole i moralne evaluacije. U društvima koja idealiziraju mladost i produktivnost, starost se tretira kao prijetnja normama ljepote i seksualnosti. Twigg uvodi pojam *embodied age* – starenje kao tjelesno iskustvo koje je u cijelosti utkano u društvene i rodne kontekste (Twigg, 2004).

Žensko tijelo u starosti, već oblikovano rodnim normama, postaje dvostruko obilježeno: gubi društvenu vidljivost i funkcionalnost unutar dominantnih estetskih i ekonomskih kodova. Ova dvostruka marginalizacija vodi procesu „brisanja tijela“, u kojem starije žene prestaju biti prepoznate kao rodna, seksualna i socijalno relevantna bića. Drakulić ilustrira ovu dinamiku kroz introspektivne refleksije protagonistkinje:

„Čini mi se da otkrivam novu dimenziju postojanja. Istovremeno postojim i ne postojim jer sve više... blijedim... Ljudi se drugačije odnose prema tebi, a ti se, kao nevidljiva žena, trebaš tome prilagoditi... Trebalo mi je dosta vremena da primijetim kako nestajem, vidjela sam to najprije u očima drugih. Svjesna sam promjene, ali ipak sam i dalje vidljiva i stvarna, živa osoba, iako sam ostarjela.“
(Drakulić, 2018: 11).

Ovaj opis naglašava raskorak između subjektivne percepcije i društvenih očekivanja, potvrđujući De Beauvoirin koncept „nepouzdanog drugog“ – starosti koja se uspostavlja u interakciji s društvenim normama i vlastitim tijelom.

Feminističke teorije tijela dodatno produbljuju ovu analizu. Lennon i Fischer (2024) naglašavaju da žensko tijelo postaje poprište sukoba između društvenih normi i individualnog identiteta. Dok mlado tijelo podliježe *male gaze* (muškom pogledu) i seksualizaciji, starije žensko tijelo biva sustavno izostavljeno iz vizualne reprezentacije. Twigg (2004) opisuje „paradoks ženskog starenja“ – žena ostaje vidljiva dok tijelo zadovoljava norme mladosti i privlačnosti, a nestaje čim ih prestane utjelovljivati. Nevidljivost starijih žena nije prirodna, već društveno proizvedena.

Drakulić prikazuje kako muški pogled doprinosi nestajanju ženske subjektivnosti kroz koncept hronike nestajanja:

„Prvi simptomi nevidljivosti počinju u krevetu, ne na ulici. U bračnom krevetu. Moj muž i moja nevidljivost usko su povezani... Kasnije, u spavaćoj sobi, dok sam se svlačila, rekao mi je da sam debela... i učinilo mu se nepoznatim... Odbačenom, eto kako sam se tog trenutka osjećala.“ (Drakulić, 2018: 11).

Ovo iskustvo pokazuje kako klasični *male gaze* ne djeluje samo kroz kontrolu i seksualizaciju mladog tijela, već i kroz odbacivanje i zanemarivanje starijih žena. Pogled muža koji prvi put vidi njezino tijelo kao strano / tuđe, simbolizira društvenu i intimnu dinamiku nevidljivosti, gdje žena prestaje biti subjekt želje i postaje odsutna figura, što produbljuje osjećaj gubitka identiteta i društvene relevantnosti. Emocionalni i psihološki aspekti starenja dodatno se produbljuju kroz Drakulićkine pripovijesti. U priči *Nedjelja je tiha i siva*, kćerka protagonistkinje opisuje trenutak kada promatra majku:

„Stajala je pognute glave... Mama, jesi li to ti? Tko je ta gola žena u mojoj tuš kabini?... Shvatila sam da je starost zarazna.“ (Drakulić, 2018: 37).

Ovaj trenutak u kojem kćerka prepoznaje sebe u svojoj majci simbolizira projiciranje vlastite budućnosti kroz tijelo majke i otvara strah od gubitka vitalnosti i autonomije. Feminističke perspektive, uključujući Lennon i Fischer (2024), stavljaju tijelo u središte analize, pokazujući kako je marginalizacija starijeg tijela rezultat složene interakcije društvenih normi ljepote, mladosti i produktivnosti.

Starenje tijela, podložno objektifikaciji i marginalizaciji, postaje prijetnja identitetu i društvenim ulogama koje žena ima. Drakulićkina književnost pokazuje da starenje nije samo fizička neminovnost, već društveno i emocionalno iskustvo – prostor u kojem se preispituju norme koje marginaliziraju starije žene i njihova tijela. Kćerka u priči prepoznaje promjenu majčinog tijela kao vlastitu budućnost, otvarajući potencijalni prostor za kritičku reinterpretaciju starosti i ženskog tijela izvan stereotipnih narativa.

Međutim, ona ostaje zarobljena u narativu objektivizacije, jer strah od prijenosa starosti odražava i strah od gubitka autonomije, identiteta i vitalnosti.

Dostojanstvo pod pritiskom: tijelo, sram i gubitak autonomije

Slavenka Drakulić u svojim djelima često tematizira tijelo kao poprište sukoba između osobnog identiteta i društvenih normi, pokazujući kako starost i tjelesna promjena nisu samo biološki procesi, već i snažno društveno i kulturno konstruirani fenomeni. Tijelo u njezinim tekstovima postaje mjesto gdje se isprepliću privatna iskustva i širi društveni kontekst, pri čemu promjene koje dolaze s godinama najintenzivnije pogađaju žene, jer su društvene norme ljepote, mladosti i produktivnosti duboko internalizirane (Twigg, 2004; Young, 2005).

U priči *Kratka zimska šetnja*, Drakulić tematizira tjelesnu ranjivost i sram u starosti kroz prizmu gubitka kontrole nad vlastitim tijelom. Protagonistkinja, starija žena, suočava se s problemom inkontinencije, što postaje povod za dublje preispitivanje vlastite autonomije i dostojanstva:

“Tekućina koja se slijevala niz noge bila je isprva ugodno topla. Stajala je pred izlogom znajući da nitko od prolaznika neće obratiti pažnju na ženu u godinama koja se na trenutak zaustavila pred dućanom, možda pokušavajući se sjetiti što sve treba kupiti. Nije izdržala i mlaz je tekao i tekao, iako baš zbog toga pazi da ne pije prije izlaska iz kuće... Ništa u tome nije bilo toliko porazno koliko činjenica da joj je mjehur popustio nadomak kuće, na možda pedeset koraka od ulaznih vrata” (Drakulić, 2018: 117).

Ovdje tijelo, koje je kroz život bilo sredstvo autonomije i identiteta, postaje izvor nelagode, ranjivosti i srama. Feminističke i gerontološke analize pokazuju da je osjećaj srama duboko povezan s internaliziranim društvenim normama urednosti, funkcionalnosti i samokontrole (Young, 2005; Twigg, 2004).

Tijelo žene, koje je kroz život oblikovano prema društvenim očekivanjima, u starosti postaje „problematično“ jer više ne može ispuniti standarde produktivnosti, estetike i samostalnosti. Za razliku od mladih ženskih tijela koja su predmet divljenja i žudnje, starija ženska tijela treba sakriti. Twigg (2004) ovaj fenomen opisuje kao *moralnu tjelesnost* – proizvedeni osjećaj srama koji nastaje gubitkom kontrole nad tijelom, a koji je posebno snažan kod žena koje su internalizirale norme urednosti i samokontrole kroz čitav život. Iris Marion Young (2005) u eseju *Throwing Like a Girl* pokazuje kako proces socijalizacije uči žene da se postepeno distanciraju od vlastitog tijela, doživljavajući ga kao „problematično“ ili nedovoljno vrijedno čim ne ispunjava nametnute kulturne standarde i očekivanja.

Protagonistkinja priče ne doživljava inkontinenciju samo kao medicinski problem, već kao gubitak dostojanstva i autonomije:

“Dok je zastala pred izlogom, a topla tekućina curila iz nje, bila je potpuno svjesna da njezina volja ne znači ništa. Od sada će živjeti u neizvjesnosti. Koji dio tijela je sljedeći na redu? ‘Imate zdravo srce’, rekao joj je nedavno liječnik. Sada to zvuči kao osuda na dugotrajna poniženja. Već sutra morat će otići u apoteku po pelene za inkontinenciju... Apotekarici će se obratiti ispod glasa, da drugi ne čuju. Ona će joj sa razumijevanjem paket staviti u neprozirnu vrećicu, pa će se vratiti kući... Svakog dana bit će sve nesigurnija. Možda uskoro neće željeti izaći iz kuće. Može li se uopće pouzdati da će biti dovoljno prisutna duhom da odluči kada joj je svega dosta? Je li i ovo već previše – pomislila je, gledajući balkon s mokrim cipelama.” (Drakulić, 2018: 122).

U ovom se prizoru prepliću tri ključna aspekta iskustva starenja: tjelesna ranjivost, sram i postepeni gubitak autonomije. Starenjem ne gubimo autonomiju samo zbog fizičkih promjena, nego i zbog društvenih ograničenja koja nameću tišinu oko starosti, bolesti i smrti, čineći ove teme gotovo nelegitimnima za javni govor. Svijest o vlastitim ograničenjima, u kombinaciji s pritiskom društvenog pogleda, tjera protagonistkinju da prikriva svoje potrebe i poteškoće.

Time se produbljuje osjećaj izolacije i nesigurnosti, dok se starost sve više doživljava kao stanje u kojem tijelo postaje i intimna i javna prepreka. Simbolika izloga pojačava ovaj introspektivni trenutak – odraz u staklu podsjeća protagonistkinju na promjene koje ne može izbjeći.

Ovaj uvid korespondira s tezama Lennona i Fischera (2024), koji u feminističkim teorijama tijela naglašavaju da se subjektivnost žene oblikuje kroz društvene norme vezane uz mladost, vitalnost i produktivnost, ali i vlastiti odnos prema tijelu. U tom smislu, tijelo postaje simbol statusa, relevantnosti i društvene vidljivosti – kriterij prema kojem se određuje koliko je žena „prisutna“ ili „nevidljiva“ u javnom prostoru.

Gerontološki pogled dodatno ističe kako gubitak autonomije u starosti često vodi do osjećaja „socijalne smrti“ – stanja u kojem društvo marginalizira starije osobe, a tijelo postaje primarni znak neproduktivnosti i nevidljivosti (Fischer i Dolezal, 2018; Twigg, 2004). U globalnom kontekstu, Merodio i sur. (2024) i Gilleard i Higgs (2010) naglašavaju da starije žene češće doživljavaju marginalizaciju, stigmatizaciju i emocionalnu izolaciju, što se očituje kroz ograničenu vidljivost u javnom prostoru i u institucionalnim politikama. U regionalnom kontekstu, spomenuta istraživanja Kuvač-Levačić (2019) i Tomečak i sur. (2014) pokazuju da starije žene u Hrvatskoj doživljavaju nevidljivost, socijalnu izolaciju i gubitak autonomije, dok institucije često nisu senzibilizirane za emocionalne i socijalne aspekte starenja.

Drakulićkina priča ilustrira kako starenje tijela nije samo fizički proces, već i emocionalno i društveno iskustvo, koje uključuje stalno pregovaranje između unutrašnje percepcije i vanjske atribucije. Tijelo se u ovom procesu transformira u mjesto sukoba: između očekivanja društva, unutrašnjih osjećaja i stvarne sposobnosti kontrole. Kroz introspektivne opise i narativnu strukturu, Drakulić otvara pitanje kako žene percipiraju svoje tijelo u cjeloživotnom ciklusu, bore se s osjećajem srama i gubitkom autonomije, te kako se taj proces odražava na njihov identitet i osjećaj vlastitog dostojanstva. Priča ne nudi jednostavne odgovore, ali jasno ukazuje na složenost starenja – kombinaciju fizičkih, psiholoških i društvenih procesa koji redefiniraju žensko dostojanstvo i identitet.

Emancipatorne strategije: socijalni rad, gerontološki pristup i interseksijska perspektiva starosti

Socijalni rad definira se kao profesija i akademska disciplina posvećena promicanju ljudskih prava, socijalne pravde i dobrobiti pojedinaca, grupa i zajednica (IFSW, 2014). Temeljni cilj socijalnog rada je podržati ljude u ostvarivanju njihovih prava, osnažiti ih da sudjeluju u društvu te smanjiti marginalizaciju i socijalnu nepravdu. U tom kontekstu, starost se ne smije promatrati isključivo kroz prizmu potrebe za njegom i skrbi, već kao *interseksijska kategorija* koja obuhvaća dimenzije roda, dobi, socijalnog statusa, tjelesnosti i kulturnih očekivanja.

Starije žene često se susreću s dvostrukom marginalizacijom – zbog roda i starosne dobi – što zahtijeva da socijalni rad aktivno promiče njihov glas i participaciju u donošenju odluka, javnim politikama i lokalnim inicijativama. Obrazovanje socijalnih radnika mora uključivati feminističke i interseksijske perspektive, kako bi se razvile strategije osnaživanja starijih žena koje prepoznaju njihove kompetencije, iskustvo i pravo na participaciju. To uključuje:

- Promoviranje participativnih modela rada, u kojima starije žene aktivno sudjeluju u kreiranju programa i donošenju odluka koje ih se tiču;
- Kreiranje politika i inicijativa koje starije žene prepoznaju kao akterke promjena, a ne samo kao korisnice socijalnih usluga;
- Razvijanje edukacijskih i senzibilizirajućih programa koji razbijaju stereotipe o starosti i rodnoj marginalizaciji te integriraju emocionalne i tjelesne dimenzije starenja.

Twigg (2004) upozorava da su unutar socijalne politike i socijalnog rada starije žene često „objekti skrbi, a ne subjekti prava“, što perpetuira ideju pasivnosti. Feministička gerontologija zagovara pomak od skrbi ka osnaživanju, prepoznajući starije žene kao subjekte s iskustvom, glasom i sposobnošću za aktivno sudjelovanje.

Socijalni rad, u tom smislu, treba razvijati praksu koja prepoznaje tijelo ne samo kao biološki entitet, već i kao društveni prostor u kojem se oblikuju iskustva moći, ranjivosti i otpora. Implikacije za praksu gerontološkog socijalnog rada u zajednici proizlaze iz potrebe da se starije osobe, a posebno starije žene, prepoznaju kao aktivne akterke društvenog života, a ne isključivo kao korisnice skrbi.

Istraživanja naglašavaju da participativni pristupi, u kojima starije osobe sudjeluju u planiranju, donošenju odluka i razvoju lokalnih inicijativa, doprinose jačanju osjećaja autonomije, društvene vrijednosti i pripadnosti zajednici (Walker, 2007; Phillipson, 2013). Takvi pristupi direktno odgovaraju na iskustva društvene nevidljivosti i marginalizacije koja Drakulić literarno artikulira kroz likove starijih žena.

Gerontološki socijalni rad u zajednici ima ključnu ulogu i u prevenciji socijalne izolacije, stvarajući prostore za međusobnu interakciju, međugeneracijsku povezanost i socijalnu integraciju starijih osoba. Zajednica se pritom oblikuje kao mjesto smanjenja strukturalnih i simboličkih barijera koje starije žene isključuju iz javnog života, čime se ublažavaju osjećaji usamljenosti, otuđenosti i gubitka društvene relevantnosti (Scharf & Keating, 2012; Victor et al., 2005).

Posebno važan segment prakse predstavlja primjena narativnih i participativnih metoda, koje omogućavaju starijim osobama da artikuliraju vlastita iskustva starenja, bolesti, gubitka i tjelesnih promjena. Kroz narativni rad jača se osjećaj identiteta i subjektivne vrijednosti, dok se istovremeno stvara prostor za preispitivanje dominantnih kulturnih narativa o starosti (McAdams, 2001; Riessman, 2008; Ray, 2000).

Konačno, holistički pristup u gerontološkom socijalnom radu podrazumijeva razumijevanje starenja kao procesa koji uključuje isprepletene tjelesne, emocionalne i društvene dimenzije. Feministički uvidi u odnos tijela, roda i starosti ukazuju na potrebu prakse koja poštuje subjektivno iskustvo tijela, prepoznaje rodno specifične oblike ranjivosti i aktivno radi na smanjenju nevidljivosti starijih žena u zajednici (Twigg, 2004; Calasanti & Slevin, 2001).

Na taj način, socijalni rad u zajednici postaje prostor ne samo podrške, nego i društvene transformacije.

Gerontološki socijalni rad u zajednici pruža konkretne strategije za prevazilaženje iskustava tjelesne ranjivosti, društvene nevidljivosti i gubitka autonomije, koja su istaknuta u analiziranim narativima, kroz poticanje socijalne participacije, međugeneracijske povezanosti i aktivnog uključivanja starijih osoba u svakodnevni život. Globalno iskustvo pokazuje da participativni gerontološki programi u skandinavskim zemljama, Kanadi i Australiji osnažuju starije osobe kroz aktivno uključivanje u lokalne politike i društvene projekte (Viole at al., 2025).

Regionalno, inicijative u Hrvatskoj i BiH, poput lokalnih centara za starije osobe i gerontoloških klubova, pokazuju da zajednički pristupi mogu smanjiti socijalnu izolaciju i osnažiti starije žene, promovirajući njihovo dostojanstvo i vidljivost.

Zaključak

Analiza prikaza starosti i ženskog tijela u starosti pokazuje da starost nije puki biološki proces, već složena kulturna i društvena konstrukcija koja se ispisuje na tijelu žene. Tijelo starijih žena postaje prostor sukoba između individualnog identiteta i društvenih normi koje definiraju šta znači „biti žena“. Nevidljivost, gubitak autonomije i marginalizacija reflektiraju dublje mehanizme moći i rodne hijerarhije, istovremeno oblikujući subjektivno iskustvo starenja i društvenu percepciju starijih žena.

Kroz književni izraz Slavenke Drakulić i teorijski okvir feminističke gerontologije, jasno se razotkriva kako starije žene sustavno bivaju izostavljene iz javne vidljivosti i društvenog diskursa. Ovaj proces marginalizacije produbljuje osjećaj pasivnosti, neprepoznatljivosti i otuđenja, naglašavajući hitnu potrebu za kritičkim preispitivanjem društvenih normi i praksama koje afirmiraju subjektivnost i dostojanstvo starijih žena.

Integracija književnog narativa, feminističke teorije i socijalnog rada otvara prostor za emancipatorne prakse koje ne negiraju starost, već je prepoznaju kao punopravnu fazu života – ispunjenu iskustvom, kompetencijama i potencijalom za aktivno sudjelovanje u društvu. Takav pristup omogućava redefiniciju starosti, transformira percepciju starijih žena u društvu i pruža temelje za inkluzivne, pravedne i osnažujuće strategije socijalnog djelovanja, čime starost postaje prostor vidljivosti, društvene vrijednosti i aktivnog života.

Literatura:

- o Ayalon, L. (2004). *Ageism: Stereotyping and prejudice against older persons*. Cambridge, MA: MIT Press.
- o Beauvoir, S. de. (1972). *The Coming of Age*. London: André Deutsch Ltd and George Weidenfeld and Nicolson Ltd.
- o Browne, J. (1998). Representing aging in media: Gendered constructions of later life. *Journal of Aging Studies*, 12 (2), 143–159.
- o Buffel, T., Handler, S., & Phillipson, C. (2018). *Age-friendly cities and communities: A global perspective*. Policy Press.
- o Butler, R. N. (1969). Age-ism: Another form of bigotry. *The Gerontologist*, 9 (4), 243–246.
- o Calasanti, T. (1996). Gender and aging: Masculinity, femininity, and the life course. *Journal of Aging Studies*, 10(1), 63–80.
- o Calasanti, T. (1999). *Gendered ageism: Feminist theory and research*. London: Routledge.
- o Calasanti, T. M., & Slevin, K. F. (2001). *Gender, social inequalities, and aging*. AltaMira Press.
- o Calasanti, T., & Bailey, T. (1991). Toward a feminist gerontology: Women and aging. *Journal of Aging Studies*, 5 (2), 151–167.
- o Calasanti, T., & Slevin, K. F. (2001). *Gender, social inequalities, and aging*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- o Drakulić, S. (1989). *Mramorna koža*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- o Drakulić, S. (1993). *The Balkan Express*. New York: W.W. Norton.

- o Drakulić, S. (1995). *Božanska glad*. Zagreb: Durieux.
- o Drakulić, S. (1996). *Cafe Europa*. London: Abacus.
- o Drakulić, S. (1984). *Smrtni grijesi feminizma*. Zagreb: Znanje, Zagreb.
- o Drakulić, S. (1987). *Hologrami straha*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- o Drakulić, S. (1992). *How We Survived Communism and Even Laughed*. London: Pandora.
- o Drakulić, S. (2003). *Oni ne bi ni mrava zgazili*. Split: Kultura & Rasvjeta.
- o Drakulić, S. (2006). *Tijelo njenog tijela*. Zagreb: Jutarnji list.
- o Drakulić, S. (2007). *Frida ili o boli*. Zagreb: Profil.
- o Drakulić, S. (2012). *Optužena*. Zagreb: V.B.Z.
- o Drakulić, S. (2015). *Dora i Minotaur: Moj život s Picassom*. Zaprešić: Fraktura, Zaprešić,
- o Drakulić, S. (2016). *Mileva Einstein, teorija tuge*. Zaprešić: Fraktura.
- o Drakulić, S. (2018). *Nevidljiva žena i druge priče*. Zagreb: Fraktura.
- o Drakulić, S. (2020). Conquering the space of freedom: a never-ending story?. U: *Women in the Western Balkans: Rights and Fights*. Heinrich-Böll-Stiftung, (8), str. 34-37.
- o Drakulić, S. (2020). Conquering the space of freedom: A never-ending story? In *Women in the Western Balkans: Rights and Fights*, 8, 34-37. Heinrich-Böll-Stiftung.
- o Drakulić, S. (2022). *Rat je svugdje isti*. Zagreb: Fraktura,
- o Drakulić, S. (2024). *O čemu ne govorimo*. Zagreb: Fraktura.
- o Fischer, C., Dolezal, L. (ur.) (2018). *New Feminist Perspectives on Embodiment*. London, New York: Springer Verlag.
- o Garner, S. (1999). *Cultural representations of aging: The construction of old age in literature and media*. London: Macmillan.
- o Geiger Zeman, M., Zeman, Z. (2019). *Starenje i rod: Socijalni položaj starijih žena u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- o Gilleard, C., Higgs, P. (2010). Ageing without agency: Theorizing the fourth age. *Ageing and mental health*, 14 (2), 121-128.

- o Higgs, P., & Gilleard, C. (2015). Key social and cultural drivers of changes affecting trends in attitudes and behavior throughout the ageing process, and what they mean for policymaking. *Foresight, Government Office for Science*.
- o Hrga, K. (2011). *Žensko tijelo i identitet u suvremenoj hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Disput.
- o International Federation of Social Workers. (2014). *Global definition of social work*. <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>
- o Iversen, T. N., Larsen, L., & Solem, P. E. (2009). A multidimensional perspective on ageism: Individual, interpersonal, and institutional levels. *Journal of Social Issues*, 65(1), 35–56.
- o Ivry, J. (1995). Aging in Place: The Role of Geriatric Social Work. *Families in Society: The Journal of Contemporary Social Services*, 76(2), 76–85. <https://doi.org/10.1177/104438949507600202>
- o Kuvač-Levačić, K. (2019). *Narativi žena i starost u hrvatskoj prozi*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- o Lennon, K., Fischer, C. (2024). Feminist perspectives on the body. *The Stanford encyclopedia of philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/feminist-body/>
- o Levy, B. R. (2015). Combating Ageism with Science: Robert Butler's Shaping of the National Institute on Ageing. *The Gerontologist*, 65 (2), gnae167, <https://doi.org/10.1093/geront/gnae167>
- o Levy, B.R., Banaji, M.R. (2002). Implicit Ageism. U: Nelson, T. D. (ur.). *Ageism: Stereotyping and Prejudice against Older Persons*. Cambridge, MA: The MIT Press., 49–75.
- o Macdonald, B., Rich, C. (1983). *Look me in the eye: Old women, aging, and ageism*. Spinsters Ink.
- o Martison, M., Berridge, C. (2015). Successful Ageing and Its Discontents: A Systematic review of the Social Gerontology Literature. *The Gerontologist*, 55 819; 58 – 69. <https://doi.org/10.1093/geront/gnu037>

- o McAdams, D. P. (2001). The psychology of life stories. *Review of General Psychology*, 5(2), 100–122. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.5.2.100>
- o McFadden, S. H. (2001). *Literature and aging: Narratives of old women*. New York: Routledge.
- o Merodio, G., Martínez Ortiz de Zárate, A., Zhu, . F., & Morentin-Encina, J. (2024). The Impact of Gendered Ageism and Related Intersectional Inequalities on the Health and Well-being of Older Women. *Research on Ageing and Social Policy*, 12(2), 146–165. <https://doi.org/10.17583/rasp.15017>
- o Minkler, R. S. (1985). Feminization of poverty and older women. *Gerontologist*, 25 (4), 351–357. DOI: [10.1093/geront/25.4.351](https://doi.org/10.1093/geront/25.4.351)
- o Mudrovčić, Ž. (1997). *Rod, starost i marginalizacija*. Zagreb: Fakultet političkih nauka.
- o Nuessel, F. (1982). The Language of Ageism. *The Gerontologist*, 22, 273–276.
- o Nuessel, F. (1993). Metaphors of Aging. *Semiotica* 97, 177–188
- o Nussbaum, M. C. (2012). *Ne profitu – Zašto demokracija traži humanitiku*. Zagreb: AGM.
- o Palmore, E. (199). *Ageism. Positive and Negative*. New York: Springer.
- o Palmore, E. (2015). Ageism Comes of Age, *The Journals of Gerontology: Series B*, 70 (6), 873–875, <https://doi.org/10.1093/geronb/gbv079>
- o Phillipson, C. (2013). *Ageing*. Polity Press.
- o Ray, R. (1996). *Feminist gerontology: Gendered dimensions of aging*. New York: Springer.
- o Ray, R. E. (2000). *Beyond nostalgia: Aging and life-story writing*. University of Virginia Press.
- o Riessman, C. K. (2005) Narrative Analysis. In: *Narrative, Memory & Everyday Life*. Huddersfield: University of Huddersfield, 1-7. https://eprints.hud.ac.uk/id/eprint/4920/2/Chapter_1_-_Catherine_Kohler_Riessman.pdf

- o Riessman, C. K. (2008). *Narrative methods for the human sciences*. Sage.
- o Scharf, T., & Keating, N. (2012). *From exclusion to inclusion in old age: A global challenge*. Policy Press.
- o Tomeček, M., Rusac, S., Štambuk, A. (2014). Promišljanje starenja i starosti – predrasude, mitovi i novi pogledi. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 1, 36-53.
- o Treća: Časopis za feminističku teoriju i prakse. (2014). Br. 1-2, vol. XVI. Zagreb: Centar za ženske studije.
- o Twigg, J. (2004). *The body, gender, and age: Feminist insights into social gerontology*. *Journal of Aging Studies*, 18 (3), 59-73.
- o Twigg, J., Martin, W. (2014). The Challenge of Cultural Gerontology, *The Gerontologist*, 55 (3), DOI:[10.1093/geront/gnu061](https://doi.org/10.1093/geront/gnu061)
- o Victor, C. R., Scambler, S. J., Bowling, A., & Bond, J. (2005). The prevalence of, and risk factors for, loneliness in later life: A survey of older people in Great Britain. *Ageing & Society*, 25(3), 357-375. <https://doi.org/10.1017/S0144686X04003332>
- o Voie, KS., Wiles, J., Blix, BH., Kristiansen, M., Helgesen, AK., Mæhre, KS. (2025). Older people enacting resilience in stories about living alone and receiving home care. *Ageing and Society*, 45(4):776-795. doi:10.1017/S0144686X23000880
- o Voss, P., Bodner, E., & Rothermund, K. (2018). Age stereotypes and ageism: Cognitive, emotional, and behavioral pathways. *Frontiers in Psychology*, 9, 265. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00265>
- o Walker, A. (2007). Why involve older people in research? *Age and Ageing*, 36(5), 481-483. <https://doi.org/10.1093/ageing/afm100>
- o Woodward, H., Shvartz, D. (1988). *Social gerontology: Age, society, and policy*. New York: Harper & Row.
- o Wyatt-Browne, A., Rossen, P. (ur) (1993). *Aging and gender in literature: studies in creativity*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- o Young, I. M. (2005). *Throwing like a girl and other essays in feminist philosophy and social theory*. Bloomington, IN: Indiana University Press.

UDOMITELJSTVO ZA DJECU I MEĐUGENERACIJSKA SOLIDARNOST

MAJA LAKLIJA ¹

Studijski centar socijalnog rada, Pravni fakultet Sveučilište u Zagrebu,

Republika Hrvatska

Sažetak: Iako je pojam međugeneracijska solidarnost vrlo širok, on, među ostalim, uključuje međusobnu podršku, brigu i suradnju između različitih generacija unutar obitelji ali i društva. Nadalje, udomiteljstvo se definira kao oblik skrbi izvan vlastite obitelji kojim se djetetu osigurava skrb i potpora u poticajnom i pozitivnom obiteljskom okruženju. S obzirom na to da ono uključuje povjeravanje djeteta udomiteljskoj obitelji koja je spremna primiti dijete na smještaj, a s kojom dijete može, ali ne mora biti u srodničkom odnosu, međugeneracijska solidarnost dolazi do izražaja. U kontekstu srodničkog udomiteljstva, međugeneracijska solidarnost ogleda se u činjenici da odrasli članovi obitelji djeteta (tete, stričevi, bake, djedovi i drugi srodnici) preuzimaju skrb za dijete. Na taj način dijete ostaje u okruženju koje mu je poznato. S druge strane, tradicionalni udomitelji nisu povezani s djetetom srodstvom, primaju dijete na smještaj zbog različitih intrinzičnih motiva koji su povezani i s međugeneracijskom solidarnošću u njenom širem značenju.

S aspekta međugeneracijske solidarnosti, udomiteljstvo pruža djeci stabilnost, emocionalnu podršku i osjećaj pripadnosti, dok odrasle osobe imaju priliku aktivno sudjelovati u životima mlađih generacija, što može poboljšati njihov emocionalni i socijalni status. Nadalje, praksa pokazuje da uz udomitelje koji pružaju udomiteljsku skrb i ostali članovi obitelji, pa i zajednice (kroz mrežu podrške, volonterske i humanitarne inicijative, susrete u zajednici itd.) pomažu u skrbi o udomljenoj djeci, čime se smanjuje opterećenje udomitelja (npr. mogu pružiti emocionalnu, praktičnu ili materijalnu podršku) ali i doprinosi stvaranju stabilnog i poticajnog okruženja za dijete.

Udomiteljstvo također omogućuje prijenos vrijednosti poput solidarnosti, kulture i životnih iskustava između generacija te izgradnju međugeneracijskih veza. Udomiteljstvo jača i povezuje zajednicu kroz međugeneracijsku suradnju i solidarnost, te stoga ne čudi da su i različite kampanje u svojim porukama usmjerene na različite aspekte vezane uz međugeneracijsku suradnju i solidarnost. Udomiteljstvo nije samo odgovornost pojedinca ili obitelji, već i zajednice. S obzirom na poteškoće u regrutiranju novih udomiteljskih obitelji, može se problematizirati pitanje radi li se o krizi međugeneracijske solidarnosti ili solidarnosti općenito? Društvo može pružiti podršku udomiteljima i djeci u udomiteljstvu kroz javne politike, socijalne usluge i zajedničke inicijative, ulažući tako u socijalni kapital udomiteljstva, a time i međugeneracijsku povezanost i solidarnost.

Ključne riječi: udomiteljstvo, međugeneracijska solidarnost, dijete, obitelj, društvo.

¹ Kontakt e-mail: maja.laklija@pravo.unizg.hr

Abstract: Although the concept of intergenerational solidarity is very broad, it includes, among other things, mutual support, care, and cooperation between different generations within families and within society. Furthermore, foster care is defined as a form of care outside the biological family that provides a child with support and care in a stimulating and positive family environment. Since it involves placing a child in a foster family that is willing to take the child into their home—and with whom the child may or may not be related—intergenerational solidarity comes to the forefront. In the context of kinship foster care, intergenerational solidarity is reflected in the fact that adult members of the child's family (aunts, uncles, grandparents, and other relatives) assume responsibility for caring for the child. In this way, the child remains in a familiar environment.

On the other hand, traditional foster parents are not related to the child; they accept the child into their home for various intrinsic reasons that are also connected with intergenerational solidarity in its broader sense. From the perspective of intergenerational solidarity, foster care provides children with stability, emotional support, and a sense of belonging, while adults have the opportunity to participate in the lives of younger generations, which can enhance their emotional and social well-being. Furthermore, practice shows that, in addition to foster parents who provide daily care, other family members and even the wider community (through support networks, volunteer and humanitarian initiatives, community events, etc.) also contribute to caring for foster children. This reduces the burden on foster parents (e.g., by offering emotional, practical, or material support) and contributes to creating a stable and stimulating environment for the child. Foster care also enables the transmission of values such as solidarity, culture, and life experience between generations, as well as the building of intergenerational bonds.

Foster care strengthens and connects the community through intergenerational cooperation and solidarity, and it is therefore not surprising that various public campaigns emphasize different aspects related to intergenerational collaboration and solidarity. Foster care is not only the responsibility of an individual or a family but also of the community. Given the difficulties in recruiting new foster families, the following question arises: does this indicate a crisis of intergenerational solidarity or a crisis of solidarity in general? Society can support foster parents and children in foster care through public policies, social services, and collective initiatives, thereby investing in the social capital of foster care and, in turn, in intergenerational connectedness and solidarity.

Keywords: *foster care, intergenerational solidarity, child, family, society.*

Uvod

Međugeneracijska solidarnost je složen koncept koji se odnosi na odnose i razmjenu resursa među različitim generacijama u društvu. Ona ima pozitivne učinke i ključnu ulogu za emocionalnu i fizičku dobrobit pojedinca, ali i društva, kao moralni fenomen koji doprinosi koheziji i integraciji društva. Korijene koncepta solidarnosti formulirao je Emile Durkheim krajem 19. stoljeća, opisujući solidarnost na makro razini vezanoj uz društveni kontekst (Merz, Schuengel i Schulze, 2007). Prema Merz, Schuengel i Schulze (2007), Durkheimov fokus na makro razini ustupio je mjesto suvremenoj raspravi uglavnom usmjerenoj na mezo- i mikrorazinu (individualnu / obiteljsku) razinu. Kao rezultat brzih i brojnih promjena na makro razini i u demografskim strukturama, u društvima s funkcionalnom diferencijacijom (u kojima život pojedinca postaje višestruk, a odnosi složeniji) organska solidarnost (u kojoj do izražaja dolazi veća raznolikost individualne svijesti) prevladava nad mehaničkom solidarnošću (Merz, Schuengel i Schulze, 2007). Pojedinci postižu svijest o svojoj jedinstvenosti i stoga imaju vlastito područje djelovanja i slobodnu volju za donošenje autonomnih odluka, a važnost obiteljskih veza i solidarnosti otvorena je za diskrecijsku procjenu svakog pojedinca. Navedeno dovodi do pojačane potrebe za intervencijama socijalnih politika u cilju ublažavanja različitih životnih rizika (kao što su bolest, skrb izvan obitelji, invaliditet i starost). Sukladno tome, konceptualizacije pojma međugeneracijske solidarnosti postale su višedimenzionalne i složene u skladu s teorijama i drugih znanstvenih disciplina. Primjerice, psihologija se bavi, između ostalog, preklapanjem emocionalnih i afektivnih dimenzija međugeneracijske solidarnosti i teorije privrženosti.

Pojam međugeneracijske solidarnosti i međugeneracijske pravednosti, kao kvalitativni društveni pokazatelji snažno su povezani, budući da djeluju na sadašnju generaciju u svrhu doprinosa ili suzbijanja štete prošlim ili budućim generacijama, odnosno onima koji su nemoćni i u stanju potrebe (Šundalić i Dernaj, 2012).

Konceptom međugeneracijske pravednosti potiče se zaštita ljudskih prava i sigurnost svih generacija (npr. gospodarski slabih, socijalno ugroženih, osoba starije životne dobi te djece i mladih). Šundalić i Dernaj (2012: 240) ističu kako treba razlikovati solidarnost (humana vrijednost koja polazi od pretpostavke jednakosti i reciprociteta u građenju odnosa među osobama) od samilosti (odnos moći / snage prema nemoći / slabosti, samovolje prema poniznosti).

Ekonomске tranzicije i promjene u sociodemografskim trendovima (npr. natalitet, porast očekivanog trajanja života, stope sklapanja i razvoda brakova itd.), u ulogama žena, geografskoj mobilnosti, vrijednostima i mnogim drugim čimbenicima odražavaju se posebice na dobrobit djece, mladih te starijih i uzdržavanih osoba (Donati, 2014). U kontekstu tih promjena, međugeneracijska solidarnost postaje sve važnija. Iako se međugeneracijska solidarnost u literaturi često vezuje uz iskazivanje brige za osobe starije životne dobi te nastojanja i djelovanja kojima se potiče zaštita ljudskih prava i sigurnosti starijih građana (Šundalić i Dernaj, 2012: 240), ona ima ključnu ulogu u podršci djeci koja nemaju stabilne okolnosti obiteljskog života (situacije obiteljskih kriza, izdvajanja djece iz obitelji, skrb za djecu bez roditeljske skrbi itd.). U kontekstu udomiteljstva te šireg pojma alternativne skrbi, međugeneracijska solidarnost može imati snažan utjecaj na pružanje stabilnog i podržavajućeg okruženja za djecu koja se zbog različitih razloga nalaze u sustavu alternativne skrbi. Ovaj pregledni rad u fokusu ima teorijsko produbljivanje razumijevanja povezanosti konstrukata međugeneracijske solidarnosti i udomiteljstva djece koji imaju ključnu ulogu u oblikovanju održivog i pravednijeg društva za djecu bez odgovarajuće roditeljske skrbi.

Međugeneracijska solidarnost i udomiteljstvo

Međugeneracijska solidarnost i udomiteljstvo djece predstavljaju dva ključna društvena fenomena koja se međusobno povezuju radi jačanja socijalne kohezije, pružanja podrške najranjivijim skupinama i smanjenja društvenih nejednakosti. U Republici Hrvatskoj, kao i u mnogim drugim zemljama, zamjetan je trend smanjenja broja postojećih udomiteljskih obitelji, te smještajnih kapaciteta u ustanovama (uslijed procesa transformacije) uz paralelno povećanje broja djece u alternativnoj skrbi, a time i broja djece koja „čekaju“ na udomiteljske obitelji.

U Republici Hrvatskoj postoji potreba za daljnjim širenjem mreže udomiteljskih obitelji, posebno u urbanim područjima (Laklija, 2024). Rekrutacija novih udomitelja stoga je od esencijalne važnosti za razvoj i održivost sustava alternativne skrbi (Laklija, 2023), no različite kampanje promocije udomiteljstva ne dovode do željenog porasta obitelji koje se odlučuju za bavljenje udomiteljstvom, odnosno pokazuju male ili nikakve rezultate. *Zašto je tome tako? Kako to da u pojedinim lokalnim zajednicama, koje su imale tradicionalno razvijenu mrežu udomiteljskih obitelji drastično pada broj udomitelja? Kako to da u pojedinim županijama nema nesrodničkih udomitelja za djecu? Kako to da se mlade obitelji u urbanim sredinama ne odlučuju za bavljenje udomiteljstvom? Koji su razlozi zbog kojih se udomitelji odlučuju prestati baviti udomiteljstvom?*

Ovo su samo neka od pitanja koja u kontekstu ovog rada možemo postaviti. Nadalje, kako se ranije navedeno stanje u alternativnoj skrbi za djecu može povezati s međugeneracijskom solidarnošću na makro, ali i mezo i mikro razini? Možemo li govoriti o krizi solidarnosti u hrvatskom društvu (Baloban, Kompes i Migles, 2019) i padu povjerenja građana u zakonodavce i institucije, kao i nižem stupnju povjerenja u druge ljude (Žanić i Miletić, 2023)? Kakav je doprinos procesa reforme sustava socijalne skrbi (deinstitucionalizacije, transformacije, učestalih izmjena ministarstava u okviru kojih se nalazi sustav socijalne skrbi, učestalih izmjena zakona, promjena ustrojstva npr. Centara za socijalnu skrb u Hrvatski zavod za socijalni rad, osnivanja Županijskih službi i sl.) na dostupnost i kapacitete sustava za pružanje usluga i podrške u lokalnim zajednicama djece, udomiteljima i biološkim obiteljima?

Kakav je utjecaj slike i povjerenja u sustav socijalne skrbi u javnosti, i kako to utječe na spremnost građana da se bave i ostanu u udomiteljskoj ulozi te surađuju s tim sustavom? Stoga ne čudi da Oakley, Miscampbell i Gregorian (2018) govore o tihoj krizi alternativne skrbi za djecu i nužnosti poboljšanja mehanizama praćenja stanja te reformama koje moraju postati nacionalni prioriteti ako želimo napraviti značajnu razliku u životima najranjivije djece u našem društvu.

Odgovori na neka od ranije postavljenih pitanja su kompleksni i nadmašuju dozvoljeni opseg ovog rada, stoga će se u kontekstu ovog rada fokus usmeriti na mezo- i mikrorazinu koncepta međugeneracijske solidarnosti, tj. individualnu i obiteljsku.

Zašto se netko odlučuje baviti udomiteljstvom za djecu?

Kriza solidarnosti općenito, pa i međugeneracijske solidarnosti, sve je očiglednija u mnogim društvima, pa i Republici Hrvatskoj (Baloban, Kompes i Migles, 2019; Žanić i Miletić, 2023) i može imati značajan utjecaj na udomiteljsku skrb za djecu, uslijed slabljenja međusobne povezanosti i potpore među različitim generacijama kako prema dalekim i stranim osobama, tako i prema bliskim i poznatim osobama. U kontekstu povezivanja konstrukta međugeneracijske solidarnosti i udomiteljstva, zamjetan je nedostatak istraživanja. No, koncept solidarnosti se često implicitno pojavljuje i promatra kroz altruizam, motivaciju, društvenu odgovornost, zajednicu, međusobnu pomoć i društvenu podršku, kao osjećaj povezanosti s drugima, empatiju prema onima u potrebi, moralnu odgovornost ili društvenu obavezu pomoći ranjivima (npr. djeci bez odgovarajuće roditeljske skrbi) (Laklija, 2012.).

Dok se solidarnost može shvatiti kao vrijednosna i moralna orijentacija, spremnost pojedinca ili zajednice da pomogne drugome u potrebi, motivacija za udomiteljstvo odražava psihološke, emocionalne i društvene razloge zbog kojih pojedinac tu solidarnost pretvara u stvarno djelovanje. Solidarnost predstavlja vrijednosni temelj, a motivacija mehanizam putem kojeg pojedinac tu vrijednost ostvaruje u praksi.

Sukladno tome, razumijevanje motivacije pojedinaca da se bave udomiteljstvom ključno je za cjelovito sagledavanje psihosocijalnih procesa koji utječu na odluku o preuzimanju i zadržavanju u ulozi udomitelja.

Najčešći motivi udomitelja u Republici Hrvatskoj za bavljenje udomiteljstvom proizlaze iz intrinzične motivacije (unutarnjih potreba, osjećaja ispunjenosti), kao što su npr. ostvarivanja želje za roditeljstvom (zbog nemogućnosti vlastitog roditeljstva, želje za posvojenjem djeteta), proširenjem obitelji i/ili potrebe da se ispuni emocionalna praznina nakon odlaska odrasle djece iz doma (tzv. sindrom praznog gnijezda) (Laklija, 2012). Udomitelji se također odlučuju na ovu ulogu iz potrebe da zaštite i poboljšaju život djece bez roditeljske skrbi, da im pruže skrb kakvu možda sami nisu imali (sposobnost identificiranja s djetetom kroz vlastita teška iskustva u djetinjstvu) i/ili zbog svijesti o nedostatku udomiteljskih obitelji spremnih prihvatiti određene skupine djece. Time udomiteljstvo postaje praktičan izraz solidarnosti prema najranjivijima – djeci bez roditeljske skrbi.

Motivacija za udomiteljstvo povezuje se i sa socijalnim utjecajima te religijskim uvjerenjima pojedinaca (Cooley, Womack, Jacqueline Rush i Slinsky, 2020), osjećajem moralne dužnosti brige za druge, kao način doprinosa zajednici, jer se osjećaju zahvalnima i žele se odužiti zajednici za dio onoga što su sami primili (npr. i sami su kao djeca bili smješteni u udomiteljsku obitelj) (Laklija, 2012). To je u skladu s kršćanskom tradicijom u Republici Hrvatskoj te teološkom definicijom pojma solidarnosti prema kojoj je ona „trajna i čvrsta opcija za drugoga u nevolji, praćena takvom vanjskom pomoći i podrškom da, od onoga tko ih pruža, iziskuju određeni rizik“ te je vezana uz pojam evanđeoskog služenja i duhovnosti (Marasović, 2010, prema Petrušić, 2012, 357). Za razliku od nesrodničkih, kod srodničkih udomitelja motivacija nije rezultat dugotrajne odluke ili pripreme, već je čest odgovor na kriznu situaciju u obitelji (primjerice smrt, bolest ili izdvajanje djeteta iz biološke obitelji zbog ugrožavanja dobrobiti djeteta), a motivi se često temelje na želji da dijete ostane u obitelji i izbjegne smještaj u nepoznato okruženje (Laklija, 2012).

Motivacija srodničkih udomitelja utemeljena je na snažnom osjećaju obiteljske odgovornosti, solidarnosti i želji da dijete ostane u krugu poznatih osoba, čime se održava kontinuitet odnosa i smanjuju negativne posljedice odvajanja (Testa i Shook, 2002). Uvažavajući specifičnosti i kompleksnosti međugeneracijske solidarnosti u kontekstu određene obitelji (srodnika djeteta), ta će tema biti detaljnije razrađena unutar sljedećeg podnaslova. S druge strane, ekstrinzična motivacija proizlazi iz težnje za postizanjem vanjskih ciljeva (npr. oblik zapošljavanja u kućnom okruženju), nagrada (npr. naknada) ili priznanja (npr. status). Udomitelji se na ulogu udomitelja obično odlučuju kada to odgovara interesima i potrebama njihove obitelji, a povlače se kada se okolnosti promijene (Laklija, 2012). U tom kontekstu, objektivne okolnosti poput životnog standarda, stambenih prilika i dostupnosti podrške značajno utječu na odluku o bavljenju udomiteljstvom. Mladi parovi često su suočeni s nesigurnim zapošljavanjem i neriješenim stambenim pitanjima, što može predstavljati prepreku za uključivanje u udomiteljstvo, unatoč pozitivnim stavovima i senzibiliziranosti za udomiteljstvo.

Premda su stavovi i motivi važni za razumijevanje procesa odlučivanja o bavljenju i zadržavanju u udomiteljstvu, oni predstavljaju samo jedan od čimbenika koji utječu na ponašanje. Pritom je važna i percepcija kvalitete vlastitog života, jer osobe koje su zadovoljne sobom i svojim životnim okolnostima ostvaruju kvalitetnije odnose, bolje funkcioniraju u obitelji i na poslu te su spremnije pomagati drugima (Brajša-Žganec i Kaliterna Lipovčan, 2006; Laklija, 2012). Nadalje, što je u društvu više razvijen osjećaj solidarnosti i povjerenja među ljudima, to je veća vjerojatnost da će se pojedinci odlučiti za ulogu udomitelja i u njoj ustrajati. Sukladno tome, okolinski čimbenici i kriza solidarnosti predstavljaju društveni izazov koji može oslabiti sustav udomiteljske skrbi, jer udomiteljstvo u svojoj srži počiva na vrijednostima solidarnosti, empatije i moralne odgovornosti.ž

Razumijevanje motivacijskih, društvenih i ekonomskih čimbenika, koji utječu na odluku o udomiteljstvu, ključno je za jačanje podrške i održivosti tog sustava. Solidarnost započinje na individualnoj razini – razvijanjem empatije, razumijevanja i svijesti o potrebama drugih.

Međutim, udomiteljstvo se ne bi smjelo promatrati isključivo kao privatnu odluku pojedinca, već kao čin koji doprinosi zajednici. Jačanje solidarnosti među generacijama u kontekstu udomiteljstva znači stvaranje društva u kojem su briga, empatija i odgovornost prema drugima sustavno podržane i prepoznate kao zajedničke vrijednosti. Kada pojedinci osjete da nisu sami u svojoj odluci da pomognu djetetu u potrebi, već da iza njih stoji sustav i zajednica koji ih cijene i podržavaju kroz dostupnost podrške, tada se solidarnost pretvara u snagu društva i socijalni kapital, a sustav udomiteljstva postaje stabilniji i kvalitetniji.

Međugeneracijska obiteljska solidarnost u kontekstu srodničkog udomiteljstva

U mnogim kulturama postoji tradicija da u situacijama kada se roditelji ne mogu skrbiti o djetetu, brigu za dijete preuzimaju srodnici ili prijatelji obitelji (npr. krsni kumovi djeteta). U prošlosti, a dijelom i danas, ti „srodnički udomiteljski aranžmani” bili su dogovarani bez uključivanja sustava socijalne skrbi (Farmer i Moyers, 2008: 13). Antropološke studije pokazuju da je i danas u nekim kulturama potpuno nepoznata praksa zbrinjavanja djece od nepoznatih osoba, dok je u drugima to kulturološki prihvatljivo (Laklija, 2009). Pojam srodničkog udomiteljstva u Republici Hrvatskoj odnosi se na udomiteljstvo koje obavljaju srodnici djeteta (koji su prošli stručnu procjenu te dobili dozvolu za obavljanje udomiteljstva) i članovi njihove obitelji, koji su u krvnom i/ili tazbinskom srodstvu s korisnikom.

Srodnici korisnika koji mogu obavljati srodničko udomiteljstvo prema Zakonu o udomiteljstvu (NN 115/18, 18/22) su baka, djed, stric, teta, ujak, braća / polubraća, sestre / polusestre, unuci te njihovi braćni/izvanbraćni drugovi. Iznimno, udomiteljstvo mogu obavljati i drugi srodnici korisnika ako Hrvatski zavod za socijalni rad korisnika procijeni da je to u najboljem interesu korisnika.

Srodničko udomiteljstvo i međugeneracijska solidarnost usko su povezani koncepti jer se u srodničkom udomiteljstvu najjasnije očituje prijenos brige, odgovornosti i povezanosti među generacijama unutar obitelji (Skoglund, Thornblad i Holtan, 2022). Kada članovi obitelji preuzimaju udomiteljsku skrb za dijete, oni time prakticiraju konkretan oblik međugeneracijske solidarnosti, pri čemu stariji naraštaji preuzimaju brigu za mlađe. Takav oblik skrbi ne osigurava samo fizičku zaštitu djeteta, već i očuvanje kontinuiteta obiteljskih veza jer se za djecu nastavljaju brinuti poznati odrasli, stoga djeca doživljavaju manji separacijski stres i stres izdvajanja iz obitelji (Jedwab, Xu, Keyser i Shaw, 2019). Nadalje, ono uključuje smještaj djeteta u etnički sličan milje što pridonosi očuvanju identiteta i osjećaju pripadanja djeteta (Sheppard, Schaffnit, Garcia i Sear, 2014), što pruža veći kontinuitet i stabilnost te je za očekivati da će se dijete u toj obitelji zadržati i nakon punoljetnosti (Winokur, Holtan i Batchelder, 2018; Osborne, Hindt, Lutz, Hodgkinson i Leon, 2021; Bergman, Bask, Engwall i Järkestig Berggren, 2024) kao i da neće doći do razdvajanja braće i sestara (Harden, Clyman, Kriebel i Lyons, 2004). Udomitelji koji su u srodstvu s udomljenim djetetom, za razliku od drugih udomitelja, u većoj mjeri mogu poticati kontakte djeteta s biološkim roditeljima (također srođnicima) i drugim članovima obitelji ukoliko je to u interesu djeteta (Harden i sur., 2004; Iglehart, 2004). Međutim, u nekim situacijama, udomljavanje djeteta od strane člana obitelji koji je preblizak (djed, baka, brat ili sestra...) može biti ugrožavajuće, jer zadire u genealoške (rodbinske) odnose privrženosti i remeti obiteljske uloge i odnose (Klepić i Laklija, 2018). Primjerice, bake i djedovi (udomitelji) se mogu osjećati zakinuto za „prirodan odnos“ baka i djedova s unučadi jer su iz uloge udomitelja u poziciji da se trebaju ponašati kao roditelji (Pitcher, 2002). Nadalje, s obzirom na različite okolnosti zbog kojih srodnici ulaze u udomiteljsku ulogu (npr. konflikti u odnosu srodnika s roditeljem djeteta koji im je sin / kćer / brat / sestra) dijete može postati objektom obiteljskih konflikata.

Razumijevanje srodničkog udomiteljstva važno je jer ono odražava duboko ukorijenjene vrijednosti uzajamne pomoći i odgovornosti unutar obitelji, ali i zato što otkriva kako se međugeneracijska solidarnost održava i prenosi u suvremenim društvenim okolnostima koje sve više obilježava individualizam i slabljenje obiteljskih veza. Međugeneracijski odnosi unutar obitelji su složeni, pogotovo u kriznim situacijama koje često narušavaju obiteljske odnose i prethode udomiteljstvu, što naglašava potrebu za razumijevanjem njihovih specifičnih obilježja tijekom životnog ciklusa obitelji.

Okvir pristupa razumijevanju međugeneracijskih obiteljskih odnosa, koji su predložili Bengtson i Roberts (1991), pruža jedan od načina tumačenja tih odnosa kroz nekoliko dimenzija solidarnosti:

- emocionalnu solidarnost (tj. afektivnu bliskost, između članova obitelji, njihovu uzajamnost te međusobnu naklonost),
- udružena solidarnost (*eng. associational solidarity*, tj. vrstu i obrasce kontakta i interakcija između članova obitelji te učestalost kontakta i zajedničkih aktivnosti),
- konsenzusnu solidarnost (*eng. consensual solidarity*, tj. slaganje oko vrijednosti i uvjerenja, osjećaj dijeljenja obiteljskog identiteta),
- funkcionalnu solidarnost (*eng. functional solidarity*, tj. međusobnu podršku),
- normativnu solidarnost (*eng. normative solidarity*, tj. očekivanja unutar obitelji, osjećaj obveze povezan s ulogom osobe unutar obitelji i poštivanjem obiteljskih normi i vrijednosti te osjećaj obveze brige za članove obitelji), te
- strukturnu solidarnost (*eng. structural solidarity*, tj. strukturne prilike koje potiču interakcije između generacija, npr. geografska blizina – žive blizu jedni drugima ili u istom domaćinstvu, opće zdravlje i/ili veličina obitelji).

Dok su strukturne prilike jasno povezane s mogućnošću pružanja praktične podrške i/ili čestog kontakta licem u lice, odnosi između drugih dimenzija solidarnosti su kompleksniji. Na primjer, dok se za normativnu solidarnost često pretpostavlja da igra ključnu ulogu u pružanju podrške („jer se tako očekuje“) i drugi aspekti poput obiteljskih uloga, emocionalne solidarnosti ili međugeneracijskog konsenzusa o vrijednostima su također bitni (Albert i Ferring, 2018). To je posebice zamjetno u kontekstu udomiteljstva za djecu i preuzimanja uloge srodničkog udomitelja koja nije motivirana samo jednom dimenzijom solidarnosti, već predstavlja kompleksan splet čimbenika koji se međusobno prožimaju i pojačavaju.

Srodnički udomitelji često preuzimaju ulogu udomitelja u situacijama koje obilježavaju složenu dinamiku odnosa u obitelji, često u okolnostima krizne intervencije bez prethodne najave ili pripreme te uz snažne emocije, često pod pritiskom da moraju brzo („preko noći“) odlučiti jer su kontaktirani od socijalnih radnika Zavoda za socijalnu skrb te kako bi spriječili da dijete „završi u institucionalnoj skrbi ili ga odgaja netko drugi“ (Gleeson, Wesley, Ellis, Seryak, Walls Talley i Robinson, 2009). u nekim je situacijama ulazak u udomiteljsku ulogu prirodni slijed postojećeg oblika uključenosti srodnika u život djeteta, npr. baka i djed koji povremeno čuvaju dijete, uslijed intenziviranja problema na razini roditelja ili drugih okolnosti (npr. smrt roditelja, bolest, odlazak na odsluženje zatvorske kazne itd.) postaju udomitelji.

Osim u situacijama u kojima socijalni radnici kontaktiraju srodnike, neki se srodnici sami nude ili bivaju zamoljeni od roditelja djeteta (npr. kod odlaska na dugotrajnije liječenje, rada u inozemstvo), nekog od članova obitelji ili pak samog djeteta da preuzmu tu ulogu. Put djeteta kroz sustav alternativne skrbi često je obilježen iskustvom premještanja (npr. roditeljski dom – institucija – udomiteljstvo, roditeljski dom – udomiteljstvo – povratak u obitelj – udomiteljstvo). Takva su iskustva nerijetko obilježena nizom gubitaka, odvajanja i trauma, uz stalnu prisutnost neizvjesnosti, nesigurnosti i mogućih konflikata, osobito u odnosima srodnika i roditelja djeteta (Gleeson i sur., 2009).

Iako je poznato da motivi i vrijednosti koje se povezuju uz njih usmjeravaju odabir ponašanja (npr. preuzimanje uloge udomitelja) kao i njegovu evaluaciju (npr. zadovoljstvo ulogom i percepcijom utjecaja bavljenja udomiteljstvom na obitelj i sebe), interakcije i izbori pojedinca mogu se razlikovati od onoga što osoba definira kao svoje idealne vrijednosti (ovisno i o situacijskim čimbenicima) (Albert i Ferring, 2018). Naime, veza između motiva, vrijednosti i ponašanja ponekad može biti prikrivena normativnim društvenim pritiskom da se ponaša na određeni način, pri čemu pojedinac osjeća da nema mnogo izbora u ponašanju. Tako su mnogi srodnici istaknuli da nisu imali osjećaj da imaju izbor jer ih je ljubav prema djetetu vodila, čak i kada su znali da će preuzimanje udomiteljske skrbi značiti žrtvovanje vlastitih potreba, vlastitog vremena, zdravlja ili financijske sigurnosti. Neki su navodili da je njihova uloga udomitelja dio „višeg (Božjeg) plana“ povezana s osobnim vjerovanjima o pozivu, žrtvi i smislu života (Gleeson i sur., 2009).

Nadalje, obiteljske vrijednosti i norme pružaju pravila o tome kako bi se članovi obitelji trebali ponašati i odnositi jedni prema drugima, formulirajući obveze i uloge članova obitelji te čine bitan dio obiteljskog identiteta. Norme familijarizma koje se odnose na davanje prioriteta obitelji nad individualnim potrebama mogu stvoriti stres i teret za članove obitelji, dok bi familijarizam koji se odnosi na dobrovoljne prakse međugeneracijske solidarnosti mogao ojačati obiteljske odnose i rezultirati većim životnim zadovoljstvom (Albert i Ferring, 2018). Stoga ne iznenađuje da mnogi srodnički udomitelji, osobito bake i djedovi, uslijed straha od institucionalizacije djece te nepovjerenja prema javnim institucijama, donose tu odluku kako bi spriječili da sustav socijalne skrbi preuzme dijete (kako bi ga „spasili“ od daljnjih trauma, selidbi i nepoznatih obitelji), unatoč svijesti o vlastitim ograničenim resursima i životnim izazovima (zdravstveno stanje, kapaciteti za skrb, odgovornost itd.) (Gleeson i sur., 20; Skoglund, Thornblad i Holtan, 2022).

Nadalje, važno je osjećaju li se pojedinci obveznima slijediti obiteljske vrijednosti i norme, doživljavaju li ih kao nametnute i važne drugima, ili su internalizirali takve norme i dobrovoljno ih se pridržavaju (Albert i Ferring, 2018). U tom kontekstu, osjećaj obveze srodničkih udomitelja proizlazi iz duboko ukorijenjenih obiteljskih vrijednosti i uvjerenja da „obitelj brine o svojoj obitelji“ te da je to prirodan nastavak životne uloge. Na ulogu udomitelja srodnici se često odlučuju iz osjećaja moralne dužnosti (normativna solidarnost), željom da zaštite dijete, osjećajem ljubavi (emocionalna solidarnost) te obiteljske pripadnosti (udružena solidarnost, „to su moja / naša unučad“ ili „to je moja / naša krv“) (Gleeson i sur., 2009). Tu dolazimo do koncepta ambivalentnosti, koji dopušta da se pozitivni i negativni aspekti međugeneracijskih odnosa pojavljuju istovremeno, a uključuje osciliranje ili kolebanje pojedinca između suprotstavljenih emocija, spoznaja i/ili tendencija ponašanja prema istoj osobi ili objektu (npr. udomljenom djetetu, kćeri/sinu koji je ujedno i biološki roditelj djeteta), a koje se mogu doživljavati kao privremeno ili trajno nepomirljive (Bengtson, Giarrusso, Mabry i Silverstein, 2002; Albert i Ferring, 2018).

Tako pojedinac može osjećati privrženost i empatiju, ali istodobno i ljutnju i frustraciju prema udomljenom djetetu, članu obitelji ili roditelju djeteta (ujedno svom sinu / kćeri / snahi / zetu) ili emocionalnu iscrpljenost i kolebanje u ulozi zbog npr. institucionalnih ograničenja i složenih odnosa. Udomitelji mogu osjećati emocionalnu ambivalentnost uslijed doživljaja sukoba uloga, i to tako da doživljavaju kako im pružanje skrbi udomljenom djetetu onemogućava da u dovoljnoj mjeri skrbe o potrebama vlastite obitelji (npr. partneru, biološkoj djeci) (Blythe, Halcomb, Wilkes i Jackson, 2012).

Takve reakcije mogu biti privremene, povremene ili učestale, osobito kada su odnosi emocionalno nabijeni i dugotrajni. Bliski odnosi s visokom razmjenom podrške, a udomiteljstvo to svakako jest, mogu biti posebno skloni iskustvu ambivalentnosti. Razdoblja tranzicije (npr. promjene smještaja djeteta, ulaska u udomiteljsku ulogu ili povratka djeteta biološkim roditeljima) identificirana su kao posebno osjetljiva jer dolazi do narušavanja emocionalne ravnoteže i redefiniranja odnosa.

U kontekstu udomiteljstva, ambivalentnost se često javlja kao sukob između želje za pružanjem brige i stvarnih emocionalnih granica i fizičkih mogućnosti udomitelja. Mnogi udomitelji, osobito oni koji su u sustav ušli bez adekvatne institucionalne pripreme, nisu u potpunosti razumjeli složenost i dugotrajnost udomiteljske uloge. Često u početku vjeruju da je riječ o privremenom obliku skrbi, dok praksa pokazuje da udomiteljstvo često prerasta u dugotrajan i emocionalno zahtjevan odnos (Gleeson i sur., 2009).

Obiteljske krize mogu smanjiti broj članova obitelji koji su voljni ili u mogućnosti postati udomitelji djetetu u potrebi. U obiteljima u kojima su roditelji, bake i djedovi ili drugi rođaci manje povezani, ambivalentnost može biti izražena do razine da nijedan potencijalni srodnik koji zadovoljava uvjete da postane udomitelj ne odluči preuzeti skrb. Ili pak da, unatoč prisutnoj ambivalentnosti, pristaju na tu ulogu u želji za održavanjem tzv. osobnog ugleda unutar obitelji. Samoprojekcija, odnosno način na koji osoba želi biti percipirana, može značajno utjecati na odluku o preuzimanju uloge udomitelja djeteta (Testa i Shook, 2002). Takve okolnosti mogu predstavljati značajan rizik za dijete jer u obiteljima s oslabljenom međugeneracijskom povezanošću djeca mogu razviti osjećaj emocionalne udaljenosti i nesigurnosti, uslijed nedostatka stabilnosti, podrške i bliskosti koje su karakteristične za obitelji s čvršćim međusobnim odnosima. To može utjecati na stabilnost udomiteljske obitelji i kvalitetu skrbi koju djeca primaju.

S druge strane, kod osobe koja ima doživljaj da nema „opciju izlaska“, odnosno da je prisiljena ostati u određenoj situaciji i ponašati se na način koji se od nje očekuje, jer „ako neće ona, tko će?“, ambivalentnost se može osobito intenzivno manifestirati. U takvim odnosima pojedinac istodobno doživljava snažnu povezanost i obvezu prema djetetu, ali i izraženiju potrebu za autonomijom te ostvarivanjem vlastitih životnih preferencija. U tim okolnostima zahtjevnost uloge udomiteljstva može se doživjeti kao ograničavajuća, osobito kada se percipira kao nespojiva s osobnim ciljevima i očekivanjima. Drugim riječima, kada zahtjevi solidarnosti uđu u sukob s individualističkim težnjama, dolazi do pojačane emocionalne ambivalentnosti.

Nasuprot tome, kada osoba uspije djelovati u skladu sa svojim vrijednostima i idealima, ambivalentnost se smanjuje, a odnos postaje uravnoteženiji i emocionalno održiv (Albert i Ferring, 2018).

Postoje slučajevi u kojima su pojedinci zarobljeni u ambivalentnim obrascima odnosa i u kojima ambivalentnost postaje manje-više trajna karakteristika odnosa (Albert i Ferring, 2018). Takvi odnosi često su obilježeni osjećajem obveze, krivnje ili emocionalne iscrpljenosti, uz istodobnu potrebu za bliskošću i priznanjem. U tim slučajevima do izražaja posebno dolazi važnost sustava formalne podrške i pomoći udomiteljima (npr. savjetovanja, psihosocijalne podrške, supervizije, edukacije itd.) koji imaju ključnu ulogu u prepoznavanju, razumijevanju i ublažavanju trajne ambivalentnosti, poticanju samorefleksije, stabilizacije i prerade složenih emocija. Međugeneracijske obiteljske odnose ne treba smatrati statičkima, već dinamičnima, a ambivalentnost može biti katalizator koji pokreće procese i dinamiku što pomažu u daljnjem razvoju odnosa.

Razmjena resursa u udomiteljskim obiteljima kroz prizmu međugeneracijske solidarnosti

Međugeneracijska solidarnost obuhvaća različite oblike podrške, koji su već navedeni, a u sklopu kojih se razmjenjuju različiti resursi. Udomiteljstvo se kao takvo može promatrati u kontekstu teorije društvene razmjene, prema kojoj, među ostalim, dionici razmjene (udomitelji, udomljeno dijete, obitelj) djeluju na temelju „pridruženog profita“ jer djeluju zajedno i pripomažu si za zajedničku dobrobit (Janković, 2004). Kao što je ranije u radu istaknuto, udomiteljstvo predstavlja specifičan oblik međugeneracijske solidarnosti u kojem biološka srodnost nije nužan preduvjet za razmjenu resursa. Istraživanja pokazuju da udomiteljstvo, ako je kvalitetno podržano, može imati brojne benefite za udomitelje i njihovu obitelj (Cole i Eamon, 2007), kao i za djecu na smještaju i njihove obitelji (Doyle i Cicchetti, 2017).

U kontekstu udomiteljstva, ova razmjena nije ograničena samo na odnos udomitelj-dijete, već se proširuje na širu obiteljsku i zajedničku mrežu.

Razmjena resursa u udomiteljskim obiteljima s vremenom postaje uravnoteženija nego što je to prilikom dolaska djece na smještaj. Što je i očekivano jer udomljena djeca često imaju manje resursa jednostavno zato što su imali nepovoljniju polaznu točku (npr. trauma i iskustvo zlostavljanja, zanemarivanja, izdvajanja itd.).

No, udomitelji uglavnom ne očekuju recipročnost razmjene niti doživljaj pravdnosti u razmjeni resursa (altruizam) (Howell-Moroney, 2014). Udomiteljstvo je inherentno asimetrična razmjena u kojoj udomitelji daju znatno više nego što primaju, posebno emocionalnih, materijalnih i vremenskih resursa. Međutim, istraživanja ukazuju da udomitelji i djeca imaju potrebu zajednički graditi recipročne, iskrene i kooperativne odnose (Storer i sur., 2014).

Udomitelji pružaju djetetu materijalne resurse (smještaj, hrana, odjeća, obrazovanje, sigurno okruženje), emocionalne resurse (sigurnost, osjećaj privrženosti, podršku), svoje vrijeme i brigu, stabilnost i obiteljske rutine te povećavaju djetetov pristup socijalnom kapitalu. U udomiteljskoj obitelji udomitelji nude svoje znanje i iskustvo te zajedničko suočavanje s izazovima udomiteljstva. Udomitelji mogu djelovati kao „zamjenski roditelji“ ili „djed i baka“ djeci smještenoj u njihove obitelji (Sabolić i Vejmelka, 2015) pružajući im ljubav, stabilnost i emocionalnu sigurnost.

Odrasle osobe bogate životnim i roditeljskim iskustvom mogu pružiti podršku u adaptaciji djece i jačanju emocionalne stabilnosti obitelji. Njihov doprinos uključuje prenošenje praktičnih znanja o roditeljstvu, emocionalnu mudrost stečenu kroz životno iskustvo te stabilnost koja proizlazi iz zrelosti i iskustva u rješavanju kriza. Osim toga, udomitelji mogu postati važni mentori i uzori koji doprinose razvoju djetetovog samopouzdanja, socijalnih vještina, osjećaja pripadnosti te pozitivno utječu na otpornost djeteta (Flynn, Ghazal, Legault, Vandermeulen i Petrick, 2004; Gypen, Vanderfaellie, De Maeyer, Belenger i Van Holen, 2017; Doyle i Cicchetti, 2017). Modeli za učenje obiteljskih uloga, socijalnih vještina te strategija suočavanja s izazovima (Steenbakkens, Van der Steen i Grietens, 2018).

Djeca, s druge strane, udomiteljima mogu pružiti iskustvo emocionalnog zadovoljstva, samopoštovanja, osjećaj svrhe i smisla (Nomaguchi i Milkie, 2003; Cole i Eamon, 2007), osobnog rasta, što doprinosi (ako se razmjena odvija u tom smjeru) osobnoj i društvenoj validaciji njihovog statusa (priznanje zajednice) te većoj socijalnoj uključenosti. Djeca potiču veću uključenost udomitelja u lokalnu zajednicu (suradnju s vrtićima, školama, udrugama), i u interakciju s drugim ljudima, uključujući rodbinu i susjede (Nomaguchi i Milkie, 2003). U nekim situacijama, djeca ostaju u udomiteljskim obiteljima do punoljetnosti i duže, gradeći snažne veze. Dio te nekada udomljene djece ostaje uključeno u život obitelji i nakon izlaska iz sustava alternativne skrbi te postaje izvor podrške toj obitelji (npr. u bolesti, starosti, i sl.).

Mlađe generacije kao nosioci instrumentalnog kapitala mogu pomoći starijim generacijama u izvršavanju svakodnevnih obveza, a njihova kompetencija u korištenju suvremene tehnologije, navigaciji kroz birokratske sustave i fizička snaga predstavljaju vrijedne resurse za starije članove udomiteljske obitelji. Takva uzajamna razmjena pridonosi uravnoteženju odnosa, što je u skladu s načelom reciprociteta tijekom životnog vijeka (*life-span reciprocity*) koje naglašava da se ravnoteža u međugeneracijskim razmjenama postiže longitudinalno, a ne u svakom pojedinačnom trenutku (Antonucci, 1990). Navedeno omogućava fleksibilnost u kojoj različite generacije u različitim životnim fazama naizmjenice preuzimaju ulogu davatelja i primatelja podrške, čime se jača socijalna kohezija i osigurava održivost obiteljske mreže. Djeca koja odrastaju u udomiteljskim obiteljima, kroz takvu međugeneracijsku povezanost, usvajaju vrijednosti poput poštovanja, strpljenja, solidarnosti i socijalne odgovornosti. Uloga starijih generacija pritom je višestruka, te oni svojim iskustvom i stabilnošću mogu doprinijeti širenju mreže udomiteljskih obitelji i osnaživanju mlađih udomitelja u izazovnim situacijama (Laklija, 2023).

Povezivanje starijih i mlađih generacija u kontekstu udomiteljske skrbi za djecu doprinosi socijalnoj integraciji, smanjenju socijalne isključenosti te jačanju međuljudskih odnosa i socijalnog kapitala zajednice koji se temelji na međusobnoj pomoći, povjerenju i solidarnosti među generacijama (Laklija, 2024).

Budući da briga za mlađe generacije predstavlja razvojni zadatak srednje i kasne odrasle dobi, udomiteljstvo u međugeneracijskom kontekstu omogućava ostvarenje ovog razvojnog cilja, što rezultira većim životnim zadovoljstvom i osjećajem svrhe kod starijih generacija, dok mlađe generacije (udomljena djeca, djeca udomitelja i vršnjačka skupina te djece) istodobno modeliraju prosocijalno ponašanje i razvijaju kapacitet za buduće pomažuće uloge, uključujući ulogu udomitelja. Sukladno tome, međugeneracijska solidarnost u kontekstu udomiteljstva predstavlja oblik socijalnog kapitala (Putnam, 2000) koji jača povjerenje, norme reciprociteta i mreže civilnog angažmana, te stvara održive zajednice sposobne za kolektivno rješavanje socijalnih izazova.

Zaključak

Kriza međugeneracijske solidarnosti, koja uključuje smanjenje međusobne povezanosti, podrške i suradnje između različitih generacija, ima dubok utjecaj na mnoge društvene sfere, uključujući udomiteljstvo za djecu (npr. smanjenjem broja obitelji koje su voljne ili u mogućnosti primiti dijete u potrebi). Stoga, kao što je i u radu problematizirano, udomiteljstvo se ne bi smjelo promatrati samo kao privatna odluka pojedinca, već kao društveni čin koji pridonosi zajednici. Udomiteljstvo djece zahtijeva angažman cijelog društva, što uključuje međugeneracijsku suradnju i solidarnost, te stvara temelj za izgradnju društva koje je istovremeno pravedno, podržavajuće i kohezivno. S obzirom na sve veću potrebu za smještajnim kapacitetima u alternativnoj skrbi, važno je razviti sustave koji uključuju međugeneracijsku solidarnost i suradnju te omogućuju kvalitetnu podršku udomiteljima i djeci. Ovaj rad stoga doprinosi razumijevanju načina na koje se međugeneracijska solidarnost može manifestirati u kontekstu udomiteljske skrbi za djecu, te ističe kako odnosi u društvu, kao i odnosi između djece, udomitelja i obitelji nisu statični, već dinamični i kompleksni.

Poseban doprinos rada leži u integriranju teorijskih spoznaja o međugeneracijskim odnosima i solidarnosti s odlukom o bavljenju udomiteljstvom te izazovima udomiteljstva, naglašavajući da razumijevanje ambivalentnosti u tim odnosima (obilježenih osjećajem obveze, krivnje, emocionalne iscrpljenosti i istodobnom željom za bliskošću) ne predstavlja samo izvor napetosti nego i potencijal za rast, transformaciju i jačanje obiteljske kohezije. Da bi se to postiglo, nužna je sustavna i dugoročna podrška (savjetovanje, edukacija, psihosocijalna podrška i supervizija) koja pomaže u prepoznavanju i ublažavanju ambivalentnosti i kriza u obitelji, te potiče samorefleksivnost, emocionalnu stabilizaciju i obradu složenih osjećaja. U konačnici, jačanje međugeneracijske solidarnosti i podrške obiteljima može pomoći smanjiti negativni utjecaj krize na udomiteljstvo i povećati kvalitetu života i životnih ishoda djece koja su u potrebi. Time se stvara okruženje koje potiče solidarnost, povjerenje i emocionalnu stabilnost među generacijama te jačaju resursi udomiteljske skrbi.

Samo u zajedništvu među generacijama možemo stvoriti okruženje u kojem će djeca bez odgovarajuće roditeljske skrbi moći razviti svoje potencijale i izrasti u osobe koje će jednog dana i same doprinositi jačanju međugeneracijske solidarnosti u društvu. No, pitanje je kako to postići? Jedan smjer djelovanja je poticanje međugeneracijskog dijaloga (npr. organiziranje javnih tribina, radionica, kulturnih i volonterskih događanja) i edukacija lokalnih zajednica o važnosti međugeneracijske podrške, uz jasnije isticanje doprinosa različitih oblika zajedničkog djelovanja. Važno je pritom razvijati mehanizme suradnje i podrške koji nadilaze pojedinačne sustave, kako bi se osigurao sustavan pristup jačanju socijalnog kapitala zajednice, ojačala međugeneracijska solidarnost i unaprijedilo udomiteljstvo. To uključuje formaliziranje koordinacije između sustava socijalne skrbi, obrazovanja, zdravstva i lokalne samouprave, primjerice izradom zajedničkih akcijskih planova, kampanja za promociju udomiteljstva i usklađenih protokola djelovanja. Istodobno je nužno razviti lokalne i nacionalne strategije međugeneracijske solidarnosti u kojima će udomiteljstvo biti prepoznato kao jedna od ključnih sastavnica društvene brige za djecu.

Takvi strateški dokumenti trebaju jasno definirati ciljeve, nositelje aktivnosti i očekivane ishode u području međugeneracijske solidarnosti. Konačno, održivost ovih inicijativa zahtijeva osiguravanje dugoročnog financiranja programa koji potiču međugeneracijske interakcije. Potencijalne mjere uključuju i širenje mreže „vikend-udomitelja“, razvoj mentorskih programa te osmišljavanje projekata koji povezuju pripadnike različitih generacija.

Dodatno, veći naglasak na odgoj za solidarnost, empatiju i volontiranje unutar obrazovnih kurikulumata može pomoći djeci i mladima da od rane dobi razviju prosocijalne vrijednosti i osjećaj društvene odgovornosti. Na taj način se ulaže u stvaranje kulture zajedništva u kojoj međugeneracijska solidarnost postaje društvena norma, a ne iznimka.

Literatura:

- o Albert, I., Ferring, D. (2018). Međugeneracijska solidarnost u odrasloj dobi: uloga obiteljskih normi u međugeneracijskoj potpori i ambivalentnosti. *Društvena istraživanja*, 27 (1), 5-25. <https://doi.org/10.5559/di.27.1.01>
- o Antonucci, T. C. (1990). Social supports and social relationships. In R. H. Binstock & L. K. George (Eds.), *Handbook of aging and the social sciences* (3rd ed.). San Diego, CA: Academic Press, 205-226.
- o Baloban, S., Kompes, M., Migles, S. (2019). Kriza solidarnosti i desolidarizacija u hrvatskom društvu. *Bogoslovska smotra*, 89 (2), 355-384. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/clanak/325603>. Pristupljeno 18. listopada 2025.
- o Bengtson V. L., Roberts R. E. L. (1991). Intergenerational solidarity in aging families: an example of formal theory construction. *Journal of Marriage and Family*, 53(4):856-870. <https://doi.org/10.2307/352993>.
- o Bengtson, V. L., Giarrusso, R., Mabry, J. B., Silverstein, M. (2002). Solidarity, conflict, and ambivalence: Complementary or competing perspectives on intergenerational relationships? *Journal of Marriage and the Family*, 64, 568-576.

- o Bergman, A.-S., Bask, M., Engwall, K., Järkestig Berggren, U. (2024). Factors Associated With Stability for Children in Family Foster Care: A Study of Case Files in Six Municipalities in Sweden. *Child & Family Social Work*, 30, 377–386. <https://doi.org/10.1111/cfs.13176>.
- o Blythe, S. L., Halcomb, E. J., Wilkes, L., Jackson, D. (2012). Perceptions of long-term female foster-carers: I'm not a carer, I'm a mother. *British Journal of Social Work*, 43(6), 1056-1072. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcs047>
- o Brajša-Žganec, A., Kaliterna Lipovčan, Lj. (2006). Kvaliteta življenja, životno zadovoljstvo i sreća osoba koje profesionalno pomažu drugima. *Društvena istraživanja*, 15 (4-5 (84-85), 713-728. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/10874>. Pristupljeno 15. listopada 2025.
- o Cole, S. A., Eamon, M. K. (2007). Self-perceptions of fulfilling the foster caregiver role: A preliminary analysis. *Children and Youth Services Review*, 29(5), 655-671. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2007.01.007>
- o Cooley, M. E., Womack, B., Jacqueline Rush, J., Slinsky, K. (2020) Adverse childhood experiences among foster parents: Prevalence and association with resilience, coping, satisfaction as a foster parent, and intent to continue fostering. *Children and Youth Services Review*, Volume 109, 104679. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2019.104679>.
- o Donati P. (2014). Intergenerational Solidarity: Old and New Scenarios, Challenges and Prospects. In: *Sustainable Humanity, Sustainable Nature: Our Responsibility*, eds. P.S. Dasgupta, V. Ramanathan, M. Sanchez Sorondo. Vatican: Vatican Press, pp. 1–35.
- o Doyle, C., Cicchetti, D. (2017). From the Cradle to the Grave: The Effect of Adverse Caregiving Environments on Attachment and Relationships Throughout the Lifespan. *Clinical psychology: a publication of the Division of Clinical Psychology of the American Psychological Association*, 24(2), 203–217. <https://doi.org/10.1111/cpsp.12192>

- o Farmer, E., Moyers, S. (2008), *Kinship Care: Fostering Effective Family and Friends Placements*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- o Flynn, R. J., Ghazal, H., Legault, L., Vandermeulen, G., Petrick, S. (2004). Use of population measures and norms to identify resilient outcomes in young people in care: An exploratory study. *Child & Family Social Work*, 9(1), 65-79. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2206.2004.00322.x>
- o Gleeson, J. P., Wesley, J. M., Ellis, R., Seryak, C., Walls Talley, G., Robinson, J. (2009). Becoming involved in raising a relative's child: Reasons, caregiver motivations and pathways to informal kinship care. *Child & Family Social Work*, 14(3), 300-310. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2206.2008.00596.x>
- o Gypen, L., Vanderfaeillie, J., De Maeyer, S., Belenger, L., Van Holen, F. (2017). Outcomes of children who grew up in foster care: Systematic-review. *Children and Youth Services Review*, 76, 74-83. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2017.02.035>
- o Harden, B. J., Clyman, R. B., Kriebel, D. K., Lyons, M. E. (2004). Kith and kin care: parental attitudes and resources of foster and relative caregivers. *Children and Youth Services Review*, (26): 657-671. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2004.02.001>
- o Howell-Moroney, M. (2014). The Empirical Ties between Religious Motivation and Altruism in Foster Parents: Implications for Faith-Based Initiatives in Foster Care and Adoption. *Religions*, 5(3), 720-737. <https://doi.org/10.3390/rel5030720>
- o Iglehart, A. (2004). Kinship foster care: filling the gaps in theory, research, and practice. *Children and Youth Services Review*, 26 (7): 613-621. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2004.04.004>
- o Janković, J. (2004). *Pristupanje obitelji*. Zagreb: Alineja.
- o Jedwab, M., Xu, Y., Keyser, D., Shaw, T. V. (2019). Children and youth in out-of-home care: What can predict an initial change in placement? *Child Abuse & Neglect*, 93 (2019), 55-65.

- o Klepic, S., Laklija, M. (2018). Bake i djedovi – uloga u skrbi za djecu u obitelji. *Napredak*, 159(3), 325-348. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/223377>. Pristupljeno 15. listopada 2025.
- o Laklija, M. (2009). Izazovi udomiteljstva djece s emocionalnim poteškoćama i poremećajima u ponašanju u Republici Hrvatskoj. *Kriminologija & socijalna integracija*, 17(2), 71-86. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/45266>. Pristupljeno 15. listopada 2025.
- o Laklija, M. (2012). Doprinos sociodemografskih i psiho-socijalnih obilježja udomitelja objašnjenju motiva udomitelja za bavljenje udomiteljstvom djeteta. *Ljetopis socijalnog rada*, 19(1), 119-144. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/82950>. Pristupljeno 15. listopada 2025.
- o Laklija, M. (2023). Smjernice za promišljanje o strategiji promocije udomiteljstva i regrutacije novih udomitelja/udomiteljskih obitelji. Rajčić, Helena (ur.) I TI SI DIO podrške udomljenom djetetu - Integrirani pristup u pružanju podrške udomiteljstvu za djecu. Zagreb: Udruženje „Djeca prva“, 17-22.
- o Laklija, M. (2024). Udomiteljstvo (kao) socijalni kapital. U Nižić, Maja (ur.). *Dijete u fokusu - suvremeni izazovi pomažućih profesija - zbornik radova*. Mostar: Sveučilište u Mostaru, str. 73-92. <https://doi.org/10.47960/161-zbduf24>
- o Merz, E. M., Schuengel, C., Schulze, H. J. (2007). Intergenerational solidarity: An attachment perspective. *Journal of Aging Studies*, 21(2), 175-186. <https://doi.org/10.1016/j.jaging.2006.07.001>
- o Nomaguchi, K. M., Milkie, M. A. (2003). Costs and rewards of children: The effects of becoming a parent on adults' lives. *Journal of Marriage and Family*, 65(2), 356-374. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2003.00356.x>
- o Oakley, M., Miscampbell, G., Gregorian, R. (2018). *Looked-after Children: The Silent Crisis* London: Social Market Foundation.

- o Osborne, J., Hindt, L. A., Lutz, N., Hodgkinson, N., Leon, S. C. (2021). "Placement Stability Among Children in Kinship and Non-Kinship Foster Placements Across Multiple Placements." *Children and Youth Services Review* 126: 106000. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2021.106000>.
- o Petrušić, B. (2012). Kriza eurosolidarnosti. *Riječki teološki časopis*, 40 (2012.) 2, 351-364. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/120063>. Pristupljeno 15. listopada 2025.
- o Pitcher, D. (2002). Placement with Grandparents: The Issues for Grandparents Who Care for their Grandchildren. *Adoption & Fostering*, 26(1), 6-14. <https://doi.org/10.1177/030857590202600103>
- o Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- o Sabolić, T., Vejmelka, L. (2015). *Udomiteljstvo djece u hrvatskoj iz perspektive udomitelja i stručnjaka*. Holon. 5(1). 6-42.
- o Sheppard, P., Schaffnit, S. B., Garcia, J. R., Sear, R. (2014). Fostering relations: first sex and marital timings for children raised by kin and non-kin carers. *Evolution and Human Behavior*, 35(3), 161-168. <https://doi.org/10.1016/J.EVOLHUMBEHAV.2013.12.002>
- o Skoglund, J., Thornblad, R., Holtan, A. (2022). Who become kinship foster parents, and why? Gender, family roles and relationships. In: J. Skoglund, R. Thornblad, & A. Holtan (Eds.), *Childhood in kinship care: A longitudinal investigation* (pp. 77-95). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003231363>.
- o Steenbakkens, A., Van der Steen, S., Grietens, H. (2018). The Needs of Foster Children and How to Satisfy Them: A Systematic Review of the Literature. *Clinical child and family psychology review*, 21(1), 1-12. <https://doi.org/10.1007/s10567-017-0246>

- o Storer, H. L., Barkan, S. E., Stenhouse, L. L., Eichenlaub, C., Mallillin, A., Haggerty, K. P. (2014). In search of connection: The foster youth and caregiver relationship. *Children and youth services review*, 42, 110–117. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2014>
- o Šundalić, A., Dernaj, B. (2012). Međugeneracijska pravednost kao sastavnica globalne strategije održivog razvoja. *Ekonomski vjesnik*, XXV(2), 237–245. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/94203>. Pristupljeno 15. listopada 2025
- o Testa, M. T., Shook, K. S. (2002). The gift of kinship foster care. *Children and Youth Services Review*, 24(1–2), 79–108. [https://doi.org/10.1016/S0190-7409\(01\)00169-4](https://doi.org/10.1016/S0190-7409(01)00169-4)
- o Zakon o udomiteljstvu, NN 115/18, 18/22
- o Žanić, M., Miletić, G. (2023). Relacije povjerenja u društvu »niskog povjerenja«: primjer mladih iz Vukovarsko-srijemske županije. *Bogoslovska smotra*, 93 (1), 97–117. <https://doi.org/10.53745/bs.93.1.7>
- o Winokur, M. A., Holtan, A., Batchelder, K. E. (2018). Systematic review of kinship care effects on safety, permanency, and well-being outcomes. *Research on Social Work Practice*, 28(1), 19–32. <https://doi.org/10.1177/1049731515620843>

**PRAVO OSOBA S INVALIDITETOM NA POSLOVNU SPOSOBNOST U
DRŽAVAMA ČLANICAMA EUROPSKE UNIJE U SVJETLU KONVENCIJE
UJEDINJENIH NARODA O PRAVIMA OSOBA S INVALIDITETOM**

BORJANA MIKOVIĆ¹

*Odsjek za socijalni rad Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: U radu se analizira aktualno stanje u državama članicama Europske unije vezano za poštovanja prava na poslovnu sposobnost, budući da su, osim 193 države svijeta, sve države članice Europske unije, kao i sama Europska unija, ratificirale UN Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom. Stoga bi bilo za očekivati da su sve one princip „jednakosti pred zakonom“, odnosno odredbe člana 12., implementirale u svoja nacionalna zakonodavstva i da ih dosljedno primjenjuju u praksi. Međutim, analiza odgovarajućeg zakonodavstva jednog broja država članica EU pokazala je različite nedosljednosti u oblasti poštovanja prava na poslovnu sposobnost. Ključna od njih je da se ni u jednoj od ovih država pravo osoba s invaliditetom na poslovnu sposobnost ne primjenjuje / poštuje u potpunosti, kako se to zahtijeva u odredbama čl. 12. UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom, odnosno da se u svim državama članicama Europske unije još uvijek primjenjuje neki od oblika zamjenskog odlučivanja.

Ključne riječi: *UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom, Europska unija, jednakost pred zakonom, pravo na poslovnu sposobnost, osobe s invaliditetom, odlučivanje uz podršku, zamjensko odlučivanje.*

¹ Kontakt e-mail: borjana.mikovic@fpn.unsa.ba

Abstract: This paper examines the current state of compliance with the right to legal capacity in the Member States of the European Union. In addition to 193 countries worldwide, all European Union Member States, as well as the European Union itself, have ratified the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. It would therefore be expected that the principle of “equality before the law”, as set out in Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, has been incorporated into national legislation and applied consistently in practice.

However, an analysis of the relevant legislation in a number of European Union Member States reveals persistent inconsistencies in the protection of the right to legal capacity. The central finding is that in none of the states examined is the right of persons with disabilities to legal capacity fully respected or implemented to the extent required by Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Instead, some form of substituted decision-making continues to be applied across the European Union.

Keywords: *United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities; European Union; equality before the law; legal capacity; persons with disabilities; supported decision-making; substituted decision-making.*

Uvod

Pravo na poslovnu sposobnost je elementarno ljudsko pravo neraskidivo povezano s ljudskim dostojanstvom i osnovnim općim principom zaštite ljudskih prava – jednakosti pred zakonom, kao neophodnom pretpostavkom za korištenje ostalih ljudskih prava. Sukladno tome, UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (CRPD) u svojim odredbama, posebno u članu 12., ne normira dodatna prava za osobe s invaliditetom, nego jednostavno opisuje specifične elemente koje su države potpisnice obavezne uzeti u obzir kako bi svim osobama s invaliditetom osigurale pravo na jednakost pred zakonom, ravnopravno s drugima (Ujedinjeni narodi, Odbor za prava osoba s invaliditetom, 2014, par. 1).

Važno je razlikovati odlučivanje staratelja u ime osobe s invaliditetom (supstitucijsko odlučivanje) i odlučivanje uz podršku (potpomognuto odlučivanje). Kod supstitucijskog modela druga osoba donosi odluke umjesto osobe s invaliditetom, dok kod odlučivanja uz podršku odluka i dalje ostaje odluka same osobe s invaliditetom, uz pomoć u razumijevanju informacija, sagledavanju opcija i izražavanju volje i preferencija. Ova razlika je ključna za razumijevanje suvremenih reformi starateljstva i njihove usklađenosti sa standardima zaštite prava osoba s invaliditetom.

Nova paradigma, u čijem je središtu model invaliditeta zasnovan na ljudskim pravima, zahtijeva zamjenu ranije prevladavajućeg zamjenskog odlučivanja u odlučivanje uz podršku, kako bi sve osobe s invaliditetom, kojima je određena podrška neophodna, mogle ostvariti svoju pravnu i poslovnu sposobnost (čl. 12. st. 3. CRPD). Stoga je danas, posebno u okviru kontinentalnog europskog pravnog sistema, moguće govoriti i o određenom obliku nove paradigme u zakonodavstvu svih europskih država koje su ratificirale CRPD, a potom odredbe ovog međunarodnog ugovora implementirale u svoja nacionalna zakonodavstva, s tim da je u praksi poštovanje principa „jednako priznavanje pred zakonom“, i nakon gotovo dvije decenije od usvajanja CRPD-a, upitno. Tim prije što se u svim državama članicama Europske unije (EU) i dalje, u manjoj ili većoj mjeri, nastavlja primjena nekog od oblika zamjenskog odlučivanja.

Razlozi ovakvog stanja, budući da su zaključno s novembrom 2025. godine 193 države svijeta ratificirale CRPD, kao i da je to prvi međunarodni ugovor koji su od nastanka EU ratificirale sve njezine članice, kao i sama EU (Ujedinjeni narodi, 2025), mogu biti različiti. Ovo tim prije što navedeni broj država svijeta koje su ratificirale CRPD na svojevrsan način pokazuje nespornu svjesnost svake od njih pojedinačno da pravo na poslovnu sposobnost pripada svim ljudima, bez obzira na njihove mentalne i intelektualne sposobnosti u samostalnom donošenju odluka, odnosno mogućnosti da se same brinu o sebi, svojim pravima i interesima. Stoga je razloge za prisutni raskorak između normativnog i stvarnog, odnosno nepoštovanja prava na poslovnu sposobnost svih osoba s invaliditetom kako se to zahtijeva u odredbama čl. 12. CRPD-a, posebno u državama članicama EU koje su nominalno ukinule zamjensko odlučivanje, ali i onim koje su u svom nacionalnom zakonodavstvu i dalje zadržale mogućnost njegove primjene, između ostalog, moguće djelomično pronaći u određenim nedorečenostima samog CRPD-a. Naročito što ona u svojim odredbama ne sadrži decidno normiranje da zamjensko odlučivanje treba zamijeniti modelom invaliditeta koji je zasnovan na ljudskim pravima, odnosno odlučivanjem uz podršku (Ujedinjeni narodi, Odbor za prava osoba s invaliditetom, 2014, par. 3). Dodatna mogućnost za nepoštovanje / neprimjenjivanje odredaba čl. 12. CRPD-a u praksi većine država članica EU je činjenica da CRPD, također, decidno ne zabranjuje ni odstupanje od prava na jednako priznavanje pred zakonom.

Razlog za ovakvo stanje najvjerojatnije se nalazi u tome što drugi međunarodni ugovori o ljudskim pravima, koji su navedeni u Preambuli CRPD-a (tač. a, b, c i d), to zahtijevaju, tako da se obaveznost primjene odredaba čl. 12 CRPD-a pokriva posredstvom čl. 4. st. 4. CRPD-a, koji propisuje da odredbe CRPD-a ne odstupaju od postojećeg međunarodnog prava (Ujedinjeni narodi, Odbor za prava osoba s invaliditetom, 2014, par. 5). Uz navedeno, jedan od ključnih razloga za neprimjenjivanje prava na odlučivanje uz podršku, umjesto zamjenskog odlučivanja, je nedostatak financijskih sredstava, ali i prisutne predrasude prema osobama s invaliditetom, posebno u državama članicama EU koje su i dalje zadržale potpuno ili djelomično oduzimanje poslovne

sposobnosti, uz primjenu instituta starateljstva. S druge strane, zajednička karakteristika gotovo 50% država članica EU, iako neke od njih i dalje primjenjuju oduzimanje poslovne sposobnosti, npr. Mađarska, je da su u svoje zakonodavstvo implementirale mogućnost primjene odlučivanja uz podršku, što istovremeno pokazuje određene pomake, posebno u dijelu razumijevanja neophodnosti potrebe da se prava osoba s invaliditetom poštuju.

Ratifikacija UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom i Fakultativnog protokola uz Konvenciju u europskim državama

Svjesnost o neophodnosti zaštite temeljnih ljudskih prava osoba s invaliditetom, među kojima je pravo na poslovnu sposobnost jedno od najbitnijih, možda najbolje pokazuje podatak da je od ukupno 48 europskih država njih 47 ratificiralo CRPD, od kojih je 27 članica EU, s tim da država Vatikan, zbog specifičnog međunarodnog statusa, nije potpisnica CRPD-a, ali ni članica EU i UN-a.² Ovakvo stanje, barem na prvi pogled, moglo bi upućivati na zaključak da danas u Europi sve više prevladava shvaćanje da princip jednakosti pred zakonom vrijedi podjednako za sve ljude, bez obzira kojim društvenim skupinama pripadali, što stvarnost, odnosno kontinuirano nepoštovanje temeljnih ljudskih prava svih osoba s invaliditetom, neumoljivo poriče

Tabela 1. Europske države ne članice EU koje su ratificirale UN Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom

CRPD su ratificirale:	
1. Albanija	11. Moldavija
2. Andora	12. Monako
3. Armenija	13. Norveška
4. Azerbajdžan	14. San Marino
5. Bjelorusija	15. Sjeverna Makedonija
6. Bosna i Hercegovina	16. Srbija
7. Crna Gora	17. Švicarska
8. Gruzija	18. Turska
9. Island	19. Ukrajina
10. Lihtenštajn	20. Ujedinjeno Kraljevstvo

Izvor: Ujedinjeni narodi (2025)

² Država Vatikan osim CRPD-a nije potpisnica ni većinu drugih međunarodnih ugovora usvojenih u EU ili UN-u i kao takva često je izostavljena iz svakodnevnih političko-pravnih analiza.

Podaci prezentirani u tabeli 1, osim ukupnog broja europskih država ne članica EU koje su ratificirale CRPD, od kojih je država Lihtenštajn posljednja, krajem 2023. godine, završila ratifikaciju, pokazuju da se među navedenim državama nalaze i bivše republike SFRJ, danas suverene države: Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Sjeverna Makedonija. Njihova zajednička karakteristika, osim nastojanja i poduzimanja odgovarajućih aktivnosti za mogući prijem u EU, je da niti jedna, iako su sve ratificirale CRPD, svoje nacionalno zakonodavstvo nije uskladila s odredbama ovog međunarodnog ugovora. To znači da je u svakoj od ovih država još uvijek u primjeni tzv. tradicionalno zakonodavstvo, koje za osobe s invaliditetom normira mogućnost oduzimanja ili ograničenja poslovne sposobnosti, odnosno primjene instituta starateljstva.

S druge strane, nasuprot ovim državama koje su, osim ratificiranja CRPD-a, ratificirale i Fakultativni protokol uz CRPD (Protokol), jedan broj europskih država, od kojih su neke članice EU, odbio je ne samo ratificiranje Protokola, nego je, prilikom ratificiranja CRPD-a, izjavio i rezerve, posebno na čl. 12. ovog međunarodnog ugovora, što na poseban način pokazuje sveukupnu neujednačenost i neprincipijelnost u poštovanju prava osoba s invaliditetom na europskom nivou.

Tabela 2. Ratificiranje Fakultativnog protokola uz UN Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom u europskim državama

Fakultativni protokol nisu ratificirale države članice EU:	Fakultativni protokol nisu ratificirale države ne članice EU:
1.Bugarska	1.Albanija
2.Irska	2.Island
3.Nizozemska	3.Lihtenštajn
4.Poljska	4.Norveška
5.Rumunija	5.Švicarska

Izvor: Buchanan i Uldry (2024: 24)

Prezentirani podaci pokazuju da je od ukupno deset europskih država koje nisu ratificirale Fakultativni protokol uz CRPD – njih pet članice EU. Ovakvo stanje je uvjetovano različitim faktorima, od kojih se jedan nalazi u odredbama samog Protokola, koje normiraju da svaka država potpisnica može, u trenutku njegovog potpisivanja ili ratifikacije ili pristupanja, izjaviti da ne priznaje nadležnost Odbora za prava osoba s invaliditetom (Odbora) predviđenu u člancima 6. i 7. (čl. 8. Protokola).

Tim prije što se navedenim normiranjem, odnosno mogućnost da država potpisnica CRPD-a izjavom o nepriznavanju odredaba sadržanih u navedenim članovima, koji, između ostalog, propisuju obavezu države potpisnice koja „ozbiljno i grubo krši prava osoba s invaliditetom“ na odgovarajuću suradnju s Odborom, uskraćuje ne samo mogućnosti za ostvarivanje prava osoba s invaliditetom normiranih u Protokolu nego i nepoštovanje prava propisanih u odredbama CRPD. Među njima je i pravo osoba s invaliditetom na podnošenje predstavke u slučaju povrede njihovih prava. Ovo tim prije što je u odredbama Protokola normirano da samo država potpisnica Protokola priznaje nadležnost Odbora da prima i razmatra predstavke od i u ime pojedinaca i grupa pojedinaca koji su u njezinoj pravnoj nadležnosti, a koji tvrde da su žrtve kršenja odredbi CRPD-a te države potpisnice (čl. 1. st. 1. Protokola).

Citirano normiranje jasno pokazuje da one države potpisnice CRPD-a koje su odbile ratificirati Protokol takvim postupanjem uskraćuju mogućnost svim osobama s invaliditetom na podnošenje predstavke o kršenju njihovih ljudskih prava, bez obzira na stepen njihove ugroženosti. Stoga se čini da je za sve države navedene u tabeli 2 neratificiranje Protokola bio povoljniji način za sprečavanje mogućnosti eventualnog podnošenja predstavki osoba s invaliditetom o kršenju njihovih ljudskih prava nego izjava o nepriznavanju nadležnosti Odbora, predviđena u članovima 6. i 7. ovoga dokumenta.

Uz navedeno, odredbe sadržane u čl. 8. Protokola čine se kontradiktornima s odredbama čl. 11. st. 1. i 2., prema kojima „rezerve nespojive s ciljem i svrhom ovog Protokola nisu dozvoljene“, kao i da se „rezerve mogu povući u bilo koje vrijeme“. Ovo posebno jer sam Protokol ne propisuje decidno cilj i svrhu, iako je iz njegovih odredaba moguće zaključiti da je to prvenstveno zaštita konvencijskih prava osoba s invaliditetom, ukoliko ih država potpisnica ozbiljno i sustavno krši. Stoga je u kontekstu navedenoga teško razumjeti ne samo normiranje mogućnosti da svaka država potpisnica CRPD-a može dati izjavu o nepriznavanju nadležnosti Odbora propisanu u članovima 6. i 7. Protokola, nego i mogućnost otkazivanja potpisanog Protokola (čl. 16.), bez obaveze države potpisnice da prije toga zatraži mišljenje samih osoba s invaliditetom, odnosno njihovih organizacija, koje ne mora biti obavezujuće.

S druge strane, u odredbama CRPD-a je normirana obaveza svake države potpisnice da Odboru, u roku od dvije godine nakon stupanja na snagu CRPD-a, podnese sveobuhvatan početni izvještaj o poduzetim mjerama radi ostvarenja obaveza preuzetih ratifikacijom CRPD-a, kao i o napretku ostvarenom u tom pogledu. Nakon ovog izvještaja, države potpisnice obavezne su podnositi izvještaje najmanje svake četiri godine i dalje kada god to Odbor zatraži (čl. 35. CRPD-a). Na istom tragu, Odboru su, do danas, početni izvještaj dostavile sve države članice EU, ali i sve države koje su ratificirale CRPD, osim San Marina, koji je izvještaj trebao dostaviti najkasnije zaključno s martom 2010. godine, čime je samo jedna država članica blokirala ukupni pregled stanja o ostvarenom napretku u provedbi CRPD-a (Buchanan i Uldry, 2024, str. 26).

Rezerve na član 12. Konvencije Ujedinjenih naroda o pravima osoba s invaliditetom

Opće obaveze sadržane u odredbama člana 12. CRPD: „Jednakost pred zakonom“, zasnovane su na temeljnim principima sadržanim u članu 3. ovog međunarodnog ugovora,³ ali i u odredbama ranije usvojenih međunarodnih dokumenata, među kojima su: Opća deklaracija o ljudskim pravima i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (ICCPR), koji zajedno s CRPD-om ističu da je pravo na jednakost pred zakonom „svuda“ na snazi. To znači da prema međunarodnom pravu o ljudskim pravima ne postoje okolnosti prema kojima je dopušteno da se bilo kojoj punoljetnoj osobi uskrati pravo da pred zakonom bude priznata kao osoba, kao i okolnosti u kojima bi joj se to pravo moglo ograničiti. Navedeno je posebno potvrđeno u odredbama ICCPR, koje normiraju da odstupanje od ovog prava nije dozvoljeno čak ni u slučaju javne opasnosti (čl. 4. st. 2. ICCPR). Stoga, iako ekvivalentna zabrana odstupanja od prava na jednakost pred zakonom u CRPD-u nije izričito navedena, prezentirana odredba ICCPR pokriva ovakvu zaštitu preko čl. 4. st. 4. CRPD-a, koji propisuje da odredbe CRPD-a ne odstupaju od međunarodnog prava (paragraf 5. Općeg komentara čl. 12. CRPD-a).

Uz navedeno, CRPD u čl. 12. izričito normira i da države potpisnice ponovo potvrđuju da osobe s invaliditetom imaju pravo svuda na priznanje pravne i poslovne sposobnosti, kao i da prihvaćaju da osobe s invaliditetom u svim područjima života uživaju pravnu i poslovnu sposobnost ravnopravno s drugim osobama (čl. st. 1. i 2. CRPD-a).

Međutim, citirane odredbe čl. 12, odnosno obaveznost njihovog implemen-tiranja u nacionalna zakonodavstva, a time i obaveznost njihove primjene u praksi za sve države potpisnice, već kod ratificiranja CRPD-a u jednom broju europskih država, od kojih su četiri države članice EU, nisu prihvaćene, što se jednim dijelom može pripisati određenim nedosljednostima u pojedinim

3 Čl. 3. CRPD-a sadrži sljedeće osnovne principe: (a) Poštovanje urođenog dostojanstva, lične autonomije, uključujući slobodu izbora i nezavisnost osoba; (b) Nediskriminacija; (c) Puno i učinkovito sudjelovanje i uključivanje u društvo; (d) Poštovanje razlika i prihvaćanje osoba s invaliditetom kao dijela ljudske različitosti i čovječnosti; (e) Jednakost mogućnosti; (f) Pristupačnost; (g) Jednakost muškaraca i žena; (h) Poštovanje sposobnosti razvoja djece s invaliditetom i poštovanje prava djece s invaliditetom na očuvanje vlastitog identiteta.

odredbama CRPD-a. To se posebno odnosi na normiranje da: „rezerve nespojive s ciljem i svrhom ove Konvencije nisu dozvoljene“, kao i normiranje: „rezerve mogu biti povučene u bilo koje vrijeme“ (čl. 46. st. 1. i 2. CRPD-a), čime se prihvaćanje izjave o rezervi pojedinih europskih država čini kontradiktornim s općim principom ljudskih prava: jednakost pred zakonom, kako je to utvrđeno u čl. 12. CRPD-a. Ovo tim prije što CRPD već u svom prvom članu ističe da je njezina svrha unapređenje, zaštita i osiguranje punog i ravnopravnog uživanja svih ljudskih prava i temeljnih sloboda osoba s invaliditetom i unapređenje poštovanja njihovog urođenog dostojanstva.

Na istom tragu je i normiranje o obavezi država potpisnica da usvoje trenutačne, učinkovite i odgovarajuće mjere, između ostalog, u svrhu podizanja svijesti cijelog društva uključujući i na razini porodice, o osobama s invaliditetom, kao i o unapređenju poštovanja njihovih prava i dostojanstva (čl. 8. st. 1. tač. a) CRPD-a). Stoga se čini da je predlagač, s obzirom na citirane odredbe, posebno one o mogućnosti povlačenja rezerve u bilo koje vrijeme, bio unaprijed svjestan da će pojedine države ratificiranje CRPD-a uvjetovati izjavom rezerve, posebno na čl. 12. CRPD-a. U prilog tome govori podatak da su četiri države članice EU (Estonija, Irska, Nizozemska i Poljska) prilikom ratificiranja CRPD-a, izjavile rezerve na član 12. uz odgovarajuće obrazloženje. Ta obrazloženja se najkraće mogu svesti na stav da će odredbe čl. 12. CRPD-a biti tumačene na način da svaka od navedenih država članica u svom nacionalnom zakonodavstvu i dalje zadržava mogućnost primjene nekog oblika zamjenskog odlučivanja, što potvrđuju sljedeće, pojedinačne izjave za svaku od njih:

Estonija je u svojoj rezervi izjavila da član 12. tumači na način da se njime ne zabranjuje ograničenje poslovne sposobnosti u slučajevima kada za to postoji potreba, koja proizlazi iz sposobnosti osobe da razumije i upravlja svojim postupcima, tako da ova država članica EU kod ograničenja poslovne sposobnosti postupa u skladu s domaćim zakonodavstvom (Ujedinjeni narodi, 2025).

Irska u svojoj izjavi o rezervi priznaje da osobe s invaliditetom uživaju poslovnu sposobnost ravnopravno s drugima u svim životnim aspektima, ali i da, prema njezinom razumijevanju, CRPD dopušta mehanizme potpomognutog i zamjenskog odlučivanja, odnosno donošenja odluka u ime osobe s invaliditetom, ako je to nužno, uz uvjet da su usklađeni sa zakonom i podložni primjerenim i učinkovitim zaštitnim mjerama. U istoj izjavi ističe se i da Irska, u mjeri u kojoj se čl. 12. može tumačiti kao da zahtijeva ukidanje svih zamjenskih rješenja za donošenje odluka, zadržava pravo dopustiti takve aranžmane u odgovarajućim okolnostima i podložno odgovarajućim i učinkovitim zaštitnim mjerama.⁴

Vezano za čl. 12. i čl. 14. CRPD-a, osim priznanja poslovne sposobnosti, Irska izjavljuje i da sve osobe s invaliditetom uživaju pravo na slobodu i osobnu sigurnost, te pravo na poštovanje tjelesnog i mentalnog integriteta na jednakoj osnovi s drugima, kao i da razumije da CRPD dopušta obavezno staranje ili liječenje ovih osoba, uključujući mjere za liječenje mentalnih poremećaja, kada okolnosti ovo liječenje čine nužnim kao posljednje sredstvo, s tim da liječenje podliježe pravnim jamstvima (Ujedinjeni narodi, 2025).

Nizozemska u svojoj izjavi o rezervi na čl. 12. CRPD-a, osim priznanja da osobe s invaliditetom uživaju poslovnu sposobnost na ravnopravnoj osnovi s drugima u svim aspektima života, navodi da razumije kako CRPD dopušta potpomognute i zamjenske aranžmane donošenja odluka u odgovarajućim okolnostima i u skladu sa zakonom. U istoj izjavi se ističe i da će Nizozemska čl. 12. tumačiti kao ograničenje zamjenskih rješenja za donošenje odluka u onim slučajevima u kojima su takve mjere neophodne, kao posljednje sredstvo podložno zaštitnim mjerama (Ujedinjeni narodi, 2025).

4 Irska je 2015. godine usvojila Zakon o podršci pri donošenju odluka koji je stupio na snagu 2023. godine, a koji normira tri nivoa podrške: Potpomognuto donošenje odluka koje omogućava osobama s invaliditetom da same imenuju jednu ili više osoba (pomoćnika) za pružanje pomoći u donošenju i provedbi odluka uz poštovanje volje i preferencija same osobe, s tim da potpisuju sporazum o načinu donošenju odluka. Suodlučivanje u donošenju odluka, gdje osoba s invaliditetom imenuje osobu za donošenje zajedničkih odluka, čija je uloga i odgovornost podudarna s onima koje ima imenovana osoba kod potpomognutog odlučivanja. Oni zajednički donose sve odluke, pri čemu se suodlučitelj „prešutno mora složiti sa željama osobe koja ga je imenovala u pogledu relevantne odluke“ Treći nivo, predstavlja mogućnost da osobe s invaliditetom izgube pravo na poslovnu sposobnost, budući da isti zakon dopušta imenovanje predstavnika za donošenje odluka (jedne ili više osoba), koje će donositi određene odluke u ime osobe s invaliditetom, kao i donošenje odluka suda u ime osobe u ograničenim okolnostima (dio 3: Zakon o podršci pri donošenju odluka Irske).

Republika Poljska (Poljska) u svojoj izjavi o rezervi navodi da će čl. 12. CRPD-a tumačiti na način koji dopušta oduzimanje ili ograničenje poslovne sposobnosti u okolnostima i na način utvrđen domaćim pravom, kao mjeru iz čl. 12. st. 4., kada osoba koja ima intelektualne teškoće, duševnu bolest ili drugi duševni poremećaj nije u stanju kontrolirati svoje ponašanje. Ova država članica je, osim rezerve na čl. 12., izjavila i rezervu na čl. 23. st. 1. tač. a) i čl. 25. tač. a) CRPD-a.⁵ Rezerva na čl. 23. st. 1. tač. a) sadrži izjavu da Poljska zadržava pravo da njegove odredbe ne primjenjuje dok relevantno domaće zakonodavstvo ne bude izmijenjeno. To znači da u ovoj državi članici EU osoba s invaliditetom koja je u dobi da može sklopiti brak, ukoliko je njezina invalidnost posljedica duševnih smetnji ili intelektualnih teškoća, ne može sklopiti brak do povlačenja navedene rezerve. Izuzetak od navedenoga je mogućnost sklapanja braka na osnovu odluke suda, ako se utvrdi da duševno ili intelektualno stanje osobe ne ugrožava brak kao ni zdravlje buduće djece, i pod uvjetom da osobi poslovna sposobnost nije potpuno oduzeta. U ovom slučaju sud takvoj osobi može dozvoliti sklapanje braka. Prezentirani uvjeti proizlaze iz odredaba čl. 12. st. 1. Porodičnog i starateljskog zakonika Republike Poljske.

Na navedene izjave o rezervi u Poljskoj je posebno reagirao nevladin sektor (Mental Disability Advocacy Center, 2013: 71). On je za osnovu nedopustivosti rezerve naveo odredbe CRPD-a: „Rezerve nespojive s ciljem i svrhom ove Konvencije nisu dozvoljene“, koje su u ovom radu ranije citirane.

⁵ Čl. 23. st. 1. tač. a) CRPD normira obavezu država potpisnica da: „poduzimaju učinkovite i odgovarajuće mjere kako bi se uklonila diskriminacija osoba s invaliditetom u svim pitanjima koja se odnose na brak, porodicu, roditeljstvo i lične odnose, na ravnopravnoj osnovi s drugim osobama, kako bi se osiguralo da: (a) se priznaju prava svih osoba s invaliditetom, koje su u godinama kada mogu ući u brak, da sklope brak i zasnuju porodicu na osnovu slobodnog i punog pristanka budućih bračnih partnera; ...“. Čl. 25. tač. a) CRPD propisuje obavezu država članica na pružanje različitih oblika zdravstvene zaštite, posebno kroz pristup zdravstvenim uslugama na način da „osobama s invaliditetom pružaju isti opseg, kvaliteta i standard besplatnih ili dostupnih usluga i programa koje se pružaju ostalim građanima, uključujući i one u području spolnog i reproduktivnog zdravlja, te zdravstvene programe kojima je obuhvaćeno cijelo stanovništvo;“.

Nastavak zamjenskog odlučivanja i pokušaj njegovog ukidanja

Budući da su sve države članice EU ratificirale CRPD podaci da su četiri, od ukupno njih 27, izjavile rezervu u vezi s čl. 12., i da pet država članica nije ratificiralo Protokol upućuje na zaključak da se danas, gotovo 20 godina od usvajanja teksta CRPD-a odredbe ovog međunarodnog ugovora različito tumače i primjenjuju u državama članicama EU. Time se otvara prostor da se, u odnosu na stanje u primjeni instituta starateljstva, odnosno dosljednu primjenu odredaba čl. 12. CRPD-a u praksi, države članice EU podijele u sljedeće tri grupe: države koje i dalje primjenjuju institut potpunog starateljstva, one koje primjenjuju samo djelomično starateljstvo ili neki sličan sistem zamjenskog odlučivanja i one koje su ukinule mogućnost oduzimanja i ograničenja poslovne sposobnosti, odnosno primjenu instituta starateljstva nad punoljetnim osobama.

Tabela 3. Primjena zamjenskog odlučivanja (starateljstvo) i poštovanje prava na poslovnu sposobnost

Države članice EU:		
Potpuno starateljstvo (oduzimanje poslovne sposobnosti)	Djelomično starateljstvo (ograničenje poslovne sposobnosti)	Starateljstvo formalno ukinuto (poštovanje prava na poslovnu sposobnost)
1. Bugarska	1. Belgija	1. Austrija
2. Hrvatska	2. Finska	2. Češka
3. Cipar	3. Latvija	3. Njemačka
4. Danska	4. Litva	4. Irska
5. Estonija	5. Malta	5. Portugal
6. Francuska	6. Rumunija	6. Španija
7. Italija	7. Slovačka	
8. Grčka	8. Slovenija	
9. Mađarska	9. Švedska	
10. Luksemburg		
11. Nizozemska		
12. Poljska		

Izvor: Buchanan i Uldry (2024: 50)

Prezentirani podaci pokazuju da je najveći broj država članica EU nastavio s primjenom potpunog starateljstva, te da je samo njih šest ukinulo ili, bolje rečeno, „gotovo u potpunosti ukinulo starateljstvo“ (Buchanan i Uldry, 2024: 20). Razlozi navedenog stanja su različiti, iako je za sve države članice zajedničko da su ratificirale CRPD. Stoga prisutne neujednačenosti u poštovanju prava na poslovnu sposobnost svih osoba s invaliditetom nameću potrebu za određenom analizom zakonodavstva iz oblasti starateljstva, posebno jednog broja država članica EU koje su nastavile s primjenom starateljstva, ali i država članica koje su nominalno ukinule starateljstvo, odnosno mogućnost oduzimanja i ograničenja poslovne sposobnosti. Uz navedeno, s obzirom na koncepciju, odnosno namjenu ovoga rada, za one države članice u kojima je, sukladno odredbama nacionalnog zakonodavstva, moguća primjena samo djelomičnog starateljstva odnosno ograničenja poslovne sposobnosti, bit će pobrojane ključne karakteristike, koje su zajedničke za ovaj oblik zamjenskog odlučivanja.

Oduzimanje prava na poslovnu sposobnost i primjena potpunog starateljstva nad osobama s invaliditetom

Analiza podataka sadržanih u tabeli 3. pokazuje da od ukupno 27 država članica EU njih 12, ili nešto manje od 45%, i osim ratifikacije CRPD-a, još uvijek nastavlja praksu primjene instituta (potpunog) starateljstva nad punoljetnim osobama, kojima je prethodno sudskom odlukom poslovna sposobnost oduzeta. Jedna od tih država je, Bosni i Hercegovini susjedna, Republika Hrvatska (RH)⁶, koja je 2015. godine ukinula mogućnost potpunog oduzimanja poslovne sposobnosti, odnosno primjenu potpunog starateljstva nad osobama s invaliditetom (čl. 234. st. 1. i 2. Obiteljskog zakona RH /OZ RH/ 2015), a potom, ponovo, nakon odluke Ustavnog suda (2023), kojom je više odredaba OZ RH (2015) proglašeno neustavnim, isti institut ozakonila. Naime, sukladno odluci Ustavnog suda, Sabor RH je 15. decembra 2023. godine usvojio Zakon o izmjenama i dopunama OZ RH, koji je stupio na snagu 1. januara 2024. godine.

6 Hrvatska je CRPD potpisala 30. marta 2007. godine, a ratificirala 15. augusta 2007. godine.

U odredbama ovog zakona izričito je normirana mogućnost potpunog ili djelomičnog oduzimanja poslovne sposobnosti, a time i primjena potpunog ili djelomičnog starateljstva nad punoljetnim osobama. To znači da sud svojom odlukom, ako je to od osobite važnosti za zaštitu prava i interesa punoljetne osobe, može osobu koja nije sposobna ostvariti smisleni kontakt s drugom osobom i izraziti svoju volju potpuno lišiti poslovne sposobnosti. Isti zakon, koji u svojim odredbama preferira djelomično oduzimanje poslovne sposobnosti, normira i da će sud u izvanparničnom postupku punoljetnu osobu, koja se zbog duševnih smetnji ili drugih razloga, nije sposobna brinuti o nekom od svojih prava, potreba ili interesa, ili koja ugrožava prava i interese drugih osoba, u tom dijelu lišiti poslovne sposobnosti (čl. 234. st.1. i 2.OZ RH). Slično navedenom je i stanje u preostalih 11 država članica EU koje, također, uz potpuno starateljstvo i oduzimanje poslovne sposobnosti u svom nacionalnom zakonodavstvu normiraju i mogućnost primjene djelomičnog starateljstva, odnosno djelomičnog oduzimanja poslovne sposobnosti.

Jedna od tih država je Republika Mađarska (Mađarska),⁷ čije zakonodavstvo normira mogućnost oduzimanja ili ograničenja poslovne sposobnosti, odnosno primjenu potpunog ili djelomičnog starateljstva, pri čemu osobe kojima je poslovna sposobnost ograničena nerijetko imaju male mogućnosti samostalnog odlučivanja u različitim područjima (Buchanan i Uldry, 2024: 51). Izmjena navedenog postupanja pokušana je 2009. godine, donošenjem novog Građanskog zakonika koji je znatno izmijenio raniji Zakonik (1950), ali je njegovu primjenu, nakon izbora provedenih 2010. godine, spriječio Ustavni sud Mađarske, iz političkih razloga.⁸

Novi Građanski zakonik Mađarske (GZM), koji je stupio na snagu 15. marta 2014. godine, usvojen je 2013. godine. Njegova ključna karakteristika, iako u svojim odredbama ne sadrži pojam oduzimanja poslovne sposobnosti, je da „odražava restriktivni pristup zakona iz 1950. godine“.

⁷ Mađarska je CRPD potpisala 30. marta 2007. godine, a ratificirala 20. jula 2007. godine.

⁸ Zakonik je trebao stupiti na snagu 1. maja 2010. godine. Opširnije o razlozima sprečavanja primjene ovog Zakonika vidjeti u: (Mental Disability Advocacy Center, 2010).

U istom zakonu sadržana su četiri oblika podrške osobama s invaliditetom: oduzimanje poslovne sposobnosti, ograničenje poslovne sposobnosti, podrška u odlučivanju i anticipirane naredbe. Kod ograničenja poslovne sposobnosti sud odlučuje u kojim područjima života osoba ne može samostalno donositi odluke. Kod oduzimanja poslovne sposobnosti odgovornost u svim područjima života pripada staratelju (osim za beznačajne odluke, poput kupovine autobusne karte ili kupovine namirnica) (Hungarian Civil Liberties Union [TASZ], 2015: 8).

Za GZM je karakteristično da, za razliku od CRPD-a, koji u odredbama člana 12. koristi pojam „*legal capacity*“, koji obuhvaća pravnu i poslovnu sposobnost, jasno razlikuje pravnu sposobnost od poslovne sposobnosti. Time GZM zadržava tradicionalnu podjelu kontinentalnog pravnog sistema, prema kojoj pravna sposobnost označava sposobnost da osoba bude nosilac prava i obaveza, dok poslovna sposobnost označava sposobnost da osoba svojim djelovanjem stječe prava i preuzima obaveze.

„Punoljetna osoba koju je sud stavio pod starateljstvo, u potpunosti joj ograničavajući poslovne kompetencije, smatra se poslovno nesposobnom“ (odjeljak 2:21 st. 1. GZM). Uz navedeno, GZM normira i da će sud osobu koja zbog duševnih smetnji uopće nije u stanju obavljati svoje poslove staviti pod starateljstvo, čime se u potpunosti ograničavaju njezine kompetencije za sva životna pitanja, za koja se to smatra opravdanim u skladu s individualnim okolnostima te porodičnim i socijalnim vezama (odjeljak 2:21 st. 2. GZM).

Citirane odredbe jasno pokazuju da GZM, umjesto sintagme „oduzimanje poslovne sposobnosti“, koristi sintagmu „potpuno ograničenje poslovnih kompetencija“ osobi koja se smatra poslovno nesposobnom, a ne poslovno nekompetentnom. Riječju, u odredbama GZM, uz sva nastojanja da se to prikrije, prisutni su marginalizacija i nepoštovanje prava na poslovnu sposobnost različitih skupina osoba s invaliditetom koje su pod starateljstvom, čime se istovremeno krše i njihova osnovna ljudska prava i sloboda, odnosno prava utvrđena CRPD-om, posebno prava sadržana u odredbama člana 12.

Republika Poljska (Poljska)⁹ je još jedna država članica EU u čijem nacionalnom zakonodavstvu postoji mogućnost oduzimanja poslovne sposobnosti. Ona je reformu u oblasti starateljstva započela još 2007. godine, nakon donošenja više presuda Ustavnog suda u kojima je zahtijevano da se, umjesto oduzimanja poslovne sposobnosti, uvede model podrške i brige prilagođene svakoj osobi pojedinačno (European Union Agency for Fundamental Rights [FRA], 2013: 28). Međutim, iako je prijedlog novog zakona, koji sve do danas nije usvojen, utvrđen još 2014. godine, u Poljskoj se i dalje primjenjuju odredbe Građanskog zakonika Poljske (1964) (GZP), koji normira mogućnost oduzimanja i ograničenja poslovne sposobnosti, odnosno primjenu starateljstva (čl. 13. st. 2. i čl. 16. st. 2. GZP).

Specifičnost ovoga zakona je normiranje da se ograničena poslovna sposobnost stječe s 13 godina života (čl. 15. GZP), kao i normiranje da se osobi koja je napunila trinaest godina poslovna sposobnost može oduzeti u potpunosti (čl. 13. GZP). Međutim, ako maloljetna osoba sklopi brak ona time stječe poslovnu sposobnost, koja joj se ne oduzima i u slučaju prestanka braka (čl. 10. st. 2. GZP).

Još jedna specifičnost poljskog zakonodavstva iz oblasti starateljstva, identična aktualnom zakonodavstvu iz iste oblasti u BiH, je da su, osim GZP, odredbe vezane za institut starateljstva rasute u više različitih zakona i podzakonskih akata, posebno u Porodičnom i starateljskom zakoniku, također, iz 1964. godine. Navedeni zakonik, između ostalog, normira da se staratelj o ličnosti i o imovini osobe kojoj je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost brine „pod nadzorom starateljskog suda“ (čl. 155. Porodičnog i starateljskog zakonika Poljske).

Nadzor starateljskog suda nad vršenjem starateljstva je izričito uređen: sud se kontinuirano upoznaje s radom staratelja i može mu davati uputstva i naloge, te tražiti objašnjenja i dostavljanje relevantne dokumentacije.

9 Poljska je CRPD potpisala 30. marta 2007. godine, a ratificirala 25. septembra 2012. godine.

Staratelj je dužan da u rokovima koje odredi sud, a najmanje jednom godišnje, podnosi izvještaje o osobi pod starateljstvom i račune o upravljanju njezinom imovinom, pri čemu sud te izvještaje i račune provjerava, može naložiti ispravke / dopune i odlučuje o njihovom odobravanju (čl. 165.-167. Građanskog zakonika Republike Poljske).

Preostalih devet država članica EU, u kojima, osim potpunog, postoji zakonska mogućnost djelomičnog oduzimanja poslovne sposobnosti, odnosno primjene starateljstva nad punoljetnim osobama u svom nacionalnom zakonodavstvu, sadrže odredbe slične zakonodavstvu naprijed analiziranih država članica EU, s tim da su, osim Poljske, još dvije članice EU (Estonija i Nizozemska), kako je to ranije navedeno, prilikom ratifikacije CRPD-a izjavile rezervu u vezi s čl. 12.

Ključne karakteristike djelomičnog starateljstva

Ključna karakteristika nacionalnog zakonodavstva ukupno devet država članica EU je da ono u svojim odredbama normira isključivo mogućnost primjene djelomičnog starateljstva, odnosno ograničenja poslovne sposobnosti (v. tabelu 3). Time se ovaj oblik starateljske zaštite, odnosno zamjenskog odlučivanja, gotovo u pravilu ograničava na određene oblasti, što u većini slučajeva utvrđuje sud u svojoj odluci o ograničenju, odnosno djelomičnom oduzimanju poslovne sposobnosti. Uz navedenu, još jedna karakteristika nacionalnog zakonodavstva ovih država članica EU je da ono sadrži odredbe vezane za prava osoba s invaliditetom na odgovarajuću podršku u donošenju odluka. Tu podršku mogu pružiti različite formalne i neformalne mreže nezavisnih zastupnika, kao i zastupnici koje, po osnovu anticipiranog odlučivanja za slučaj buduće nesposobnosti, imenuje sama poslovno sposobna punoljetna osoba, osobe od povjerenja, srodnici i drugi pojedinci ili profesionalci obučeni za njezino pružanje. Vrste podrške, između ostalog, mogu biti informativnog karaktera, odnosno omogućavanje pristupa informacijama, podrška u komunikaciji, osobnom planiranju, samostalnom životu i administrativna podrška (Buchanan i Uldry, 2024: 11).

Ukidanje mogućnosti oduzimanja poslovne sposobnosti i primjene instituta starateljstva

Podaci prezentirani u tabeli 3 pokazuju da je od ukupno 27 država članica EU samo njih šest ukinulo mogućnost oduzimanja poslovne sposobnosti, odnosno primjenu instituta starateljstva, što podrazumijeva da se u teoriji osobama s invaliditetom poslovna sposobnost ne može oduzeti, ali da sudovi u praksi mogu napraviti iznimke u slučaju procjene da osoba u pojedinom području ili u ograničenom vremenskom razdoblju, npr. kod rasipništva, odnosno nekontroliranog trošenja novca, potpisivanja ugovora i sl., ne može donositi odgovarajuće odluke (Buchanan i Uldry, 2024: 20). Ovakvo postupanje, odnosno zakonom utvrđena mogućnost, osim nepoštovanja odredaba čl. 12. CRPD-a, pokazuje svu kompleksnost konvencijskog zahtjeva da se zamjensko odlučivanje zamijeni odlučivanjem uz podršku. S tim u vezi, odgovarajuća, kraća analiza zakonodavstva tri od ukupno šest država članica EU koje su „skoro“ u potpunosti ukinule mogućnost oduzimanja poslovne sposobnosti, pokazala je sljedeće:

Republika Češka (Češka),¹⁰ čiji je Građanski zakonik donesen 2012. godine (GZČ),¹¹ jedna je od šest država članica EU koja je nominalno ukinula mogućnost oduzimanja poslovne sposobnosti, ali i dalje zadržala mogućnost ograničenja poslovne sposobnosti, koje se primjenjuje kao posljednja mjera. Ista država uvela je i institut podrške u odlučivanju, koji se, sukladno zakonskim odredbama, može ostvariti putem anticipiranih naredbi, podrške u odlučivanju i zastupanju od člana domaćinstva.

Anticipirane naredbe (*Declaration in Anticipation of Incapacity*), odnosno mogućnost davanja izjave poslovno sposobne osobe za slučaj buduće nesposobnosti, normirane su u čl. 38.–44. GZČ. U tim izjavama, čija se jamstva i procedure za anticipirane naredbe sastavljaju pred državnim organom ili pred dva svjedoka, davatelj izjave, između ostalog, može imenovati određenu osobu za svog pravnog zastupnika ili staratelja (čl. 39. st. 1. GZČ).

¹⁰ Češka je CRPD potpisala 30. marta 2007. godine, a ratificirala 28. septembra 2009. godine.

¹¹ Zakon je stupio na snagu 1. januara 2014. godine.

Podrška u odlučivanju (*Assistance in Decision-making*), normirana u odredbama čl. 45.–48. GZČ, institut je čije su osnovne karakteristike: određena osoba, odnosno pružatelj podrške, obavezuje se na potpisivanje ugovora da osobi kojoj je to neophodno pruži odgovarajuću podršku u odlučivanju; ugovor mora biti ovjeren pred sudom; uloga pružatelja podrške je da punoljetnoj osobi pomaže u odlučivanju razmjenom informacija, komunikacijom i davanjem savjeta (Mental Disability Advocacy Center, 2013: 49).

Zastupanje od člana domaćinstva (*Representation by a Household Member*), normirano u odredbama čl. 49–54. GZČ, primjenjuje se kada je osoba, koja na neki drugi način nije imenovala zastupnika, zbog duševnih smetnji spriječena samostalno obavljati pravne poslove. U takvim okolnostima punoljetnoj osobi se za zastupnika može imenovati njezin najbliži srodnik, i to redoslijedom koji je utvrđen zakonom: njezin potomak, brat ili sestra, bračni ili vanbračni partner ili osoba s kojom živi u zajedničkom domaćinstvu najmanje tri godine. Primjena ovoga oblika zastupanja uspostavlja se tako da zastupnik punoljetnu osobu kojoj je podrška potrebna informira o tome da će je zastupati.

Međutim, ako osoba to odbije, njezino zastupanje odobrava sud (čl. 49. st. 1. i 2. GZČ). U navedenom slučaju punoljetna osoba ima poslovnu sposobnost, a zastupanje i pomoć najbližih srodnika se odnose na svakodnevne poslove, uključujući, ako je to potrebno, i upravljanje financijama. Srodnik ne može dati suglasnost za medicinske intervencije, posebno one koje imaju trajni utjecaj na mentalni i fizički integritet osobe (čl. 52. st. 1. GZČ). Ovaj institut češko zakonodavstvo preuzelo je iz Građanskog zakonika Republike Austrije.

U odredbama koje se odnose na poslovnu sposobnost u GZČ (čl. 55–65), osim ukidanja mogućnosti oduzimanja poslovne sposobnosti, uvedene su i određene izmjene vezane za institut ograničenja poslovne sposobnosti (*Limitation of Legal Capacity*).

Jedna od njih je da se poslovna sposobnost može ograničiti samo ako je to u najboljim interesima osobe¹², nakon što osoba lično pristupi sudu, i u skladu s punim priznanjem njezinih prava i činjenice da je svaka osoba jedinstvena. Sukladno tome, opseg i stepen nesposobnosti pojedinca da se brine o svojim pravima i interesima mora se pažljivo uzeti u obzir. Uz navedeno, GZM propisuje da će se poslovna sposobnost ograničiti samo u slučajevima, ako su prava i interesi punoljetne osobe ozbiljno ugroženi, a druge blaže mjere nisu dovoljne za njezinu zaštitu (čl. 55. st. 1. i 2. GZČ). Takva osoba može se staviti pod starateljstvo (*Guardianship of an Individual*) (čl. 465–471. GZČ), s tim da joj sud poštujući njezine želje, imenuje staratelja, koji je ne može zastupati u ličnim stvarima, npr. sklapanje ili razvod braka, ostvarivanje roditeljskog staranja i sl. (čl. 458. GZČ).

U istom kontekstu, iako prezentirana analiza upućuje na zaključak da u Češkoj postoje vidni pomaci u priznavanju prava na poslovnu sposobnost, Savjetodavno tijelo ombudsmana u svom Izvještaju (2023), ističe da sudovi još uvijek preferiraju ograničenje poslovne sposobnosti u odnosu na potpomognuto odlučivanje. Navedena konstatacija je potkrijepljena podatkom da se u Češkoj godišnje odluke o odlučivanju uz podršku donose samo za 50 osoba s invaliditetom, naspram 10 hiljada onih kojima se u istom vremenskom periodu poslovna sposobnost ograničava (Public Defender of Rights, 2023).

Republika Austrija (Austrija)¹³ je sve do usvajanja novog Zakona o zaštiti odraslih (2017)¹⁴ u odnosu na ukupan broj stanovnika (oko 8,9 miliona), imala izrazito veliki broj punoljetnih osoba pod starateljstvom, koji je npr. 2012. godine bio blizu 60 hiljada, posebno zbog rastućeg broja starijih osoba s duševnim smetnjama i prebrzog donošenja odluka o oduzimanju ili ograničenju poslovne sposobnosti (Uhlich, 2012: 97).

¹² Budući da je u GZČ princip najbolji interesi osobe ključna pretpostavka za ograničenje poslovne sposobnosti, napominjemo da se njegova primjena dovodi u pitanje s obzirom na mogućnost njegovog korištenja kao opravdanja za donošenje odluka u ime osobe, bez njezinog učešća ili pristanka. To znači da princip najbolji interesi, koji nije mjera zaštite sukladno odredbama čl. 12., treba zamijeniti paradigmom volje i preferencija, odnosno potrebne podrška za donošenje odluka, a ne da umjesto same osobe odluke donosi drugi, na temelju onoga što smatra da je u njezinim najboljim interesima (v. par. 18bis Općeg komentara).

¹³ Austrija je potpisala CRPD 30. marta 2007. godine, a ratificirala 26. septembra 2008. godine.

¹⁴ Austrijski Zakon o zaštiti odraslih usvojen je 2017. godine, ali je stupio na snagu 1. jula 2018. godine.

Ovakvo stanje bilo je od presudnog utjecaja na odluku o potrebi donošenja izmjena odgovarajućih odredaba o starateljstvu sadržanih u Općem građanskom zakoniku: Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (ABGB),¹⁵ koje su znatno izmijenjene usvajanjem amandmana iz 2007. godine. Njihova ključna karakteristika je mogućnost primjene djelomičnog ili potpunog ograničenja u poduzimanju poslova, odnosno mogućnost stavljanja punoljetne osobe pod potpuno ili djelomično starateljstvo, na način da se primjenom zakonskih odredaba u što je moguće većoj mjeri sačuva njezina samostalnost. U prilog tome, uz normiranje da se staratelj može brinuti samo o dijelu poslova, a iznimno, ako je zaista neophodno o sveukupnim poslovima i pravima punoljetne osobe, govore i odredbe da štitićenik u slučajevima kada je staratelj imenovan za određenu vrstu poslova, može sam, suprotno volji staratelja, odlučiti o tim poslovima, ako time ne ugrožava vlastite interese (čl. 268. st. 4. ABGB). Iste izmjene sadrže i odredbe prema kojima je imenovanje staratelja nedopustivo ukoliko prava i interesi punoljetne osobe mogu biti zaštićeni na neki drugi način, kao i odredbe da se postupak za imenovanje staratelja neće pokretati kada je poslovno sposobna osoba sačinila anticipiranu naredbu (*Vorsorgevollmacht*) (čl. 268. st. 2. ABGB) za slučaj buduće nesposobnosti, u kojoj sama imenuje staratelja (čl. 284f–284h ABGB).

U navedenim izmjenama je normirana i mogućnost zastupanja člana porodice (*Vertretungsbefugnis nächster Angehöriger*) (čl. 284b–čl. 284e ABGB), koji se pružanjem podrške u odlučivanju može brinuti o svakodnevnim poslovima osobe s duševnim smetnjama, kao i o njezinom zdravlju (čl. 284b st. 2. i 3. ABGB). Sljedeća bitna novina bila je propisivanje obaveze suda da najmanje svakih pet godina provjerava moguće izmjene ukupnog stanja štitićenika, koje može zahtijevati proširenje ili suženje ovlaštenja staratelja, odnosno mogućnost prestanka starateljstva (čl. 278. st. 3. ABGB).

Novi Zakon o zaštiti odraslih, koji je stupio na snagu u julu 2018. godine, Austrijsko nacionalno vijeće usvojilo je 2017. godine. Prema ovom zakonu postoji razlika između poslovne sposobnosti i sposobnosti djelovanja, s tim da

¹⁵ Odredbe o starateljstvu u izmijenjenom, dopunjenom ABGB, nalaze se u čl. 268–284a.

je mogućnost oduzimanja poslovne sposobnosti iznimna, dok se ograničenje primjenjuje u određenom vremenskom periodu. Isti zakon, u svojim odredbama posebno normira sljedeća četiri oblika zaštite osoba s invaliditetom: *Trajne punomoći*, punoljetna osoba može samostalno i slobodno ovlastiti drugu osobu da u njezino ime donosi odluke; *Izabrano zastupanje*, punoljetne poslovno sposobne osobe same biraju svog zastupnika za slučaj buduće nesposobnosti; *Zakonsko zastupanje*, punoljetne osobe zastupa neko od srodnika, u zavisnosti od njihovog srodničkog statusa; *Sudski imenovano zastupanje*, primjenjuje se kao posljednja mogućnost, ako su sve alternative neprimjenjive, a traje najduže tri godine (Ganner, 2018: 177).

Provođenje pobrojanih oblika zaštite osoba s invaliditetom u praksi često predstavlja problem, budući da se u svim austrijskim regijama (Lander), koje su za to odgovorne, ne primjenjuju podjednako, većinom zbog nedostatka podržavajućih ponuda i usluga koje su neophodne za njihovo realiziranje. Time su sudovi, zbog nedostatka odgovarajuće alternative, često primorani punoljetnoj osobi imenovati zastupnika za pojedina područja, čak i onda kada je osoba uz odgovarajuću podršku sposobna donositi vlastite odluke (Buchanan i Uldry, 2024: 60). To znači da se u Austriji i dalje u praksi primjenjuje neki od oblika zamjenskog odlučivanja, što je u suprotnosti s odredbama čl. 12. CRPD-a.

Savezna Republika Njemačka (Njemačka)¹⁶ je država članica EU, koja je u svoje zakonodavstvo iz oblasti starateljstva, odnosno Građanski zakonik – *Bürgerliches Gesetzbuch* (BGB)¹⁷ unijela najveći broj izmjena još početkom 1990-ih godina. Time je uveden novi sistem imenovanja pomoćnika (*Gesetzliche Betreuung*), bez primjene instituta oduzimanja i ograničenja poslovne sposobnosti, i to na način da sud punoljetnoj osobi, umjesto staratelja koji može upravljati svim aspektima njezinog života, samo za određena područja imenuje pravnog pomoćnika (Lipp, 2016: str. 3 i 4).

¹⁶ Njemačka je potpisala CRPD 30. marta 2007. godine, a ratificirala 24. februara 2009. godine.

¹⁷ Njemački građanski zakonik (*Bürgerliches Gesetzbuch* – BGB) donesen je 1896. godine i primjenjuje se od 1. januara 1900. godine.

S tim u vezi, BGB normira tri oblika zaštite / pomoći punoljetnim osobama koje se ne mogu same brinuti o svojim pravima i interesima. Prva dva oblika, *Vormundschaft* (starateljstvo) i *Pflegschaft* (starateljstvo za posebne slučajeve), prvenstveno se odnose na zaštitu djeteta bez roditeljskog staranja, odnosno zaštitu maloljetnika, a samo djelomično na zaštitu punoljetnih osoba, i to u dijelu očuvanja njihove imovine. Treći oblik zaštite, koji se primjenjuje isključivo za punoljetne osobe s invaliditetom, jeste imenovanje pomoćnika (*Gesetzliche Betreuung*), odnosno uvođenje sistema podrške u odlučivanju.¹⁸ Ključna odrednica ovog oblika pružanja odgovarajuće pomoći bez oduzimanja poslovne sposobnosti i primjene starateljstva, s tim da sud iznimno može ovlastiti pomoćnika za obavljanje svih poslova i zadataka u ime punoljetne osobe (Milas Klarić, 2012: 81). Potreba za sudskim imenovanjem pomoćnika punoljetnoj osobi uvjetovana je njezinim zdravstvenim stanjem na način da se ne utvrđuje poslovna nesposobnost osobe, nego njezine stvarne mogućnosti za obavljanje poslova. S tim u vezi, sud punoljetnoj osobi može imenovati više pomoćnika, ali je obavezan svakog od njih rasporediti za određenu vrstu poslova (čl. 1899. st. 1. BGB).

Zahtjev za imenovanje punomoćnika, ako se podnosi isključivo zbog fizičkih smetnji, može podnijeti samo punoljetna osoba kojoj je pomoć potrebna, izuzetak su slučajevi kada sama osoba nije u stanju izraziti svoju volju. Za pomoćnika punoljetnoj osobi, osim srodnika, mogu biti imenovani članovi starateljskog udruženja i uposlenici državnih institucija (čl. 1897. st. 1. i 2. BGB), s izuzetkom da to ne može biti uposlenik institucije u kojoj je punoljetna osoba smještena (čl. 1897. st. 3. BGB), dok se pomoćnik profesionalac može imenovati samo u slučaju kada nema druge osobe koja bi dužnost obavljala dobrovoljno, „počasno bez naknade“.

U dijelu koji se odnosi na obaveze i ovlaštenja pomoćnika BGB, osim normiranja da se poslovi pomoćnika mogu odnositi na sve vrste poslova kojima se u cijelosti štite interesi punoljetne osobe, ističe da punomoćnik treba voditi računa o dobrobiti osobe, izričito navodeći da to podrazumijeva da sama

¹⁸ Sistem imenovanje pomoćnika (*Gesetzliche Betreuung*) reguliran je paragrafima 1896. – 1908. BGB, uveden je 1990. godine, a primjenjuje se od 1. januara 1992. godine.

osoba uređuje svoj život, u skladu s vlastitim željama i vrijednosnim stavovima, odnosno pogledima na život (čl. 1901. st. 2. BGB). Stoga je pomoćnik obavezan poštivati želje punoljetne osobe, ako nisu u suprotnosti s njezinom dobrobiti i ako osoba to može zahtijevati. Također, ako postoji prijeteca opasnost za punoljetnu osobu ili njezinu imovinu, a ne postoji drugi način zaštite, BGB propisuje mogućnost da, sud npr. kod sklapanja određenih financijskih poslova, odredi da punoljetnoj osobi treba pristanak njezinog pomoćnika. Time se ovoj osobi ograničava poslovna sposobnost u odnosu na financijske poslove, koji su navedeni u odluci suda o imenovanju pomoćnika. Kod izrazito važnih pitanja, posebno onih koja se tiču ličnih stvari punoljetne osobe, kada postoji mogućnost povrede ljudskih prava, BGB normira postupke za koje je osim pristanka pomoćnika potrebna i suglasnost suda. To se prvenstveno odnosi na poduzimanje radnji koje su vezane za: zdravlje punoljetne osobe (pregledi, liječenje i operativni zahvati), sterilizaciju, smještaj u psihijatrijske i druge ustanove, iznajmljivanje stana i mogućnost njegovog otkaza, trošenje i raspolaganje imovinom punoljetne osobe (čl. 1904.–1908. BGB). Uz navedeno, isti zakon normira i mogućnost primjene instituta anticipiranih naredbi i to: anticipirane naredbe koje se odnose na zdravlje (*Patientenverfügung*) (čl. 1901a i 1901b. BGB) i anticipirane naredbe u kojima poslovno sposobna osoba određuje osobu od povjerenja koja će u slučaju buduće nesposobnosti biti imenovana njezinim starateljem (*Vorsorgevollmacht*) (čl. 1901c. BGB).

Posljednje izmjene BGB (odjeljak 1814), s ciljem reformiranja zakonodavstva iz oblasti starateljstva sukladno odredbama člana 12. CRPD-a, koje su stupile na snagu 1. januara 2023. godine (Europska komisija, DOTCOM search), osim ukidanja oduzimanja poslovne sposobnosti, usmjerene su posebno na samoodređenje i autonomiju osoba kojima je odgovarajuća podrška u ostvarenju poslovne sposobnosti neophodna. Međutim, sudovi i dalje punoljetnoj osobi koja ne može upravljati svojim poslovima mogu imenovati zakonskog staratelja i odrediti područja njegove odgovornosti. Izuzetak je kada je punoljetna osoba pod starateljstvom „slobodnom voljom“. Slično ovome je i normiranje da sud osobi s invaliditetom kojoj je dostupna „druga pomoć“, ne može imenovati staratelja.

Međutim, ova zakonska mogućnost, s na to da pojam „druga pomoć“ koji je pravno nejasan, zahtijeva tumačenje na temelju primjera obzirom dobre prakse, u donošenju odluka uz podršku se ne primjenjuje, budući da dobre prakse nisu identificirane.

Stoga je navedeno stanje jedna od slabosti reformiranog zakona, ali i jedan od razloga da je Odbor za prava osoba s invaliditetom nakon razmatranja Kombiniranog drugog i trećeg periodičnog izvještaja Njemačke, u svojim zaključnim zapažanjima naveo da reformirani zakon o starateljstvu još uvijek dopušta neke oblike zamjenskog odlučivanja, te kao takav nije u skladu s odredbama čl. 12. CRPD-a (Ujedinjeni narodi, Odbor za prava osoba s invaliditetom, 2023: tač. 25 (a), str. 7).

Preostale tri države članice EU (Irska, Portugal i Španija), od ukupno njih šest (v. tabelu 3), koje su u svom nacionalnom zakonodavstvu, slično prezentiranom stanju u Austriji, Češkoj i Njemačkoj, nominalno ukinule mogućnost oduzimanja poslovne sposobnosti, također primjenjuju neki od oblika zamjenskog odlučivanja, čime se u praksi pravo osoba s invaliditetom na poslovnu sposobnost ne primjenjuje na način kako je to propisano u odredbama čl. 12. CRPD-a. Stoga se u nekim istraživanjima, posebno onim koje provodi Europski forum osoba s invaliditetom (European Disability Forum) za svaku od ovih država članica EU ističe da su „gotovo u potpunosti“ ukinule mogućnost primjene instituta starateljstva nad osobama s invaliditetom. To znači da je svih šest država u pojedinim slučajevima, odnosno za neke osobe s invaliditetom, zadržalo određene iznimke, na način da poslovna sposobnost osobama s invaliditetom u teoriji ne može biti oduzeta, ali u praksi sud, ukoliko ocijeni da osoba u određenim područjima i/ili u ograničenom vremenskom periodu nije u stanju donijeti određene odluke, takvoj osobi može odrediti primjenu nekog oblika zamjenskog odlučivanja (Buchanan i Uldry, 2024: 20). Primjer za navedeno postupanje je Irska, država članica EU, koja je prilikom ratificiranja CRPD-a izjavila rezervu na čl. 12. (v. ranije u ovom tekstu), ali isto tako priznala i pravo osoba s invaliditetom na uživanje poslovne sposobnosti ravnopravno s drugima.¹⁹

¹⁹ Vidjeti fusnotu broj 3 u ovom radu.

Zaključak

Usvajanje CRPD-a jedna je od najvećih prekretnica u cjelokupnoj historiji zaštite ljudskih prava osoba s invaliditetom, budući da je to prvi obavezujući međunarodni ugovor iz oblasti invalidnosti za sve države svijeta koje su izvršile njegovo ratificiranje. Ovo posebno jer se u odredbama CRPD-a decidno normira da je poslovna sposobnost univerzalno svojstvo svih ljudi, neraskidivo vezano za urođeno ljudsko dostojanstvo, što znači da je nepoštovanje prava na poslovnu sposobnost istovremeno i ne poštovanje jednakosti pred zakonom, kao temeljnog principa ljudskih prava, koji je neophodan za ostvarivanje svih drugih prava. S tim u vezi je i navođenje ovog principa u odredbama CRPD-a, koji je pretočen u decidno normiranje: „države potpisnice prihvataju da osobe s invaliditetom u svim područjima života uživaju pravnu i poslovnu sposobnost ravnopravno s drugim osobama“ (st. 2).

Stoga je bilo za očekivati da su navedene odredbe, ratificiranjem CRPD-a od ukupno 193 države svijeta, među kojima su i sve države članice EU, kao i sama EU, do danas implementirane u nacionalna zakonodavstva ovih država. To znači da se njihovom primjenom u praksi za osobe s invaliditetom ukida mogućnost oduzimanja poslovne sposobnosti, odnosno primjena zamjenskog odlučivanja koje će zamijeniti odlučivanje uz podršku u ostvarivanju poslovne sposobnosti, za one osobe s invaliditetom kojima je to neophodno.

Međutim, uporednopravna analiza odgovarajućeg zakonodavstva iz oblasti starateljstva država članica EU, posebno sa sadržajem čl. 12. CRPD-a, provedena za potrebe ovoga rada, rezultirala je neočekivanim pokazateljima. Ključni od njih je da se i danas gotovo 20 godina od usvajanja teksta CRPD-a u ovim državama i dalje primjenjuje zamjensko odlučivanje: od potpunog i djelomičnog oduzimanja poslovne sposobnosti do njezinog ograničenja kroz odgovarajuće sudske odluke za određeno područje, ili/i u ograničenom vremenskom periodu.

U istom kontekstu, prisutnu neujednačenost, ili bolje rečeno kompleksnost (ne)poštovanja prava na poslovnu sposobnost svih osoba s invaliditetom u državama članicama EU, posebno pokazuje podatak da su četiri države članice već tokom ratificiranja CRPD-a izjavile rezervu na član 12., a ostalih 23, osim nominalnog prihvatanja ratifikacijom CRPD-a njegovih odredaba, zadržalo neki oblik zamjenskog odlučivanja. Među njima je i pet država članica koje su „skoro u potpunosti“ ukinule mogućnost oduzimanja poslovne sposobnosti, uz primjenu potpomognutog odlučivanja. Stoga navedeno stanje upućuje na zaključak da ratifikacija CRPD-a, čak i bez izjave rezerve na član 12., ni u jednom slučaju ne garantira decidnu implementaciju odredaba ovog međunarodnog ugovora u nacionalno zakonodavstvo država članica, a time ni dosljednu primjenu člana 12. CRPD-a u praksi.

S druge strane, već sama činjenica da je većina država članica EU u svoje nacionalno zakonodavstvo, posebno kroz nominalno prihvatanje prava na poslovnu sposobnost, implementirala određene odredbe člana 12., istina na način kako ih same tumače i razumiju, govori o njihovoj svjesnosti da sve osobe s invaliditetom imaju poslovnu sposobnost ravnopravno s drugima, odnosno da posjeduju pravnu sposobnost i sposobnost pravnog djelovanja koja im pripada kao ljudskim bićima. Stoga je za očekivati da će se utvrđeno stanje postepeno mijenjati, ali uz prijeteću mogućnost da će i dalje određeni broj osoba s invaliditetom biti pod starateljstvom, odnosno nekim oblikom zamjenskog odlučivanja, prvenstveno zbog nedostatka materijalnih sredstava koja su neophodna za ostvarivanje prava na podršku u ostvarivanju poslovne sposobnosti, kako to propisuje CRPD.

Literatura:

- o Austrija, Republika. (1811). *Opći građanski zakonik* (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch – ABGB). Službeno glasilo: *Justizgesetzsammlung* (JGS) Nr. 946/1811. Dostupno na: <https://www.ris.bka.gv.at/NormDokument.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622&Paragraf=0>. Pristupljeno 15. augusta 2025.
- o Austrija, Republika. (2017). *Zakon o zaštiti odraslih* (2. Erwachsenenschutz-Gesetz / Second Adult Protection Act). *Bundesgesetzblatt* (BGBl.) I, br. 59/2017. Dostupno na: <https://www.bmj.gv.at/themen/Zivilrecht/Erwachsenenschutz/Gesetzestexte.html>. Pristupljeno 15. augusta 2025
- o Buchanan, J., i Uldry, M. (2024). *Pravna sposobnost: Osobni izbor i kontrola* [Legal Capacity: Personal Choice and Control]. U: Izveštaj o ljudskim pravima broj 8 [European Human Rights Report Issue 8]. European Disability Forum. Dostupno na: <https://www.edf-feph.org/publications/human-rights-report-2024-legal-capacity/>. Pristupljeno 6. oktobra 2025.
- o Češka Republika. (2012). *Građanski zakonik* (Act No. 89/2012 Coll., Civil Code). Dostupno na: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2012/en/122919>. Pristupljeno 15. septembra 2025.
- o Europska komisija. (online alat). DOTCOM search (European Disability Expertise – EDE) – država: Njemačka; polje B2: „Recognition of legal capacity”. Dostupno na: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/disability/european-disability-expertise-edo/dotcom-search_en. Pristupljeno 12. oktobra 2025.
- o European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). (2013, July). *Legal Capacity of Persons with Intellectual Disabilities and Persons with Mental Health Problems*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Dostupno na: <http://fra.europa.eu/en/publication/2013/legal-capacity-persons-intellectual-disabilities-and-persons-mental-health>. Pristupljeno 10. septembra 2025.

- o Ganner, M. (2018). *The New Austrian Adult Protection Law of 2018*. JULGAR, br. 41, str. 175–198. Dostupno na: <https://julgar.pt/the-new-austrian-adult-protection-law-of-2018/>. Pristupljeno 10. septembra 2025.
- o Hrvatska, Republika. (2015). *Obiteljski zakon*. „Narodne novine“, br. 103/15.
- o Hrvatska, Republika. (2023). *Zakon o izmjenama i dopunama Obitelj-skog zakona*. „Narodne novine“, br. 156/23.
- o Hungarian Civil Liberties Union (TASZ). (2015). *Sentenced to Legal Death: People with Disabilities Can Be Stripped of Their Right to Decide in Hungary*. Budapest: Hungarian Civil Liberties Union (TASZ).
- o Irska, Republika. (2015). *Zakon o podržanom donošenju odluka (poslovna sposobnost) [Assisted Decision-Making (Capacity) Act 2015]*. Dostupno na: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/2015/act/64/enacted/en/html>. Pristupljeno 11. septembra 2025.
- o Lipp, V. (2016). *Legal Protection of Adults in Germany – An Overview*. U: WCAG2016 – World Congress on Adult Guardianship (konferencijski prilog). Dostupno na: http://www.wcag2016.de/fileadmin/Mediendatenbank/Themen/Einzelbeitraege/Lipp/Lipp_Legal_Protection_Adults.pdf. Pristupljeno 12. septembra 2025.
- o Mađarska, Republika. (2013). *Građanski zakonik* (Act V of 2013 on the Civil Code). „Magyar Közlöny“, br. 31. Dostupno na: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/hun209514.pdf>. Pristupljeno 15. septembra 2025.
- o Mental Disability Advocacy Center. (2010). *Constitutional Court Undermines Legal Status of Hungarians with Disabilities*. Dostupno na: <https://www.mdac.org/en/constitutional-court-undermines-legal-status-hungarians-with-disabilities>. Pristupljeno 1. oktobra 2025.

- o Mental Disability Advocacy Center. (2013). *Legal Capacity in Europe: A Call to Action to Governments and to the EU* [Pravna sposobnost u Europi: Poziv na djelovanje vladama i EU]. Dostupno na: https://mdac.org/sites/mdac.info/files/legal_capacity_in_europe.pdf. Pristupljeno 9. septembra 2025.
- o Milas Klarić, I. (2012). Lišenje poslovne sposobnosti i skrbništvo – od zakonodavstva i prakse danas, do potrebe za promjenama *de lege ferenda* u svjetlu Konvencije o pravima osoba s invaliditetom. U: *Zbornik radova: Poslovna sposobnost i skrbništvo – raskorak između Konvencije o pravima osoba s invaliditetom i prakse*. Zagreb: Pravobraniteljica za osobe s invaliditetom, str. 76–82.
- o Njemačka, Savezna Republika. (1896). *Građanski zakonik (Bürgerliches Gesetzbuch – BGB)* [engleski prijevod]. Verzija objavljena 2. januara 2002. godine (Savezni službeni list [*Bundesgesetzblatt*] I, str. 42, 2909; 2003 I, str. 738), posljednji put izmijenjen članom 1 Zakona od 10. augusta 2021. godine (Savezni službeni list I, str. 3515). Dostupno na: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html. Pristupljeno 12. septembra 2025.
- o Poljska, Republika. (1964). *Građanski zakonik (Kodeks cywilny)* [The Civil Code]. Pročišćeni tekst: *Dziennik Ustaw (Dz.U.)* 2023, poz. 1610. Dostupno na: <https://supertrans2014.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/06/the-civil-code.pdf>. Pristupljeno 12. oktobra 2025.
- o Poljska, Republika. (1964). *Porodični i starateljski zakonik (Kodeks rodzinny i opiekuńczy)*. Pročišćeni tekst: *Dziennik Ustaw (Dz.U.)* 2023, poz. 2809; 2025, poz. 897. Dostupno na: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20230002809/U/D20232809Lj.pdf>. Pristupljeno 12. oktobra 2025.

- o Public Defender of Rights (Czech Ombudsman). (2023). *Czech Ombudsman's Advisory Body: Thousands of people with disabilities lack legal capacity despite this being a violation of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities* [web-stranica]. Dostupno na: <https://www.ochrance.cz/en/aktualne/czech-ombudsman-s-advisory-body-thousands-of-people-with-disabilities-lack-legal-capacity-despite-this-being-a-violation-of-the-un-convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities/>. Pristupljeno 15. septembra 2025.
- o Uhlich, M. (2012). Poslovna sposobnost osoba s mentalnim invaliditetom u Republici Austriji. U: *Zbornik radova: Poslovna sposobnost i skrbništvo – raskorak između Konvencije o pravima osoba s invaliditetom i prakse*. Zagreb: Pravobraniteljica za osobe s invaliditetom, str. 97–103.
- o Ujedinjeni narodi, Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (*Convention on the Rights of Persons with Disabilities – CRPD*), „Službeni glasnik BiH – Međunarodni ugovori“ br. 11/09.
- o Ujedinjeni narodi, Odbor za prava osoba s invaliditetom (CRPD Committee). (2014). *Opći komentar br. 1: Članak 12: Jednako priznanje pred zakonom* (CRPD/C/GC/1). Dostupno na: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-1-article-12-equal-recognition>. Pristupljeno 6. novembra 2025.
- o Ujedinjeni narodi, Odbor za prava osoba s invaliditetom (CRPD Committee). (2023). *Zaključna zapažanja o objedinjenom drugom i trećem periodičnom izvješću Njemačke* (CRPD/C/DEU/CO/2-3). Dostupno na: <https://www.undocs.org/CRPD/C/DEU/CO/2-3>. Pristupljeno 12. septembra 2025.
- o Ujedinjeni narodi (United Nations). (2025). *Zbirka ugovora: Konvencija o pravima osoba s invaliditetom*. Dostupno na: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtid-sg_no=IV-15&chapter=4. Pristupljeno 6. oktobra 2025.

IMAJU LI DJECA I MAJKE ISTE STRAHOVE?

VALENTINA RUŽIĆ¹

*Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku,
Republika Hrvatska*

Sažetak: Strahovi su prisutni u svim razdobljima života, ali se njihov sadržaj i intenzitet mijenjaju. Istraživanja sugeriraju da je anksioznost djelomično nasljedna, ali i da važnost u razvoju strahova ima okolina u kojoj dijete odrasta (što možemo promatrati u okviru teorije socijalnog učenja). U provedenom istraživanju sudjelovale su 92 majke djece u dobi od 4 do 6 godina. U svrhu ispitivanja sastavljen je popis najčešćih strahova na kojem su majke trebale označiti one koje su primijetile kod svog djeteta. U drugom dijelu istraživanja majke su se trebale prisjetiti vlastitih strahova u predškolskoj dobi, a u trećem označiti strahove koje imaju sada, u odrasloj dobi. Rezultati provedenog istraživanja pokazuju da postoji značajna korelacija između ukupnog broja označenih strahova kod djeteta i majki (u predškolskoj dobi i sada). Za strahove specifičnog sadržaja analizirane su razlike u proporcijama djece s tim strahom ovisno o postojanju straha kod majke. Rezultati pokazuju da je proporcija djece kod koje se javlja određeni strah značajno veća kad se i majka prisjeća doživljavanja istog straha. Rezultati idu u prilog hipotezi o prijenosu specifičnih strahova s majke na dijete, ali i u prilog djelovanju okoline na razvoj strahova kod djece.

Ključne riječi: *dječji strah, razvojni strahovi, prijenos straha, strahovi majki, učenje po modelu.*

Abstract: Fears are present in all parts of human life, but their content and intensity change in different ages. Research suggests that anxiety is partly hereditary, but also that the environment in which a child grows up has a significant role in the development of his fears (which can be observed within the framework of social learning theory). This study was conducted with 92 mothers of children aged 4 to 6. For the purpose of the study, a list of the most common fears was compiled, on which mothers were asked to mark those they had noticed in their child of preschool age. In the second part of the study, mothers were asked to recall their own fears when they were in preschool age, and finally, to mark fears they have now, as adults. The results of the study show that there is a significant correlation between the total number of fears in children and mothers (in preschool age and in adulthood). For fears of specific content, differences in the proportions of children with that fear were analyzed depending on the presence of mother's fear. The results show that the proportion of children with a certain fear is significantly higher when the mother also remembers experiencing the same fear in preschool age. The results support the hypothesis of the transfer of specific fears from mother to child but also support the role of the environment in the development of fears in children.

Keywords: *children's fear, developmental fears, transfer of fears, maternal fears, social learning.*

¹ Kontakt adresa: vrucic12@gmail.com

Uvod

Strahovi su uobičajene reakcije na određenu stvarnu ili zamišljenu prijetnju i sastavni su dio razvoja (Gullone i King, 1997). Strahovi blažeg intenziteta javljaju se već u ranoj dobi i većinom su prolaznog karaktera, a pretpostavlja se da uključuju uglavnom istovjetne reakcije na specifične podražaje poput prirodnih događaja (mrak, grmljavina) ili apstraktne pojmove (rat, odbačenost), pri čemu reakcije uključuju izbjegavanje prijetee situacije ili objekta, subjektivni osjećaj nelagode i fiziološke promjene (Vulić-Prtorić, 2002).

Djeca su posebno podložna osjećaju straha zbog svoje ranjivosti i nemogućnosti obrane, a općenito ih plaše nepoznate stvari (Onder, Kusmus i Cengiz, 2018). Strahovi su uvijek usmjereni na neku vanjsku prijetnju (Craig, Browne i Baum, 1995), a kada postanu vrlo intenzivni, dugotrajni i ometaju svakodnevno funkcioniranje, možemo govoriti o fobijama. Postojanje fobija mogući je faktor rizika za razvoj teškoća u socijalnom i akademskom funkcioniranju (Essau, Conradt i Petermann, 2000; Silverman i Moreno, 2005), kao i razvoj anksioznih poremećaja, poremećaja raspoloženja i zlouporabe droga (Kagan i Snidman, 1999; Kendall, Safford, Flannery-Schroeder i Webb, 2004).

Dosadašnja istraživanja pokazuju da je anksioznost djelomično nasljedna te da djeca roditelja koji su anksiozni imaju tri puta veću vjerojatnost razvoja anksioznih poremećaja od djece roditelja koji nisu anksiozni (Lawrence, Murayama i Creswell, 2019). Uz genetsku komponentu, istraživanja provedena na blizancima upućuju i na važnost okoline u kojoj dijete odrasta (Eley i sur., 2015). Djelovanje okoline na usvajanje strahova i razvoj fobija može se promatrati u okviru teorije socijalnog učenja (Bandura i Walters, 1977; Olsson, Nearing i Phelps, 2007) prema kojoj djeca strahove mogu steći ne samo neposrednim iskustvom već i učenjem od drugih, posebno roditelja, tzv. socijalnim učenjem (Olsson i sur., 2007). Socijalno učenje straha uključuje i izravnu komunikaciju (npr. izjave roditelja poput „ovog se treba paziti“ ili „ovo je strašno“) i izraze lica (Nimphy, Venetikidi, Elzinga, Van der Does i Aktar, 2023).

Dosadašnja istraživanja usmjerena na prijenos straha s roditelja na dijete najčešće su istraživala upravo roditeljsko modeliranje izraza straha i ponašanje izbjegavanja objekta straha. Često se u tom kontekstu ispituje odnos između roditeljske kontrole i anksioznosti kod djece (vidi meta-analize McLeod, Wood i Weisz, 2007; Van der Bruggen, Stams i Bögels, 2008), a naglasak se stavlja i na proučavanje transakcijske prirode interakcije roditelj-dijete i utjecaja dječje anksioznosti na kontrolu i autonomiju roditelja (Van der Bruggen i Bögels, 2012).

Dunne i Askew (2013) također smatraju da je anksioznost donekle nasljedna osobina i da je to moguće objašnjenje zašto su djeca izrazito podložna učenju straha od roditelja te da će njihove reakcije straha biti veće u situacijama u kojima vide reakciju straha kod majke. Nimphy i suradnici (2023) opisuju dvije linije istraživanja prijenosa straha u djetinjstvu putem posrednog učenja. Jedna linija obuhvaća najčešće eksperimentalna istraživanja na djeci urednog razvoja u kojima se određenom vrstom treninga roditelja manipulira njihovim emocionalnim izrazima prema pojedinim podražajima (npr. Dubi, Rapee, Emerton i Schniering, 2008; Egliston i Rapee, 2007). U takvim se istraživanjima nasumičnom podjelom sudionika (roditelja) u skupinu na kojoj se vrši manipulacija i kontrolnu skupinu bez manipulacije kontroliraju čimbenici poput genetike i povijesti učenja roditeljskih ponašanja (Nimphy i sur., 2023). Druga linija istraživanja temelji se na opažanjima reakcija u kliničkim uzorcima anksioznih roditelja u novim / dvosmislenim situacijama kako bi se stekao uvid u odnos reakcije roditelja i razvoj straha i izbjegavanja kod djece (npr. Aktar, Majdandžić, de Vente i Bögels, 2013, de Rosnay, Cooper, Tsigaras i Murray, 2006). Ove se dvije linije istraživanja međusobno nadopunjuju jer prva omogućuje zaključke o uzročno-posljedičnim odnosima ispitivanih varijabli, a druga o prijenosu anksioznosti u svakodnevnom životu.

Kad govorimo o procjenama strahova djece predškolske dobi, istraživanja se najčešće usmjeravaju na ponašanja izbjegavanja kod djece ili na procjene odraslih osoba, najčešće roditelja. Ako je dijete u dobi u kojoj samo može dati procjenu straha, njegove se procjene često uspoređuju s onima roditelja kako bi se odredio stupanj slaganja (npr. Bondy, Sheslow i Garcia, 1985).

Bondy i suradnici (1985) pokazali su da postoji značajno podudaranje u rangiranju strahova djeteta od strane majke i od strane samog djeteta te upozorili na mogućnost da na procjene roditelja o strahovima njihove djece utječe odnos između njihovih vlastitih strahova i strahova koje opisuju za svoju djecu, a ovo pitanje i kako ga riješiti ostalo je aktualno do danas.

Unatoč velikom broju istraživanja u području strahova u dječjoj i odrasloj dobi te njihovoj povezanosti s karakteristikama roditelja i njihova roditeljskog stila, pitanje stavova putem kojih se prenose stvarni strahovi roditelja (majki) na njihovu djecu još uvijek ostaje nerazjašnjeno (Minullina, Akramova i Gurianova, 2015).

Već desetljećima istraživanja upućuju na povezanost između postojanja određenog straha kod roditelja i kod djeteta (npr. Hagman, 1932; Bandura, Grusec i Menlove, 1967; Solyom, Beck, Solyom i Hugel, 1974), čak i na prijenos strahova s majke na dijete tijekom trudnoće (Moonen-Budhi Nugroho, 2018), ali prema saznanju autora, do sada nije ispitana povezanost postojanja specifičnih strahova kod djece i postojanja istih strahova u djetinjstvu roditelja. Stoga je provedeno istraživanje kojemu je cilj provjeriti povezanost između procjena majki o postojanju određenih strahova kod njihova djeteta predškolske dobi i njih samih, i to s obzirom na strahove koje imaju sada i strahove koje su imale u predškolskoj dobi. Dodatno, radi stjecanja specifičnije slike, provjereno je postojanje razlika u broju procijenjenih strahova ovisno o dobi i spolu djeteta.

Metode

Sudionici

Ispitivanje je provedeno na majkama djece predškolske dobi na području grada Zagreba, Zagrebačke županije i grada Osijeka, koje su zamoljene da popune demografski upitnik na temelju kojeg je odlučeno nastavljaju li s istraživanjem, tj. udovoljavaju li svim kriterijima za uključenje. Od ukupno 124 majke koje su popunile upitnik, njih 92 ispunjavale su kriterije za nastavak istraživanja (život u braku ili izvanbračnoj zajednici, dijete u dobi od 4 do 6 godina starosti, dijete pohađa vrtić).

Uključene majke bile su u dobi od 24 do 47 godina. Njih 34% bilo je srednje stručne спреме, a 66% više ili visoke. Majke su skalu strahova ispunjavale za određeno predškolsko dijete, njih 40 za žensko, a 52 za muško dijete. Djeca su bila u dobi od 4 ($N = 36$), 5 ($N = 33$) ili 6 godina ($N = 23$). Sva djeca su pohađala vrtić tj. predškolsku ustanovu, a 32% njih bili su jedinci (ostale obitelji su imale od dvoje do petoro djece).

Postupak

Sve potencijalne ispitanice popunile su demografski upitnik kojem je svrha bila provjera kriterija za uključenje u nastavak istraživanja. Ispitanice koje su odgovarale kriterijima za uključenje u istraživanje dobile su tri popisa odabranih strahova, za tri različita uvjeta. Prvi zadatak bio je na popisu označiti one strahove koje prepoznaju kod svog djeteta predškolske dobi, zatim označiti strahove kojih se sjećaju da su same imale u predškolskoj dobi i na kraju označiti one koje sada prepoznaju kod sebe. Sve tri liste strahova zatim su kodirane u bazu radi daljnjih usporedbi prikupljenih odgovora.

Mjerni instrumenti

U svrhu ovog istraživanja, na temelju literature o najčešćim strahovima djece predškolske dobi, sastavljen je popis 20 strahova (Tablica 1) za koje su majke djece predškolske dobi procjenjivale prepoznaju li ih kod svoje djece te jesu li one same imale taj strah kad su bile u predškolskoj dobi. Vrlo sličan popis korišten je i za procjenu strahova majki u ovom trenutku – popis strahova je donekle prilagođen kako bi odražavao strahove u skladu s dobi – npr. strah od odlaska u vrtić promijenjen u strah od odlaska na posao.

Tablica 1. Popis strahova čije su postojanje majke procjenjivale za dijete predškolske dobi i za sebe (N = 92)

Strah od...			
mraka	biti sam / samoće	ozljeda i krvi	strašnih priča
imaginarnih bića	nepoznatih ljudi	zmija	smrti
vremenskih nepogoda	odvajanja	pauka i kukaca	da će se izgubiti
visine	lopova, provalnika	nasilja	neuspjeha
liječnika, bolnica	odlaska u vrtić	bolesti	spavati sam

Rezultati

U svrhu analize rezultata pobrojani su strahovi označeni na svakoj od tri liste – tj. broj strahova koje su majke označile da prepoznaju kod svog djeteta predškolske dobi, koje su označile da su same imale u predškolskoj dobi i koje imaju sada (od ukupno njih 20). U Tablici 2 prikazan je raspon broja strahova označenih u svakoj od tri situacije te aritmetičke sredine i standardne devijacije broja strahova u tim skupinama.

Tablica 2. Prosječan broj strahova kod djeteta, kod majke u predškolskoj dobi i majke sada

	Raspon	M	SD
Dijete	1-13	4,35	2,60
Majka u predškolskoj dobi	0-17	4,47	3,50
Majka danas	1-11	3,51	2,34

Dobivene su značajne korelacije između ukupnog broja prepoznatih strahova kod djeteta, kod majke u predškolskoj dobi i kod majke sada (Tablica 3).

Tablica 3. Koeficijenti korelacije između ukupnog broja strahova kod djeteta, kod majke u predškolskoj dobi i majke sada

	Majka u predškolskoj dobi	Majka sada
Dijete	0,52**	0,40**
Majka u predškolskoj dobi		0,51*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Ukupan broj strahova označen na pojedinoj listi analiziran je s obzirom na spol (Tablica 4) i dob djeteta (Tablica 5).

Tablica 4. Prosječan broj strahova kod majki i djece ovisno o spolu djeteta

Ukupan broj strahova	žensko dijete		muško dijete		<i>t</i>	<i>p</i>
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>		
Dijete	4,12	2,45	4,85	2,77	-1,35	0,18
Majka u predškolskoj dobi	4,52	3,39	4,40	3,67	0,16	0,87
Majka danas	2,92	2,17	4,28	2,36	-2,85	0,005

Ovisno o spolu djeteta nisu dobivene značajne razlike u broju prepoznatih strahova kod djeteta, kao ni u broju strahova majke u predškolskoj dobi. Međutim, dobivena je značajna razlika u broju strahova kod majki sada, ovisno o spolu djeteta, u smjeru da majke muške djece sada imaju više strahova.

Tablica 5. Prosječan broj strahova kod majki i djece ovisno o dobi djeteta

Ukupan broj strahova	4 godine		5 godina		6 godina		F	p
	M	SD	M	SD	M	SD		
Dijete	4,86	2,81	4,33	2,54	3,91	2,33	0,97	0,38
Majka u predškolskoj dobi	4,25	3,81	4,97	3,70	4,09	2,66	0,54	0,58
Majka danas	3,58	2,60	3,61	2,44	3,26	1,79	0,17	0,84

Ovisno o dobi djeteta nije dobivena značajna razlika u broju strahova koje majke prepoznaju kod djece, kojih se prisjećaju kod sebe u toj dobi ili koje osjećaju sada.

Za usporedbu postojanja pojedinog straha kod djeteta predškolske dobi ovisno o tome je li ga i majka imala u toj dobi, proveden je t-test za proporcije, tj. analizirane su razlike u proporcijama djece s pojedinim strahom ovisno o postojanju istog straha kod majke u predškolskoj dobi. Rezultati su prikazani u Tablici 6.

Tablica 6. Analiza proporcija postojanja određenog straha kod djeteta ovisno o postojanju straha kod majke kad je bila u predškolskoj dobi

Specifičan strah	t	Df	p
Mrak	3,98	90	<0,001
Imaginarna bića	3,39	90	0,001
Spavati sam	3,84	90	<0,001
Biti sam / samoća	3,88	90	<0,001
Vremenske nepogode	4,98	90	<0,001
Strašne priče	4,48	90	<0,001
Ozljeđe, krv	3,28	90	0,001
Zmije	2,56	90	0,01
Da će se izgubiti	1,86	90	0,07
Smrt	5,20	90	<0,001
Odvajanje	2,20	90	0,03

Liječnici, bolnice	0,86	90	0,40
Nepoznati ljudi	1,92	90	0,06
Visina	0,03	90	0,98
Lopovi, provalnici	2,73	90	0,01
Odlazak u vrtić	3,20	90	0,02

***Napomena. Kod preostalih strahova broj majki koje su taj strah imale u predškolskoj dobi bio je premalen za daljnju analizu.

Rezultati pokazuju značajnu razliku u proporciji djece kod koje je određen strah prepoznat, za 12 strahova, ovisno o tome izjavljuju li i majke da su u predškolskoj dobi i same imale taj strah. Dakle, za 12 strahova proporcija djece za koje majka izjavljuje da ga imaju veća je ako je majka i sama imala taj strah u njihovoj dobi. Zanimljivo je primijetiti da uglavnom nisu dobivene značajne razlike kod strahova koji se odnose na objekte ili situacije s kojima je dijete vjerojatno do sada bilo u doticaju ili je u njima sudjelovalo poput straha od liječnika i bolnice, visine i nepoznatih ljudi. Dodatno, analizirane su razlike u proporciji postojanja specifičnog straha kod majke sada, ovisno o tome je li ga imala u djetinjstvu (Tablica 7). Za 10 strahova dobivena je značajna razlika u proporciji postojanja istog straha kod majke danas (ako je isti strah bio prisutan i u predškolskoj dobi).

Tablica 7. Analiza proporcija postojanja određenog straha kod majke sada ovisno o postojanju straha kad je bila u predškolskoj dobi

Specifičan strah	<i>t</i>	<i>Df</i>	<i>p</i>
Mrak	3,05	90	0,003
Imaginarna bića	1,88	90	0,063
Spavati sam	3,84	90	<0,001
Biti sam / samoća	2,32	90	0,023
Vremenske nepogode	3,26	90	0,002
Strašne priče	2,50	90	0,014
Ozljede, krv	3,36	90	0,001
Zmije	2,56	90	0,01
Da će se izgubiti	0,39	90	0,70

Smrt	2,33	90	0,02
Odvajanje	1,77	90	0,08
Liječnici, bolnice	3,72	90	<0,001
Nepoznati ljudi	4,82	90	<0,001
Visina	3,38	90	0,001
Lopovi, provalnici	0,99	90	0,32
Odlazak na posao	1,56	90	0,12

****Napomena.* Kod preostalih strahova je broj majki koje su taj strah imale u predškolskoj dobi bio premalen za daljnju analizu.

Usporedba rezultata u tablicama 6 i 7 pokazuje preklapanje za većinu specifičnih strahova na način da ako je majka imala taj strah u predškolskoj dobi, veća je vjerojatnost da ga ima i njeno dijete. Također, veća je vjerojatnost da ga ona i dalje ima u odrasloj dobi. Dobivena je jedino razlika u strahovima od odvajanja i imaginarnih bića na način da je kod majki koje su u djetinjstvu imale te strahove veća proporcija istih strahova kod njihove djece, ali nema razlike u proporciji postojanja tih strahova kod majke sada.

Strah da će se dijete izgubiti nije bio češće prepoznat ni kod djeteta niti kod majke sada ovisno o tome je li strah bio prisutan kod majke u djetinjstvu. Dodatno, strahovi od liječnika, bolnica, visine i od nepoznatih ljudi češće su primijećeni u odrasloj dobi kod majki koje su ih imale i u djetinjstvu, ali ti strahovi nisu češće prepoznati kod njihove djece. S druge strane, strah od lopova i odlaska u vrtić češći su kod djece čije majke su ih imale u djetinjstvu, ali nema razlike kod majki sada (strah od odlaska u vrtić je, s obzirom na dob, preformuliran u strah od odlaska na posao).

Tablica 8. Analiza proporcija postojanja određenog straha kod djeteta ovisno o postojanju straha kod majke sada

Specifičan strah	<i>t</i>	<i>Df</i>	<i>p</i>
Mrak	-1,34	90	0,18
Imaginarna bića	-1,75	90	0,08
Biti sam / samoća	-2,08	90	0,04
Vremenske nepogode	-0,13	90	0,90
Strašne priče	-1,45	90	0,15
Ozljede, krv	-2,46	90	0,02
Zmije	-1,33	90	0,19
Smrt	0,07	90	0,94
Odvajanje	-0,02	90	0,98
Liječnici, bolnice	-3,20	90	0,002
Nepoznati ljudi	-3,96	90	<0,001
Visina	-1,51	90	0,14
Lopovi, provalnici	-6,34	90	<0,001
Odlazak na posao / u vrtić	-2,32	90	0,02

***Napomena. Kod preostalih strahova broj majki koje sada imaju taj strah bio je premalen za daljnju analizu.

Dobiveni rezultati pokazuju da za šest strahova postoji značajno veća proporcija djece koja ga imaju ako taj strah imaju majke. Radi se o učestalim i realnim strahovima poput straha od liječnika, lopova, ozljeda, nepoznatih ljudi, odlaska na posao (za dijete u vrtić) i samoće.

Rasprava

U ovom istraživanju ispitan je odnos procjena majki o postojanju određenih strahova kod njihova djeteta predškolske dobi i njih samih, i to s obzirom na strahove koje imaju sada i strahove koje su imale u predškolskoj dobi.

Dobiveni rezultati pokazuju da postoji velika sličnost u broju prepoznatih strahova kod djeteta predškolske dobi i majke kad je bila u toj dobi te da je korelacija između ukupnog broja strahova u te dvije skupine statistički značajna.

Broj strahova kod majke u predškolskoj dobi objašnjava otprilike 25% varijance broja strahova kod djeteta predškolske dobi, a oko 16% varijance broja strahova majke u odrasloj dobi. Nisu dobivene značajne razlike u prepoznatom broju strahova kod djece ovisno o njihovom spolu. Ovakvi rezultati nisu neočekivani s obzirom na to da su istraživanja pokazala da djevojčice u starijoj dobi pokazuju veći broj strahova od dječaka, ali da su te razlike manje izražene kod djece predškolske dobi (Vulić-Prtorić, 2002). Dobivena je statistički značajna razlika u broju strahova kod majke sada ovisno o spolu djeteta, pri čemu su majke muške djece pokazivale značajno više strahova u odrasloj dobi. Prema saznanju autora, do sada nije ispitivana učestalost specifičnih strahova roditelja ovisno o spolu djeteta. Detaljniji uvid u sadržaj strahova kod majki muške djece u ovom istraživanju pokazuje da se one češće boje odlaska liječniku, bolnica, ozljeda i smrti nego majke ženske djece. S obzirom na to da u ovom istraživanju nisu ispitivana konkretna iskustva majki s pojedinim objektima straha, ne možemo donositi zaključke o razlozima ovakvih rezultata. Međutim, čini se realnim pretpostaviti da su ozljede i nesreće u prosjeku češće kod muške djece, zbog vrsta i načina njihove igre u predškolskoj dobi, pa bi se vjerojatno ovakvi rezultati djelomično mogli tome pripisati.

Usporedba postojanja straha kod djece ovisno o tome jesu li njihove majke imale strah u predškolskoj dobi pruža informacije o potencijalnoj genetskoj uvjetovanosti pojedinih strahova. Rezultati istraživanja pokazuju da je za većinu strahova uključenih u ovo ispitivanje veća učestalost kod djece ako su njihove majke u predškolskoj dobi imale isti strah. Analiza sadržaja navedenih strahova (Tablica 6) pokazuje da se većinom radi o strahovima koji se mogu smatrati razvojnima (npr. strah od mraka, imaginarnih bića i slično).

Ovi rezultati su u skladu s dosadašnjim istraživanjima u kojima se naglašava mogućnost genetskog prijenosa osjetljivosti i anksioznosti (npr. Moonen-Budhi Nugroho, 2018; Dunne i Askew, 2013), ali i na to da se ovaj utjecaj ne primjećuje kod strahova povezanih sa situacijama s kojima je dijete imalo priliku izravno doći u kontakt (nepoznati ljudi, liječnici, visina), što upućuje na važnost iskustva u formiranju straha.

S obzirom na dosadašnja saznanja o socijalnom učenju i djelovanju straha roditelja na razvoj straha kod njihove djece očekivalo se da će majke koje su u predškolskoj dobi osjećale određeni strah isti prenijeti i na svoju djecu tj. da će njihova djeca češće pokazivati isti strah nego djeca majki koja taj strah nisu imala. Ovo istraživanje je djelomično potvrdilo navedena očekivanja jer je za većinu strahova proporcija djece koja ga imaju bila veća kod majki koje su i same imale isti strah. Međutim, isto nije potvrđeno za sve ispitane strahove, pri čemu uglavnom nisu dobivene značajne razlike kod strahova koji se odnose na objekte ili situacije s kojima je dijete u dosadašnjem životu vjerojatno bilo u doticaju (strah od liječnika i bolnice, visine i nepoznatih ljudi).

Usporedba čestine postojanja pojedinog straha kod djece ovisno o tome imaju li taj strah majke sada može upućivati na određenu okolinsku komponentu i djelovanje socijalnog učenja, tj. učenja po modelu. Rezultati pokazuju da za manji broj strahova postoji transfer s majke sada na dijete i to većinom za strahove koji su vezani uz realne opasnosti poput lopova, ozljeda i samoće, za koje se može pretpostaviti da su djeca bila izložena reakcijama majki. Dobiveni rezultati su u skladu s pretpostavkama da su reakcije roditelja povezane s razvojem straha i izbjegavanja kod djece (Aktar i sur., 2013; Aktar, Majdandžić, de Vente i Bögels, 2014; De Rosnay sur., 2006). Nimphy i suradnici (2023) u svojoj meta-analizi navode da ne postoji dovoljno istraživanja strahova i anksioznosti kod djece koja uključuju i ispitivanje anksioznosti roditelja već se o njoj zaključuje posredno – na temelju reakcija straha na nove podražaje.

Navode također da, iako se smatra da je anksioznost roditelja jedan od najjačnijih rizičnih faktora za anksioznost djeteta, nije pronađeno dovoljno dokaza koji potvrđuju da djeca anksioznijih roditelja pokazuju jače usvajanje straha putem modeliranja anksioznih izraza roditelja. To upućuje na to da djeca anksioznih roditelja možda nisu više osjetljiva na nove podražaje (nakon što su jednom bila izložena roditeljskim reakcijama straha).

Dodatno, rezultati istraživanja pokazuju da većinu strahova koje su majke imale u predškolskoj dobi imaju i u odrasloj dobi (Tablica 7), što upućuje na to da oni nisu nužno samo dio djetinjstva već da se mogu protezati i na kasniji život. S obzirom na to da u ovom istraživanju nije ispitivan intenzitet straha, nije moguće donositi zaključke o tome smanjuje li se odrastanjem intenzitet. Neka istraživanja (npr. Aktar i sur., 2014; Murray i sur., 2008; Muris, van Zwol, Huijding i Mayer, 2010) pokazala su da kod djece anksioznih roditelja izlaganje roditeljskom izrazu straha može imati odgođene učinke, tj. biti prediktor kasnijeg izbjegavanja tog podražaja. Bilo bi zato zanimljivo provjeriti u longitudinalnom ispitivanju hoće li djeca čije majke sada imaju određeni strah češće tijekom odrastanja razviti taj strah (bez obzira pokazuju li ga sada u predškolskoj dobi).

S obzirom na to da su u istraživanju sudjelovala djeca predškolske dobi kod kojih su razvojni strahovi najprisutniji nužno je imati na umu da doživljaj straha ili učenje straha kao odgovor na (potencijalno) opasne podražaje predstavlja evolucijsko-adaptivni proces (Kiel i Kalomiris, 2019). Međutim, detaljnije razumijevanje toga kako se procesi socijalnog učenja straha odvijaju i kako se razlikuje prisutnost straha između obitelji sa i bez faktora rizika moglo bi dovesti do uspješnijih postupaka prevencije i tretmana fobija. Osvještavanje mogućnosti prijenosa vlastitih strahova na djecu može biti korisno u prevenciji razvoja anksioznih poremećaja kod djece kao i u smanjenju strahova modeliranjem ponašanja roditelja (Krause i Askew, 2022).

U istraživanjima ovog tipa, koja se oslanjaju na percepciju i samoprocjenu, jedan od najvećih problema je točnost prikupljenih procjena, bilo da se radi o ograničenoj mogućnosti prepoznavanja strahova kod djeteta bilo da se radi o pristranosti pamćenja. Dakle, ograničenje provedenog istraživanja je svakako nepostojanje procjena same djece koje bi omogućile procjenu točnosti percepcije majke vezano za postojanje straha kod njenog djeteta i procjenu njene pristranosti. Moguće je da su majke, ovisno o razini vlastite anksioznosti, bile pristrane u procjeni djece (kao što pokazuju ranija istraživanja – npr. Barrett, Rapee, Dadds i Ryan, 1996).

Dodatno, s obzirom na to da se većina zaključaka temelji na majčinoj procjeni postojanja određenog straha u predškolskoj dobi nužno je oslanjanje na njeno pamćenje koje može biti pristrano.

Do sada, prema autorovom saznanju, nije istražen odnos između spola djeteta i točnosti majčinih procjena pa bi u tom kontekstu moglo biti korisno u budućim istraživanjima provjeriti slaganje između samoprocjena djece i procjena majki, ovisno o spolu djeteta.

Zaključak

Rezultati provedenog istraživanja pokazuju povezanost broja strahova kod djece predškolske dobi i strahova majki u predškolskoj dobi kao i majki sada (u odrasloj dobi). Analiza ukazuje da proporcija djece kod koje se javlja određeni strah značajno je veća kad se i majka prisjeća da je isti strah doživljavala u dobi u kojoj je dijete sada. Za manji broj strahova (većinom povezanih s realnim životnim situacijama poput ozljeda, liječnika i nepoznatih ljudi) proporcija djece s tim strahom veća je ako ga majke doživljavaju sada, u odrasloj dobi.

Ovakvi rezultati upućuju na djelovanje određenih bioloških čimbenika u razvoju strahova, prvenstveno onih razvojnih, ali i na mogućnost prijenosa specifičnih strahova s majke na dijete posredovanjem učenja po modelu. Razumijevanje povezanosti postojanja specifičnih strahova kod majke i djece može pomoći u razvoju strategija za smanjenje ili sprečavanje prijenosa strahova s roditelja na dijete, posebno onih kod kojih je biološka komponenta slabija, tj. kod kojih postoji veće djelovanje okolinskih čimbenika.

Literatura:

- o Aktar, E., Majdandžić, M., de Vente, W., Bögels, S. M. (2013). The interplay between expressed parental anxiety and infant behavioral inhibition predicts infant avoidance in a social referencing paradigm. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*, 54(2), 144–156. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2012.02601.x>
- o Aktar, E., Majdandžić, M., de Vente, W., Bögels, S. M. (2014). Parental social anxiety disorder prospectively predicts toddlers' fear/avoidance in a social referencing paradigm. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*, 55(1), 77–87. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12121>
- o Bandura, A., Grusec, J. E., Menlove, F. L. (1967). Vicarious extinction of avoidance behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(1), 16–23. <https://doi.org/10.1037/h0024182>
- o Bandura, A., Walters, R. H. (1977). *Social learning theory*. Prentice Hall.
- o Barrett, P. M., Rapee, R. M., Dadds, M. M., Ryan, S. M. (1996). Family enhancement of cognitive style in anxious and aggressive children. *Journal of abnormal child psychology*, 24(2), 187–203. <https://doi.org/10.1007/BF01441484>
- o Bondy, A., Sheslow, D., Garcia, L. T. (1985). An investigation of children's fears and their mothers' fears. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 7, 1-12. <https://doi.org/10.1007/BF00961842>
- o Craig, K. J., Browne, K. J., Baum, A. (1995). *Environmental factors in the etiology of anxiety*. U F. E. Bloom i D. J. Kupfer (ur.), *Psychopharmacology: The fourth generation of progress* (1325-1339). Raven Press.
- o de Rosnay, M., Cooper, P. J., Tsigaras, N., Murray, L. (2006). Transmission of social anxiety from mother to infant: an experimental study using a social referencing paradigm. *Behaviour research and therapy*, 44(8), 1165–1175. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2005.09.003>

- o Dubi, K., Rapee, R. M., Emerton, J. L., Schniering, C. A. (2008). Maternal modeling and the acquisition of fear and avoidance in toddlers: influence of stimulus preparedness and child temperament. *Journal of abnormal child psychology*, 36(4), 499–512. <https://doi.org/10.1007/s10802-007-9195-3>
- o Dunne, G., Askew, C. (2013). Vicarious learning and unlearning of fear in childhood via mother and stranger models. *Emotion*, 13(5), 974–980. <https://doi.org/10.1037/a0032994>
- o Egliston, K. A., Rapee, R. M. (2007). Inhibition of fear acquisition in toddlers following positive modelling by their mothers. *Behaviour research and therapy*, 45(8), 1871–1882. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2007.02.007>
- o Eley, T. C., McAdams, T. A., Rijdsdijk, F. V., Lichtenstein, P., Narusyte, J., Reiss, D., Spotts, E. L., Ganiban, J. M., Neiderhiser, J. M. (2015). The Intergenerational Transmission of Anxiety: A Children-of-Twins Study. *The American journal of psychiatry*, 172(7), 630–637. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2015.14070818>
- o Essau, C. A., Conradt, J., Petermann, F. (2000). Frequency, comorbidity, and psychosocial impairment of specific phobia in adolescents. *Journal of clinical child psychology*, 29(2), 221–231. https://doi.org/10.1207/S15374424jccp2902_8
- o Gullone, E., King, N. J. (1997). Three-year follow-up of normal fear in children and adolescents aged 7 to 18 years. *British Journal of Developmental Psychology*, 15(1), 97–111. <https://doi.org/10.1111/j.2044-835X.1997.tb00727.x>
- o Hagman, R. R. (1932). A study of fears of children of preschool age. *Journal of Experimental Education*, 1, 110–130. <https://doi.org/10.1080/00220973.1932.11009894>
- o Kagan, J., Snidman, N. (1999). Early childhood predictors of adult anxiety disorders. *Biological psychiatry*, 46(11), 1536–1541. [https://doi.org/10.1016/s0006-3223\(99\)00137-7](https://doi.org/10.1016/s0006-3223(99)00137-7)

- o Kendall, P. C., Safford, S., Flannery-Schroeder, E., Webb, A. (2004). Child anxiety treatment: outcomes in adolescence and impact on substance use and depression at 7.4-year follow-up. *Journal of consulting and clinical psychology*, 72(2), 276–287. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.72.2.276>
- o Kiel, E. J., Kalomiris, A. E. (2019). *Emotional development and anxiety*. U V. LoBue, K. Pérez-Edgar, K. A. Buss (ur.), Handbook of emotional development (665–693). Springer Nature Switzerland AG. https://doi.org/10.1007/978-3-030-17332-6_25
- o Krause, L., Askew, C. (2022). Preventing and reducing fear using positive modelling: A systematic review of experimental research with children. *Behaviour research and therapy*, 148, 103992. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2021.103992>
- o Lawrence, P. J., Murayama, K., Creswell, C. (2019). Systematic Review and Meta-Analysis: Anxiety and Depressive Disorders in Offspring of Parents With Anxiety Disorders. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 58(1), 46–60. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2018.07.898>
- o McLeod, B. D., Wood, J. J., Weisz, J. R. (2007). Examining the association between parenting and childhood anxiety: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 27, 155-172. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr.2006.09.002>
- o Minullina, A. F., Akramova, I. A., Gurianova, O. A. (2015). The Study of the Actual Fears Structure of Children and Their Mothers. *Review of European Studies*, 7(5), 244-252. <http://dx.doi.org/10.5539/res.v7n5p244>
- o Moonen-Budhi Nugroho, N. M. S. (2018). Prenatal transfer and transference of fear of life and fear of death. *International Journal of Pregnancy & Child Birth*, 4(3), 115-123. <https://doi.org/10.15406/ipcb.2018.04.00095>

- o Muris, P., van Zwol, L., Huijding, J., Mayer, B. (2010). Mom told me scary things about this animal: Parents installing fear beliefs in their children via the verbal information pathway. *Behaviour Research and Therapy*, 48(4), 341-346. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2009.12.001>
- o Murray, L., de Rosnay, M., Pearson, J., Bergeron, C., Schofield, E., Royal-Lawson, M., Cooper, P. J. (2008). Intergenerational transmission of social anxiety: the role of social referencing processes in infancy. *Child development*, 79(4), 1049-1064. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2008.01175.x>
- o Nimphy, C. A., Venetikidi, M., Elzinga, B., Van der Does, W., Aktar, E. (2023). Parent to Offspring Fear Transmission via Modeling in Early Life: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Clinical child and family psychology review*, 26(3), 751-772. <https://doi.org/10.1007/s10567-023-00448-1>
- o Olsson, A., Nearing, K. I., Phelps, E. A. (2007). Learning fears by observing others: the neural systems of social fear transmission. *Social cognitive and affective neuroscience*, 2(1), 3-11. <https://doi.org/10.1093/scan/nsm005>
- o Onder, A., Kusmus, G. I., Cengiz, O. (2018). Investigating childhood fears during preschool period in terms of child, mother and teacher opinions. *European Journal of Educational Research*, 7(4), 973-983. <https://doi.org/10.12973/eu-jer.7.4.973>
- o Silverman, W. K., Moreno, J. (2005). Specific phobia. Child and adolescent psychiatric clinics of North America, 14(4), 819-x. <https://doi.org/10.1016/j.chc.2005.05.004>
- o Solyom, L., Beck, P., Solyom, C., Hugel, R. (1974). Some Etiological Factors in Phobic Neurosis. *Canadian Psychiatric Association Journal*, 19(1), 69-78, <https://doi.org/10.1177/070674377401900114>

- o Van der Bruggen, C. O., Bögels, S. M. (2012). Girls' and Mothers' Spider Fear, Maternal Control and Autonomy Granting Behavior, and the Role of Threat Intensity During a Spider Exposure Task, *Journal of Experimental Psychopathology*, 3(1), 17-29. <https://doi.org/10.5127/jep.017411>
- o Van der Bruggen, C. O., Stams, G. J. M., Bögels, S. M. (2008). The relation between child and parent anxiety and parental control: A meta-analytic review. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 1257-1269. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1469-7610.2008.01898.x>
- o Vulić-Prtorić, A. (2002). Strahovi u djetinjstvu i adolescenciji. *Suvremena psihologija*, 5(2), 271-293.

AKTIVNOSTI U EKOVRTIĆIMA U REPUBLICI HRVATSKOJ

DEA JUŠTA ¹

Dječji vrtić i jaslice "Duga", Umag, Hrvatska

Sažetak: U radu se prikazuju aktivnosti ekovrćica u Republici Hrvatskoj, s naglaskom na ekološki pristup u ranom odgoju i obrazovanju. Cilj rada je prikazati važnost ekovrćica u oblikovanju ekološke svijesti djece i analizirati njihove programe u odnosu na međunarodne prakse. Istraživanje je provedeno analizom podataka o aktivnostima 18 ekovrćica u Hrvatskoj, koristeći induktivnu metodu zaključivanja. Rezultati pokazuju da ekovrćići provode različite aktivnosti poput recikliranja, uzgoja biljaka i edukacije o okolišu, ali se razlikuju u opsegu i učestalosti provedbe. Zaključuje se da, iako ekovrćići u Hrvatskoj pridonose razvoju ekološke svijesti, postoji prostor za poboljšanje kroz sustavniju provedbu programa i veću institucionalnu podršku.

Ključne riječi: *ekovrćić; ekološki odgoj; održivi razvoj; recikliranje; rano obrazovanje.*

Abstract: This paper presents an overview of environmental activities implemented in eco-kindergartens in the Republic of Croatia, with a focus on the role of early childhood education in developing ecological awareness. The aim of the study is to highlight the importance of eco-kindergartens in shaping children's environmental understanding and to analyse their programmes in relation to international practices. The research was conducted through a content analysis of ecological activities in 18 Croatian eco-kindergartens, using an inductive approach. The results show that kindergartens implement a wide range of activities, including recycling, plant cultivation, and environmental education, although the scope and frequency of these activities vary. The findings indicate that eco-kindergartens in Croatia contribute to fostering ecological awareness, yet there remains room for improvement through more systematic programme implementation and stronger institutional support.

Keywords: *eco-kindergarten, environmental education, sustainable development, recycling, early childhood education.*

¹ Kontakt e-mail: deajusta98@gmail.com

Uvod

U današnje se vrijeme sve više govori o potrebi zaštite okoliša i važnosti održivog načina života. Klimatske promjene, onečišćenje zraka i mora, uništavanje prirodnih staništa i prekomjerno iskorištavanje prirodnih resursa ozbiljni su problemi koji zahtijevaju brzu i sustavnu reakciju društva. Upravo zbog toga postaje važno da se briga za okoliš i razvijanje ekološke svijesti kod ljudi počne poticati što ranije, već u predškolskom uzrastu. Djeca od najranije dobi mogu razvijati odgovoran odnos prema prirodi, osobito ako su svakodnevno okružena sadržajima i odraslima koji takve vrijednosti dosljedno žive i prenose.

Dječji vrtići u tome igraju iznimno važnu ulogu jer pružaju prostor, vrijeme i podršku djeci da kroz igru, istraživanje i suradnju s drugima uče o prirodi i svijetu oko sebe. Posebno mjesto među njima zauzimaju tzv. ekovrtići – predškolske ustanove koje sustavno provode ekološke programe i projekte, najčešće kao dio međunarodnog programa Ekoškole. Njihov cilj nije samo usvojiti određene ekološke navike, već poticati djecu da razviju pozitivan odnos prema okolišu, osjećaj odgovornosti i razumijevanje važnosti održivog načina života.

Rad se usmjerava na ekovrtiće u Republici Hrvatskoj, njihovu brojnost, aktivnosti koje provode i načine na koje pridonose ekološkom odgoju djece. U teorijskom dijelu prikazana je važnost razvoja ekološke svijesti u ranom djetinjstvu, uz primjere dobre prakse iz europskih zemalja koje imaju dugu tradiciju održivog odgoja. Istraživački dio rada donosi pregled konkretnih aktivnosti hrvatskih ekovrtića, temeljen na analizi javno dostupnih podataka. Dodatno je obrađena i studija slučaja Dječjeg vrtića Kutina, koji već niz godina sustavno provodi ekološki program i predstavlja pozitivan primjer prakse.

Cilj ovog rada jest ukazati na značaj ekološkog odgoja u ranom djetinjstvu kroz prikaz konkretne prakse ekovrtića u Republici Hrvatskoj. Naglasak je stavljen na analizu aktivnosti koje pridonose oblikovanju ekološke svijesti kod djece, kao i na prepoznavanje potencijala i izazova u provedbi održivih programa u predškolskim ustanovama. Značaj ranog i sustavnog ekološkog odgoja potvrđuju i brojna istraživanja koja naglašavaju važnost razvoja ekološke pismenosti u predškolskom razdoblju (Cutter-Mackenzie & Edwards, 2013; Ardoin & Bowers, 2020).

Eko dječji vrtići

Program ekovrtića osmišljen je s ciljem sustavne provedbe odgoja i obrazovanja za okoliš u svim odgojno-obrazovnim ustanovama. Taj međunarodni program razvila je Zaklada za odgoj i obrazovanje za okoliš (Foundation for Environmental Education – FEE) kao odgovor na UN-ovu Konferenciju o okolišu i razvoju održanu 1992. godine. Program se službeno počeo provoditi 1994. u Danskoj, Njemačkoj, Grčkoj i Velikoj Britaniji, a danas je prisutan u više od 59 zemalja svijeta. Njegova svrha je usmjeriti način na koji se sadržaji o zaštiti okoliša integriraju u svakodnevni život vrtića, čime se djeci olakšava razumijevanje važnosti brige za prirodu i održivog ponašanja (Foundation for Environmental Education, n.d.).

Program Ekovrtića određuje i usmjerava način na koji se sadržaji vezani uz zaštitu okoliša primjenjuju u svakodnevnom životu vrtića. Takav pristup pomaže djeci da lakše shvate važnost očuvanja okoliša. Kako bi vrtić stekao status Ekovrtića, prvi je korak prijava putem mrežne stranice eko.lijepa-nasa.hr, nakon čega slijedi proces verifikacije od nacionalnog koordinatora.

Ekovrtići su dio sustava koji obuhvaća različite odgojno-obrazovne ustanove – od vrtića i škola do učeničkih domova i fakulteta – a temelje se na smjernicama odgoja i obrazovanja za okoliš. Program uključuje i sustav nagrađivanja: vrtići koji ispune kriterije dobivaju Zelenu zastavu sa znakom Ekovrtića, koju mogu izvjesiti na zgradi ili postaviti u unutrašnjosti ustanove. Osim toga, dobivaju i povelju (certifikat) Zaklade FEE, pravo na korištenje logotipa Ekovrtića na dopisima te mogućnost isticanja i promidžbe u javnosti, kako u Hrvatskoj, tako i na međunarodnoj razini.

Cilj programa je integrirati odgoj i obrazovanje za okoliš u sve segmente odgojno-obrazovnog rada i svakodnevni život djece i djelatnika vrtića. Istodobno, njegova je zadaća odgojiti mlade generacije koje su osjetljive na pitanja okoliša i osposobljene za donošenje odgovornih odluka o održivom razvoju društva.

Ekološki pristup u ranom obrazovanju

Rano obrazovanje igra ključnu ulogu u oblikovanju ekoloških stavova i ponašanja (Cutter-Mackenzie & Edwards, 2013). Djetinjstvo, a osobito rano djetinjstvo, razdoblje je u kojem djeca oblikuju vlastite interese prema prirodi te usvajaju temeljne navike i vrijednosti, dok odrasli te stavove najčešće oblikuju kasnije i sporije, kroz iskustvo. Upravo zato predstavlja idealan kontekst za razvoj ekološke svijesti. Edukacija o okolišu u tom periodu može imati dugoročan i trajan učinak.

Ekološki odgoj obuhvaća razvijanje znanja, vještina, navika i stavova koji omogućuju pojedincima razumijevanje ekoloških procesa, utjecaja ljudskih aktivnosti na okoliš te važnosti njegove zaštite. Uključuje i upoznavanje s međusobnim odnosima među organizmima i čovjekovom ulogom u biosferi. Cilj takvog pristupa je potaknuti odgovorno ponašanje i aktivno sudjelovanje u očuvanju prirode, već od najranije dobi (Monroe, Andrews, & Biedenweg, 2008).

Iako je tema iznimno značajna, i dalje je nedovoljno zastupljena u znanstvenim istraživanjima. Osobit izazov predstavlja pristup djeci kao ispitanicima i odabir metoda koje omogućuju djetetovo izražavanje na razumljiv i valjan način. Neki su istraživači koristili crtanje kao simbolički izraz ekoloških stavova i razumijevanja odnosa prema prirodi (Cincera & Komarkova, 2010), dok su drugi koristili participativno promatranje te kvalitativne i kvantitativne metode (Ballantyne et al., 2005).

Prema pojedinim znanstvenicima, dječji stav prema prirodi može biti dvosmislen. Kellert (2002) smatra da djeca u dobi od tri do šest godina često pokazuju tjeskobu u izravnom kontaktu s prirodom, osobito u prisustvu malih životinja poput zmija i pauka, što se tumači kao genetski uvjetovano (Cincera, 2015). Također se navodi da djeca te dobi vole skloništa i male prostore koji im pružaju sigurnost, ali ujedno mogu razviti rani ekocentrični način razmišljanja ako su izložena odgovarajućem obrazovanju.

Istraživanja pokazuju da predškolci razvijaju osnovne znanstvene koncepte i razumijevanje bioloških principa, kao što su uzročnost, prirodne promjene, te osnovne kategorije biljaka i životinja. Mogu prepoznati i osnovne ekološke pojmove poput onečišćenja (Palmer, 1995).

Svijest o ekologiji

Današnje stanje okoliša na globalnoj razini obilježeno je brojnim izazovima, uključujući klimatske promjene, zagađenje te gubitak biološke raznolikosti. Ovi problemi povezani su s djelovanjem čovjeka i rezultat su socioekonomskog modela koji dugoročno šteti prirodnim sustavima (Tilman & Clark, 2014). Ljudska aktivnost mijenja ekosustave i uzrokuje nestanak vrsta, što nije samo ekološki, već i etički problem. U tom kontekstu, obrazovanje o okolišu postaje ključan alat za promicanje odgovornog odnosa prema prirodi.

Stapp (1969: 30) ističe kako cilj obrazovanja za okoliš nije samo razumijevanje okolišnih problema, već i razvijanje svijesti da su ljudi dio biosfere te da svojim djelovanjem utječu na odnose među organizmima. Povezanost čovjeka i prirode, kao i razumijevanje tih međudodnosa, temelj su za stvaranje održivih društava.

Rana edukacija o biološkoj raznolikosti i ekologiji ima značajnu ulogu u oblikovanju stavova. Melis (2020) navodi da upravo to znanje omogućuje djetetu razumijevanje prirodnih pojava, potiče osjećaj odgovornosti i motivira ga na očuvanje okoliša. Znanje o međusobnoj povezanosti živih bića važan je dio ranog znanstvenog obrazovanja i osnova za razvoj ekološke pismenosti u djece predškolske dobi.

Zanimljiv primjer dolazi iz Norveške, gdje više od 90% djece u dobi od prve do pete godine pohađa dječji vrtić (Moser & Martinsen, 2010). Norveški nacionalni kurikulum za predškolske ustanove predviđa da se djeca kroz iskustvo i kontakt s prirodom uče očuvanju okoliša, razvoju osjećaja za održivi razvoj te upoznavanju biljnih i životinjskih vrsta. Vrtići u Norveškoj tradicionalno provode znatan dio vremena na otvorenom, bilo na vrtićkom igralištu ili u prirodnim okruženjima, čime se djeci omogućuje izravan doživljaj lokalne biološke raznolikosti (Moser & Martinsen, 2010, str. 460). Pojedini vrtići specijalizirali su se za teme kao što su poljoprivreda, priroda, sport ili život na otvorenom, a svaki vrtić ima autonomiju u definiranju vlastitog profila, iako ne postoje službeni nacionalni kurikularni standardi za takvu specijalizaciju.

Ekološki odgoj može imati snažan utjecaj na dječju sposobnost razumijevanja složenih odnosa među organizmima u prirodi. Frantz i Mayer (2014) naglašavaju da emocionalna privrženost prirodi snažno utječe na pojedinčevu motivaciju za očuvanje okoliša.

Naime, što je osjećaj pripadnosti i povezanosti s okolišem veći, to je veća i empatija te spremnost na djelovanje u korist prirode. Primjer dobre prakse ekološkog obrazovanja može se pronaći i u Rumunjskoj. Prema istraživanju Suduc et al. (2014), u dječjim vrtićima i osnovnim školama ekološki se odgoj provodi putem kulturnih aktivnosti, igre i sadržaja integriranih u nastavu. Odgojitelji i učitelji u Rumunjskoj stječu znanja o ekologiji putem neformalnog obrazovanja, razmjene iskustava i samostalnog učenja. Osim toga, podrška pojedinaca i organizacija ima značajnu ulogu u promicanju održivog odgoja.

Suduc et al. (2014) također opisuju razvoj ekološke svijesti u skladu s dobi djeteta. U dječjem vrtiću djeca izražavaju naklonost prema prirodi kroz pjesmu, ples, gledanje edukativnih videozapisa i druge kreativne aktivnosti. U osnovnoj školi potiče se razvoj kritičkog mišljenja i odgovornog ponašanja kroz aktivno, učeniku usmjereno učenje. U srednjim školama učenici razvijaju svijest o ograničenosti prirodnih resursa i uče kako ih odgovorno koristiti.

Komunikacija ima ključnu ulogu u prenošenju ekoloških poruka i razumijevanju važnosti održivosti. Prema Rogersu (1983), komunikacija je temelj povezivanja, procjene i promišljanja, a kognitivni razvoj djece utječe na njihovu sposobnost usvajanja znanja i oblikovanja stavova. Razumijevanje ekoloških pojmova i odnosa ne proizlazi samo iz učenja pojmova, već i iz sposobnosti povezivanja i interpretacije – što je posebno važno u radu s djecom predškolske dobi.

Važnost ekoloških programa za djecu

Stanje okoliša u svijetu kontinuirano se pogoršava alarmantnom brzinom, ponajviše zbog složene mreže društveno-ekoloških izazova kao što su klimatske promjene, zagađenje zraka i vode, zakiseljavanje oceana, degradacija tla i gubitak biološke raznolikosti (Barnosky & Hadly, 2016). Stručnjaci koji se bave ovim pitanjima upozoravaju na važnost zdravih, funkcionalnih i otpornih ekosustava kao preduvjeta za život na Zemlji, uključujući i ljudsku vrstu. Brojna istraživanja ističu da zaštita i obnova okoliša zahtijevaju temeljite promjene u proizvodnji, potrošnji i društvenom ponašanju, koje uključuju i individualne odluke, ali i kolektivno djelovanje utemeljeno na kulturnim vrijednostima.

Obrazovanje za okoliš u tom je kontekstu i filozofija, i alat, i pristup, i profesija. Monroe i suradnici (2008, str. 205) navode kako je njegov cilj oblikovanje ekološki osviještenih građana, spremnih na aktivno uključivanje u rješavanje okolišnih i održivih izazova. Kroz razvoj stavova, vrijednosti, znanja, motivacije i vještina za poduzimanje konkretnih akcija, obrazovanje o okolišu potiče odgovorno ponašanje i djelovanje usmjereno na održivu budućnost. Važno je naglasiti kako se ono provodi tijekom cijelog životnog vijeka – od ranog djetinjstva do starije dobi – u formalnom i neformalnom obrazovanju. Upravo se zato naglasak stavlja na cjeloživotno učenje, s obzirom na stalne promjene znanstvenih i društvenih spoznaja koje zahtijevaju neprestano kritičko promišljanje i odlučivanje – kako na individualnoj, tako i na razini zajednice.

Iako je obrazovanje o okolišu relevantno u svim životnim fazama, istraživači se slažu da je rano djetinjstvo, definirano kao razdoblje od rođenja do osme godine, osobito ključno za razvoj ekološke pismenosti (Ardoin et al., 2020). Pozitivna iskustva djece u prirodi u tom ranom razdoblju često su povezana s razvojem trajne brige za okoliš i usvajanjem ponašanja usmjerenih na očuvanje prirode tijekom odrasle dobi. Rani odgoj za okoliš prepoznaje se kao specifičan pristup koji oblikuje temelj za različite filozofije i prakse u ekološkoj edukaciji (Monroe et al., 2008).

Afektivna uključenost djece u ekološke programe ključna je za razvijanje akcijskih vještina i oblikovanje razvojno primjerenih obrazaca ponašanja za očuvanje okoliša. Osim ekoloških ishoda, takvi programi podupiru i cjelokupan osobni i socioemocionalni razvoj djeteta. Djeca se potiču da povežu emocionalna iskustva sa znanjem i konkretnim djelovanjem, a okoliš se doživljava ne samo kao obrazovni sadržaj, već kao cjelovito iskustveno okruženje (Ardoin et al., 2020). Prema Monroe et al. (2008), sinergija ranog djetinjstva i ekološkog obrazovanja snažnija je kad se ta dva pristupa kombiniraju. Takvo povezivanje ima potencijal obogatiti ljudsko iskustvo i dugoročno doprinijeti očuvanju prirodnih i društvenih sustava – za dobrobit sadašnjih i budućih generacija.

Istraživanje aktivnosti koje se provode u ekovrćicama u Republici Hrvatskoj

Prema podacima Udruge Lijepa Naša (2025), u Republici Hrvatskoj aktivno djeluje 306 odgojno-obrazovnih ustanova s priznatim statusom Ekoškole. Među njima je 87 dječjih vrtića, 170 osnovnih škola, 6 škola za djecu s teškoćama u razvoju, 39 srednjih škola, 2 učenička doma i 2 visokoobrazovne ustanove.

Materijali i metode

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je identificirati i analizirati vrste ekoloških aktivnosti koje provode hrvatski ekovrtići te utvrditi njihove sličnosti i razlike u odnosu na geografski položaj, opseg provedbe i specifičnosti programa. Poseban naglasak stavljen je na prepoznavanje obrazaca u provedbi aktivnosti te na dublje razumijevanje dugoročnih praksi kroz studiju slučaja Dječjeg vrtića Kutina.

Istraživačka pitanja

U skladu s ciljem definirana su sljedeća istraživačka pitanja:

- Koje vrste ekoloških aktivnosti najčešće provode ekovrtići u Republici Hrvatskoj?
- U kojoj se mjeri aktivnosti razlikuju među vrtićima u kontinentalnim i primorskim područjima?
- Koji su tematski obrasci najzastupljeniji u ekološkim programima?
- Kako dugogodišnje aktivnosti Dječjeg vrtića Kutina ilustriraju razvoj i kontinuitet ekoloških praksi?

Uzorak i kriteriji odabira

U istraživanje je uključeno 18 dječjih vrtića s priznatim statusom ekovrtića. Uzorak je odabran prema sljedećim kriterijima:

- posjedovanje aktualnog statusa Ekovrtića verificiranog od Udruga Lijepa Naša,
- dostupnost javnih podataka o provedenim ekološkim aktivnostima,
- jasno definirane aktivnosti ili projekti prikazani na službenim mrežnim stranicama,
- geografska raznolikost vrtića radi uvida u regionalne razlike.

Vrtići obuhvaćaju različite dijelove Republike Hrvatske, uključujući i kontinentalne i primorske gradove, što povećava reprezentativnost nalaza.

Metode prikupljanja podataka

Podaci su prikupljeni analizom sadržaja službenih mrežnih stranica odabranih vrtića. Za svaki vrtić bilježeni su: nazivi aktivnosti, tematska područja na koja se odnose, opis provedbe, sudionici (djeca, roditelji, odgojitelji), učestalost i trajanje aktivnosti kada je navedeno te eventualni specifični projekti ili inovativne prakse. Prikupljeni podaci organizirani su u tablični prikaz radi sustavne usporedbe.

Metode obrade podataka

Obrada podataka provedena je u nekoliko koraka:

- Tematska analiza kojom su aktivnosti kategorizirane u ključna područja (gospodarenje otpadom, prehrana i zdravlje, biološka raznolikost i priroda, tradicija i lokalna kultura, boravak na otvorenom i tjelesna aktivnost).
- Usporedna analiza kojom su utvrđene sličnosti i razlike među vrtićima te među geografskim regijama.
- Analiza specifičnosti kojom su identificirane aktivnosti koje nadilaze uobičajene prakse.
- Analiza studije slučaja Dječjeg vrtića Kutina radi dubljeg razumijevanja dugoročnih i sustavnih ekoloških aktivnosti.

Ograničenja istraživanja

Istraživanje se temelji isključivo na javno dostupnim informacijama, stoga je moguće da pojedine aktivnosti nisu uključene u analizu ako nisu bile objavljene na mrežnim stranicama. Također, razina detaljnosti među vrtićima nije ujednačena, što može djelomično utjecati na komparativne nalaze.

Etički aspekti

Budući da se istraživanje temelji na javno dostupnim podacima i ne uključuje osobne ni osjetljive informacije, nije bilo potrebno odobrenje etičkog povjerenstva.

Rezultati i analiza

Analiza prikupljenih podataka omogućila je uvid u različite oblike ekoloških aktivnosti koje provode ekovrtići u Republici Hrvatskoj. Aktivnosti su tematski raznolike i uključuju gospodarenje otpadom, poticanje zdravih prehrambenih navika, brigu o biološkoj raznolikosti, njegovanje tradicije i kulturne baštine, aktivnosti na otvorenom, obilježavanje važnih ekoloških datuma te suradnju s lokalnom zajednicom. Većina vrtića provodi više aktivnosti paralelno, pri čemu su neke utemeljene kao stalni, višegodišnji programi, dok su druge oblikovane kao povremene akcije ili jednokratni projekti.

Kategorizacija ekoloških aktivnosti

Na temelju tematske analize aktivnosti prikazanih u tabličnom pregledu izdvojeno je šest osnovnih kategorija:

- Gospodarenje otpadom i recikliranje – aktivnosti vezane uz razvrstavanje otpada, sakupljanje starog papira, plastike, baterija ili čepova te izradu uporabnih predmeta od recikliranih materijala.
- Prehrana, zdravlje i održive navike – naglasak na zdravoj prehrani, uzgoju biljaka, pripremi zdrave hrane, upoznavanju sezonskih namirnica i jačanju svijesti o utjecaju prehrane na okoliš.
- Priroda i biološka raznolikost – aktivnosti poput sadnje stabala, brige o biljkama, uređenja vrta, proučavanja životinja i staništa te poticanja djece na promatranje prirodnih pojava.
- Tjelesna aktivnost i boravak na otvorenom – šetnje, izleti u prirodu, šumski kutci, zelene staze, boravak u dvorištu vrtića i organizirane aktivnosti na otvorenom.

- Tradicija i kulturna baština – njegovanje običaja, uporaba prirodnih materijala, radionice rukotvorina i upoznavanje s lokalnim specifičnostima.
- Obilježavanje važnih ekoloških datuma i akcija – Dan planeta Zemlje, Dan vode, Dan šuma, Zelena čistka i druge ekološke manifestacije u zajednici.

Ovakva kategorizacija omogućuje jasnije uočavanje dominacije pojedinih vrsta aktivnosti i usporedbu vrtića prema opsegu i raznolikosti programa.

Zastupljenost aktivnosti među vrtićima

Analiza aktivnosti provedenih u 18 dječjih vrtića pokazuje da je najzastupljenija kategorija gospodarenje otpadom, koju provodi gotovo svaki vrtić u uzorku. Prevladavaju aktivnosti poput razvrstavanja otpada, izrade ukrasnih i uporabnih predmeta od recikliranih materijala te sudjelovanje u akcijama prikupljanja papira ili plastike. Ovakav naglasak odražava osnovne ciljeve programa Ekovrtića, ali i činjenicu da su ove aktivnosti organizacijski najjednostavnije te se lako uklapaju u svakodnevni rad.

Aktivnosti vezane uz prehranu i zdrave navike također su vrlo zastupljene – više od polovice vrtića uključuje djecu u sadnju i brigu o biljkama, pripremu zdravih jela, upoznavanje sezonskih plodova ili radionice vezane uz mediteransku prehranu. Pojedini vrtići dodatno razvijaju vlastite povrtnjake, čime se djeca potiču na aktivno sudjelovanje i usvajanje održivih navika.

Manje zastupljene, ali izrazito vrijedne, jesu aktivnosti vezane uz biološku raznolikost poput sadnje stabala, proučavanja životinja, izrade hotela za kukce ili projekata vezanih uz oprašivače. Njihova rjeđa pojavnost može se objasniti potrebom za dodatnim resursima, suradnjom s institucijama ili većim angažmanom stručnog osoblja.

Usporedba aktivnosti prema geografskom položaju

Analiza regionalne rasprostranjenosti ukazuje na razlike između vrtića u primorskom i kontinentalnom dijelu Hrvatske:

- Primorski vrtići češće provode aktivnosti povezane s morskim ekosustavima, mediteranskom prehranom, biljem karakterističnim za priobalje te obilježavanjem lokalnih ekoloških manifestacija.
- Kontinentalni vrtići u većoj mjeri uključuju šumske šetnje, izradu hotela za kukce, aktivnosti vezane uz bioraznolikost te sezonsko uređenje vrta i dvorišta.

Iako se tematske kategorije značajno preklapaju, regionalne specifičnosti obogaćuju sadržaj programa i omogućuju djeci povezivanje ekoloških aktivnosti s lokalnim prirodnim okruženjem.

Specifične i inovativne prakse

U više vrtića zabilježene su aktivnosti koje se mogu smatrati inovativnima, a uključuju:

- „ekopatrole“ u kojima djeca nadziru pravilno razvrstavanje otpada,
- kompostiranje u vrtićkom dvorištu,
- šumske grupe koje redovito borave u prirodi,
- suradnju s lokalnim komunalnim društvima, vatrogascima ili ekološkim udrugama,
- radionice izrade prirodnih preparata (npr. sapuna ili čajeva).

Takve aktivnosti doprinose većoj autonomiji djece, povezivanju s lokalnom zajednicom i razvoju konkretnih vještina.

Ključni obrasci i trendovi

Uočeni rezultati upućuju na nekoliko općih obrazaca:

1. Visoka zastupljenost aktivnosti gospodarenja otpadom, što odražava osnovni standard ekovrtića.
2. Rastući interes za hortikulturne aktivnosti – uzgoj biljaka, briga o vrtu i zelene površine postaju sve važniji dio vrtićkih programa.
3. Sve veći naglasak na boravku na otvorenom kao dijelu ekološkog odgoja.
4. Suradnja s roditeljima i lokalnom zajednicom kao važan element održivosti programa.
5. Razlike među vrtićima ne proizlaze iz standarda Ekovrtića, već iz lokalnih mogućnosti, kreativnosti zaposlenika i dostupnosti resursa.

Ovi trendovi ukazuju na kontinuirano razvijanje i obogaćivanje ekoloških programa u vrtićima te na potrebu za daljnjom razmjenom dobrih praksi među ustanovama.

Tablica 1. Aktivnosti u ekovrtićima u Republici Hrvatskoj posložene prema abecednom redu grada iz kojeg ekovrtići dolaze

Vrtić (grad i naziv)	Ekološke aktivnosti	Web stranica
Delnice – DV Hlojkica	briga o socijalnoj pravednosti; upoznavanje svog i drugih kulturnih okruženja; razvijanje kreativnosti; učenje jezika	https://hlojkica.com/
Dugo Selo – DV Dugo Selo	recikliranje otpada; važnost vode i energije; pravilna prehrana	https://www.dugoselo.dvds.hr/
Fažana – DV Sunce	eko patrole; dan ekologije	https://www.dvsunce.hr/
Ivanić Grad – DV Ivanić Grad	kultura higijene; zdravlje i prehrana; čistoća prostora	https://www.djecjivrtic-ivanic.hr/index.html

Jastrebarsko – DV Radost	razvrstavanje otpada; ekokviz; ekopatrole	https://www.radost-jaska.hr/
Karlovac – DV Četiri rijeke	kompostiranje; recikliranje; prikupljanje kišnice	https://vrtic-cetiririjeke.hr/
Kostrena – DV Zlatna ribica	odgoj i obrazovanje za okoliš; odlučivanje za budućnost	https://zlatnaribica.hr/
Kutina – DV Kutina	zdravlje i higijena; recikliranje; važnost vode i šuma; biološka raznolikost	https://vrtic-kutina.hr/
Mali Lošinj – DV Cvrčak	kulturna baština Lošinja; razvrstavanje otpada	https://dvc-mali-losinj.hr/
Popovača – DV Popovača	zdrave navike; recikliranje; kreativna uporaba otpada	https://vrtic-popovaca.hr/
Poreč – DV Radost	ekološka svijest; tradicija; lokalni projekti	https://www.radost-porec.hr/
Slavonski Brod – DV Ivana Brlić Mažuranić	biljni i životinjski svijet; sadnja; selekcija otpada; projekti s roditeljima	https://www.djecji-vrtici-sb.hr/
Šibenik – DV Osmijeh	ekološke navike; prehrana; globalna odgovornost; biološka raznolikost	https://www.dvosmijeh.hr/index.php
Virovitica – DV Cvrčak	zdrave navike; centri za motoriku	https://www.cvrcakvt.hr/
Vodice – DV Tamaris	gospodarenje otpadom; tjelesna aktivnost	https://www.dvtamaris.hr/
Zagreb – DV Mali princ	obilježavanje godišnjice; izložba o ekoprojektima	https://vrtic-maliprinc.zagreb.hr/
Zagreb – DV Pipi Duga Čarapa	ekološka osjetljivost; zdrava prehrana; kuharica s jelima	http://www.pipidugacarapa.hr/
Zagreb – DV Srednjaci	uzgoj povrtnjaka; izleti u prirodu; očuvanje resursa	https://vrtic-srednjaci.zagreb.hr/default.aspx

Nakon analize prikazanih podataka, može se zaključiti da svi navedeni vrtići aktivno sudjeluju u programima vezanima za ekologiju i održivi razvoj, što im i omogućuje status ekovrtića. Većina vrtića provodi slične aktivnosti, osobito u pogledu gospodarenja otpadom – prikupljanja, razvrstavanja i recikliranja otpada – što ukazuje na snažan fokus na razvijanje osnovnih ekoloških navika. Vrtići u kontinentalnoj Hrvatskoj češće provode aktivnosti koje uključuju uzgoj voćnjaka, povrtnjaka ili cvjetnjaka, dok su primorski vrtići brojnije zastupljeni kada je riječ o programima očuvanja tradicije i prirodne baštine. U svim vrtićima može se prepoznati prisutnost aktivnosti koje promiču zdravu prehranu, tjelesnu aktivnost i brigu o zdravlju, što pokazuje integrirani pristup održivom razvoju.

Prikaz višegodišnjih aktivnosti u vrtiću Kutina

Višegodišnji ekološki program Dječjeg vrtića Kutina ističe se kao primjer sustavnog, kontinuiranog i jasno strukturiranog pristupa ekološkom odgoju djece. Za razliku od većine vrtića u uzorku, DV Kutina već niz godina provodi stabilan ekološki program koji uključuje ponavljajuće godišnje aktivnosti, dugoročne projekte te tradiciju uključivanja djece, roditelja i lokalne zajednice. Njihov pristup omogućuje praćenje napretka kroz vrijeme, razvoj dječjih kompetencija te prepoznavanje ekološkog identiteta vrtića.

Jedan od temeljnih elemenata programa je Ekokodeks, dokument koji nastaje u suradnji djece, odgojitelja i roditelja te se redovito ažurira kako bi odražavao nove ekološke ciljeve i navike. Ekokodeks predstavlja jasno strukturiran skup pravila koja djeca svakodnevno primjenjuju, kao što su štednja vode, briga o biljnom svijetu, pravilno odvajanje otpada i korištenje prirodnih materijala. Ovakav pristup razvija osjećaj odgovornosti i pripadnosti, a djeca imaju aktivnu ulogu u provođenju i nadziranju ekoloških pravila.

DV Kutina provodi i niz praktičnih ekoloških aktivnosti koje se ponavljaju svake godine. Među njima se ističu: sadnja drveća i uređenje vrtićkog dvorišta, uređivanje povrtnjaka i začinskog vrta, izrada hotela za kukce, kompostiranje biootpada te prikupljanje starog papira i plastike.

Redovito sudjeluju i u lokalnim akcijama poput „Zelene čistke“, Dana planeta Zemlje te humanitarnih i edukativnih inicijativa usmjerenih na održivost. Ponavljanjem istih aktivnosti iz godine u godinu djeca imaju priliku promatrati promjene u prirodi i razvijati dublje razumijevanje dugoročnih procesa.

Posebnu vrijednost predstavlja i sustavna suradnja s lokalnom zajednicom. Vrtić ostvaruje suradnju s gradskim komunalnim poduzećem, udrugama za zaštitu okoliša, Crvenim križem, lokalnim školama i ustanovama. Ovakav oblik suradnje doprinosi jačanju socijalne kohezije i pruža djeci priliku da uče o ekologiji izvan zidova vrtića. Suradnja s roditeljima također je snažno zastupljena, osobito u radnim akcijama, ekoradionicama i zajedničkom održavanju vrtićkog dvorišta.

Dvorište DV Kutina posebno se ističe kao „živi laboratorij“. Prostori su organizirani tako da potiču istraživanje, slobodnu igru i boravak na otvorenom. U dvorištu se nalaze gredice, kompostište, stalci za promatranje prirodnih pojava, mjesta za odmor u sjeni te prostori za slobodnu igru s prirodnim materijalima. Time je ekološki odgoj integriran ne samo kroz aktivnosti, već i kroz cjelokupnu organizaciju prostora.

Analizom višegodišnjeg programa može se zaključiti da je DV Kutina primjer iznimno dobro razvijene i održive ekološke prakse. Za razliku od većine vrtića u uzorku, čiji su programi fragmentirani ili povremeni, Kutina nudi model koji uključuje jasno definirane ciljeve, godišnje ponavljajuće aktivnosti, uključenost djece i roditelja, povezivanje s lokalnom zajednicom i trajnu brigu o prostornom uređenju. Takav model doprinosi izgradnji ekološkog identiteta vrtića i može poslužiti kao smjernica drugim ustanovama koje žele unaprijediti održivost svojega programa.

Zaključak

Ekološki odgoj u ranom djetinjstvu ima ključnu ulogu u oblikovanju svijesti o važnosti očuvanja okoliša i održivog načina života. Analiza aktivnosti provedenih u ekovrćicama u Republici Hrvatskoj pokazuje da mnoge ustanove već uspješno provode različite oblike ekoloških programa. Ti programi uključuju aktivnosti poput recikliranja, sadnje biljaka, poticanja zdrave prehrane te promicanja odgovornog i održivog ponašanja prema prirodi. Ipak, uočljive su razlike među vrtićima, osobito u pogledu opsega, trajanja i sustavnosti provedbe ekoloških sadržaja. Usporedba s međunarodnim praksama ukazuje na potrebu jačanja institucionalne podrške, kao i na važnost dodatnog usmjeravanja i educiranja odgojno-obrazovnih djelatnika u skladu s ciljevima održivog razvoja.

Oснаživanjem ekoloških programa u predškolskim ustanovama doprinosi se ne samo očuvanju okoliša, već i razvoju generacija djece koje će prepoznati svoju odgovornost u brizi za prirodu i aktivno doprinositi održivoj budućnosti. U tom smislu, ekovrćice predstavljaju važan segment odgojno-obrazovnog sustava i zaslužuju veću stručnu, institucionalnu i financijsku podršku, kao i kontinuirano vrednovanje učinka svojih programa.

Za postizanje dugoročnih pozitivnih promjena, nužan je sustavan i planiran pristup koji uključuje sve dionike – od djece i odgojitelja do roditelja i zajednice. Buduća istraživanja mogla bi se usmjeriti na dublje razumijevanje utjecaja ekološkog odgoja, uključujući aktivno sudjelovanje djece u evaluaciji programa te analizu učinaka na njihove stavove i ponašanja tijekom odrastanja.

Literatura:

- o Ardoin, N. M., & Bowers, A. W. (2020). Early childhood environmental education: A systematic review of the research. *Educational Research Review*, 31, 100353. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2020.100353>
- o Ballantyne, R., Packer, J., & Everett, M. (2005). Measuring environmental education program impacts and learning in the field: Using an action research cycle to develop a tool for use with young students. *Australian Journal of Environmental Education*, 21, 23–37.
- o Barnosky, A. D., & Hadly, E. A. (2016). *Tipping point for planet Earth: How close are we to the edge?* Thomas Dunne Books.
- o Borg, F. (2019). A case study of a Green Flag-certified preschool in Sweden. *Hungarian Educational Research Journal*, 9(4), 607–627. <https://doi.org/10.1556/063.9.2019.4.49>
- o Cincera, J., & Komárková, L. (2010). Utilization of drawings as a mean for evaluation of a program focused on shaping environmental sensitivity of young children. *Envigogika*, 5(2). <https://doi.org/10.14712/18023061.275> (Pristupljeno 2. lipnja 2025.)
- o Cutter-Mackenzie, A., & Edwards, S. (2013). Toward a model for early childhood environmental education: Foregrounding, developing, and connecting knowledge through play-based learning. *The Journal of Environmental Education*, 44(3), 195–213. <https://doi.org/10.1080/00958964.2012.712723>
- o Davis, J. M. (2010). Early childhood education for sustainability: Why it matters, what it is, and how whole centre action research and systems thinking can help. *Journal of Action Research Today in Early Childhood*, 1, 35–44.
- o Häggström, E. (2013). Respect for nature – A prescription for developing environmental awareness in preschool. *CEPS Journal*, 3(1), 25–44.

- o Kellert, S. R. (2002). Experiencing nature: Affective, cognitive, and evaluative development in children. In P. H. Kahn & S. R. Kellert (Eds.), *Children and nature: Psychological, sociocultural, and evolutionary investigations* (pp. 117–151). MIT Press.
- o Melis, C. (2020). Kindergarten children's perception about the ecological roles of living organisms. *Sustainability*, 12(22), 9565. <https://doi.org/10.3390/su12229565> (Pristupljeno 2. lipnja 2025.)
- o Monroe, M. C., Andrews, E., & Biedenweg, K. (2008). A framework for environmental education strategies. *Applied Environmental Education & Communication*, 6(3–4), 205–216. <https://doi.org/10.1080/15330150801944416>
- o Moser, T., & Martinsen, M. T. (2010). The outdoor environment in Norwegian kindergartens as pedagogical space for toddlers' play, learning and development. *European Early Childhood Education Research Journal*, 18(4), 457–471. <https://doi.org/10.1080/1350293X.2010.525931>
- o Palmer, J. A. (1995). Environmental thinking in the early years: Understanding and misunderstanding of concepts related to waste management. *Environmental Education Research*, 1(1), 35–45. <https://doi.org/10.1080/1350462950010104>
- o Rogers, E. M. (1983). *Diffusion of innovations* (3rd ed.). Free Press.
- o Skolverket. (2018). *Curriculum for the preschool Lpfö 18*. The Swedish National Agency for Education. <https://www.skolverket.se/publikationer?id=3984> (Pristupljeno 2. lipnja 2025.)
- o Stapp, W. B. (1969). The concept of environmental education. *Environmental Education*, 1, 30–31.
- o Suduc, A. M., Bîzoi, M., & Gorghiu, G. (2014). Sustainable development in Romania in pre-school and primary education. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 116, 1187–1192. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.01.357> (Pristupljeno 2. lipnja 2025.)

- o Tilman, D., & Clark, M. (2014). Global diets link environmental sustainability and human health. *Nature*, 515, 518–522. <https://doi.org/10.1038/nature13959>
- o Udruga Lijepa Naša. (2022). *Ekoškole i ekovrtići*. <https://www.eko.lijepa-nasa.hr> Pristupljeno 2. lipnja 2025.

III MENTALNO ZDRAVLJE I PSIHOSOCIJALNE INTERVENCIJE

SOCIJALNA DOBROBIT OSOBA S PROBLEMIMA MENTALNOG ZDRAVLJA

SAMRA MAHMUTOVIĆ¹

JZU Univerzitetski klinički centar Tuzla, Bosna i Hercegovina

MARIJANA KLETEČKI RADOVIĆ²

Studijski centar socijalnog rada Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Republika Hrvatska

SAŽETAK: Dualni model kontinuuma mentalnog zdravlja i bolesti ističe da je mentalno zdravlje puno više od samog odsustva mentalnog poremećaja. Polazeći od navedenog modela, osoba koja živi s problemom mentalnog zdravlja, odnosno boluje od psihičke bolesti, može imati visoko, pozitivno mentalno zdravlje. Na temelju ovog modela zagovaraju se politike mentalnog zdravlja koje u središte stavljaju važnost prevencije mentalnog zdravlja i razvoj usluga u zajednici koje se oslanjaju na koncept oporavka i osnaživanja. U tom smislu, u radu će se prikazati rezultati istraživanja pozitivnog mentalnog zdravlja osoba s mentalnim oboljenjem te raspraviti koji izvori formalne i neformalne socijalne podrške imaju značajnu prediktivnu ulogu na socijalnu dobrobit kao jednu od dimenzija pozitivnog mentalnog zdravlja. Cilj istraživanja bio je ispitati ulogu kvalitete života i socijalne podrške u objašnjenju socijalne dobrobiti kao dimenzije pozitivnog mentalnog zdravlja osoba s mentalnim oboljenjem koje su korisnici izvanbolničke psihijatrijske skrbi. U istraživanju je sudjelovalo $n = 200$ odraslih osoba s mentalnim oboljenjem, koji žive na području Tuzlanskog kantona u FBiH i koriste usluge u centrima za mentalno zdravlje. Rezultati su pokazali da su značajni prediktori socijalne dobrobiti osoba s mentalnim oboljenjima kvaliteta života, procjena podrške značajnih drugih i procjena dostupnosti podrške socijalne mreže. Ovi prediktori zajedno objasnili su 37,8% varijance socijalne dobrobiti. Dobiveni rezultati ukazali su na značaj socijalne podrške za pozitivno mentalno zdravlje, odnosno upućuju na važnost ulaganja u razvoj intervencija usmjerenih osnaživanju otpornosti osoba s problemima mentalnog zdravlja, a u čemu socijalni rad ima posebnu ulogu.

Ključne riječi: osobe s problemima mentalnog zdravlja, dualni model kontinuuma mentalnog zdravlja i bolesti, socijalna dobrobit.

¹ Kontakt e-mail: samramahmutovic@hotmail.com

² Kontakt e-mail: marijana.kletecki.radovic@pravo.hr

ABSTRACT: The dual-continuum model of mental health and mental illness emphasizes that mental health is much more than merely the absence of mental disorder. According to this model, a person living with a mental health problem, or diagnosed with a mental illness, may still experience high levels of positive mental health. Building on this model, mental health policies advocate for placing prevention and the development of community-based services grounded in the concepts of recovery and empowerment at the centre of mental health care. From this perspective, the paper presents research findings on the positive mental health of people with mental illness and examines which sources of formal and informal social support play a significant predictive role in social well-being as one dimension of positive mental health. The aim of the study was to assess the role of quality of life and social support in explaining social well-being among individuals with mental illness who use outpatient psychiatric services. The study included $n = 200$ adults with mental illness living in the Tuzla Canton (FBiH), all of whom were users of services provided by community mental health centres. The results showed that significant predictors of social well-being among people with mental illness were quality of life, perceived support from significant others, and perceived availability of support from the social network. Together, these predictors accounted for 37,8% of the variance in social well-being. The findings highlight the importance of social support for positive mental health and point to the need for investing in interventions aimed at strengthening the resilience of people experiencing mental health problems an area in which social work plays a particularly important role.

Key words: *people with mental health problems, dual-continuum model of mental health and illness, social well-being.*

Uvod

Mentalne bolesti i poremećaji, koji ne ovise o dobi, spolu, socioekonomskom statusu ili etničkoj pripadnosti, jedan su od glavnih uzroka invaliditeta u razvijenim zemljama. Mentalno zdravlje uključuje kognitivno, emocionalno i ponašajno funkcioniranje te značajno utječe na svakodnevne aktivnosti, međuljudske odnose i fizičko zdravlje. Osim toga, socijalni i fizički faktori mogu pogoršati mentalno zdravlje. Prema najnovijim podacima Svjetske zdravstvene organizacije (SZO, 2023a), u europskoj regiji približno 17% populacije živi s nekim oblikom mentalnog poremećaja. U Bosni i Hercegovini prevalencija mentalnih bolesti i poremećaja iznosi 15,4%, dok depresija zahvaća 3,9% populacije. U Hrvatskoj je učestalost mentalnih bolesti i poremećaja nešto viša, s prevalencijom od 16,2%, a depresija pogađa 4,2% stanovništva (IHME, 2023). Prema izvještaju Zavoda za javno zdravstvo Federacije Bosne i Hercegovine (2022), tijekom 2019. godine najčešće dijagnosticiran mentalni poremećaji bili su anksiozni poremećaji, shizofrenija, poremećaji ponašanja povezani s upotrebom psihoaktivnih supstanci, umjerene depresivne epizode te rekurentni depresivni poremećaji s umjerenim epizodama.

Osobe koje boluju od mentalnih poremećaja korisnici su službi psihijatrijske njege u zajednici te predstavljaju značajan izazov za postojeće modele zdravstvene i socijalne zaštite. Psihijatrijska njega u zajednici pruža se u okviru bolnica i centara za mentalno zdravlje koji predstavljaju alternativu bolničkom liječenju i institucionalnoj njezi. Ovi centri predstavljaju oblik koordinirane skrbi o mentalnom zdravlju koji korisnicima omogućuje pristup uslugama unutar vlastite lokalne zajednice. Zbog kompleksnosti svojih potreba, ove osobe predmet su posebnog interesa kako u području medicine, tako i u socijalnom radu.

Mnoge povelje i dokumenti nude smjernice za organizaciju službi podrške u zajednici, a sve s ciljem unaprjeđenja kvaliteta života osoba s mentalnim poremećajima. U *Sveobuhvatnom akcijskom planu za mentalno zdravlje 2013–2030* (SZO, 2021), naglašava se važnost promocije mentalnog zdravlja i dobrobiti za sve, prevencije mentalnih poteškoća kod rizičnih skupina, te osiguranja univerzalne dostupnosti usluga mentalnog zdravlja.

Plan također preporučuje pružanje sveobuhvatnih i integriranih usluga mentalnog zdravlja i socijalne podrške u zajednici, temeljenih na organizaciji dostupnih, raznovrsnih i prilagođenih službi u zajednici, kao i na povećanje učinkovitosti liječenja, rehabilitacije i oporavka kroz pristup zasnovan na dokazima (eng. *evidence-based mental health*) i relevantnim istraživanjima. Ciljevi svih intervencija koje se provode unutar službi za mentalno zdravlje trebaju biti usmjereni na unaprjeđenje osobne dobrobiti, jačanje socijalne podrške, osnaživanje korisnika te poticanje procesa njihovog oporavka (SZO, 2017; Kletečki Radović, 2021; Mahmutović, Kletečki Radović i Huremović, 2022; Mahmutović, 2023).

Pozitivno mentalno zdravlje

Zdravlje čovjeka obuhvaća dvije dimenzije: mentalnu i fizičku. Mentalno zdravlje, prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji (2022), predstavlja stanje u kojem osoba prepoznaje vlastite sposobnosti, uspješno se nosi sa svakodnevnim stresovima, produktivno radi i doprinosi zajednici. Kao sastavni dio općeg zdravlja, mentalno zdravlje odražava niz međusobno povezanih čimbenika – genetskih, ekoloških, društvenih, ekonomskih i kulturnih (Begić, 2016), i uključuje uvjete u kojima se ljudi rađaju, žive, rade i stare te pristup uslugama u zajednici koje su određene javnim politikama (Mahmutović i sur., 2022).

Mentalno zdravlje podrazumijeva dobrobit u kojoj osoba prepoznaje vlastite sposobnosti, nosi se s uobičajenim stresovima, radi produktivno i doprinosi zajednici. Na mentalno zdravlje utječu individualna obilježja, ali i socijalni, ekonomski, obrazovni, religijski i pravni čimbenici te dostupni resursi u zajednici (Capak i Benjak, 2020; Kletečki Radović, 2021; Mahmutović, 2023). Mentalno zdravlje predstavlja ključnu sastavnicu ukupnog zdravlja čovjeka i temeljni je preduvjet kvalitetnog života. Publikacija finskog Nacionalnog centra za istraživanja i razvoj socijalne skrbi i zdravstva (STAKES), *Javnozdravstveni pristup mentalnom zdravlju u Europi* (2000), izdvaja dva osnovna pristupa: pozitivni i negativni.

Pozitivni pristup sagledava mentalno zdravlje kao vrijedan resurs koji doprinosi općoj dobrobiti te sposobnosti pojedinca da percipira, razumije i tumači okolinu, prilagodi joj se ili, kada je potrebno, mijenja, kao i da uspostavlja kvalitetnu međuljudsku komunikaciju. Negativni pristup odnosi se na narušeno mentalno zdravlje, koje obuhvaća mentalne probleme, simptome i poremećaje, a koji mogu postojati i bez ispunjavanja dijagnostičkih kriterija za klinički poremećaj (Hrabak Žerjavić i Silobričić Radić, 2011).

Psihopatologija ima središnju ulogu u istraživanju psihičkih problema, dok psihijatrija, kao temeljna medicinska disciplina, pruža zdravstvene usluge osobama s iskustvom psihičke patnje kroz integrativni biopsihosocijalni model.

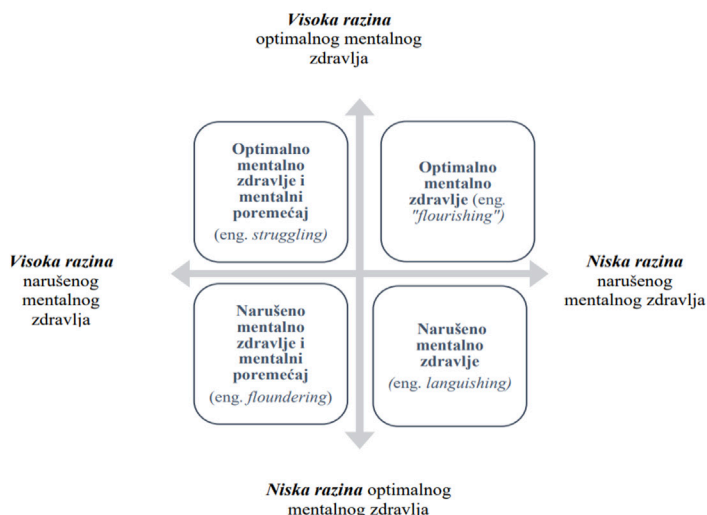
U svrhu dubljeg razumijevanja mentalnih problema u kontekstu individualnih i okolinskih čimbenika (SZO, 2022), razvila se potreba za uključivanjem i drugih pomažućih profesija, među kojima se ističe socijalni rad. U kontekstu socijalnog rada, dualni model kontinuuma mentalnog zdravlja i bolesti objašnjava se kroz ekološku teoriju koja sagledava „osobu u okruženju“ (Ajduković, 2008), pri čemu se umjesto na oboljenje fokus stavlja na cjelokupnu interakciju osobe i okoline. U skladu s ovakvim holističkim pristupom, zdravlje se definira kao stanje potpune tjelesne, mentalne i socijalne dobrobiti (eng. *well being*), a ne samo kao odsustvo bolesti ili slabosti (Kletečki Radović, 2021).

Nadalje, suvremeni koncepti mentalnog zdravlja sve češće se oslanjaju na dualni model kontinuuma mentalnog zdravlja i mentalne bolesti (eng. *dual continua model*), koji podrazumijeva da mentalno zdravlje nije samo odsustvo psihičke bolesti ili poremećaja, već i prisutnost pozitivne psihološke dobrobiti (Keyes, 2002; Keyes i Lopez, 2002). U tom kontekstu, dobrobit se definira kao višedimenzionalni konstrukt. Keyes (2014) razlikuje tri osnovne dimenzije dobrobiti: emocionalnu, psihološku i socijalnu. Emocionalna dobrobit obuhvaća osjećaj sreće, zadovoljstva i zanimanja za život; psihološka podrazumijeva prihvaćanje sebe, uspješno upravljanje svakodnevnim obavezama i kvalitetne odnose s drugima; dok se socijalna dobrobit odnosi na pozitivan doprinos društvu, osjećaj pripadnosti zajednici i vjeru u smislenost društvenih procesa.

Bohlmeijer, Klooster, Kleine, Westerhof i Lamers (2016) dodatno naglašavaju da socijalna dobrobit uključuje osobnu percepciju vlastite uloge u društvu, osjećaj povezanosti i pripadnosti. Slično tome, VanderWeele (2017) ističe da su ključne dimenzije dobrobiti sreća, zdravlje, osjećaj svrhe, moralne vrline i društveni odnosi. Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj (2020) u svom okviru mjerenja socijalne dobrobiti uključuje domene poput obrazovanja, prihoda, zdravlja, sigurnosti i subjektivne procjene kvalitete života, potvrđujući time složenost i međusobnu povezanost različitih aspekata dobrobiti.

Suvremeni dualni model kontinuuma mentalnog zdravlja i mentalne bolesti ističe da odsutnost mentalnog oboljenja ne podrazumijeva prisutnost mentalnog zdravlja, a prisutnost mentalnog zdravlja ne podrazumijeva odsutnost mentalnog oboljenja (Keyes, 2002). Nadalje, ističe da konstrukti mentalnog zdravlja i mentalne bolesti predstavljaju dvije različite dimenzije koje su međusobno povezane. Predstavljaju jedan kontinuum (Slika 1) koji se kreće od potpunog izostanka mentalnog zdravlja (eng. „*languishing*“) do optimalnog mentalnog zdravlja (eng. „*flourishing*“). Između te dvije podjele postoji i umjereno mentalno zdravlje (eng. „*moderate mental health*“).

Osobe s mentalnom bolesti mogu imati dobro mentalno zdravlje ako se dobro nose sa zahtjevima života, tj. ako se primarna bolest dobro liječi i ako osoba ima dobru socijalnu i emocionalnu podršku, primjerene životne uvjete i optimalnu razinu uključenosti u zajednicu (Jokić Begić, 2012; Kletečki Radović, 2021; Mahmutović, 2023).

Slika 1 Dualni model kontinuum mentalnog zdravlja i mentalne bolesti prilagođeno prema Keyes i Lopez (2002),
Izvor: Mahmutović, S. (2023)

Pojedinac s iskustvom psihičkog oboljenja, poput depresivnog poremećaja, može imati povećan rizik za smanjenu kvalitetu života i nižu razinu funkcioniranja na individualnom i društvenom planu, no prisustvo psihopatologije ne isključuje mogućnost očuvanja pozitivnog mentalnog zdravlja. Slično tome, odsustvo dijagnoze psihičke bolesti ne predstavlja jamstvo visoke subjektivne dobrobiti. Osoba može održavati visok nivo mentalnog zdravlja i uz postojanje dijagnoze i izraženih simptoma, dok se niska dobrobit može javiti i kod pojedinaca bez formalno dijagnosticirane poteškoće (Muslić, Jovičić Burić, Markelić i Musić Milanović, 2020). Ovakvo razumijevanje mentalnog zdravlja ukazuje na to da i osobe koje boluju od mentalne bolesti mogu biti funkcionalne i doprinijeti vlastitom životu, obitelji i društvu u jednakoj mjeri kao i osobe bez izraženih simptoma.

Keyes (2014) također naglašava da odsutnost mentalne bolesti ne znači automatski i prisutnost mentalne dobrobiti. Njegov model „mentalnog zdravlja“ ukazuje na to da osoba može biti funkcionalna i emocionalno stabilna čak i ako ima određenu dijagnozu, dok može biti emocionalno oslabljena i bez formalne dijagnoze mentalnog poremećaja. U skladu s tim, Westerhof i Keyes (2010) predlažu dualni model kontinuuma mentalnog zdravlja i bolesti koji istovremeno mjeri prisutnost mentalne bolesti i razinu osobne dobrobiti. Ovakvo shvaćanje mentalnog zdravlja otvara prostor za multidisciplinarni pristup u radu s osobama s mentalnim bolestima.

Prediktori pozitivnog mentalnog zdravlja osoba s mentalnim oboljenjima

Kvaliteta života

Kvaliteta života označava subjektivnu procjenu pojedinca o vlastitom položaju unutar šireg kulturnog i vrijednosnog konteksta, uzimajući u obzir njegove ciljeve, očekivanja, standarde i interese (SZO, 2023b). Riječ je o kompleksnom, multidimenzionalnom konstrukt koji uključuje različite aspekte poput fizičkog i mentalnog zdravlja, razine autonomije, socijalnih odnosa, osobnih uvjerenja i društvene participacije (Bratković i Rozman, 2007; Galderisi, Heinz, Kastrup, Beezhold i Sartorius, 2018). Fleury, Grenier, Bamvita, Perreault i Caron (2013) navode da kvaliteta života kod osoba s problemima mentalnog zdravlja obuhvaća pokazatelje poput emocionalne i socijalne dobrobiti, mogućnosti donošenja odluka i ostvarivanja osobno značajnih ciljeva. Nadalje ističu da su subjektivna komponenta (zadovoljstvo životom, osjećaj smisla i sreće) i objektivna komponenta (društveno funkcioniranje, ekonomski uvjeti) međusobno povezane, ali ne uvijek u potpunosti podudarne. Kako bi se izbjegle pogrešne interpretacije stvarnog stanja, stručnjaci preporučuju evaluaciju i subjektivnih i objektivnih aspekata kvalitete života, osobito kod osoba s problemima mentalnog zdravlja i shodno tome višedimenzionalni pristupi koji kombiniraju kvantitativne i kvalitativne metode sve su prisutniji u istraživanjima (Vuletić, 2011; Priebe, Huxley, Knight i Evans, 2019).

Nadalje, recentna istraživanja ističu značaj individualnih, društvenih i strukturnih čimbenika – kao što su vrsta oboljenja, stigma, pristup uslugama, socijalna podrška i uključenost zajednice – u oblikovanju kvalitete života kod osoba s problemima mentalnog zdravlja. Ovi čimbenici dodatno potvrđuju potrebu za holističkim i interdisciplinarnim pristupima u tretmanu i podršci (Corrigan, Druss i Perlick, 2014).

Sukladno tomu, Čolović, Lečić Toševski, Mandić Maravić i Tošković (2017) istražili su utjecaj simptoma depresije, anksioznosti i somatizacije na kvalitetu života kod osoba s psihičkim poremećajima povezanim sa stresom. Rezultati su pokazali da sve tri vrste simptoma značajno negativno koreliraju s kvalitetom života, pri čemu su depresivni simptomi imali najveći utjecaj. Slične rezultate donosi istraživanje Meesters i sur. (2013), koji su kod osoba sa shizofrenijom i shizoafektivnim poremećajem utvrdili da vrsta oboljenja i socijalna podrška imaju ključnu ulogu u oblikovanju subjektivne kvalitete života. Dok vrsta oboljenja objašnjava većinu varijance, socijalni čimbenici dodatno doprinose kvaliteti života.

Johanson i Bejerholm (2016) ispitali su povezanost simptoma depresije s osnaživanjem, radnim aspiracijama, profesionalnim angažmanom i kvalitetom života kod nezaposlenih osoba s poremećajima raspoloženja. Rezultati regresijske analize pokazali su obrnutu povezanost između ozbiljnosti depresije i osnaživanja te kvalitete života – odnosno viša razina kvalitete života bila je povezana s većim osnaživanjem i višom razinom osobne dobrobiti. S druge strane, radne aspiracije i angažman nisu bili značajno povezani s razinom simptoma depresije. Ovi nalazi ističu važnost kvalitete života kao ključnog čimbenika koji doprinosi očuvanju pozitivnog mentalnog zdravlja osoba s poremećajima raspoloženja, naglašavajući potrebu za podrškom usmjerenom na osnaživanje i unapređenje životnih uvjeta.

Socijalna podrška

Socijalna podrška predstavlja ključni konstrukt u području psihijatrije i socijalnog rada, budući da su intervencije usmjerene na prevenciju i promociju mentalnog zdravlja u velikoj mjeri oslonjene na dostupnost i uključivanje izvora socijalne podrške. Praksa centara za mentalno zdravlje pokazuje da kombiniranje stručnih zdravstvenih i socijalnih usluga s adekvatnom socijalnom podrškom rezultira boljim ishodima za korisnike, uključujući povećanje osobne dobrobiti, unapređenje kvalitete života, višu razinu pozitivnog mentalnog zdravlja i učinkovitiji proces oporavka. U slučajevima kada korisnici nemaju razvijenu mrežu podrške, centri za mentalno zdravlje, u okviru svojih nadležnosti, ostvaruju suradnju s lokalnim i državnim institucijama te nevladinim organizacijama, s ciljem osiguravanja i jačanja izvora socijalne podrške (Bandić, Brigić i Leutar, 2020; Mahmutović, 2023). Socijalna podrška, kroz emocionalne, instrumentalne i savjetodavne oblike, djeluje kao ključni resurs koji posredno utječe na mentalno i fizičko zdravlje (Balentović, 2012).

Socijalna podrška osobama s mentalnim bolestima uključuje obitelj, prijatelje, zdravstvene i socijalne radnike te druge članove njihove socijalne mreže. Ona djeluje zaštitno tako što smanjuje percepciju problema i pomaže u učinkovitijem suočavanju sa stresom (Pećnik i Raboteg Šarić, 2005). Identifikacija izvora iz kojih korisnik prima podršku – kao i onih iz kojih je ne dobiva – od ključne je važnosti za izradu individualiziranog plana tretmana i osiguravanje uvjeta za učinkovitiji oporavak (Kletečki Radović, 2021; Šarčević Ivić-Hofman, Veselčić i Smolčić Jerković, 2022).

Brojna recentna istraživanja potvrđuju da socijalna podrška predstavlja važan zaštitni faktor u očuvanju mentalnog zdravlja osoba s problemima mentalnog zdravlja. Kao takva, povećava osobnu dobrobit, poboljšava kvalitetu života, smanjuje simptome i potiče oporavak (Gruber, 2012; Siedlecki, Oish i Jeswani, 2014; Mahmutović, 2023). Slične zaključke donose i Harandi, Taghinasab i Nayeri (2017), koji ukazuju da socijalna podrška smanjuje simptome depresije i anksioznosti, te istovremeno povećava emocionalnu stabilnost i osjećaj sigurnosti kod osoba s problemima mentalnog zdravlja.

U skladu s tim, Lakey i Orehek (2019) naglašavaju ključnu ulogu emocionalne povezanosti i socijalne podrške u očuvanju mentalnog zdravlja kod osoba koje se suočavaju s psihičkim poteškoćama. Ističu da pojedinci koji doživljavaju veću emocionalnu i instrumentalnu podršku imaju znatno višu razinu dobrobiti, izraženiju prisutnost pozitivnih emocija i efikasnije mehanizme suočavanja sa stresom. Ovi nalazi potvrđuju da su socijalna podrška i kvaliteta života značajni prediktori socijalne dobrobiti osoba s problemima mentalnog zdravlja. Nadalje, istraživanja u području mentalnog zdravlja potvrđuju i snažnu povezanost između socijalne podrške i pozitivnog mentalnog zdravlja kod osoba s mentalnim oboljenjima. Prema Thoits (2016), emocionalna i instrumentalna podrška značajno doprinose mentalnom zdravlju putem mehanizama koji uključuju jačanje osjećaja samopoštovanja i kontrole nad vlastitim životom, što izravno smanjuje depresivne simptome. Slično tome, Wang, Mann, Lloyd-Evans, Ma i Johnson (2020) navode da visoka razina percipirane socijalne podrške ublažava negativan utjecaj stresa na mentalno zdravlje kod mladih osoba, posebno u pogledu depresije i anksioznosti. Santini, Koyanagi, Tyrovolas, Mason i Haro (2015), u sustavnom pregledu više od 50 studija, potvrđuju da su kvalitetni društveni odnosi snažno povezani s nižim rizikom depresivnih poremećaja kod osoba s problemima mentalnog zdravlja.

Taylor, Taylor, Nguyen i Chatters (2018) ističu da socijalna podrška poboljšava kvalitetu života i smanjuje simptome depresije kod starijih osoba. Njihovi nalazi dopunjuju uvid u značaj socijalne podrške, koji Ozbay i sur. (2022) proširuju fokusirajući se na njenu ulogu u procesu oporavka od mentalnih problema. Oni naglašavaju važnost podrške u smanjenju stresa i jačanju mehanizama suočavanja. Ova istraživanja potvrđuju da je socijalna podrška ključni čimbenik za poboljšanje mentalnog zdravlja i dobrobiti. Navedeni rezultati istraživanja ukazuju na važnost uvažavanja socijalne dimenzije u tretmanu i oporavku osoba s mentalnim bolestima te potvrđuju nužnost izgradnje i jačanja društvenih mreža u svrhu prevencije i podrške mentalnom zdravlju.

ako se socijalna podrška pokazala izuzetno važnom, osobe s problemima mentalnog zdravlja najčešće imaju vrlo oskudne mreže podrške. Uz nedostatak socijalnog kapitala i prisutnost stigmatizacije, ove osobe se najčešće oslanjaju isključivo na članove uže obitelji (Balaž Gilja, 2021). Na njenu dostupnost utječu demografski čimbenici poput dobi, spola, bračnog i socio-ekonomskog statusa, zaposlenja i kulture (Al Shawi, Sarhan i Altaha, 2019). Studija Jethwanija i Sawanta (2010) pokazala je da osobe sa shizofrenijom češće percipiraju podršku od prijatelja nego od obitelji. Istovremeno, istraživanja upozoravaju da ni obitelj ni prijatelji često ne razumiju utjecaj mentalnih poremećaja na ponašanje pojedinca, što doprinosi stigmatizaciji (Ibrahim i sur., 2020). Ovakvi nalazi potvrđuju širi obrazac koji su Eissler, Hahne i Surmann (2020) identificirali u svojim istraživanjima – mreže podrške osoba s ozbiljnim mentalnim poremećajima često su ograničene na jednog ili dva člana obitelji, dok je prisutnost šire društvene mreže znatno smanjena zbog stigmatizacije i socijalne izolacije. Reupert, Anderson i Maybery (2015) dodatno upozoravaju da se članovi obitelji, koji preuzimaju ulogu njegovatelja, često suočavaju s emocionalnim preopterećenjem i osjećajem zanemarenosti unutar profesionalnog sustava podrške. Tams, Kelly, Townsend i Patterson (2021) dodatno naglašavaju značaj dvostrukog modela podrške koji podrazumijeva ne samo osnaživanje same osobe s mentalnim poremećajem, već i aktivnu edukaciju i podršku članovima njene socijalne mreže. Oni ističu da jedino ovakav sveobuhvatan pristup može osigurati očuvanje mentalnog zdravlja i prevenirati daljnju marginalizaciju osoba s mentalnim oboljenjima. Pregledom teorijskih perspektiva i nalaza istraživanja, utvrđeno je da postoji kompleksna povezanost između socijalne podrške i pozitivnog mentalnog zdravlja osoba s mentalnim oboljenjima. Jasno je da se socijalna podrška često identificira i kao ključna komponenta koja doprinosi višoj razini dobrobiti i očuvanju njihovog mentalnog zdravlja.

Dakle, za očuvanje pozitivnog mentalnog zdravlja osoba s mentalnim oboljenjem vrlo su važna socijalna podrška i usluge podrške u zajednici. U tom smislu, u radu će se prikazati rezultati istraživanja pozitivnog mentalnog zdravlja osoba s mentalnim oboljenjima te raspraviti koji izvori formalne i neformalne socijalne podrške imaju značajnu prediktivnu ulogu na socijalnu dobrobit kao jednu od dimenzija pozitivnog mentalnog zdravlja.

Cilj istraživanja

Unatoč suvremenom shvaćanju mentalnoga zdravlja i zagovaranju praksi utemeljenih na dualnom modelu kontinuuma mentalnog zdravlja i bolesti, još uvijek istraživanja ukazuju na to da je glavni problem statusa i uključenosti u društvo osoba s mentalnim oboljenjima primarno određen njihovom bolešću. Također, pokazalo se da socijalna podrška, neformalna i formalna, mogu biti zaštitni čimbenici u prevenciji i očuvanju pozitivnog mentalnog zdravlja osoba s mentalnim oboljenjima i doprinijeti socijalnoj dobrobiti pojedinca. Kvaliteta života i stupanj socijalne podrške istaknuli su se kao važni zaštitni čimbenici u socijalnoj prilagodbi osoba s mentalnim oboljenjima, stoga je cilj ovog istraživanja bio ispitati upravo ulogu kvalitete života i socijalne podrške u objašnjenju socijalne dobrobiti kao jedne od ključnih dimenzija pozitivnog mentalnog zdravlja osoba s mentalnim oboljenjima.

Metoda

Uzorak sudionika

Uzorak sudionika u ovom istraživanju odabran je metodom namjernog odabira. Čini ga 200 odraslih osoba ($n = 200$) s mentalnim oboljenjem, koji su korisnici izvanbolničke psihijatrijske skrbi, odnosno usluga centara za mentalno zdravlje, sa stalnim prebivalištem na području Tuzlanskog kantona u Federaciji Bosne i Hercegovine. Uzorak sudionika istraživanja obuhvaća: 1) osobe s postavljenom dijagnozom mentalne bolesti od ordinirajućeg liječnika (shizofrenija, depresivni poremećaj i bipolarni afektivni poremećaj, anksiozni poremećaji i opsesivno-kompulzivni poremećaj); 2) korisnike tretmana i usluga centara za mentalno zdravlje najmanje tri mjeseca; 3) osobe kojima nije oduzeta poslovna sposobnost i 4) osobe koje su dale dobrovoljni pristanak za sudjelovanje u istraživanju.

U istraživanje je ukupno uključeno 200 sudionika, osoba s mentalnim oboljenjem, od kojih 28,5% (n=57) sudionika osoba s dijagnozom shizofrenije, 43% (n=86) osoba s poremećajima raspoloženja (uključuje depresivni poremećaj i bipolarni afektivni poremećaj) i 28,5% (n=57) sudionika iz kategorije anksioznih poremećaja (uključuje anksiozni i opsesivno-kompulzivni poremećaj) (Tablica 1).

Tablica 1. Uzorak sudionika prema vrsti mentalnog oboljenja

Varijabla	Kategorija	%
Dijagnoza	Schizophrenia	28,5
	Depresivni poremećaj	35,0
	Bipolarni afektivni poremećaj	8,0
	Anksiozni poremećaj	26,0
	Opsesivno kompulzivni poremećaj	2,5
	Ukupni N	200

U uzorku sudionika značajniji je udio žena, 65% u odnosu na 35% muškaraca, a starosna dob sudionika kretala se od 24 do 86 godina. Prosječna dob uključenih sudionika iznosi 54 godine pri čemu je okvirno $\frac{1}{4}$ sudionika u dobi do 47 godina, a $\frac{3}{4}$ sudionika su stariji. Uzorak sudionika istraživanja činile su osobe s dugogodišnjim iskustvom u izvanbolničkoj psihijatrijskoj skrbi u zajednici. Ukupno 89% sudionika su bili korisnici izvanbolničke psihijatrijske skrbi radi redovitog kontrolnog pregleda kod liječnika psihijatra, dok su 3,5% sudionika koristili uslugu individualne terapije, a njih 4,5% koristilo je usluge grupne psihoterapije, a svega 3% sudionika usluge obiteljskog savjetovanja. Ukupno 42% sudionika navodi da ih u korištenju usluga centara za mentalno zdravlje zadržava preuzimanje propisane terapije (42%), dok trećina navodi da ih u centru zadržava korištenje socijalnih usluga, a 16,5% navodi da je to obaveza liječenja. Približno 10% sudionika smatra da ih sve navedeno zadržava u tretman. Najveći broj uzorka sudionika ima završenu srednju školu (stručnu i gimnaziju) njih 52%, slijede sudionici sa završenom osnovnom školom 24,5%, a najmanji je udio onih sa završenom višom školom 1,5% i fakultetom, magisterijem / doktoratom, kojih je ukupno 5%.

Relativno visok je udio sudionika s nezavršenom osnovnom školom od 17%. Što se tiče radnog statusa, najveći broj sudionika je nezaposleno (31,5%), zatim u mirovini (27,5%), a tek 20% je zaposleno. Većina sudionika je u braku, njih 56,5%, a 19,5% su samci (Tablica 2).

Tablica 2. Obrazovanje, radni i bračni status uzorka sudionika

Varijabla	Kategorija	%
Obrazovanje	nezavršena osnovna škola	17
	osnovna škola (NKV, KV)	24,5
	srednja stručna škola (VKV)	26,5
	srednja škola / gimnazija	25,5
	viša škola	1,5
	fakultet i više	4,5
	magistar / doktor nauka	0,5
Radni status	zaposlen/a kod poslodavca	19,5
	samozaposlen/a, u vlastitom obrtu, poduzeću ili imanju	1,0
	nezaposlen/a	31,5
	student/ica	1,0
	u mirovini	27,5
	niste aktivni/a na tržištu rada (npr. kućanske obaveze, domaćica)	12
	nešto drugo, što?	7,5
Bračni status	samac	19,5
	oženjen / udata	56,5
	vanbračna zajednica	0,0
	razveden/a	9,0
	ostalo	15
	Ukupni N	200

Postupak istraživanja

Istraživanje je provedeno na temelju suglasnosti Etičkog povjerenstva Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i suglasnosti Javne ustanove Doma zdravlja na području Tuzlanskog kantona u sklopu čije organizacijske strukture djeluju Centri za mentalno zdravlje. U istraživanju su se poštivala etička načela društvenih istraživanja. Sudionici su uključeni temeljem dobrovoljnosti i informiranog pristanka za sudjelovanje uz osiguravanje povjerljivosti i anonimizacije prikupljenih podataka. Sudionici su dali svoju pismenu suglasnost za sudjelovanje u istraživanju na zasebnom obrascu koji ni na koji način nije bio povezan s anketnim upitnikom. Podaci su prikupljeni pomoću anketnog upitnika uz prisutnost i vođenje anketara.

Korišten je individualizirani pristup prikupljanju podataka, tzv. pristup *jedan na jedan* uvažavajući specifičnosti uzorka sudionika osoba s poremećajima mentalnog zdravlja. Trajanje ispunjavanja upitnika bilo je oko 40 minuta.

Mjerni instrumenti

U istraživanju je korišten anketni upitnik koji se sastojao od Upitnika sociodemografskih obilježja konstruiranog za potrebe istraživanja i standardiziranih instrumenata za koje je dobivena suglasnost autora za korištenje. Korišten je Upitnik za mentalno zdravlje (eng. *The Mental Health Continuum-Short Form (MHC-SF) Scoring System*), (Vuletić i sur., 2018). Radi se o instrumentu koji mjeri pozitivno mentalno zdravlje kroz tri dimenzije: psihološka, socijalna i emocionalna dobrobit. U ovom istraživanju dobiveni su vrlo visoki koeficijenti pouzdanosti cijele skale ($\alpha = 0,95$), kao i pojedinih subskala: za emocionalnu dobrobit ($\alpha = 0,94$), za socijalnu dobrobit ($\alpha = 0,93$) i za psihološku dobrobit ($\alpha = 0,89$). Nadalje, korišten je Upitnik kvalitete života MANSA (eng. *Manchester Short Assessment of Quality of Life Scale – MANSA*), (Priebe i sur., 1999) s ciljem ispitivanja općeg zadovoljstva životom te nekih specifičnih područja života (obitelj, zdravlje, materijalni status).

Cronbach alpha koeficijent u ovom istraživanju iznosio je $\alpha = 0,89$. Korištena je i višedimenzionalna ljestvica percipirane socijalne podrške - MSPSS (eng. *The Multidimensional Scale of Perceived Social Support* - MSPSS), (Zimet i sur.,1988), instrument koji mjeri percipiranu podršku iz tri različita izvora: obitelji, prijatelja i značajne osobe. Cronbach alpha za podskalu obitelj iznosi- la je $\alpha = 0,87$, podskalu značajna druga osobu $\alpha = 0,91$, bliski prijatelji $\alpha = 0,85$ i skalu u cijelosti $\alpha = 0,88$.

Obrada podataka

Za postupak analize podataka korištena je hijerarhijska regresijska analiza na temelju koje se utvrdio doprinos obilježja bolesti (dijagnoze, trajanja oboljenja, duljine liječenja, sudjelovanja u tretmanu, broja hospitalizacija), materijalnog statusa, kvalitete života, socijalne podrške u predikciji socijalne dobrobiti kao značajne dimenzije pozitivnog mentalnog zdravlja. U prikazu rezultata korišteni su sljedeći parametri: r_{pk} – bivarijatna korelacija prediktora i kriterija, β – standardizirani regresijski koeficijent, R – koeficijent multiple korelacije i R^2_{corr} za objašnjenje ukupne varijance kriterija. Za provedbu analiza korišten je SPSS 23.0.

Rezultati istraživanja i rasprava

Prediktivni doprinos kvalitete života i socijalne podrške socijalnoj dobrobiti kao dimenziji pozitivnog mentalnog zdravlja

Tablica 3. Rezultati regresijske analize i standardizirani regresijski koeficijenti (β) za subska-
lu pozitivnog mentalnog zdravlja – Socijalna dobrobit

Varijabla	r_{pk}	Blok					
		1	2	3	4	5	6
Anksiozni i OKP	,102	,092	,006	,035	,055	,054	,033
Dep. i bipolarni poremećaj	-,014	,023	-,046	-,011	,005	,017	,007
Broj hospitalizacija	-,100	-,063	-,057	-,018	,013	,041	,035
Materijalna deprivacija	-,295**		-,130	-,095	,008	,006	,011
Kako procjenjujete stambene uvjete u kojima živite?	,296**		,169	,088	,018	-,001	,010
Doživljavate li se siromašnima?	,149*		,035	-,054	-,062	-,071	-,070
Koliko okvirno iznose mjesečna primanja s kojima raspolazete Vi i Vaša porodica	,263**		,107	,082	,046	,087	,091
Uznemirenost	-,345**			-,187**	-,056	-,023	-,035
Kontrola	,455**			,353**	,221**	,237**	,235**
Procjena kvalitete života	,586**				,441**	,370**	,380**
Podrška - značajni drugi	,411**					,215*	,242*
Podrška – obitelj	,288**					-,113	-,136
Podrška – prijatelji	,413**					-,034	-,048
Socijalna mreža	,307**					,108	,156*
Zadovoljstvo korisnika	,135*						-,112
R		,124	,359**	,546**	,623**	,647**	,654**
R ²		,015	,129	,298	,388	,419	,428
ΔR^2		,015	,113**	,169**	,090**	,031	,009
R ² _{corr}		-,001	,095	,262	,354	,372	,378

r_{pk} – bivarijatna korelacija prediktora i kriterija; β – standardizirani regresijski koeficijent; * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; R – koeficijent multiple korelacije; R² – koeficijent determinacije; R²_{corr} – korigirani koeficijent determinacije

Analiza rezultata pokazala je da obilježja mentalnog oboljenja i materijalna deprivacija nisu značajni prediktori socijalne dobrobiti kao sastavne dimenzije pozitivnog mentalnog zdravlja osoba koje boluju od psihičke bolesti. Ovi prediktori nisu se pokazali značajnima niti u jednom koraku analize, te zajedno objašnjavaju svega 9,5% ukupne varijance kriterija. Rezultati su pokazali da kvaliteta života ($\beta=0,380$, $p<0,01$) i socijalna podrška imaju značajnu ulogu u predikciji socijalne dobrobiti kao komponenti pozitivnog mentalnog zdravlja osoba. U modelu, koji ukupno objašnjava 37,8% varijance kriterija, posebno su se istaknuli prediktori socijalne podrške: Procjena podrške od značajnih drugih ($\beta = 0,242$; $p < 0,05$) i dostupnost podrške iz šire socijalne mreže ($\beta = 0,156$; $p < 0,05$). Dobiveni rezultati potvrđuju da socijalna podrška predstavlja jedan od najvažnijih prediktora socijalne dobrobiti kod osoba s problemima mentalnog zdravlja. U skladu s konceptualnim okvirom modela pozitivnog mentalnog zdravlja prema Keyesu (2014), rezultati ovog istraživanja potvrđuju da socijalna dimenzija mentalnog zdravlja zaslužuje ravnopravan status s emocionalnim i psihološkim aspektima prilikom planiranja tretmana i psihosocijalnih intervencija. Posebno se ističe značaj emocionalne dostupnosti, osjećaja pripadnosti i percipirane uključenosti u društvenu mrežu, kao ključnih elemenata za unapređenje subjektivne dobrobiti. S obzirom na to da socijalna dobrobit opisuje osobnu percepciju uloge u društvu, uključujući elemente kao osjećaj povezanosti i osjećaj pripadnosti s društvom (Keyes, 2014) sukladno je dobivenim rezultatima koji su pokazali da izvori formalne i neformalne socijalne podrške imaju značajnu prediktivnu ulogu u objašnjenju socijalne dobrobiti. Primjerice, Lakey i Orehek (2019) u svom istraživanju ističu da pojedinci koji doživljavaju veću emocionalnu i instrumentalnu podršku imaju znatno višu razinu socijalne dobrobiti, izraženiju prisutnost pozitivnih emocija i učinkovitije mehanizme suočavanja sa stresom.

Adamczyk i Sergin (2015) također su u svom istraživanju dobili rezultate koji ukazuju na to da podrška prijatelja, obitelji te značajnih drugih predstavlja ključan prediktor pozitivnog mentalnog zdravlja.

Rezultat istraživanja pomenutih autora u skladu je s rezultatima ovoga istraživanja gdje je ukupna povezanost prediktora podrška značajnih drugih i kriterija socijalne dobrobiti kao komponente mentalnog zdravlja iznosila $r_{pk} = 0,411$ $p < 0,01$, zatim povezanost prediktora podrška prijatelja i socijalne dobrobiti $r_{pk} = 0,413$ $p < 0,01$ te povezanost socijalne mreže i socijalne dobrobiti kao komponente pozitivnog mentalnog zdravlja koja je iznosila $r_{pk} = 0,307$ $p < 0,01$ te se pokazala ključnom u objašnjenju socijalne dobrobiti.

Provedena istraživanja koja su analizirala tematiku socijalne podrške osoba s mentalnim oboljenjima naglašavaju važnost upravo socijalnih mreža i podrške s aspekta zaštite mentalnog zdravlja (Pichler i Wallace, 2007; 2009) te naglašavaju da prilikom procjene izvora i nivoa socijalne podrške treba uzeti u obzir sociodemografska obilježja kao što su dob, spol, bračni status, socijalnoekonomski status, zaposlenje, strukturu obitelji, boravište i kulturu (Al Shawi i sur., 2019). Socijalna podrška osobe s mentalnim oboljenjem uključuje mrežu obitelji, prijatelja i stručnjaka, točnije izvore neformalne i formalne socijalne podrške kojima raspolaže i kojima se može obratiti u vrijeme potrebe.

Pokazalo se da osobe s mentalnim oboljenjima češće percipiraju izvore socijalne podrške izvan obitelji. Primjerice, istraživanje Jethwani i Sawant (2010) pokazalo je da korisnici oboljeli od shizofrenije percipiraju više socijalne podrške od strane prijatelja nego od članova svoje obitelji, što se nerijetko povezuje s vrstom i težinom mentalne bolesti. Iako se obitelj i prijatelji smatraju jednom od najznačajnijih dijelova mreža podrške za osobe s mentalnim poremećajima, nalazi istraživanja ukazali su da obitelj i prijatelji često ne razumiju probleme mentalnog zdravlja te njihovo odražavanje na ponašanje osobe (Morgan i sur., 2017; Ibrahim i sur., 2020). Isto tako treba uzeti u obzir da velik broj osoba s mentalnim oboljenjem nema razvijenu mrežu obiteljske i vršnjačke podrške.

Rezultati ovog istraživanja također su pokazali da čak 30% sudionika nema užu obitelj (19,5% samci, a 9% je razvedeno) te da većina sudionika (71%) nije radno aktivna, odnosno da su nezaposleni ili su u mirovini. Stoga, formalna socijalna podrška predstavlja važan aspekt u psihijatriji i socijalnom radu, jer usluge i tretmani koji za cilj, pored tretmanskih intervencija, imaju prevenciju i promociju mentalnog zdravlja u svojoj praksi kao nezaobilazni resurs koriste različite izvore socijalne podrške i pružanja formalnih oblika pomoći i usluga. Intervencije unutar centara za mentalno zdravlje koje se pružaju osobama s mentalnim oboljenjima upućuju na to da svaka stručna zdravstvena i socijalna usluga korisnicima ima bolje rezultate ako se kombinira s izvorima socijalne podrške. Ovakav pristup u radu s osobama s mentalnim oboljenjima doprinosi boljoj kvaliteti života, povećanju razine pozitivnog mentalnog zdravlja i pospješuje proces oporavka, odnosno u konačnici doprinosi socijalnoj dobrobiti osobe. Ako korisnik usluga nema odgovarajuće izvore socijalne podrške, centri za mentalno zdravlje sukladno svojim nadležnostima trebaju surađivati s institucijama na lokalnoj i državnoj razini, kao i raznim udrugama, a sve u cilju razvoja šire mreže socijalne podrške (Bandić, Brigić i Leutar, 2020).

Osoba s mentalnim oboljenjem može se učinkovitije suočiti s povećanim zahtjevima situacije (specifični uvjeti života, težina bolesti, stupanj funkcionalnosti, trenutačno pogoršanje zdravstvenog stanja i dr.) kada su joj dostupni izvori (neformalne i formalne) socijalne podrške koji joj pružaju različite oblike emocionalne, praktične ili materijalne pomoći. Pokazalo se da osobe s mentalnim oboljenjem koje su uključene u aktivnosti formalnih izvora socijalne podrške iskazuju višu razinu zadovoljstva kvalitetom života i manje iskazuju usamljenost (Hamaideh i sur., 2014). U tom smislu, rezultati ovog istraživanja doprinose razumijevanju uloge socijalne podrške socijalnoj dobrobiti kao dimenziji pozitivnog mentalnog zdravlja u kontekstu dualnog modela kontinuuma mentalnog zdravlja i bolesti (Keyes, 2002; 2014) te pružaju okvir za razvoj novih i unapređenje postojećih usluga socijalnog rada usmjerenih na socijalno uključivanje u okviru multidisciplinarnog tima u psihijatrijskoj skrbi.

Zaključak

Ovo istraživanje doprinosi razumijevanju pozitivnog aspekta mentalnog zdravlja osoba s mentalnim oboljenjima u socijalnom radu te širem području pomagačkih profesija i psihijatrije. Dobiveni rezultati potvrđuju da su kvaliteta života i socijalna podrška značajnih drugih ključni prediktori socijalne dobrobiti kao jedne od dimenzija pozitivnog mentalnog zdravlja, pri čemu se formalna i neformalna socijalna podrška posebno ističe u odnosu na osobe s mentalnom bolesti koji su nerijetko socijalno isključeni i stigmatizirani u društvu. Rezultati su ukazali da je kvaliteta života i percipirana socijalna podrška u uskoj vezi s doživljajem subjektivne dobrobiti korisnika te da zajedno imaju učinak na proces i procjenu pozitivnog mentalnog zdravlja kod osoba s psihičkim oboljenjima (Coffey i sur., 2018). Rezultati koji upućuju na zaštitni čimbenik socijalne podrške doprinose razumijevanju važnosti ulaganja u razvoj socijalnih mreža pojedinca i izvora formalne socijalne podrške s aspekta prevencije i promocije te zaštite mentalnoga zdravlja (Speer i sur., 2001; Pećnik i Raboteg Šarić, 2005; Pichler i Wallace, 2007; 2009; Gruber 2012; Adamczyk i Sergin, 2015; Štrkalj Ivezić i Štimac Grbić, 2021).

U prilog tome je i istraživanje Barry i sur. (2019) koji ističu da promocija mentalne dobrobiti ne smije biti isključiva odgovornost psihijatrije i psihologije, već uključuje i struke poput socijalnog rada, koje imaju ključnu ulogu u osnaživanju pojedinaca i zajednica. Suvremeni pristup mentalnom zdravlju tako ne vidi samo potrebu za tretmanom bolesti, već i za razvojem osobnih potencijala, otpornosti i kvalitete života.

Takav pogled je u skladu s konceptima koje ističu Antolić i Novak (2016) te Kletečki Radović (2021), koji pozivaju na pomak s tradicionalnog medicinskog modela orijentiranog na bolest prema modelu promocije mentalnog zdravlja, jačanja zaštitnih faktora i razvijanja mreže socijalne podrške u zajednici. Brojni autori mentalno zdravlje opisuju u polju pozitivne psihologije (Lamers, 2012) koja istražuje optimalno ljudsko funkcioniranje i ima za cilj otkriti i promovirati one čimbenike koji omogućuju pojedincima i zajednicama da rastu i razvijaju se (Antolić i Novak, 2016).

Holistički pristupi pozitivnom mentalnom zdravlju, poput onog koji predlažu Barry i sur. (2019), naglašavaju važnost ravnoteže između emocionalne, psihološke i socijalne dimenzije, uz poseban fokus na socijalnu podršku i usluge u zajednici usmjerene unaprjeđenju kvalitete života pojedinca (Kletečki Radović, 2021; Mahmutović i sur., 2022) u čemu socijalni rad ima poseban značaj i ulogu.

Novi modeli socijalnog rada s osobama s problemima mentalnog zdravlja trebaju težiti integraciji i koordinaciji intervencija liječenja i rehabilitacije s oporavkom usmjerenim na socijalno uključivanje i socijalnu dobrobit pojedinca. Socijalni radnici unutar multidisciplinarnog područja mentalnog zdravlja značajnije trebaju zagovarati promjene u promicanju organiziranja sustava brige o mentalnom zdravlju temeljeno na socijalnom modelu (Kletečki Radović, 2021). To podrazumijeva korištenje metoda individualnog planiranja, osobno usmjerenog pomaganja, vođenja slučaja u socijalnom radu, korištenje „kormila oporavka“, aktivnosti uključivanja u zajednicu i aktivnosti usmjerenih na unaprjeđenje socijalnih vještina, integraciji, osnaživanju radnih kapaciteta i socijalnom poduzetništvu. Socijalni radnici imaju važnu ulogu u senzibiliziranju javnosti, pa i profesionalne zajednice, za razumijevanje dualnog modela kontinuuma mentalnog zdravlja i bolesti te stjecanja povjerenja u to da osobe s mentalnim oboljenjima mogu biti punopravni građani zajednice u kojoj mogu produktivno doprinosti i raditi uz socijalnu podršku (formalnu i neformalnu) te na taj način osnaživati svoje mentalno zdravlje, ali i zdravlje zajednice u cjelini.

Literatura:

- o Adamczyk, K., & Segrin, C. (2015). Perceived Social Support and Mental Health Among Single vs. Partnered Polish Young Adults. *Current Psychology*, 34(1), 82–96.
- o Al Shawi, A.F., Sarhan, Y.T., & Altaha, M.A. (2019). Adverse childhood experiences and their relationship to gender and depression among young adults in Iraq: a cross-sectional study. *BMC Public Health*, 19(1).
- o Antolić, B., & Novak, M. (2016). Promocija mentalnog zdravlja: Temeljni koncepti i smjernice za roditeljske i školske programe. *Psihologijske teme*, 25 (2), 317-339.
- o Balaž Gilja, A. (2021). Siromaštvo i socijalna isključenost osoba s duševnim smetnjama. *Socijalne teme*, 1(8), 115-134.
- o Balentović, I. (2012). *Obitelji djece s teškoćama u razvoju: Sustav pomoći i podrške obiteljima opterećenim socijalnim rizicima*. Specijalistički rad. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
- o Bandić, I., Brigić, M. i Leutar, Z. (2020) Kvaliteta života osoba s poteškoćama mentalnoga zdravlja. *Mostariensia*, 24(1), 89-107.
- o Barry, M. M., Clarke, A. M., Petersen, I., & Jenkins, R. (2019). *Implementing Mental Health Promotion*. Second Edition. Switzerland: Springer.
- o Begić, D. (2016). *Psihopatologija*, Zagreb: Medicinska naklada.
- o Bohlmeijer, E. T., Klooster, P., Kleine, E., Westerhof, G., & Lamers, S. (2016). Geestelijke gezondheid als positieve uitkomst van behandeling. *De Psycholoog*, 51(4), 46–54.
- o Capak, K., & Benjak, T., (2020). *Mental health as public good: Psychosocial interventions in mental health*, Croatian Institute of Public Health. Zagreb: Croatia

- o Coffey, M., Hannigan, B., Meudell, A., Jones, M., Hunt, J., & Fitzsimmons, D. (2018). Quality of life, recovery and decision-making: a mixed methods study of mental health recovery in social care. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 54, 715–723.
- o Corrigan, P. W., Druss, B. G., & Perlick, D. A. (2014). The impact of mental illness stigma on seeking and participating in mental health care. *Psychological Science in the Public Interest*, 15(2), 37–70.
- o Čolović, O., Lečić Toševski, D., Mandić Maravić, V., & Tošković, O. (2017). Depresivni, anksiozni i somatizacioni simptomi i kvalitet života u poremećajima povezanim sa stresom. *Vojnosanitetski preglad*, 74(10), 927–931. <https://doi.org/10.2298/VSP150604263C>
- o Eissler, K., Hahne, C., & Surmann, B. (2020). Social support networks of people with severe mental illness: A systematic review. *Community Mental Health Journal*, 56(3), 523–536. <https://doi.org/10.1007/s10597-019-00458-1>
- o Fleury, M. J., Grenier, G., Bamvita, J. M., Perreault, M., & Caron, J. (2013). Predictors of quality of life in a longitudinal study of users with severe mental disorders. *Health and Quality of Life Outcomes*, 11, 92. <https://doi.org/10.1186/1477-7525-11-92>
- o Galderisi, S., Heinz, A., Kastrup, M., Beezhold, J., & Sartorius, N. (2015). Toward a new definition of mental health. *World Psychiatry*, 14(2), 231–233. <https://doi.org/10.1002/wps.20231>
- o Gruber, E.N. (2012). Prijedlog intervencija u sustavu skrbi o mentalnom zdravlju a s ciljem inkluzije osoba s psihičkim poremećajima u društvo. *Ljetopis socijalnog rada*, 19 (1), 73–94.
- o Hamaideh, S., Al Magaireh, D., Abu Farsakh, B., & Al-Omari, H. (2014). Quality of life, social support, and severity of psychiatric symptoms in Jordanian patients with schizophrenia. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 21(5), 455–465.

- o Harandi, T. F., Taghinasab, M. M., & Nayeri, T. D. (2017). The correlation of social support with mental health: A meta-analysis. *Electronic Physician*, 9(9), 5212–5222. <https://doi.org/10.19082/5212>
- o Hrabak Žerjavić, V., & Silobrčić Radić, M. (2011). *Mentalno zdravlje – javno zdravstveni izazov*. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo.
- o Ibrahim, N., Thompson, D., Nixdorf, R., Kalha, J., Mpango, R., Moran, G., Mueller-Stierlin, A., Ryan, G., Mahlke, C., Shamba, D., Puschner, B., Repper, J., & Slade, M. (2020). A systematic review of influences on implementation of peer support work for adults with mental health problems. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 55(3), 285–293.
- o Institut za metriku i evaluaciju zdravlja (IHME). (2024). *Rezultati Studije globalnog opterećenja bolešću 2023*. Sijetl, WA: IHME.
- o Jethwani, K., & Sawant, N. (2010). Understanding family functioning and social support in unremitting schizophrenia: A study in India. *Indian Journal of Psychiatry*, 52(2), 145.
- o Johanson, S., & Bejerholm, U. (2016). The role of empowerment and quality of life in depression severity among unemployed people with affective disorders receiving mental healthcare. *Disability and Rehabilitation*, 39(18), 1807–1818.
- o Jokić Begić, N. (2012). Psihičko zdravlje, U: Jokić Begić, Nataša (ur.) *Psihosocijalne potrebe studenata*, Sveučilište u Zagrebu, 13-31.
- o Keyes, C. (2002). The mental health continuum: from languishing to flourishing in life, *Journal of Health and Social Behavior*, 43(2), 207-222.
- o Keyes, C. (2014). Mental health as a complete state: How to salutogenic Perspective completes the picture. U: *Bridging Occupational, Organizational and Public Health*, Springer, Berlin. (str.179-192).

- o Keyes, C. L. M., & Lopez, S. J. (2002). *Toward a science of mental health: Positive directions in diagnosis and interventions*. U C. R. Snyder & S. J. Lopez (Ur.), *Handbook of positive psychology* (pp. 45–59). Oxford University Press.
- o Kletečki Radović, M. (2018). Simpozij Rehabilitacija osoba s mentalnim teškoćama: Pristup usmjeren na oporavak osoba s problemima mentalnog zdravlja: Izazov za socijalni rad u Hrvatskoj.
- o Kletečki Radović, M. (2021). Socijalni rad u zaštiti mentalnog zdravlja, U: Mužinić Marinić, Lana (ur.), *Psihijatrija u lokalnoj zajednici*, Biblioteka socijalnog rada, Zagreb, 201-222.
- o Lakey, B., & Orehek, E. (2011). Relational regulation theory: a new approach to explain the link between perceived social support and mental health. *Psychological review*, 118(3), 482–495.
- o Lamers, S. M. A., Glas, C. A. W., Westerhof, G. J., & Bohlmeijer, E. T. (2012). Longitudinal evaluation of the mental health continuum-short form (MHC-SF): Measurement invariance across demographics, physical illness and mental illness. *European Journal of Psychological Assessment*, 28(4), 290–296.
- o Mahmutović, S. (2023). Oporavak i pozitivno mentalno zdravlje osoba koje boluju od psihičke bolesti (Disertacija). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet.
- o Mahmutović, S., Kletečki Radović, M., & Huremović, V. (2022). Koncept oporavka – doprinos razvoju usluga za zaštitu mentalnog zdravlja u zajednici, *Društvene i humanističke studije*, 4 (21), 669-691.
- o Meesters, P. D., Comijs, H. C., Haan, L., Smit, J. H., Eikelenboom, P., Beekman, A. T. F., & Stek, M. L. (2013). Subjective quality of life and its determinants in a catchment area based population of elderly schizophrenia patients. *Schizophrenia Research*, 147(3), 275–280

- o Morgan, A. J., Reavley, N. J., Jorm, A. F., & Beatson, R. (2017). Discrimination and support from friends and family members experienced by people with mental health problems: findings from an Australian national survey. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 52(11), 1395–1403.
- o Muslić, Lj., Jovičić Burić, D., Markelić, M., & Musić Milanović, S. (2020). Zdravstvena pismenost u području mentalnog zdravlja. *Socijalna psihijatrija*, 48(3), 324–343.
- o Nacionalni centar za istraživanja i razvoj socijalne skrbi i zdravstva (2000) Javno zdravstveni pristup mentalnom zdravlju u Europi STAKES, Helsinki, Finland, U: Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2011). *Mentalno zdravlje – javnozdravstveni izazov*. Zagreb.
- o Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj. (2020). *How's Life? 2020: Measuring Well-being*. Pariz: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9870c393-en>
- o Ozbay, F., Johnson, D. C., Dimoulas, E., Morgan, C. A., Charney, D., & Southwick, S. (2007). Social support and resilience to stress: from neurobiology to clinical practice. *Psychiatry (Edgmont (Pa. : Township))*, 4(5), 35–40.
- o Pećnik, N., Raboteg Šarić, Z. (2005). Neformalna i formalna podrška jednoroditeljskim i dvoroditeljskim obiteljima. *Revija za socijalnu politiku*, 12, 1–21.
- o Pichler, F., & Wallace, C. (2007). Patterns of Formal and Informal Social Capital in Europe. *European Sociological Review*, 23 (4), 423–435.
- o Pichler, F., & Wallace, C. (2009). Social Capital and Social Class in Europe: The Role of Social Networks in Social Stratification. *European Sociological Review*, 25 (3), 319–332.

- o Priebe, S., Golden, E., McCabe, R., & Reininghaus, U. (2012). Patient-reported outcome data generated in a clinical intervention in community mental health care, Psychometric properties. *Biomed Central Psychiatry*, 12 (113), 1-6.
- o Priebe, S., Huxley, P., Knight, S., & Evans, S. (1999). Application and Results of the Manchester Short Assessment of Quality of Life (MANSA). *International Journal of Social Psychiatry*, 45 (1), 7-12.
- o Reupert, A., Anderson, K., & Maybery, D. (2015). Families affected by parental mental illness: a multiperspective account of issues and interventions. *American Journal of Orthopsychiatry*, 85(6), 486-498. <https://doi.org/10.1037/orto000117>
- o Santini, Z. I., Koyanagi, A., Tyrovolas, S., Mason, C., & Haro, J. M. (2015). The association of relationship quality and social networks with depression, anxiety, and suicidal ideation among older married adults: Findings from a cross-sectional analysis of the Irish Longitudinal Study on Ageing (TILDA). *Journal of Affective Disorders*, 179, 134-141. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2015.03.015>
- o Siedlecki, K. L., Salthouse, T. A., Oishi, S., & Jeswani, S. (2014). The relationship between social support and subjective well-being across age. *Social Indicators Research*, 117(2), 561-576.
- o Speer, P. W., Jackson, C. B., & Peterson, N. A. (2001). The Relationship between Social Cohesion and Empowerment: Support and New Implications for Theory. *Health Education & Behavior*, 28 (6), 716-732.
- o Svjetska zdravstvena organizacija (2017). *WHO Quality Rights Tool Kit*. Geneva: Switzerland.
- o Svjetska zdravstvena organizacija (2021). *Comprehensive Mental Health Action Plan 2013-2030*. Dostupno na <https://www.who.int/publications/i/item/9789240031029>.

- o Svjetska zdravstvena organizacija (2022a). *Mental health: strengthening our response*. Dostupno na <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>.
- o Svjetska zdravstvena organizacija (2023a). *Mentalno zdravlje: Podaci i statistike – Europska regija SZO*. Regionalni ured SZO za Europu. <https://www.who.int/europe/health-topics/mental-health>
- o Svjetska zdravstvena organizacija (2023b). *Quality of life*. Dostupno na <https://www.who.int/tools/whoqol>.
- o Šarčević Ivić-Hofman, K., Veseličić, B., & Smolčić Jerković, I. (2022). Povezanost socijalne podrške i otpornosti osoba s invaliditetom sa zadovoljstvom životom i nadom u budućnost. *Društvena istraživanja*, 31 (4), 725-744.
- o Štrkalj Ivezić, S., & Štimac Grbić, D. (2021). [Organizacija zaštite mentalnog zdravlja u zajednici i uloga mobilnih psihijatrijskih timova, u: Mužinić Marinić, Lana \(ur.\), Psihijatrija u lokalnoj zajednici, Biblioteka socijalnog rada, Zagreb, 17-33.](#)
- o Tams, S., Kelly, K., Townsend, L., & Patterson, S. (2021). Dual support model: Empowering individuals with mental health challenges and their social networks. *Journal of Mental Health Promotion*, 39(2), 120–130. <https://doi.org/10.1080/14623730.2021.1884495>
- o Taylor, H. O., Taylor, R. J., Nguyen, A. W., & Chatters, L. (2018). Social Isolation, Depression, and Psychological Distress Among Older Adults. *Journal of Aging and Health*, 30(2), 229–246. <https://doi.org/10.1177/0898264316673511>
- o Thoits, P. A. (2016). Mechanisms linking social ties and support to physical and mental health. *Journal of Health and Social Behavior*, 57(2), 145–161. <https://doi.org/10.1177/0022146516643139>

- o VanderWeele, T. J. (2017). On the promotion of human flourishing. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114(31), 8148–8156. <https://doi.org/10.1073/pnas.1702996114>
- o Vuletić, G. (2011). *Kvaliteta života i zdravlje*. Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku.
- o Vuletić, G., Erdešić, J., & Nikić, Lj. B. (2018). Faktorska struktura i validacija hrvatske verzije upitnika mentalnoga zdravlja MHC-SF. *Medica Jadertina*, 48(3), 113–124.
- o Wang, J., Mann, F., Lloyd-Evans, B., Ma, R., & Johnson, S. (2020). Associations between loneliness and perceived social support and outcomes of mental health problems: A systematic review. *BMC Psychiatry*, 20, Article 156
- o Westerhof, G. J., & Keyes, C. L. M. (2010). *Mental illness and mental health: The two continua model across the lifespan*. *Journal of Adult Development*, 17(2), 110–119. <https://doi.org/10.1007/s10804-009-9082-4>
- o Zavod za javno zdravstvo Federacije Bosne i Hercegovine (2021). Statistički godišnjaci. Dostupno na: <https://www.zzjzfbih.ba/statisticki-godisnjaci/>
- o Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G., & Farley, G. K. (1988). The Multidimensional Scale of Perceived Social Support. *Journal of Personality Assessment*, 52(1), 30–41.

SPECIFIČNOSTI PSIHOTERAPIJSKOG RADA S OSOBAMA TREĆE ŽIVOTNE DOBI

TIHANA MAJSTOROVIĆ¹

*KJU „Porodično savjetovalište“ Kantona Sarajevo,
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Ovaj rad bavi se primjenom psihodramske psihoterapije u radu s osobama treće životne dobi. Cilj rada je prikazati mogućnosti i izazove primjene psihoterapije u radu s osobama treće životne dobi, s posebnim naglaskom na psihodramsku psihoterapiju. Teorijski dio opisuje saznanja iz literature koja se tiču karakteristika starosti, grupne terapije i psihodrame sa starijim osobama. Praktični dio sumira, uz osvrt na činjenice navedene u teoriji, iskustva iz višegodišnjeg terapijskog rada sa starijim klijentima, u grupnom i individualnom terapijskom setingu. Metodološki, rad se zasniva na iskustvenom pristupu kroz višegodišnji rad u individualnoj i grupnoj psihoterapiji. Psihodramski rad sa starijim osobama u grupi i individualno karakteriziraju spor početak i dugo uspostavljanje povjerenja, ali i snažan emocionalni naboj, glad za slušanjem i razumijevanjem, potreba za sigurnim prostorom i odnosom koji će podnijeti sve teške teme, veliku zastupljenost traume, ali i želje za životom, kreativnost i spontanost u korištenju terapijskog prostora i postizanju željene terapijske promjene.

Ključne riječi: *psihoterapija, psihodrama, treća životna dob, starost, grupni rad.*

Abstract: This paper describes application of psychodrama psychotherapy while working with elderly people. The aim of the paper is to present the possibilities and challenges of psychotherapy work with elderly people, with a special emphasis on psychodrama psychotherapy. The theoretical part describes findings from the literature regarding the characteristics of old age, group therapy and psychodrama with elderly people. The practical part summarizes, with a review of the facts stated in the theory, experiences from many years of therapeutic work with elderly clients, in group and individual therapeutic settings. Methodologically, the paper is based on an experiential approach through many years of work in individual and group psychotherapy. Psychodrama work with elderly people, both in groups and individually, is characterized by a slow start and a long establishment of trust, but also a strong emotional charge, a hunger for listening and understanding, the need for a safe space and a relationship that will achieve the desired therapeutic change.

Keywords: *psychotherapy, psychodrama, third life age, old age, group therapy.*

¹ Kontakt e-mail: tihana.m@porodicno.ba

Uvod

S većim starenjem svjetske populacije – psihoterapija osoba treće životne dobi postaje sve važnija i sve prisutnije područje psihoterapijskog rada. Dok se ranije starost smatrala nečim što zadesi osobu i čemu se ona treba pasivno prilagoditi – danas se stariji ljudi gledaju kao aktivni sudionici u procesu zdravog starenja. Njihov vlastiti trud u pronalaženju smisla, prihvaćanju novih uloga i jačanju kapaciteta – prostor je u kojem psihoterapija može djelovati.

Ovaj rad bavi se odnosom psihoterapije, psihodrame i starih osoba, kroz dva dijela. Teorijski dio opisuje saznanja iz literature koja se tiču karakteristika starosti, grupne terapije i psihodrame sa starijim osobama. Psihoterapijski rad sa starim osobama oblikovan je prema specifičnostima tog razvojnog doba. Praktični dio sumira, uz osvrt na činjenice navedene u teoriji, iskustva stečena dvogodišnjim radom s klijentima Centra za zdravo starenje Novo Sarajevo, što je uključilo vođenje dvije psihodramske grupe i šestomjesečni individualni rad s osobama treće životne dobi.

Važno je napomenuti da dementne osobe i oboljeli od Alzheimerove bolesti također mogu imati velike koristi od bivanja u grupama koje koriste neke modificirane psihodramske tehnike, ali se ovaj rad ograničava na psihodramu sa zdravom populacijom treće životne dobi, koja živi samostalno u zajednici, prošireno na starije osobe s posljedicama moždanog udara.

Specifičnosti psihoterapijskog rada s osobama treće životne dobi

Starenje je razvojna faza u kojoj počinju opadati psihofizičke sposobnosti organizma i smanjuje se broj značajnih životnih uloga, kao i socijalnih interakcija. Povećava se ovisnost o drugima i smanjuje osjećaj kontrole nad vlastitim životom. Prihvaćanje i funkcionalno prilagođavanje ovim procesima centralna je tema psihoterapije sa starijim osobama.

Prema Schaie, Warner i Willis (2001) razvojni zadaci za osobe treće životne dobi važni za terapijski rad su: prilagođavanje na opadanje tjelesne snage i zdravlja; prilagođavanje na umirovljenje i smanjenje prihoda; prilagođavanje na smrt supružnika; uspostavljanje jasne povezanosti sa svojom dobnom skupinom; fleksibilno prilagođavanje očekivanim društvenim ulogama; uspostavljanje zadovoljavajuće fizičke okoline za život.

Prema Atiq (2006), psihoterapija starijih osoba trebala bi uključiti sljedeće teme: a) reparacija pozitivnog shvaćanja selfa i samopoštovanje – stariji klijenti od terapeuta traže priznanje i odobravanje, da sebe vide kao nekoga tko nije nepotreban, „otpisan“, tko ima pozitivne aspekte za podijeliti s drugima. Važno je da osjete da nisu dosadni, te da su iskreno prihvaćeni. b) nošenje s gubitkom – stariji ljudi većinom su već izgubili brojne poznanike, prijatelje, članove obitelji i zbog tog mogu osjećati strah za sebe i/ili krivicu preživjelog. Izgubili su pozicije na poslu, profesionalnu satisfakciju, fizičke funkcije, nezavisnost, brojne uloge. Prema psihodinamskom shvaćanju, u starijem dobu gubici se percipiraju kao narcistične povrede – gubljenje ljudi i uloga od kojih je osoba dobivala pozitivan feedback o sebi. Starost je vrijeme gubitaka, koji zahtijevaju dug rad, psihoedukaciju, dozvolu za tugovanje. c) nošenje sa slabljenjem, bolešću i većom ovisnošću – psihoterapija je siguran kontekst u kojem osoba otvoreno može istražiti ove strahove i izazove, na koje okolina reagira osuđivanjem i negiranjem. d) nošenje sa smrću i umiranjem – kada okolina starije osobe odbija govoriti o smrti, oduzima osobi priliku da isplanira, racionalizira i uspostavi kontrolu nad ovim važnim životnim zadatkom, te da završi nezavršene poslove. Starije osobe se više plaše bola i patnje koja može pratiti smrt, kao i nedovršenih poslova, nego samog umiranja.

U istraživanju Scogin i McElreath (1994) psihoterapija starijih osoba pokazala se jednako učinkovitom kao i psihoterapija mlađih, nevezano za terapijski pravac, u zadacima kao što su: smanjenje patnje, povećanje funkcionalnosti, preveniranje poteškoća. Terapija bi trebala biti vremenski ograničena, što ulijeva sigurnost i smanjuje strah od toga da se zbog neizvjesne budućnosti neće biti u stanju ispoštovati dogovor (Orbach, 2009) usmjerena na jasne

ciljeve u sadašnjosti i povećanje funkcionalnosti i zadovoljstva sada i ovdje – stariji klijent i će se često na terapiju javiti upravo s vrlo jasnim i kratkoročnim ciljevima. Kao i kod svih razvojnih faza – ako su uspješno razriješeni konflikti i razvojni zadaci prethodnih faza – ulazak u starost bit će lakši. Stoga je često potrebna i javlja se neka forma revidiranja životnih iskustava, iako je primarni cilj povećanje funkcionalnosti sada i ovdje. Za osobe koje su već ušle u izolaciju i depresiju – dolazak na terapiju predstavlja pokušaj aktiviranja i ponovnog uspostavljanja kontakta sa svijetom. Zbog razlika u zdravstvenom stanju, za ovu fazu života karakteristične su veće individualne razlike nego za druge životne faze, a predrasude prema starima usmjerene su ka svrstavanju svih starih osoba u istu kategoriju, određujući im optimalni način razmišljanja, ponašanja, oblačenja, i sl. Psihoterapija otvara prostor za individualiziranu, kreativnu adaptaciju na starost, u skladu s osobnošću svakog pojedinca.

Terapijski rad sa starijim osobama treba biti senzibiliziran i imati karakteristike terapijskog rada s drugim marginaliziranim grupama. Prema Kostić i Đorđević (2004) starost je predisponirana za viktimizaciju zbog svojih bioloških (nemoć, slabost, bolest, usmjerenost na druge ljude za njegu i osnovne potrebe), psiholoških (povlačenje, izolacija, slabljenje emotivnih veza, mentalna oboljenja, demencija), i socijalnih karakteristika (agresivnost društva, odbacivanje, izraženije u slučajevima neostvarenog roditeljstva). Zbog ovih faktora stare osobe mogu biti žrtve raznih oblika zlostavljanja poput: fizičkog, emocionalnog, ekonomskog nasilja, zanemarivanja, napuštanja, materijalne eksploatacije, radne eksploatacije. Zlostavljači mogu biti oba spola, a porodično nasilje je češće ako se živi u višegeneracijskoj zajednici. Navedeno je svakako implikacija terapeutima za prilagodbu psihoterapijskog rada, te potrebu da se ima na umu u svakom trenutku da se radi s vulnerabilnom i često vrlo traumatiziranom kategorijom klijenata. To podrazumijeva primjenu etičkih principa u radu, osjetljivost na vremenske i geografske kulturološke odrednice, te povećanu osjetljivost na strukturalne nejednakosti, stigmatu i različite oblike socijalne isključenosti koji utječu na psihofizičko zdravlje klijenta, a posebno osviještenost o traumama i obučenosť za rad s traumom u sigurnom i podržavajućem okruženju (Besson i sur. 2025).

Grupna terapija s osobama treće životne dobi

Posljednjih desetljeća, od devedesetih godina, postoji porast grupa starijih osoba (Kim, 1991) i grupna terapija se sve više smatra terapijom izbora u radu sa starima. Grupna terapija ekonomski je isplativija, što je dobro za starije ljude često ograničenih primanja, a direktno odgovara na njihovu izraženu potrebu za repariranjem narušene socijalne mreže. Istraživanje Cummingsa (2004), dokazuje da različite grupe za starije odrasle – u institucijama i u lokalnoj zajednici – mogu biti korisne u unaprjeđenju zdravlja i ličnog razvoja starijih odraslih osoba, pri čemu se posebno ističu KBT grupe, grupe usmjerene na rješavanje problema i psihoedukativne grupe podrške. Autori navode nekoliko uspješnih pravaca u grupnom radu sa starima – revidiranje obiteljskih odnosa kroz obiteljsku sistemsku teoriju, sagledavanje i vrjednovanje životnog iskustva i životnog puta, kognitivna restrukturacija uvjerenja o starosti i sl.

Grupna psihoterapija s osobama treće životne dobi u praksi najčešće se radi u institucijama poput Staračkih domova, a rjeđe je prisutna u lokalnoj zajednici u kojoj žive. Čak i u zajednici, najviše je vezana za institucije, dnevne centre i sl. Sudeći prema literaturi, rijetko se organiziraju grupe starijih osoba izvan institucija koje su im već poznate.

Zajedno s porastom prakse malih grupa za stare, počele su se razvijati teorije koje daju naučnu osnovu ovoj vrsti rada. Kim (1991) izdvaja nekoliko teorija. Teorija uloga smatra da stare osobe polako gube svoje uloge, a bivanjem u grupi dobivaju priliku ponovo proširiti svoj repertoar uloga i socijalnu mrežu. Psihoanalitička teorija smatra da starije osobe jedino u grupi mogu iskazati i istražiti rastuće seksualne ili agresivne porive, jer u drugim kontekstima okolina to snažno osuđuje. Bihevioralne teorije smatraju da grupe omogućuju starima da uvježbavaju nove i funkcionalnije komunikacijske obrasce sa drugima, te im pružaju psihoedukaciju. Teorije stresa smatraju da je ova životna dob praćena brojnim stresovima, zbog smrti i gubitaka, a da grupa može pomoći da se razviju mehanizmi suočavanja sa stresom i promovira zdraviji način života.

Sustavni pregled devet studija u periodu 2011-2017 (prema Tavares i Barbosa, 2018), pokazuje da grupna terapija može značajno poboljšati gerijatrijsku depresiju. Poboljšanja su pronađena u različitim okruženjima, protokolima, karakteristikama sudionika i za nekoliko psiholoških domena. I novija istraživanja sličnog tipa, npr. Morgado i sur. (2024), ukazuju na porast depresivnih simptoma kod starije populacije, posebno u godinama poslije pandemije COVID-19, te na najveću efikasnost grupnih tretmana u smanjenju depresivnih simptoma starijih osoba u zajednici. Autori navode kako grupne i individualne psihoterapijske intervencije smanjuju depresivne simptome kod starijih osoba koje žive u zajednici, pri čemu su grupne psihoterapijske intervencije učinkovitije.

Ciljevi grupa starijih osoba su: emocionalna podrška, rehabilitacija i restauriranje uloga i funkcija, prevencija deterioracije i propadanja, povećavanje mentalne agilnosti i očuvanje intelektualnih kapaciteta, edukacija i psihoedukacija, uspostavljanje socijalnih odnosa i dobivanje na važnosti zbog uloge za druge članove u grupi, pružanje prilike za evaluaciju svog života, samoekspresiju, smanjenje mentalnih problema i povećanje kvaliteta života.

Za ovakve grupe posebno je važna osobnost terapeuta i stil vođenja. Važno je da grupa ima *setting* koji daje sigurnost, osjećaj važnosti i obaveze, ali i da vođa pokazuje fleksibilnost i spremnost na promjenu u toku rada. Toplina i autentičnost, prihvaćanje i upotreba humora kod terapeuta visoko su vrjednovane od starih osoba u grupi.

Važno je da terapeut ima izražene osobine vođe, sposobnost da izdrži anksioznost i težinu u grupi, te pozitivan i optimističan pogled na život. Iako često znatno mlađi, terapeut se percipira kao figura autoriteta, mudar i pouzdan i spreman da podnese teške sadržaje. Stoga je važno da ulijeva povjerenje, jer se stariji klijenti često boje da će «zatrovati» nekoga svojim traumama nakupljenim tijekom tolikih godina. Iz tog razloga, za starijeg klijenta je važno da terapeut djeluje fizički zdrav i snažan, da mu se neće ništa desiti, te da je emocionalno zreo.

Toplina, autentičnost, prihvatanje i upotreba humora kod terapeuta, zajedno sa sposobnošću izdržavanja anksioznosti i težine u grupi te optimističnim i pouzdanim stavom, direktno utječu na razvoj i aktiviranje ključnih grupnih terapijskih faktora (Yalom, 1995), uključujući koheziju grupe, univerzalnost, instilaciju nade, altruizam i identifikaciju s vođom, jer upravo ove osobine terapeuta pomažu članovima grupe da razviju međusobnu podršku, internaliziraju zdrave obrasce reagiranja i osjete sigurnost i povjerenje unutar grupnog procesa. Praksa pokazuje da će stare osobe, prije nego se uključe u terapiju – nastojati upoznati terapeuta i provjeriti njegov lični stav i da će vrlo brzo, intuitivno, prepoznati potencijalne sklonosti kao age-izmu. Više nego druge grupe, stariji klijenti skloni su procjenjivanju i biranju terapeuta i brže će napustiti onoga koji im se ne sviđa.

Od same grupe stariji klijenti traže direktno odgovaranje na njihove potrebe, povezivanje i socijalizaciju s članovima, kroz identificiranje sličnih tema i problema, te sigurnost, povjerenje i podržavajuću atmosferu.

Psihodrama kao grupna terapija s osobama treće životne dobi

Kao grupna terapija, a pri tome kreativna i puna života – psihodrama predstavlja poseban potencijal u radu sa starima. Johnson (2011) navodi nekoliko važnih iscjeljujućih faktora psihodramske grupe sa starijim osobama: pripadanje grupi i grupnom procesu je reparativno, jer starije osobe gube osjećaj pripadnosti i važnosti. Stoga je preporučljivo držati isti seting i uvoditi male rituale zbog kojih će se svaki član osjetiti važnim kao dio grupe i percipirati je kao obavezu koja im daje na važnosti. Grupa postepeno zamjenjuje osjećaj gubitka obitelji i prijatelja, uspostavlja se nove emocionalne veze koje pomažu izlazak ili prevenciju izolacije.

Psihodrama kao grupna terapija usmjerena na socijalni atom, pomaže uspostavljanju novih socijalnih kontakata i prevladavanju socijalne izolacije u društvu usmjerenom na mlade. Prepoznavanje jednih u drugima, dijeljenje sličnog iskustva – omogućava da se izađe iz izolacije i usamljenosti, kroz tuđe radove, bivanje u ulogama, *dublove* – mogu dobro osjetiti jedni druge.

Slušanje kao terapijski faktor u radu sa starijim osobama posebno dobiva na značaju, jer su naviknuti na poziciju u kojoj ih niko ne sluša ili se njihova iskustva omalovažavaju, posebno ako su institucionalizirani. Psihodrama omogućava da se ponavljanje određene priče, karakteristično za starije ljude – kroz akciju odvede korak dalje i da se steknu novi uvidi i/ili osjeti katarza. Psihodrama omogućava brži pristup sadržajima koji su ponekad doslovno pola stoljeća i više – prekriveni šutnjom i duboko zaključani.

Psihodramska teorija uloga objašnjava i zašto je za starije osobe toliko važno pitanje identiteta. Prema Morenovoj teoriji uloga self se gradi upravo na životnim ulogama – beba se rađa samo sa psihosomatskim ulogama, a razvijajući se ulazi u interakciju s okolinom i tako dobiva i socijalne uloge, a kasnije i psihodramske uloge koje se odnose na maštu, snove, kreativnost. Pri tome, svaka uloga ima i svoj reciprocitet u okolini. Sa starenjem, osoba počinje gubiti svoje značajne uloge na kojima se temelji dio njenog selfa, te se stoga ponovo aktualizira pitanje identiteta. Upravo zbog ovoga psihodrama starijih osoba često se bavi pitanjima identiteta, korisnosti, novim načinima ispunjavanja vremena. U skladu sa Morenovom teorijom, gubitak uloga praćen je i gubitkom spontanosti i kreativnosti. Radeći na ovim dvjema dimenzijama, pa i kroz samo bivanje na grupi i u tuđim ulogama – radi se ojačavanje i ponovo se širi repertoar uloga (Alltman, 1983).

U nastavku su navedene još neke značajne implikacije za upotrebu psihodrame u radu sa starima.

- Kapaciteti klijenta – psihodrama se oslanja na „božansku iskru“ u svakom klijentu, osobne kapacitete i iskustvo. To može posebno pogodovati starim osobama, jer je njihova životna dob povezana s gubitkom samostalnosti, te se ni na terapiju ne odlučuju da bi zadržali osjećaj nezavisnosti. Ako ovaj proces shvate kao oslanjanje na njihove kapacitete pri pomaganju sebi i drugim članovima grupe, što psihodrama i nudi – to može biti iscjeljujuće.

- Lokus kontrole – istraživanja Lachman (1989) su pokazala da vjerovanja o eksternalnoj kontroli naglo rastu u starosti, osobe se prepuštaju autoritetima doktora, ili mladih, prihvaćajući vlastitu nemoć.

U domovima starih, isprobavani su programi koji vraćaju kontrolu starim ljudima, navodeći ih da se, npr., brinu o biljkama, što smanjuje njihovu depresivnost i bezvoljnost. Iz ugla psihodrame, ona daje jedinstvenu priliku da protagonist režira situacije iz vlastitog života, sagleda ih iz mirora i izravno intervenira, mijenjajući ih. Vraćanje kontrole jedan je od velikih potencijala psihodrame, npr. u radu s traumom, te se odlično može primijeniti i na rad sa starima.

- Sada i ovdje / prevladavanje otpora – stariji ljudi su selektivni u izboru aktivnosti u koje će ulagati energiju, traže brze uvide u direktnu korist koje će imati od neke aktivnosti i ne žele trošiti dragocjeno vrijeme i energiju na prošlost (Smiljanić, 1987). Jasno je, također, da životni pregled može izazvati anksioznost i depresivnost zbog učinjenih grešaka ili promašaja, (Tross i Blumm, 1988, prema Schaie i sur., 2001) i da taj zahtjev za brzim rješenjem, bez vraćanja u prošlosti – u terapiji, treba tretirati i kao vid otpora. Psihodrama, bazirana na *sada i ovdje*, pružit će klijentima osjećaj sigurnosti i odgovor na aktualne probleme. S druge strane, struktura psihodramskog kruga – postupni put od aktualnog do bazičnog konflikta i natrag – omogućit će klijentima da na suptilan i indirektan način ipak dođu do sadržaja iz prošlosti.

- Smijeh i optimizam – Stariji ljudi prihvaćaju smrt kao svoj razvojni zadatak. Ali često njihovi načini suočavanja (crni humor, čitanje crne kronike, briga oko nadgrobnog spomenika) nailaze na osudu i otpor mlađe okoline koja ih promatra s nelagodom i mješavinom poštovanja i sažaljenja, ali nikako kao ravnopravne članove društva. Potreba starih ljudi za zabavom, plesom, seksom se osuđuje. Psihodrama nadilazi turoban kontekst i dopušta, ohrabruje, smijeh i životnu radost. Postavljanjem na scenu psihodrama je jedinstven način da se demistificira smrt i umiranje, ako potrebe protagoniste idu u tom pravcu.

Kada se radi sa institucionaliziranim starijim osobama – a slično se može primijeniti i na osobe u dnevnim centrima – prve faze grupe posvećene su najprije izlasku iz izolacije, ponovnoj socijalizaciji i prekidanju obrasca povlačenja iz svega koji su možda naučili u proteklih nekoliko godina.

Povezivanje sa drugima ključni je zadatak prije ulaznja u osobne radove, jer su članovi grupe već neko vrijeme lišeni kontakta osim s najbližima ili njegovateljima. Stoga se razgovara o zajedničkim temama i radi se na međusobnom prepoznavanju, da bi se, za početak, prevladala izolacija (Alltman, 1983).

Ograničenja i predrasude u psihoterapiji starih

Kao realna ograničenja i poteškoće u radu s ovom populacijom javljaju se moguć otežan dolazak i boravak na grupi zbog fizičkih poteškoća, te oštećenja sluha ili vida koja otežavaju kontakt (Martineau i Robbins, 1987). Druga grupa ograničenja dolazi od predrasuda starih ljudi prema bilo kojem vidu terapije, neinformiranosti, kulturne konzerve koja uči da emocije treba držati za sebe. Mnogi stariji ljudi mogu se pitati koji je smisao toga sada – kada su do sada u životu mogli i bez terapije.

Specifična ograničenja za rad sa ovom populacijom mogu se pronaći i u kulturnom kontekstu Balkana. Naime, kao kultura podložna kolektivističkom kulturnom okviru u kojem se interesi grupe, zajednice ili obitelji stavljaju iznad individualnih interesa, a posebno se to odnosi na starije osobe od kojih se ne očekuje briga za sebe nego služenje potrebama drugih članova obitelji – naše društvo teško da će ohrabriti stariju osobu da krene na individualnu psihoterapiju. Ako se osoba odluči na taj korak – motivi za isti često su također iz kolektivističkog okvira – razmatranja o tome kako unaprijediti obiteljske odnose, kvalitetu života svoje djece ili unuka, više nego vlastitu kvalitetu života.

Također, usmjerenost na kolektivistički okvir – često je uzrok otpora prema iznošenju terapijskog materijala, tj lojalnosti obitelji kroz čuvanje „obiteljske tajne“. Što se tiče rodnih uloga starijih osoba u kontekstu Balkana – dodatno moduliraju izražavanje emocija, traženje pomoći i percepciju psihičkih problema, pri čemu žene češće aktivno traže podršku, dok muškarci mogu pokazivati veću zatvorenost.

Međutim, veća ograničenja dolaze od samih terapeuta koji imaju svoje strahove ili očekivanja od rada sa ovom populacijom. Brojne su predrasude među profesionalcima zbog kojih smatraju da psihodrama ili uopće terapija nisu pravi izbor za osobe treće životne dobi, a potaknute su neiskustvom, neznanjem ili ličnim neprerađenim temama koje se tiču starenja i smrti. Neke od njih su:

- Fizičko stanje i strah terapeuta za zdravlje klijenta tijekom seanse – Psihodrama je ponekad fizički zahtjevna, te su potrebne manje modifikacije u radu s osobama treće životne dobi, jer je njihovo stanje često povezano s različitim bolestima – oštećenja vida i sluha, artritis, u kombinaciji s terminalnim stanjima kao što je rak, MS, autoimune bolesti, Parkinsonova bolest i bolesti srca (Johnson, 2011). Međutim, ove modifikacije su manje nego što se može očekivati, a kada su pokrenuti, članovi grupe pokazuju mnogo više energije nego što voditelj možda očekuje.

Važno je shvatiti da su čak i fizički onesposobljeni ljudi često emocionalno vrlo budni i aktivni i u stanju su imati benefit, ali i doprinijeti u grupi. To treba poštovati i treba pružiti priliku njihovom bogatom unutarnjem svijetu da dobije svoju živu manifestaciju na sceni, ako to već nije moguće u njihovom tijelu.

- Strah terapeuta od teme smrti – mnogi smatraju da će se u grupama starih ljudi konstantno žalovati i pričati o smrti, ili da se ova tema neće nikada otvoriti. Međutim, praksa pokazuje da su ove teme vrlo prisutne u grupama, ali da nisu nužno izvor težine i otpora, nego da se grupa itekako može pokrenuti na akciju upravo kad je suočena s temom smrti. Razgovori o smrti mogu pokrenuti manične obrane poput smijeha, crnog humora, ili živih razgovora o seksu, ali i da pozovu grupu na realno sagledavanje svog života, donošenje važnih odluka za budućnost i čvrstog odlučivanja da će – od tog trenutka do smrti – svaki trenutak maksimalno iskoristiti. Čini se da tu temu često realnije prihvaćaju i demistificiraju članovi grupa nego njeni voditelji (Johnson, 2011). Članovi grupa starih osoba često daju vrlo plastičnu potvrdu Yalomove (1980) egzistencijalističke tvrdnje da upravo iskustvo smrti ili svijest o njoj potiče iskreno uživanje u životu i radost.

- Očekivanje da je smisao života kao centralna tema grupe – jedna od, doduše afirmativnih, ali ipak ograničavajućih predrasuda prema starim ljudima jeste, da su oni izvor mudrosti i da znaju tajnu života, smisao života i terapeut se može osjećati nespremnim da se upusti u ovakve egzistencijalističke eksploracije.

Međutim, u praksi, pokazuje se da se osobe treće životne dobi mnogo više bave praktičnim temama – neki od njih prvi put upoznaju sebe i način na koji njihov mentalni svijet funkcionira, brinu se o tome što ostavljaju iza sebe, kako naučiti još nešto svoju djecu i unuke dok ima vremena, kako što bolje iskoristiti preostalo vrijeme s partnerom. Njihove teme ukazuju na to da je za njih smisao života – samo bivanje živim, korištenje svakog dana u potpunosti.

Metodološki okvir

Rad se temelji na iskustvenom, kvalitativnom pristupu kroz analizu zabilješki i refleksija nastalih tijekom višegodišnjeg individualnog i grupnog terapijskog rada, s posebnim naglaskom na iskustvima prikupljenim za vrijeme suradnje s Centrom za zdravo starenje Novo Sarajevo u periodu od dvije godine (2012 – 2014). Podaci navedeni u radu prikupljeni su iz zabilješki vođenih nakon svake individualne i grupne seanse, te obrađeni kroz kvalitativnu analizu teksta.

Metodologija individualnog rada u Centru za zdravo starenje Novo Sarajevo (2012 – 2014):

- Trajanje – šest mjeseci;
- Dinamika susreta: jednom do dva puta tjedno;
- Trajanje seanse: 30 do 45 minuta;
- Sudionici: osamnaest klijenata, 12 muškaraca i šest žena, iznad 75 godina;
- Broj susreta: 300 seansi.

Metodologija grupnog rada u Centru za zdravo starenje Novo Sarajevo (2012 – 2014):

- Dvije grupe (2013 i 2014)
- Trajanje – po osam mjeseci za svaku grupu;
- Dinamika susreta: jednom u dva tjedna (2013); jednom tjedno (2014);
- Trajanje seanse: dva sata i trideset minuta;
- Sudionici: po pet žena u obje grupe, starijih od 70 godina, različite članice u obje grupe;
- Broj susreta: po 14 seansi za obje grupe.

Cilj praktičnog dijela je bio analizirati terapijske procese i obrasce, te specifičnosti koje se javljaju u individualnom i grupnom radu, sa starijim osobama, u okviru psihodramskog pristupa. Terapijski rad opisan u ovom članku proveden je u skladu s temeljnim etičkim principima koji uključuju zaštitu anonimnosti i strogu povjerljivost podataka sudionika. Sudionici su dali usmeni informirani pristanak, pri čemu su bili upoznati sa svrhom, procesom i načinom korištenja zabilježki nastalih tijekom rada. Proces je organiziran unutar jasno definiranog okvira sigurnosti kako bi se smanjio rizik od emocionalne preopterećenosti i spriječila eventualna retraumatizacija učesnika. Ovakav pristup osigurava profesionalno, odgovorno i psihološki sigurno okruženje za individualni i grupni rad.

Individualni rad s osobama treće životne dobi

Individualni rad s klijentima u psihodrami može se povezati s teorijom uloga tako da se fokusira na istraživanje i osvještavanje različitih uloga koje klijent zauzima u svom životu. Kroz dramatizaciju i eksperimentiranje s ulogama, klijent stječe uvid u vlastite obrasce ponašanja, emocije i međuljudske odnose. Ovaj proces omogućava svjesno prepoznavanje konflikata, razvoj fleksibilnosti u preuzimanju uloga i primjenu novih strategija u stvarnom životu, što je sve vrlo značajno za populaciju starijih osoba.

Klijenti koji su uključeni u individualni rad – pokazali su interes za rad na sebi, ali su imali značajnija fizička stanja zbog kojih nisu preferirali grupni rad (stanja poslije moždanog udara - oštećen sluh, teško razumljiv govor, sklonost ponavljanju i širenju tema, slaba sposobnost koncentracije na više sadržaja, nemogućnost dužeg sjedenja ili koncentriranja). Radi se o osobama koje su zbog ovih stanja bile dosta izolirane iz ostatka grupe članova Centra za zdravo starenje, pogotovo muškarci.

Osnovne karakteristike ovog rada su:

- Dugo trajanje faze povezivanja i stvaranja saveza, sporo i oprezno ulaženje u odnos s terapeutom, uz veliko zanimanje za njegove teme, životnu situaciju, odgoj, te uspostavljanje emotivnog i snažnog radnog saveza poslije toga;
- Snažna i preplavljujuća potreba za iznošenjem sadržaja, za kontaktom, za time da budu saslušani. Većina rada se svodila na ventiliranje i restrukturaciju starih iskustava.
- Na rad se odlučuju iz trenutne potrebe, duboke zabrinutosti za svoje bližnje, ili svoje psihofizičko stanje, a tek s uspostavljanjem povjerenja – kreću s otvaranjem prošlosti.
- Pojedini članovi uvijek su počinjali razgovor istom pričom, ponavljajući je, a potom sami kretali u različitim pravcima, što se može tumačiti kao vrsta kognitivnog zagrijavanja (prvo iznose sadržaj koji im je iz nekog razloga najbliži i dostupan sjećanju), ili emocionalne pripreme na otvaranje dubljih sadržaja.

U individualnom radu iznesen je značajan broj ozbiljnih traumatskih događaja, često višestrukih. Tome doprinosi i činjenica da su ovi ljudi preživjeli najmanje dva rata. Glavna i najbolnija tema jeste gubitak djeteta / djece, koja se javlja kod velikog broja članova. Pored smrti djeteta, za njih je problematično i odvajanje od djece, često zbog rata prisilni odlazak u inozemstvo, što dodatno naglašava samoću kao važnu temu ovog životnog doba.

Zlostavljanje u logoru, ranjavanje, pogibije članova uže i šire obitelji, prisilno mijenjanje mjesta stanovanja – iskustva su koja dijeli veliki broj članova. Rani odlazak djeteta u rat, sa 17, 18 godina je, također, zajednička tema i ozbiljna trauma. Ovakva i slična iskustva i njihovo neprerađivanje uzrokuju brojne psihosomatske bolesti i tegobe, koje generiraju dalja traumatska iskustva operacija i hospitalizacija. Iz ovog razloga treba biti vrlo oprezan pri otvaranju sadržaja, jer svaka tema za njih može biti okidač.

Kod ove populacije veoma su vidljiva dva primarna obrambena mehanizma: negacija i potiskivanje. Upravo zato – u individualnom radu – prevladava potreba da se terapeut provjeri, da se ispita njegova izdržljivost i hrabrost da se suoči s teškim temama. Jednom kada se to prevaziđe – iznosi se čitav niz sadržaja koji su tabuizirani od okoline.

Primjećuje se da je u individualnom radu mnogo teže izbjeći regresivno ili projektivno vezivanje za terapeuta, kao prvu osobu koja im je pomogla da izađu iz duboke izolacije i često predstavlja zamjenu za njihove kćerke, unuke i sl, što je manje izraženo u grupnom radu gdje su usmjereni jedni na druge jednako koliko i na samog terapeuta, a veze se uspostavljaju prirodnije, u skladu sa spontanom socijalnim atomom.

Psihodramska grupa s osobama treće životne dobi

U toku dvogodišnjeg rada održana su dva ciklusa rada grupe, s različitim članicama. U prvoj grupi dinamika susreta je bila jednom u dva tjedna, a u drugoj jednom tjedno, u trajanju od dva i pol sata, sa strukturom uobičajene psihodramske seanse. Grupu je činilo svaki put po pet članica ženskog spola.

Kada je u pitanju motivacija za grupnu terapiju u tako kasnom životnom dobu - kao presudni motiv sami klijenti navodili su činjenicu da do sada nisu imali priliku raditi sa terapeutom, te da su imali brojne razvojne zadatke i bili na raspolaganju drugima (partnerima, djeci, svojim ostarjelim roditeljima, poslu) i nisu imali vremena za bavljenje sobom. To je posebno podcrtano činjenicom da su članice obje grupe žene, koje su iskusile sve izazove vrlo patrijarhalnog društva i porodice. S penzionisanjem, što je u skladu i s

temama kojima su se većinom bavile na samoj grupi – došlo je vrijeme za njih, završeni su razvojni zadaci brige o drugima, i sada mogu da se posvete sebi. Ponekad se čini kao da je nakon ispunjavanja bazičnih potreba – opremanja kuće, odgajanja djece, doprinošenja – došao red na samoaktualizaciju.

Specifičnosti ove dvije grupe u psihodramskom smislu su:

- Teško je zaustaviti verbalizaciju; očekuje se veća direktivnost terapeuta i postoji prepuštanje inicijative u ruke terapeuta, postoji motiv za promjenom, ali kao da im nije jasno kako doći do nje, traže vrlo direktne upute;

- Ulaženje u ulogu i uzimanje uloga u tuđim radovima rade izuzetno snažno i vrlo intuitivno, mnogo improviziraju iz uloga, većinom veoma dobro osjete ulogu, kao da je tu zaista presudno bogato životno iskustvo; dubliranje ne koriste rado, ali kada iskoriste – ti dublovi su veoma snažni.

- Postoji jaka grupna kohezija i mnogo tema su grupne teme, ali je prisutan i vrlo direktan kontakt, u kojem se jasno konfrontiraju ako smatraju da druga osoba treba nešto da uvidi, ne plaše se ulaska u konflikt u grupi.

- Postoji rasprostranjen strah da će im se od emocija nešto desiti, da će im pozliti ili će na drugi način narušiti zdravlje, te se mnogo radilo na demistificiranju ovog vjerovanja.

- Šering im je veoma izazovan, kako zbog nedavanja savjeta, tako i zbog primanja i šutnje u ulozi protagoniste, u obje grupe ne vide smisao ovoga, koliko god se radilo na tome, te je šering modificiran u skladu s potrebama grupe.

- Scenu koriste vrlo dinamično i kreativno, brzo se opuštaju, lako ulaze u uloge, ne postoji strah zbog izvedbe niti nelagoda. Uživaju svaki put kad su na sceni, iskoriste prostor, vrijeme i pažnju drugih u potpunosti. Ne postoji strah ili stid od izlaska na scenu, čak i pri teškim ili nelagodnim temama.

- U skladu s generalnom pragmatičnošću tipičnom za ovu razvojnu fazu, ne vole simbolične uloge (cvijeća, životinja, predmeta), kao da smatraju to besmislenim i neprikladnim, nerado ulaze u takve uloge – nastoje rad završiti bez njih.

- Jako dobro reagiraju na opuštajuće ili energizirajuće vježbe poslije teških radova (disanje, otresanje uloga sa sebe, tuš kojim spiraju teške sadržaje, i sl.) – taj nivo simbolike rado prihvaćaju i mnogo im pomaže.

- Direktno traže informacije i psihoedukacija im je veoma važna. Jedna od značajnih tema i motivatora za promjenu jeste zdravlje. U grupama je vladalo veliko zanimanje za način na koji psihička stanja mogu utjecati na fizičko zdravlje, što je mnogima bio poticaj za promjenu – važno im je učiniti sve da sačuvaju fizičko zdravlje.

Otežavajući faktor kada je grupa u pitanju jeste velika količina agresivnosti prema sudionicima radionica i grupa koji su sporiji, slabije očuvanih intelektualnih kapaciteta, ili su fizički bolesniji. Vjerojatno je da se radi o procesu mirroringa, da se zdraviji članovi ogledaju u osobi koja je slabija, te se njihovi strahovi od smrti i bolesti projiciraju u nju, kao da samim svojim postojanjem u grupi plastično prikazuje njihov strah. Za voditelja grupe veliki je izazov nositi se adekvatno s ovim transferima tako da omogućiti rast grupe i istraživanje interpsihičkih, ali i intrapsihičkih sadržaja vezanih za to.

Transgeneracijska trauma u individualnom i grupnom radu

Rad s ovom populacijom pruža jedinstvenu priliku za sagledavanje procesa prijenosa traume s generacije na generaciju. Prva vrsta traume odnosi se na ratna zbivanja. Generacijski, njihova specifičnost je u tome što su za vrijeme Drugog svjetskog rata bili djeca ili tinejdžeri i na taj način su bili veoma pogođeni stanjima u kojima su se našle njihove obitelji. Dok su neki odrastali bez roditelja, obično oca, drugi su bili ratna siročad u vrlo nezahvalnim uvjetima ratnih i poslijeratnih institucija. Većina njih, i kad su imali živuće roditelje, dijelila je iskustva gladi, siromaštva, ranog uključivanja u rad i zarađivanje (ponekad i od deset godina, posebno dječaci), a fizičko kažnjavanje od učitelja ili skrbnika u institucijama im je posebno bolna tema. Već tada, primjećuje se obrazac prijenosa traume s odraslih – njihovih roditelja i baka i djedova, na njih, jer mnogi izvještavaju o tome da su roditelji bili drugačiji, promijenjeni, poneki to prepoznaju danas kao PTSP, čak i oni koji se ne sjećaju ratnih godina, kroz roditelje su osjetili posljedice rata.

Mada o tome nerado izvještavaju, primjetan je i utjecaj alkohola i razvijanje ovisnosti u takvim okolnostima, kod njihovih roditelja.

Druga vrsta traume koja se generacijski prenosila, a o kojoj često govore, odnosi se na položaj žene u braku i obitelji. Zbog iskustava njihovih majki – trpljenja nasilja, najčešće ekonomskog i verbalnog – u njihovim partnerskim odnosima, i same žene s kojima sam razgovarala – ostajale su bez ikakve podrške, u praktičnom smislu, kada su se i same našle u nezahvalnim brakovima, a i bez unutrašnjih, razvijenih kapaciteta da bi mogle prepoznati nasilje, mogućnost izlaza, alternative, i sl.

U kontekstu transgeneracijske traume, ono što je specifično kod ove populacije jeste njihova duboka briga za njihove potomke – djecu i unučad. Dok se većina ne bavi mnogo vlastitom prošlošću i traumama svojih roditelja – veoma brižno nastoje sagledati na koji način oni prenose traume svojim potomcima. Mnogi od njih traže vrlo konkretne savjete, naučne činjenice, znanja iz psihologije, savjete – kako bi svoje potomke oslobodili tereta. Čini se da to predstavlja vrlo veliki stresor za njih i to je jedna od rijetkih prilika kada dopuštaju sebi da kažu da su njihovi roditelji grijeshili i da oni to ne žele svojoj djeci.

Jedan dobar primjer za to je tema smrti i priprema na smrt. U grupi 1 nekoliko puta se razgovaralo o odnosu prema smrti i svaki put se dotaklo i narednih generacija. Naime – oni sami su imali teška iskustva u djetinjstvu, sa svojim roditeljima, koji su ih opterećivali prisustvom smrti i plašili ih (J. i H. navode kako su njihove majke – tada zdrave, mlade žene – imale spreman „paketić za smrt“ sa sapunom, čistom odjećom u kojoj bi ih pokopali i svime što može zatrebati posljednjih dana u bolnici, a DŽ. opisuje sjećanja iz ranog djetinjstva kako je nekoliko puta – kada je neko umro u kući, tijelo ostajalo preko noći, pokriveno plahtom, u istoj sobi u kojoj je ona morala spavati).

Na taj način njihove – u ratu rođene i odgajane generacije – kao da su pripremane da smrt može nastupiti svaki čas, na način koji ih je opterećivao i prekidao im djetinjstvo, prije nego što su bile u razvojnoj fazi u kojoj mogu smrt pojmiti na pravi način. Splet okolnosti doveo je do toga da su i same odgajale svoju djecu u ratu, opet izložene brojnim smrtime, gubicima i traumama. Danas navode kako njihova djeca, relativno mlada, spremaju – potpuno spontano – svoje paketiće za smrt, u ovoj ili onoj formi – mada one nisu o tome sa njima razgovarale i nastojale su razbiti obrazac, zaštititi ih od te vrste izloženosti kroz koju su i same prošle. Za njih je ovo veoma bolno i zastrašujuće i čini se kao da im pada teže od svega ostalog kroz što su same prošle. Često koriste terapijski prostor da istraže kako one same mogu doprinijeti prekidu tog obrasca za dobrobit djece i unuka.

Slično je i s nasiljem u braku. Naime, mnoge od njih su bile djeca PTSP-ovaca pogođenih Drugim svjetskim ratom i ušle su u nasilne brakove, te od svojih majki nisu dobile podršku za koju smatraju da su trebale dobiti – ka razvodu i osamostaljenju, emancipaciji. Danas, neke od njih imaju djecu u nasilnim brakovima, ali apsolutno nisu u stanju pružiti im istinsku potporu na putu ka separaciji. Iako intelektualno opažaju da bi za njihovu djecu / kćerke to bilo najbolje, emocionalno nemaju nikakvu razmjenu sa njima, te ih uvjeravaju da će se stvari promijeniti ukoliko budu dovoljno dobre.

Sama činjenica da u svom iskustvu nemaju ovaj vid podrške onemogućava ih da imaju resurse potrebne za novi odnos prema djeci. Također koriste terapijski prostor za eksploraciju – kako izaći iz ovog obrasca. Konkretno, u psihodramskom radu, i individualnom i grupnom – za njih je razumijevanje transgeneracijskih obrazaca prijenosa traume bila veoma značajna tema i izvor velike anksioznosti, te je često briga za potomke bila i razlog zbog kojeg su se obraćali. Veliku pomoć za njih predstavljala je jednostavna psihoedukacija, učenje o mehanizmima razmjene između generacija. Također, povezivanje sa svojim naslijeđem i psihodramsko, reparativno korigiranje svari sa svojim roditeljima i bakama / djedovima – pomagalo im je da rasterete buduće odnose – s potomcima.

Pri tome se često radilo na oslobađanju od nekog naslijeđenog preplavljujućeg straha i anksioznosti, na ojačavanju vlastitih kapaciteta i unutrašnje podrške koju nikada nisu dobili – da bi mogli podržati svoju djecu, te na oslobađanju od preplavljujućeg osjećaja krivnje i odgovornosti, zbog spoznaje da su uradili sve najbolje što su mogli, kao i da još uvijek ima prostora za promjenu.

U nekim vrlo teškim i problematičnim porodičnim konstelacijama, ljudi koji su bili na terapiji u Centru za zdravo starenje, i sa svojih sedamdeset, osamdeset godina, postajali su podstrekači promjena, razbijanja obrazaca, otvaranja obiteljskih tajni. Za njih je bilo vrlo značajna spoznaja da i u tom trenutku mogu nešto uraditi čak i ako su, kako oni to vide „griješili“ tolike godine.

Primjer psihodramskog rada – ilustracija

Ova seansa dobro ilustrira teorijske principe i zaključke praktičnog rada o kojima se govori u radu, pa ćemo ih navesti paralelno s opisom scene. Seansa se odvija u grupi 2014., protagonistkinja je žena od 75 godina. U krugu je veoma zagrijana za rad, kao temu navodi – „Želim se pripremiti za dolazak kćerke iz inostranstva – da mi to bude stvarna sreća, a ne stres.“ *(ukazuje na temu ovdje i sada, kao što je i očekivano, visoku motiviranost da unaprijedi aktualni odnos s kćerkom i nju sačuva od svog stresa).*

Ugovor na početku rada jeste da se eksplorira jaka uznemirenost njenog tijela i neprijatne senzacije koje prate pripremu za dolazak kćerke i neusklađene su s radošću koju stvarno osjeća na emotivnoj razini, smeta joj što je njeno tijelo neusklađeno s tim, kao da ne može podnijeti radost. Ne očekuje nikakav stres zbog boravka s kćerkom, njihovo zajedničko vrijeme je inače kvalitetno i ugodno, ali tjelesno reagira kao da će se nešto jako loše desiti, i pretjerano, što je jako ometa.

- Prva scena: prije nego što terapeut uspijeva postaviti scenu, Dž. izlazi na scenu i postavlja dvije stolice jednu nasuprot drugoj i energično sjeda u jednu od njih i kaže „Eh eto! Tu si!“ drugoj stolici (*ukazuje na visok nivo spontanosti i potrebu da se što prije iskoristi vrijeme sa konkretnim ciljem, bez stida i nelagode*). U sceni je kćerka već došla, Dž. je već vidi pred sobom i uzbuđenje joj raste. Počinje osjećati trnce, želudac joj igra, radosna je, ali tijelo je uznemireno i fizički osjećaj je nelagodan. Kaže da tako inače reagira na sreću, i spominje da je postala preosjetljiva s godinama. Na intervenciju terapeuta – sjeća li se situacije u kojoj je bila opuštena i istinski sretna bez te nelagode, prisjeća se putovanja na more s prijateljicama, kao adolescentica.

- Druga scena: Postavljamo scenu odlaska na more kad je imala 19 godina kako se opušteno raduje. Potom uvodimo nju sada kako se raduje s grčem i nelagodom. Iz mirora opaža koliko je intenzivna razlika između te dvije žene i dva načina radovanja. Klijentica počinje pitati terapeuta zašto je to tako, zašto njen organizam tako reagira, ako je nekada znala biti i ovakva, zašto joj nije dobro. Intervencija je u pravcu da je to pitanje za njen organizam.

- Treća scena: Susret s tijelom. Tijelo je u strahu, čim se pojavi emocija radosti, fiziologija postaje panična. Na dubl iz grupe klijentici postaje jasno da „strah nije njen“. Dobiva uvid u to da u obitelji postoji narativ: „Moj otac je umro od sreće – kad se vratio iz izbjeglištva u svoj rodni dom, očekivao je da će biti najsretniji i presjeklo ga je srce“ (*ukazuje na važnost rada s tijelom kod ove populacije, kao i na značaj transgeneracijskog prijenosa u obitelji*).

- Četvrta scena: Susret sa roditeljima, da ih upozna sada, kao starija osoba, korekcija narativa i reparacija tog iskustva, osnaživanje majčinog naslijeđa – kao dobrog modela suočavanja s ugodnim i neugodnim emocijama. Kreiranje novog narativa.

- Peta scena: ponovno vraćanje na prvobitni susret sa kćerkom – ovaj put u opuštenoj atmosferi slobodne radosti, te davanja dozvole kćerki na istu takvu radost, jer i kod nje primijeti isti grč (*ukazuje opet na značaj dobrobiti budućih generacija i stvarni razlog motiviranosti za rad*).

Zaključak

Psihodramski rad sa starijim osobama veliki je izvor učenja i inspiracija, te nas podsjeća da život koristimo u potpunosti. Ovaj rad karakteriziraju – i u grupi i individualno – spor početak i dugo uspostavljanje povjerenja, ali i snažan emocionalni naboj, glad za slušanjem i razumijevanjem, potreba za sigurnim prostorom i odnosom koji će podnijeti sve teške teme, velika količina trauma, ali i želje za životom. Nasuprot uobičajenom vjerovanju – promjena je moguća i oni je vrlo direktno traže i hrabro ulažu u nju. Stručni rad o psihodrami sa starijim osobama značajan je za Bosnu i Hercegovinu jer doprinosi naučnoj evidenciji i razumijevanju psiholoških potreba starije populacije u specifičnom kulturno-socijalnom kontekstu zemlje, gdje su tradicionalne obiteljske mreže u transformaciji, a institucionalna podrška često ograničena. Može poslužiti i kao model u praksi, budući da populacije u BiH postaje sve starija, a teme njihovog mentalnog zdravlja sve aktualnije, te da će možda biti potrebni isprobani modeli rada, primjenljivi u našem društvu.

Međutim, psihodramski rad sa osobama treće životne dobi podsjeća nas i na još jedan segment psihoterapije koji nije dovoljno prepoznat u kapitalističkom društvu, a za Morena je bio jedan od glavnih pokretača – a to je radost. U kapitalizmu, psihoterapija je usmjerena na povećanje funkcionalnosti. Naravno, neki ljudi u stanju su unijeti strukturalne promjene u svoj život i povećati funkcionalnost u ovoj životnoj dobi. Radeći s onim osobama koje to nisu u stanju, opažamo – mada su njihova stanja ponekad ireverzibilna, a propadanje sigurno, mada zbog našeg utjecaja neće postati funkcionalniji i unijeti značajne promjene u svoj život – psihodrama im može donijeti trenutke smijeha, užitka, veselja, ponovnog kontakta sa sobom i svijetom. U životnoj dobi, kada se preostalo vrijeme mjeri možda tjednima – sat iskrenog životnog zadovoljstva, susreta s drugom osobom, vraćanja unutrašnjem djetetu zaboravljenom prije 80 godina – neprocjenjiv je, a često je psihodrama najbrži most prema tom uspjehu. Imati ulogu koja omogućava da osobi koja se posljednjih deset godina nije nasmijala i koja je preživjela brojne nedaće – izazovemo iskreni smijeh od srca – predstavlja ostvarenje pravog cilja psihodrame – susreta.

Literatura:

- o Altman, K. P. (1983.). Psychodrama with the institutionalized elderly: A method for role re-engagement. *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama & Sociometry*, 36(3), 87–96.
- o Atiq, R. (2006.) Common Themes and Issues in Geriatric Psychotherapy, *Psychiatry* (Edgmont). 2006. June; 3(6): 53–56.
- o Besson P, Gagné L, Bertulies-Esposito B, Hudon A. Adapting Psychiatric Approaches to the Needs of Vulnerable Populations: A Qualitative Analysis. *Eur J Investig Health Psychol Educ*. 2025 Feb 28;15(3):30. doi: 10.3390/ejihpe15030030. PMID: 40136769; PMCID: PMC11941538.
- o Brody, C. (2005.) *Strategies for Therapy with the Elderly: Living with Hope and Meaning*, New York, NY, Springer Publishing Company,
- o Corey G. (1995.) *Theory and practice of group counseling, 4th edition*, Pacific Grove, CA, Brooks/Cole publishing company
- o Cummings et al (2004.) Evidenced-Based Treatment for Older Adults, *Journal of Evidence Based Social Network*, Vol 1(4) 2004., 48 – 56.
- o Johnson, D. (2011.) Psychodrama and the Elderly, *MELLANRUMMET. Journal of Child and Adolescent Psychotherapy*, 25/2011., str 65-72
- o Kim, P. (1991.) *Serving the Elderly: Skills for Practice*, Piscataway, NJ, Transaction Publisher
- o Kostić, M., Đorđević, R.(2004.) Viktimizacija starih osoba kao pripadnika posebne marginalne grupe, *Temida: bilten Grupe za ženska prava*. ISSN 1450-6637 (god. 7, br. 2, 2004., str. 3-11)
- o Lachman, M. E., & Leff, R. (1989.). Perceived control and intellectual functioning in the elderly: A 5-year longitudinal study. *Developmental Psychology*, 25, 722-728.

- o Morgado, B., et al. (2024). *Psychotherapeutic interventions for depressive symptoms in older adults: evidence for group approaches and comparative outcomes*. Healthcare (MDPI).
- o Ong, Y.L., Martineau, F., Lloyd, C., & Robbins, I. (1987.). A Support Group for the Depressed Elderly. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 2, 119-123.
- o Orbach, A.(2009.) *Counselling Older Clients*, London, UK, SAGE publications
- o Schaie, Warner, Willis S. (2001.) *Psihologija odrasle dobi i starenja*, Zagreb, HR, Naklada Slap
- o Scogin F, McElreath L. (1994.) *Efficacy of psychosocial treatments for geriatric depression: A quantitative review*. J Consult Clin Psychol. 1994;62:64–97.
- o Smiljanić, V. (1987.) *Psihologija starenja*, Beograd, Srbija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- o Tavares, L. R., & Barbosa, A. (2018). Efficacy of group psychotherapy for geriatric depression: a systematic review. *International Journal of Geriatric Psychiatry*.
- o Yalom, I. (1980.). *Existential Psychotherapy*, New York, NY, Basic Books
- o Yalom, I. D. (1995). *The Theory and Practice of Group Psychotherapy* (4th ed.). Basic Books.

GEŠTALT PRISTUP I GLOBALNE PRAKSE

DORIS ZUBAC ¹

KJU Porodično savjetovalište Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Međugeneracijska solidarnost ključna je za održive zajednice i društvenu koheziju, posebno u vremenima krize. Ovaj rad istražuje kako se odnosi između generacija mogu jačati kroz Geštalt psihoterapiju, primjenu globalnih filozofija Ubuntu i Buen Vivira, te praktične inicijative iz različitih dijelova svijeta. Kroz studije slučaja iz BiH, prikazani su izazovi i koristi međugeneracijskih programa, uključujući upotrebu Geštalt tehnika u prevazilaženju međugeneracijskih nesporazuma. Usporednom analizom praksi u Bosni i Hercegovini i Japanu, Njemačkoj i domorodačkim zajednicama Kanade, predstavljene su preporuke za kreiranje dugoročnih inicijativa u Bosni i Hercegovini. Kritička refleksija pokazuje da je za uspješnu implementaciju potrebno integrirati sigurne prostore za dijalog, strukturalnu podršku i politiku koja potiče međugeneracijsku povezanost.

Ključne riječi: *međugeneracijska solidarnost, Geštalt terapija, Ubuntu, Buen Vivir, socijalni rad, društvena kohezija.*

Abstract: Intergenerational solidarity is essential for sustainable communities and social cohesion, particularly in times of crisis. This paper explores how relationships between generations can be strengthened through Gestalt psychotherapy, the application of global philosophies such as Ubuntu and Buen Vivir, and practical initiatives from different parts of the world. Through case studies from Bosnia and Herzegovina, the paper highlights the challenges and benefits of intergenerational programs, including the use of Gestalt techniques in overcoming misunderstandings between generations. A comparative analysis of practices in Bosnia and Herzegovina, Japan, Germany, and Indigenous communities in Canada provides recommendations for developing long-term initiatives in Bosnia and Herzegovina. Critical reflection indicates that successful implementation requires the integration of safe spaces for dialogue, structural support, and policies that foster intergenerational connectedness.

Keywords: *intergenerational solidarity, Gestalt therapy, Ubuntu, Buen Vivir, social work, social cohesion.*

¹ Kontakt e-mail: doris.zubac@porodicno.ba

Uvod

Globalne društvene krize – ekonomske recesije, pandemije, politička previranja i klimatske promjene – produbljuju podjele unutar zajednica, uključujući međugeneracijske odnose (United Nations Economic Commission for Europe [UNECE], 2017). Međugeneracijska solidarnost, definirana kao uzajamna pomoć, povjerenje i zajedništvo između generacija (Bengtson & Oyama, 2007), postaje ključni faktor za održavanje socijalne kohezije. U društvima obilježenim demografskim promjenama, migracijama i erozijom tradicionalnih oblika podrške – kao što je slučaj u Bosni i Hercegovini – pitanje međugeneracijske povezanosti dobiva na posebnom značaju.

Suvremene teorije socijalnog rada i psihoterapije, posebno Geštalt pristup, nude alate za razumijevanje i obnovu međugeneracijskih odnosa. Geštalt terapija, temeljena na principima svijesti (awareness), kontakta i odgovornosti (Perls, Hefferline & Goodman, 1951), polazi od premise da je pojedinac neodvojiv od svog konteksta – porodice, kulture i društva. U tom smislu, obnavljanje dijaloga između generacija podrazumijeva „obnavljanje polja” (field restoration) – osvješćivanje međuovisnosti i povezanosti svih članova zajednice (Yontef, 1993). Globalni modeli solidarnosti, poput afričke filozofije Ubuntu i latinoameričkog koncepta Buen Vivir, nude etičke orijentire koji afirmiraju zajedništvo i kolektivnu odgovornost (Mbiti, 1990; Gudynas, 2011), otvarajući prostor za promišljanje alternativnih modela društvene podrške u lokalnom kontekstu BiH.

Bosna i Hercegovina, obilježena postratnim naslijeđem, tranzicijom i institucionalnim slabostima, suočava se s izazovima u održavanju međugeneracijske povezanosti (Bieber, 2006). Slabe veze između generacija vode ka gubitku kontinuiteta, nepovjerenju i socijalnoj isključenosti (Stubbs, 2012), dok transgeneracijski prijenosi traume, straha i nepovjerenja otežavaju autentičan dijalog i izgradnju povjerenja (Danieli, 1998; Volkan, 2017). U tom kontekstu, centralno istraživačko pitanje ovog rada glasi: *kako Geštalt terapija, u kombinaciji s filozofijama Ubuntu i Buen Vivir, može doprinijeti obnovi međugeneracijske solidarnosti u kontekstu društvene krize u Bosni i Hercegovini?*

Cilj rada je istražiti mogućnosti primjene Geštalt principa u jačanju međugeneracijske solidarnosti, analizirati globalne prakse međugeneracijske povezanosti (Japan, Njemačka, Kanada) i njihovu primjenjivost u kontekstu BiH, te ponuditi konkretne preporuke za razvoj održivih međugeneracijskih inicijativa. Rad polazi od pretpostavke da je međugeneracijska solidarnost ne samo pitanje socijalne politike, već i proces psihološkog iscjeljenja i kolektivne integracije koji zahtijeva kombinaciju terapijskih, kulturnih i političkih pristupa.

Metodološki okvir

Ovaj rad koristi kvalitativnu komparativnu analizu zasnovanu na triangulaciji teorijskih pristupa, sekundarne analize literature i kritičke hermeneutičke interpretacije. Metodološki pristup kombinira tri analitička nivoa: prvo, rad integrira koncepte iz Geštalt psihoterapije (Perls et al., 1951; Yontef, 1993), socijalnog rada (Bengtson & Oyama, 2007) i globalnih filozofija solidarnosti – Ubuntu (Mbiti, 1990) i Buen Vivir (Gudynas, 2011), omogućavajući interdisciplinarno razumijevanje međugeneracijske solidarnosti kao fenomena koji nadilazi pojedinačne discipline i zahtijeva integrativan pristup. Drugo, analizirane su prakse međugeneracijske povezanosti iz četiri konteksta odabrana prema sljedećim kriterijima: Japan kao razvijeni model institucionalne podrške u društvu koje stari (Okubo, 2009; Hasegawa, 2018); Njemačka kao primjer sistemske politike kroz međugeneracijske centre Mehrgenerationenhäuser (BMFSFJ, 2012, 2023); Kanada (domorodačke zajednice) kao tradicionalni modeli prijenosa znanja i kulturnog kontinuiteta (Battiste, 2002), te Bosna i Hercegovina kao postkonfliktni kontekst s fragmentiranim institucionalnim okvirom (Bieber, 2006; Stubbs, 2012). Treće, hermeneutički pristup omogućava interpretaciju značenja međugeneracijskih odnosa u kontekstu društvene krize i kulturne tranzicije (Hycner, 1993), povezujući individualna iskustva s institucionalnim i političkim okvirima, što je ključno za razumijevanje složenosti solidarnosti u postkonfliktnom društvu poput BiH. Kritička refleksija uključuje osvještavanje vlastitog pozicioniranja istraživača kao praktičara socijalnog rada i Geštalt terapeuta, što doprinosi dubinskom razumijevanju fenomena iz perspektive insider pozicije.

Geštalt terapija i međugeneracijski odnosi

Geštalt terapija polazi od premise da se smisao i identitet pojedinca formiraju unutar polja odnosa (field) – dinamične mreže interakcija između osobe i njenog socijalnog i kulturnog okruženja (Perls et al., 1951). U kontekstu međugeneracijskih odnosa, ovaj pristup omogućava razumijevanje kako obrasci kontakta i prekida kontakta između generacija oblikuju emocionalnu i socijalnu dinamiku porodice i zajednice.

Perls (1969) ističe da je kontakt osnova rasta i promjene, dok svaka rigidnost u odnosu predstavlja simptom nepotpunog ciklusa iskustva. Kod međugeneracijskih konflikata to može značiti da nerazriješeni emocionalni sadržaji – krivnja, neizrečena očekivanja, osjećaj nevidljivosti – ostaju u prekidu kontakta, onemogućavajući stvarnu razmjenu i učenje između generacija. Geštalt terapeut u takvom kontekstu djeluje kao facilitator svjesnosti, omogućavajući članovima da vide jedne druge izvan projekcija i stereotipa koji su se prenosili kroz vrijeme.

Fenomenološki pristup, kao temelj Geštalt terapije, zahtijeva otvorenost prema iskustvu drugog bez predrasuda i interpretacija (Yontef, 1993). Time se stvaraju uvjeti za autentičan dijalog, što je ključno u radu s grupama različitih generacija, gdje se susreću različite vrijednosti, norme i životne strategije. Ovaj proces može voditi ka transformativnom kontaktu – trenutku kada pojedinci istovremeno prepoznaju vlastitu granicu i povezanost s drugima (Hycner, 1991).

Koncept granice kontakta (contact boundary) u Geštalt teoriji posebno je relevantan za razumijevanje međugeneracijskih odnosa. Granica nije barijera koja razdvaja, već prostor susreta gdje se odvija razmjena, učenje i transformacija (Polster & Polster, 1973). Kada se primijeni na međugeneracijske odnose, granica kontakta postaje mjesto gdje se različita iskustva, vrijednosti i perspektive generacija susreću, prepoznaju i integriraju.

Međugeneracijska solidarnost i globalne paradigme

Koncept međugeneracijske solidarnosti u teoriji socijalnog rada definira se kao strukturna i emocionalna povezanost između članova različitih generacija, zasnovana na uzajamnoj podršci, obavezama i vrijednostima (Bengtson & Oyama, 2007). Intergeneracijski programi širom svijeta razvijaju se kroz različite kulturne i institucionalne okvire. U globalnim okvirima, tri filozofska modela posebno su relevantna za razumijevanje kulturnih dimenzija solidarnosti.

Ubuntu (afrički kontekst) se temelji na ideji kolektivnog identiteta i etici zajedništva – čovjek postaje čovjekom kroz druge ljude (Mbiti, 1990). Kao afrička filozofija koja naglašava međusobnu povezanost svih ljudi, njena temeljna poruka je da je individualni identitet neodvojiv od identiteta zajednice. Kroz ovaj pristup, naglasak je na međusobnoj odgovornosti, poštovanju i ravnoteži unutar zajednice, što čini Ubuntu ključnim za jačanje međugeneracijskih veza. Ubuntu stavlja snažan naglasak na međugeneracijsku solidarnost, gdje se stariji poštuju zbog njihove mudrosti i iskustva, dok mlađi članovi društva pružaju energiju i inovativnost. Filozofija Ubuntu također naglašava međusobnu odgovornost za dobrobit svih članova zajednice, čime se smanjuje rizik od socijalne isključenosti i osigurava ravnoteža između generacija. Kroz Ubuntu može se potaknuti međugeneracijski dijalog, gdje se prepoznaju potrebe i vrijednosti svih generacija.

Buen Vivir (Latinska Amerika) promiče ekološku i socijalnu ravnotežu, gdje dobrobit pojedinca zavisi od dobrobiti zajednice i prirode (Gudynas, 2011). Buen Vivir, filozofija popularizirana u Latinskoj Americi, promovira ravnotežu i harmoniju među ljudima, zajednicama i prirodom. Kroz Buen Vivir, ljudska dobrobit nije definirana samo ekonomskim uspjehom, nego uključuje socijalnu, emocionalnu i duhovnu ravnotežu. Ova filozofija inzistira na važnosti zajedništva i međusobne odgovornosti među generacijama. Buen Vivir također naglašava važnost povezivanja s prirodom, što omogućava generacijama da zajednički brinu o okolišu i društvenoj odgovornosti.

Korištenje Buen Vivira u radu može stvoriti temelje za razvoj zajednica koje njeguju međugeneracijsku solidarnost, ravnotežu i poštovanje. Ovaj pristup može također pomoći u smanjenju društvenih nejednakosti i promoviranju socijalne pravde među generacijama.

Wakon-yōsai (Japan) spaja tradicionalne vrijednosti s modernim društvenim inovacijama, kao što su intergeneracijski centri koji povezuju djecu, odrasle i starije u zajedničkim aktivnostima.

U Japanu, međugeneracijski modeli razvijeni su kao odgovor na proces starenja društva. Programi fureai kippu (sistemi međusobne pomoći) omogućavaju građanima da volontiraju pomažući starijima, a zauzvrat stiču bodove koje mogu koristiti kada njima bude potrebna pomoć (Okubo, 2009). Ovaj model pokazuje kako institucionalna podrška i jasno definisana pravila mogu održati dugoročnu održivost.

U Njemačkoj, razvoj centara za međugeneracijske susrete (Mehrgenerationenhäuser) ima snažnu podršku države. Ovi centri nude siguran prostor u kojem djeca, mladi i stariji provode zajedničke aktivnosti, što rezultira smanjenjem socijalne distance i povećanjem socijalne kohezije (BMFSFJ, 2012). U domorodačkim zajednicama Kanade, međugeneracijski prijenos znanja zasniva se na tradicionalnim praksama – pričanje priča, zajednički rituali i učenje kroz svakodnevne aktivnosti. Ove prakse ukazuju na važnost kulturnog kontinuiteta i afirmaciju kolektivnog identiteta (Battiste, 2002).

Usporedba ovih paradigmi s praksama u Bosni i Hercegovini pokazuje da lokalne zajednice često spontano razvijaju oblike podrške koji imaju sličnu funkciju, ali im nedostaje institucionalno priznanje i održiva struktura. Projekti koji povezuju mlade i starije u zajedničkim radionicama ili u socijalnim centrima rijetko imaju sistemsku podršku, iako njihovi učinci ukazuju na smanjenje socijalne distance i jačanje zajedničkog identiteta. Analizirajući ove modele, uočava se da je ključna razlika u Bosni i Hercegovini nedostatak institucionalne infrastrukture koja bi mogla osigurati kontinuitet i stabilnost programa.

Dok globalni primjeri pokazuju kako jasno definisane politike i dugoročna ulaganja omogućavaju održivost, lokalne inicijative u BiH često zavise od kratkoročnih projekata i donatorskih sredstava. Krićka usporedba ovih primjera sugerira da se u BiH mogu adaptirati elementi stranih praksi, ali uz nužno uzimanje u obzir kulturnih i društvenih specifićnosti. Na primjer, ideja međusobne pomoći iz japanskog modela mogla bi se povezati sa postojećim tradicijama susjedstva i solidarnosti, dok bi koncept njemaćkih centara mogao poslućiti kao inspiracija za institucionalne sigurne prostore unutar lokalnih zajednica.

Epistemoloćka integracija: Od individualnog kontakta ka kolektivnoj solidarnosti

Integracija Geštalt terapije s filozofijama Ubuntu i Buen Vivir moće na prvi pogled djelovati kontradiktornom – Geštalt pristup naglašava individualno iskustvo i osobnu odgovornost, dok Ubuntu i Buen Vivir polaze od kolektivnog identiteta i zajednićkog dobra. Međutim, dublja analiza otkriva komplementarnost ovih pristupa upravo u njihovom razumijevanju relacijske prirode postojanja. Iako se Geštalt terapija često pogrešno percipira kao isključivo individualistićki pristup, njena teorijska osnova – teorija polja (field theory) – naglašava da se pojedinac ne moće razumjeti izvan konteksta odnosa (Perls et al., 1951). Yontef (1993) istiće da je svijest (awareness) uvijek svijest-u-odnosu, što znaći da se pojedinac konstituiše kroz kontakt s drugim ljudima, kulturom i okolinom. U tom smislu, Geštalt terapija ne promovira izolovanu individualnost, već autentićnost-u-zajednici – sposobnost osobe da bude prisutna i odgovorna u odnosu s drugima.

Koncept granice kontakta (contact boundary) u Geštalt teoriji posebno je relevantan za razumijevanje međugeneracijskih odnosa. Granica nije barijera koja razdvaja, već prostor susreta gdje se odvija razmjena, ućenje i transformacija (Polster & Polster, 1973). Kada se primijeni na međugeneracijske odnose, granica kontakta postaje mjesto gdje se različita iskustva, vrijednosti i perspektive generacija susreću, prepoznaju i integriraju.

U radu s porodicama u KJU Porodično savjetovalište Sarajevo, često se susrećemo sa situacijama gdje mlađe i starije generacije dijele isti fizički prostor, ali su emocionalno i psihološki udaljene. Karakterističan primjer je porodica gdje baka živi s kćerkom i unukom – baka nosi neizrečenu bol ratnog iskustva, kćerka se bori s egzistencijalnom nesigurnošću, a unuka osjeća pritisak očekivanja obje generacije. Svaka generacija nosi vlastiti teret, ali taj teret ostaje nevidljiv drugima. Kroz Geštalt pristup fokus nije na rješavanju konflikta kroz savjete ili moraliziranje, već na stvaranju prostora gdje svaka osoba može izraziti vlastito iskustvo u sadašnjem trenutku. Kada baka dobije priliku da izrazi svoj strah – ne kao priču iz prošlosti, već kao prisutan osjećaj koji nosi u tijelu – unuka može prvi put vidjeti ne samo „strogu baku“, već ranjivog čovjeka.

Ovaj trenutak osvještavanja (awareness) ne mijenja prošlost, ali transformira kvalitetu sadašnjeg kontakta. Upravo u tim trenucima postaje vidljivo da Geštalt metode ne djeluju izolirano od kolektivnog konteksta – naprotiv, one omogućavaju da se kolektivna trauma, kulturni obrasci i transgeneracijski prijenosi osvijeste i integiraju na način koji poštuje individualnost svake osobe. Ovdje se Geštalt pristup prirodno nadovezuje na Ubuntu filozofiju – kada osoba osvijesti vlastito iskustvo, ona istovremeno postaje sposobna vidjeti i priznati iskustvo drugog.

Sličan pristup primjenjujemo u programu paralelnog grupnog rada sa samostalnim roditeljima i njihovom malodobnom djecom koji je razvijen kao odgovor na specifične izazove s kojima se suočavaju samostalni roditelji u BiH – ekonomsku nesigurnost, socijalnu stigmatizaciju, osjećaj izolacije i nedostatak sistemske podrške. Djeca samostalnih roditelja često nose dodatni emocionalni teret – osjećaj odgovornosti za roditelja, strah od gubitka, ljutnju zbog odsutnog roditelja, te pritisak da "budu jaka" u teškim okolnostima.

Program se odvija tako da roditelji i djeca istovremeno sudjeluju u odvojenim grupama sa zajedničkim ciljem: izgradnja sistema podrške, rad na emocionalnoj pismenosti i jačanje otpornosti u društvu koje često marginalizira netradicionalne porodične strukture. U grupi roditelja, fokus je na osvještavanju vlastitih emocionalnih stanja, prepoznavanju obrazaca ponašanja koji proizlaze iz stresa i izolacije, te razvijanju sposobnosti autentičnog kontakta – i sa djecom i sa širom zajednicom. Roditelji često dolaze s osjećajem krivice, straha i srama, a kroz Geštalt metode uče da osvijeste te osjećaje bez prosuđivanja, da ih izraze u sigurnom prostoru, i da prepoznaju da nisu sami u tim iskustvima.

U grupi djece, rad se fokusira na davanje dozvole da izraze ono što često moraju skrivati – ljutnju, tugu, zabrinutost, ali i snagu i ponos na vlastitu porodicu. Kroz kreativne Geštalt eksperimente – crtanje, igranje uloga, priče – djeca mogu izraziti ono što riječima teško mogu artikulirati, omogućavajući da se složena, često kontradiktorna osjećanja integiraju umjesto da ostanu u unutrašnjem konfliktu. Ključni trenutak programa je zajednička sesija gdje se obje grupe spajaju, a roditelji i djeca dijele ono što su naučili jedni o drugima kroz odvojene grupe na način koji je posredovan terapijskim okvirom – sigurno, postepeno i s podrškom. Roditelji često prvi put čuju kako njihova djeca doživljavaju situaciju – ne kroz svakodnevne razgovore opterećene brigama, već kroz iskren, prisutan dijalog. Djeca prvi put vide svoje roditelje ne samo kao „jake“ ili „zabrinute“, već kao ljude koji također imaju strahove, ali i snagu da ih prevaziđu. Ovaj trenutak transformativnog kontakta omogućava da se odnos između roditelja i djeteta produbi, da neizrečeno postane vidljivo, i da se osjećaj izolacije zamijeni osjećajem pripadanja – i unutar porodice i unutar grupe. Ubuntu princip ovdje postaje živa stvarnost – roditelji i djeca prepoznaju da nisu sami, da njihova iskustva dijele s drugima, i da je njihov identitet neodvojiv od identiteta zajednice koja ih podržava. Grupe postaju „proširena porodica“, gdje se međusobna briga i podrška razvijaju spontano – roditelji razmjenjuju praktične savjete, dijele resurse, čuvaju jedni drugima djecu, dok djeca grade prijateljstva i osjećaj normalnosti kroz zajedničke aktivnosti.

Buen Vivir filozofija također pronalazi svoje mjesto u programu – kroz osvještavanje da dobrobit pojedinca zavisi od dobrobiti zajednice, roditelji i djeca uče da traženje pomoći nije slabost, već izraz odgovornosti prema sebi i drugima, čime se dekonstruira kulturna stigma koja često prati samostalne roditelje u tradicionalnim društvima gdje se samostalnost idealizira, a traženje podrške doživljava kao neuspjeh.

Djeca uče da njihova porodična struktura nije „manje vrijedna“, već drugačija i jednako legitimna, dok roditelji razvijaju samopouzdanje i sposobnost da se zalažu za svoja prava i potrebe. Geštalt princip odgovornosti ovdje se širi sa ličnog na kolektivni nivo – učesnici programa postaju svjesni da njihova lična iskustva imaju političku i društvenu dimenziju, i da njihov glas može doprinijeti promjeni sistema koji trenutno ne prepoznaje njihove potrebe.

Oba pristupa prepoznaju da autentična solidarnost ne proizlazi iz apstraktne dužnosti, već iz živog iskustva povezanosti. U tom smislu, oni nude etički okvir koji nadopunjuje Geštalt terapijsku praksu – dok Geštalt metode omogućavaju osvještavanje i produbljivanje kontakta, Ubuntu i Buen Vivir pružaju vrijednosni kontekst koji taj kontakt usmjerava ka zajedničkom dobru.

U grupnim radionicama koje vodimo s mladima i starijima, koristim Geštalt eksperimente koji omogućavaju učesnicima da iskuse vlastitu povezanost s drugima. Jedan od eksperimenata uključuje vježbu slušanja – mlada osoba sluša priču starije osobe o nekom izazovu iz mladosti, ali ne da bi davala savjete ili komentare, već samo da bi bila prisutna. Nakon toga, mlada osoba dijeli šta je osjetila u svom tijelu dok je slušala.

Ono što se često dešava je iznenađujuće – mladi ljudi prepoznaju da su osjećaji koje starija osoba opisuje (nesigurnost, strah od odbacivanja, potreba za pripadanjem) identični njihovim vlastitim. U tom trenutku, generacijska granica prestaje biti barijera i postaje most. Ovaj iskustveni uvid – da različite generacije dijele univerzalne ljudske potrebe – odgovara Ubuntu principu: „ja jesam jer mi jesmo“. Mlada osoba ne uči o solidarnosti kao apstraktnom konceptu, već je doživljava kao iskustvo prepoznavanja sebe u drugom.

Sinergija ovih pristupa može se razumjeti kroz tri međusobno povezana nivoa. Individualni nivo (Geštalt) podrazumijeva razvoj svijesti o vlastitim potrebama, osjećajima i obrascima ponašanja kroz metode poput dijaloga, eksperimenata i kreativne ekspresije koje omogućavaju osobi da osvijesti vlastito iskustvo bez prosuđivanja. U praktičnom radu, ovaj nivo uključuje vježbe kao što su osvještavanje tjelesnih senzacija, izražavanje neizrečenih poruka ili istraživanje vlastitih projekcija na druge generacije.

Relacijski nivo (Geštalt + Ubuntu) predstavlja proširenje svijesti na kvalitetu kontakta s drugima, gdje kroz autentičan dijalog i prisutnost osoba uči kako biti u odnosu s drugima na način koji poštuje i vlastite i tuđe granice. Ubuntu princip – „ja jesam jer mi jesmo“ – ovdje postaje iskustvena stvarnost kroz vježbe empatijskog slušanja, refleksije i zajedničkog stvaranja značenja. Kolektivni nivo (Ubuntu + Buen Vivir) označava prepoznavanje vlastite povezanosti sa širom zajednicom i odgovornosti za zajedničko dobro. Buen Vivir filozofija proširuje ovu svijest na odnos prema prirodi i budućim generacijama, stvarajući osnovu za dugoročnu održivost solidarnosti kroz zajedničke projekte koji povezuju generacije u brizi za zajednicu. Tenzija između individualnog i kolektivnog razrješava se kroz Geštalt koncept paradoksalne teorije promjene (paradoxical theory of change) – promjena se ne dešava kroz forsiranje ili negiranje onoga što jeste, već kroz potpuno prihvatanje i osvještavanje sadašnjeg trenutka (Beisser, 1970). Primijenjeno na međugeneracijsku solidarnost, ovo znači da se autentična povezanost ne može nametnuti kroz moralnu obavezu ili društveni pritisak, već se rađa iz iskustva duboke prisutnosti i međusobnog priznavanja.

U praktičnom radu, ovo znači da ne počinjem s porukom „trebali biste biti solidarni“, već s pitanjem „šta se dešava između vas sada?“. Kada osobe dobiju dozvolu da izraze stvarne osjećaje – frustraciju, razočaranje, strah – paradoksalno se otvara prostor za autentičnu povezanost. Mlada osoba koja kaže „osjećam se nevidljivo kada mi baka daje savjete“ ne odbacuje baku, već poziva na dublji kontakt. Baka koja čuje ovu poruku može prvi put razumjeti da njena briga nije doživljena kao podrška, već kao kontrola – i u tom trenutku osvještavanja može se roditi nova forma odnosa.

Geštalt terapija tako pruža metodu za osvještavanje i produbljivanje kontakta, dok Ubuntu i Buen Vivir pružaju smjer ka zajedništvu i uzajamnoj brizi, stvarajući integrativan okvir za praksu međugeneracijske solidarnosti koja je istovremeno autentična, dobrovoljna i duboko ukorijenjena u iskustvu povezanosti.

Iz perspektive praktičara, ova integracija nije samo teorijski konstrukt, već živi proces koji se odvija u svakom terapijskom susretu, u svakoj porodičnoj konsultaciji, i u svakom zajedničkom projektu gdje se generacije susreću. Upravo zato što je utemeljena u iskustvu, a ne samo u ideji, ova integracija ima potencijal da transformira ne samo individualne odnose, već i šire društvene obrasce solidarnosti.

Prekidi kontakta i Geštalt intervencije za obnovu povezanosti

Prekidi kontakta među generacijama predstavljaju fenomen koji postaje sve izraženiji u društvima pogođenim društvenim krizama poput ekonomske, političke i kulturne nestabilnosti. Krize koje pogađaju društva često utječu na međugeneracijske odnose, stvarajući jaz između starijih i mlađih generacija, smanjujući međusobnu solidarnost i povećavajući socijalnu distancu.

Ekonomske krize, poput recesija, visoke nezaposlenosti, smanjenja socijalnih davanja ili inflacije, imaju dubok utjecaj na međugeneracijske odnose. Mladi ljudi koji imaju poteškoće u pronalaženju stalnog zaposlenja često postaju ovisni o starijim generacijama za financijsku pomoć, dok su starije generacije također suočene s umanjivanjem mirovina ili teškim uvjetima života, što stvara napetosti između generacija (Bengtson & Oyama, 2007). Ova financijska ovisnost može smanjiti socijalnu mobilnost mladih, a istovremeno oslabiti međusobnu solidarnost.

Ekonomska nesigurnost dovodi do smanjenja međusobne interakcije – kada su i mladi i stariji ljudi suočeni s ekonomskim nesigurnostima, porodica može postati preopterećena, a generacijski sukobi postaju češći, jer stariji ljudi teško mogu podnositi financijsku odgovornost za mlađe, što dovodi do povlačenja i smanjenja intergeneracijskih susreta i suradnje, čime se povećava jaz.

Političke nestabilnosti, poput ratova, revolucija, političkog nasilja ili polarizacije, također mogu povećati jaz među generacijama. U političkim krizama, različite generacije mogu imati različite perspektive i sjećanja o prošlim događajima – stariji ljudi koji su živjeli kroz ratove ili političke promjene mogu imati različita iskustva od mlađih ljudi koji nisu prošli kroz iste situacije (Bieber, 2006), što može izazvati neprihvatanje i različite interpretacije povijesti, stvarajući barijere u međugeneracijskom dijalogu i smanjujući međusobno razumijevanje i povjerenje.

U društvima gdje su političke opcije podijeljene, mladima i starijima često se nameću različita politička uvjerenja, a sukobi oko političkih pitanja mogu izazvati ne samo društvene podjele, nego i međugeneracijske nesuglasice (Mannheim, 1952). Politička polarizacija postaje prepreka autentičnom dijalogu, jer se razlike u stavovima doživljavaju kao lični napad, a ne kao prilika za razumijevanje.

U kulturama koje se brzo mijenjaju uslijed globalizacije, mladi i stariji ljudi mogu imati različite vrijednosti i uvjerenja. Stariji ljudi često žive prema tradicionalnim normama i vrijednostima koje su postojale u njihovim mladim danima, dok su mladi ljudi podložniji globalnim utjecajima, što može rezultirati kulturnim sukobom koji dovodi do smanjenja zajedničkog razumijevanja i otežava međugeneracijsku suradnju i solidarnost.

Mnoge promjene u društvenim normama, poput većeg prihvatanja različitih seksualnih i rodnih identiteta ili drugačijih političkih opcija, mogu biti izazovne za starije generacije koje se možda ne slažu s novim društvenim vrijednostima, a taj kulturalni jaz može se dodatno produbiti kroz komunikacijske barijere koje stvaraju različiti stavovi o društvenim normama (Kaplan et al., 2016).

Suvremeno društvo obilježavaju i migracije i urbanizacija, kao i digitalni jaz. Mladi ljudi migriraju prema većim gradovima u potrazi za obrazovanjem ili poslom, dok stariji ljudi često ostaju u ruralnim područjima, što stvara fizičke barijere koje otežavaju međugeneracijske kontakte (Stubbs, 2012). U društvu gdje se digitalna pismenost brzo razvija, mladi ljudi često dominiraju novim tehnologijama, dok starije generacije mogu biti isključene iz tih promjena.

Različite tehnološke barijere mogu uzrokovati nesporazume i socijalnu izolaciju, što dodatno povećava jaz između generacija. Digitalni jaz ne predstavlja samo tehnički problem, već i simboličku barijeru – starije generacije mogu osjetiti da njihov način komunikacije i prijenosa znanja postaje nevažan u svijetu koji dominira digitalnom komunikacijom. Geštalt intervencije za obnovu povezanosti između generacija nude učinkovite tehnike koje pomažu u ponovnom uspostavljanju dijaloga, svjesnosti i fenomenološkog pristupa. U kontekstu prekida među generacijama uzrokovanih društvenim krizama, Geštalt terapija može igrati ključnu ulogu u obnovi međugeneracijskih odnosa i jačanju međusobne solidarnosti, omogućavajući jačanje međusobnog razumijevanja, smanjenje sukoba i izgradnju dublje povezanosti.

Dijalog predstavlja osnovnu metodu u Geštalt terapiji koja omogućava ljudima da uspostave dublje i autentičnije odnose – kroz dijalog, osoba može otvoreno izražavati svoje misli i osjećaje, stvarajući prostor za međusobno razumijevanje (Hycner, 1993). U međugeneracijskim odnosima, dijalog omogućuje mladima i starijima da podijele svoja iskustva, vrijednosti i perspektive na način koji je empatičan i nenametljiv.

Kroz dijalog osobe iz različitih generacija mogu podijeliti svoja iskustva, iako se ta iskustva mogu drastično razlikovati, omogućavajući povratak na zajedničke vrijednosti i smanjujući nesuglasice i sukobe koji proizlaze iz različitih političkih, kulturnih i socijalnih stavova. Uz pomoć dijaloga otvara se zajednički prostor u kojem obje strane mogu izraziti svoja osjećanja i potrebe, omogućavajući generacijama da se ponovo povežu na emocionalnoj i socijalnoj razini, čime se obnavlja međugeneracijska solidarnost.

Svjesnost (awareness) predstavlja ključni aspekt Geštalt terapije koji pomaže u stvaranju dublje povezanosti i razumijevanja između generacija (Yon-tef, 1993). Svjesnost omogućuje osobama svih generacija da se usmjere na sadašnji trenutak, što smanjuje mentalne barijere koje često nastaju zbog prošlih trauma ili predrasuda prema drugim generacijama, omogućavajući da se obnova međugeneracijskih odnosa temelji na sadašnjoj, iskrenoj povezanosti.

Kroz svjesnost osobe mogu prepoznati emocionalne blokade ili negativne obrasce koji ometaju međugeneracijske odnose – starije osobe mogu postati frustrirane zbog nedostatka razumijevanja ili poštovanja mladih, dok mladi mogu doživjeti gubitak povezanosti zbog različitih životnih okolnosti ili političkih razlika. Svjesnost omogućuje prepoznavanje tih osjećaja i njihov olakšavajući proces, te omogućuje samospoznaju – razmatranje vlastitih misli, emocija i ponašanja u odnosu na druge generacije, što može olakšati pozitivnu promjenu u odnosima jer smanjuje reaktivnost i prejudiciranje među različitim generacijama. Fenomenološki pristup u Geštalt terapiji temelji se na razumijevanju stvarnosti iz perspektive osobe, uzimajući u obzir njihove unutarnje doživljaje i iskustva (Polster & Polster, 1973), što je izuzetno korisno u kontekstu međugeneracijskih odnosa jer omogućava duboko razumijevanje razlika u iskustvima među generacijama. Svaka generacija ima svoju subjektivnu stvarnost i različite interpretacije svijeta, povijesti i iskustava.

Fenomenološki pristup omogućava da se svaka osoba (bilo starija ili mlađa) osjeća saslušano i shvaćeno – umjesto da se naglašavaju nesuglasice između generacija, ovaj pristup pomaže ljudima da prepoznaju kako stvarnost druge osobe može biti drugačija, ali jednako validna. Ovaj pristup promiče empatično slušanje, što znači da svaka generacija u dijalogu aktivno sluša i razumije osjećaje, misli i potrebe drugih, smanjujući prejudiciranje i osudu te stvarajući prostor za međusobno poštovanje i povjerenje. Stereotipi o starijima ili mladima često sprečavaju međugeneracijske odnose, a fenomenološki pristup u Geštalt terapiji omogućava dekonstrukciju tih stereotipa, pomažući svakoj osobi da se oslobodi unaprijed stvorenih stavova i dođe do dubljeg razumijevanja i povezivanja s osobama iz drugih generacija.

Geštalt metode mogu se uspješno primijeniti u različitim međugeneracijskim inicijativama, kao što su porodične terapije, rad u zajednicama, edukacija i socijalne usluge. U porodičnim terapijama, Geštalt intervencije mogu se koristiti kako bi članovi porodice svih dobni skupina razvili međusobno razumijevanje, prihvaćanje i podršku, gdje kroz dijalog i svjesnost porodice mogu ponovo uspostaviti osnovnu povezanost, smanjujući međugeneracijske sukobe.

Korištenjem Geštalt metoda u radionicama koje okupljaju ljude različitih dobnih skupina, može se postići intenzivna povezanost i razumijevanje – radionice mogu omogućiti mladima i starijima da dijele svoja iskustva, bez osuda, kroz iskren, svjestan dijalog koji naglašava važnost jednakosti i poštovanja. U zajednicama pogođenim društvenim krizama, Geštalt pristupi mogu se koristiti za obnovu socijalne kohezije i međugeneracijskog dijaloga, pomažući u rješavanju međugeneracijskih sukoba i stvaranju sigurnih prostora za izražavanje, što dovodi do jače međugeneracijske solidarnosti.

Kritička refleksija i diskusija

Promišljanje o međugeneracijskoj solidarnosti u kontekstu Bosne i Hercegovine zahtijeva sagledavanje složenih društvenih, institucionalnih i psiholoških faktora koji oblikuju odnose između generacija. Bosanskohercegovački socijalni sistem, iako formalno zasnovan na principima solidarnosti, i dalje je fragmentiran između različitih nivoa vlasti, što otežava koordinirano djelovanje i dugoročno planiranje (Bieber, 2006). Zbog toga su mnoge inicijative međugeneracijske suradnje prepuštene entuzijazmu pojedinaca i nevladinim organizacijama, dok institucionalna podrška ostaje slaba i neredovna.

Nedostatak stabilnih finansijskih mehanizama dodatno produbljuje ovu problematiku – većina projekata zavisi od međunarodnih donacija, što znači da prestankom finansiranja često nestaje i program (Stubbs, 2012). Ovakav pristup stvara ciklus privremenih rješenja bez održivog utjecaja na lokalne zajednice, a kratkoročnost projekata onemogućava izgradnju dubokih i trajnih veza između generacija, jer autentična solidarnost zahtijeva vrijeme, kontinuitet i posvećenost.

Politički kontekst u BiH dodatno otežava razvoj sistemskih pristupa međugeneracijskoj solidarnosti. Socijalna pitanja često se instrumentaliziraju u predizborne svrhe, dok etnonacionalni narativi marginaliziraju teme zajedništva i međusobne povezanosti (Mujkić, 2008). Takvo okruženje generira apatiju i nepovjerenje prema institucijama, što se reflektira i u slabijem angažmanu građana u zajedničkim inicijativama.

Kada se društveni diskurs fokusira na podjele – etničke, političke, generacijske – prostor za izgradnju mostova između generacija postaje sve uži. Mladi ljudi često osjećaju da njihov glas nije čuven u političkim procesima, dok starije generacije mogu doživjeti marginalizaciju zbog percepcije da su njihove vrijednosti zastarjele, a ovaj osjećaj isključenosti s obje strane dodatno produbljuje međugeneracijski jaz.

U društvima koja nose duboke tragove kolektivne traume, dodatno se javljaju transgeneracijski prijenosi straha, nepovjerenja i osjećaja nemoći (Danieli, 1998; Volkan, 2017). Starije generacije, koje su preživjele rat i tranziciju, često nesvjesno prenose obrasce defanzivnosti i emocionalne zatvorenosti na mlađe članove porodice, a ti obrasci postaju nevidljive barijere u kontaktu i dijalogu, otežavajući razvoj međugeneracijskog povjerenja.

Trauma se ne prenosi samo kroz priče i sjećanja, već i kroz tjelesne i emocionalne obrasce – način na koji osoba reagira na stres, kako uspostavlja granice, kako izražava ili potiskuje emocije. Mlađe generacije mogu naslijediti te obrasce bez svjesnog razumijevanja njihovog porijekla, što vodi ka ponavljanju disfunkcionalnih obrazaca u odnosima. Geštalt pristup u ovom kontekstu otvara mogućnost za autentičan dijalog i iskustveno razumijevanje – temeljen na principu svjesnosti i kontakta, on omogućava da se iskustvo susreta generacija odvija ovdje i sada, u prostoru u kojem se osjećaji, sjećanja i značenja razmjenjuju bez prosuđivanja. Upravo taj trenutak dijaloga – prostor između osoba – postaje mjesto iscjeljenja i obnove povjerenja (Hycner, 1993). Kulturalni aspekti također imaju snažan utjecaj na razvoj međugeneracijske solidarnosti. Tradicionalna porodična struktura u BiH često se idealizira kao nosilac moralnih i zajedničkih vrijednosti, ali može i postati zatvoren sistem koji ograničava inovativne oblike suradnje (Mannheim, 1952). Generacijski sukobi u BiH ne proizlaze samo iz razlika u godinama, već i iz različitih vrijednosnih sistema – starije generacije mogu cijeniti vrijednosti poput poštovanja autoriteta, kolektivne odgovornosti i tradicionalnih rodničkih uloga, dok mlađe generacije mogu težiti individualnoj autonomiji, rodnoj ravnopravnosti i otvorenijem društvenom sistemu.

Ove razlike stvaraju jaz koji se može prevazići samo kroz dijalog koji prepoznaje i poštuje obje strane. Međutim, takav dijalog zahtijeva sigurne prostore – mjesta gdje se različite perspektive mogu izraziti bez straha od osude ili odbacivanja.

Empirijski primjeri iz drugih zemalja pokazuju da uspjeh međugeneracijskih programa zavisi o jasnoj institucionalnoj podršci i prepoznavanju međugeneracijske solidarnosti kao strateškog resursa (BMFSFJ, 2023; Hasegawa, 2018). U BiH se ovi modeli ne mogu jednostavno prenijeti – potrebna je duboka kontekstualizacija koja uvažava lokalne vrijednosti, resurse i traume. Geštalt perspektiva može djelovati kao most između globalnih modela i lokalne stvarnosti, jer ne teži uniformnosti, već autentičnom iskustvu susreta, prilagođenom konkretnom okruženju (Yontef, 1993). Na primjer, dok njemački model Mehrgenerationenhäuser funkcionira u kontekstu snažne državne podrške i stabilnih institucija, u BiH bi bilo potrebno razviti hibridne modele koji kombiniraju institucionalnu podršku s lokalnim inicijativama zasnovanim na postojećim obrascima solidarnosti (npr. komšiluk, mahala).

Izazovi u praktičnoj implementaciji odnose se i na međusobne predrasude generacija – stariji često pokazuju otpor prema novim tehnologijama i digitalnim alatima, dok mladi znaju biti skeptični prema iskustvu i vrijednostima starijih, smatrajući ih zastarjelima (Kaplan et al., 2016). Geštalt metoda, fokusirana na svjesnost i sadašnji trenutak, omogućava da se nesporazumi osvijeste, prepoznaju i transformiraju kroz dijalog. Ključni faktor uspjeha svakog međugeneracijskog dijaloga leži u stvaranju sigurnog prostora – mjesta u kojem svako može biti viđen, saslušan i priznat kao dio tog dijaloga.

Treba, međutim, priznati i ograničenja Geštalt pristupa u radu s međugeneracijskim odnosima. Prvo, Geštalt metode zahtijevaju visok nivo emocionalne spremnosti i otvorenosti učesnika, što može biti izazovno u kulturnim kontekstima gdje se izražavanje emocija percipira kao slabost ili neprikladnost. U tradicionalnim bosanskohercegovačkim porodicama, gdje se cijeni emocionalna kontrola i "jačina", pozivanje na osvještavanje i izražavanje ranjivosti može nailaziti na otpor.

Drugo, Geštalt pristup zahtijeva obučene facilitatore koji razumiju i terapijske principe i kulturni kontekst u kojem rade. U BiH, broj stručnjaka obučenih u Geštalt terapiji je ograničen, što otežava široku primjenu ovih metoda. Treće, Geštalt rad je često vremenski intenzivan i zahtijeva kontinuitet, što može biti teško održati u kontekstu kratkoročnih projekata i nestabilnog finansiranja. Dodatno, Geštalt pristup fokusiran na sadašnji trenutak može ponekad zanemariti važnost historijskog i političkog konteksta koji oblikuje međugeneracijske odnose. U postkonfliktnim društvima poput BiH, gdje prošlost aktivno oblikuje sadašnjost, isključivo fokusiranje na "ovdje i sada" može biti nedovoljno – potrebno je balansirati osvještavanje sadašnjeg trenutka sa razumijevanjem historijskih trauma i njihovog utjecaja na trenutne odnose.

Konačno, uspjeh Geštalt intervencija zavisi od dobrovoljnosti učesnika, što znači da ovaj pristup možda neće biti adekvatan u situacijama gdje postoji prinuda ili gdje učesnici nisu motivirani za promjenu. Ova ograničenja ne umanjuju vrijednost Geštalt pristupa, već ukazuju na potrebu za njegovom pažljivom adaptacijom i integracijom s drugim pristupima, kao što su Ubuntu i Buen Vivir filozofije, koje pružaju širi kulturni i etički okvir. Krićka refleksija pokazuje da međugeneracijska solidarnost u BiH ne može biti rezultat samo pojedinaćnih projekata ili dobrih namjera. Potreban je holistićki pristup koji integrira institucionalnu podršku kroz dugoroćne politike i stabilno finansiranje programa međugeneracijske suradnje; kulturnu osjetljivost kroz poštovanje lokalnih tradicija i vrijednosti uz otvorenost prema inovacijama; terapijske i edukativne metode kroz primjenu Geštalt principa i drugih terapijskih pristupa u radu s porodicama i zajednicama; zajednićke prostore kroz stvaranje fizićkih i simbolićkih mjesta gdje generacije mogu autentićno komunicirati; te osvještavanje trauma kroz rad na iscjeljenju kolektivnih i individualnih trauma koje ometaju međugeneracijski kontakt. Ovaj integrativan pristup prepoznaje da je međugeneracijska solidarnost istovremeno lićno, porodićno, zajednićko i politićko pitanje – i da se održiv a promjena može desiti samo kada se svi ovi nivoi povežu u koherentnu viziju zajednićke budućnosti.

Zaključak i preporuke

Međugeneracijska solidarnost ne nastaje spontano, već se gradi kroz svjesne i dugoročne procese dijaloga, suradnje i razmjene iskustava između generacija. Analiza pokazuje da u kontekstu Bosne i Hercegovine, obilježenom složenim političkim strukturama, posljedicama rata i društvenom tranzicijom, međugeneracijska solidarnost zahtijeva integriran i sistemski pristup koji povezuje socijalne, obrazovne i kulturne sfere. Uspostavljanje trajnih mehanizama suradnje između starijih i mlađih generacija ne može se zasnivati samo na institucionalnim okvirima, već mora uključiti i lične, emocionalne i iskustvene dimenzije odnosa – upravo one na kojima se temelji Geštalt pristup.

Primjena Geštalt terapije u socijalnom radu i obrazovanju otvara mogućnosti za razvoj dubljeg razumijevanja među generacijama. Kroz svjesnost, prisutnost i autentičan kontakt, pojedinci uče kako prepoznati i izraziti vlastite potrebe, ali i kako slušati i razumjeti druge (Yontef, 1993). Time se kreira prostor za zajedničko učenje i iscjeljenje, što je od posebnog značaja u društvima poput bosanskohercegovačkog, gdje su transgeneracijske traume i obrasci nepovjerenja još uvijek prisutni.

Geštalt metode – poput dijaloga, kreativne ekspresije i refleksivnog slušanja – mogu poslužiti kao most između različitih generacija, potičući empatiju i zajedničku odgovornost za društvenu koheziju (Perls et al., 1951).

Integracija ovih metoda u socijalne i obrazovne programe može doprinijeti stvaranju inkluzivnih zajednica koje njeguju međusobnu podršku i poštovanje. U obrazovnom kontekstu, to podrazumijeva razvoj pedagoških programa koji potiču svjesnost, dijalog i suradnju među učenicima i starijima kroz zajedničke projekte i razmjenu znanja, dok u socijalnom radu primjena Geštalt principa omogućava stručnjacima da bolje razumiju dinamiku međugeneracijskih konflikata i da ih pretvore u prilike za rast i povezivanje (Hycner, 1993).

Na društvenom nivou, stvaranje međugeneracijskih centara, programa volontarizma i digitalnih platformi za dijalog može ojačati osjećaj pripadnosti i zajedničke svrhe. Takve inicijative ne bi trebale biti kratkoročne, već strateški podržane kroz politike koje prepoznaju solidarnost kao osnovu održivog razvoja.

Primjeri uspješnih praksi iz svijeta, poput njemačkog modela Mehrgenerationenhäuser ili japanskih intergeneracijskih centara, pokazuju da dugoročna institucionalna podrška, u kombinaciji s lokalnim specifičnostima, daje najdublje rezultate (BMFSFJ, 2023; Hasegawa, 2018).

Filozofije Ubuntu i Buen Vivir, s Geštalt principima svjesnosti i prisutnosti, stvaraju temelj za razvoj solidarnosti koja nadilazi formalne okvire politike i postaje način življenja – svakodnevna praksa brige, razumijevanja i uzajamne podrške (Mbiti, 1990; Gudynas, 2011). Ovaj integrativan pristup omogućava da se međugeneracijska solidarnost ne doživljava kao obaveza ili teret, već kao prirodan izraz ljudske povezanosti i zajedničke odgovornosti.

Na osnovu analize globalnih praksi i specifičnosti bosanskohercegovačkog konteksta, predlažu se sljedeće konkretne preporuke:

- Razvoj međugeneracijskih centara na lokalnom nivou, što podrazumijeva uspostavljanje fizičkih prostora gdje se generacije mogu redovno susretati u neformalnoj atmosferi za zajedničke aktivnosti, učenje, kreativne radionice i dijalog. Ovi centri bi trebali biti dostupni svim generacijama i pružati programe koji odgovaraju različitim interesima i potrebama.
- Integracija Geštalt metoda u obrazovanje socijalnih radnika uključivanjem Geštalt principa i tehnika u kurikulare studija socijalnog rada i psihologije kako bi budući stručnjaci bili opremljeni alatima za facilitaciju međugeneracijskog dijaloga i rješavanje konflikata. Konkretno, preporučuje se uvođenje izbornog predmeta "Geštalt pristup u socijalnom radu".

- Programi međugeneracijskog mentorstva koji pomažu kreiranju strukturiranih programa gdje starije osobe dijele svoje znanje i iskustvo s mladima, a mladi pomažu starijima u savladavanju novih tehnologija i digitalnih vještina. Ovakvi programi bi trebali biti obostrano korisni i zasnovani na principima uzajamnosti.

- Podrška lokalnim inicijativama kroz stabilno finansiranje i osiguravanje dugoročnih izvora finansiranja za međugeneracijske projekte umjesto oslanjanja na kratkoročne donatorske cikluse. Ovo zahtijeva političku volju i prepoznavanje međugeneracijske solidarnosti kao prioriteta u socijalnoj politici.

- Kampanje podizanja svijesti o vrijednosti međugeneracijske solidarnosti, koje dekonstruiraju stereotipe o različitim generacijama i ističu uspješne primjere suradnje. Ove kampanje bi trebale koristiti različite medije (TV, radio, društvene mreže, plakati) i biti prilagođene različitim dobnim skupinama.

- Istraživanje i evaluacija s punim pružanjem podrške naučnim istraživanjima koja prate efekte međugeneracijskih programa u kontekstu BiH. Potrebna su longitudinalna istraživanja koja će pružiti dokaze o dugoročnim efektima ovih inicijativa i omogućiti kontinuirano unapređenje praksi.

- Rad na iscjeljenju kolektivne traume uz integraciju terapijskih pristupa, uključujući Geštalt terapiju, u rad sa zajednicama koje nose teret kolektivne traume. Stvaranje sigurnih prostora gdje se neizrečena bol, strah i ljutnja mogu osvijestiti i izraziti, omogućavajući tako obnovu povjerenja i povezanosti.

Ovaj rad ima određena ograničenja. Prije svega, rad se zasniva na sekundarnoj analizi literature i ne uključuje primarno empirijsko istraživanje. Buduća istraživanja trebala bi uključiti kvalitativne intervju s učesnicima međugeneracijskih programa u BiH kako bi se dobio dublji uvid u njihova iskustva i perspektive, te longitudinalna istraživanja koja bi pratila efekte primjene Geštalt metoda u međugeneracijskom radu tokom dužeg perioda.

Komparativne studije između različitih regija BiH mogle bi otkriti specifične kulturne i kontekstualne faktore koji utječu na uspjeh međugeneracijskih inicijativa, dok bi dodatna istraživanja mogla istražiti kako digitalne tehnologije mogu biti korištene za jačanje međugeneracijskih veza, posebno u kontekstu pandemija i drugih kriznih situacija koje ograničavaju fizičke kontakte.

Zaključno, međugeneracijska solidarnost u Bosni i Hercegovini može postati ključni stub društvene obnove i razvoja ako se pristupi njenoj izgradnji na sistemski, dijaloški i empatičan način. Potrebno je osigurati političku volju, institucionalnu podršku i edukacijske resurse koji će omogućiti održive međugeneracijske veze. Kroz integraciju Geštalt metoda u socijalni rad, obrazovne procese i zajedničke inicijative, moguće je stvoriti društvo u kojem generacije ne žive paralelno, već u međusobnom razumijevanju, uvažavanju i zajedničkom stvaranju budućnosti. Ova vizija zahtijeva hrabrost – hrabrost da se prevaziđu podjele, da se suoče s traumama, da se otvore novi prostori dijaloga. Zahtijeva također strpljenje, jer duboke promjene u odnosima ne dešavaju se preko noći. Ali prije svega, zahtijeva vjeru u fundamentalnu ljudsku potrebu za povezanošću i pripadanjem – potrebu koja nadilazi generacijske, kulturne i političke granice.

Pitanje koje ostaje otvoreno, i koje poziva na daljnje promišljanje i djelovanje, glasi: *Kako možemo kreirati systemske promjene koje podstiču međugeneracijsku povezanost u BiH ne samo kao političku agendu, već kao svakodnevnu kulturu zajedništva i brige?*

Odgovor na ovo pitanje leži u zajedničkom angažmanu svih aktera – od pojedinaca i porodica, preko stručnjaka i organizacija civilnog društva, do kreatora politika i institucija. Samo kroz takav kolektivni napor može se izgraditi društvo u kojem svaka generacija ima svoje mjesto, glas i doprinos zajedničkoj budućnosti.

Literatura:

- o Battiste, M. (2002). *Indigenous knowledge and pedagogy in First Nations education: A literature review with recommendations*. Canadian Heritage.
- o Beisser, A. (1970). The paradoxical theory of change. In J. Fagan & I. L. Shepherd (Eds.), *Gestalt therapy now* (pp. 77-80). Science and Behavior Books.
- o Bengtson, V. L., & Oyama, P. S. (2007). *Intergenerational solidarity: Strengthening economic and social ties*. United Nations.
- o Bieber, F. (2006). *Post-war Bosnia: Ethnicity, inequality and public sector governance*. Palgrave Macmillan.
- o Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (BMFS-FJ). (2012). Mehrgenerationenhäuser: Zwischenbilanz. BMFSFJ.
- o Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend (BMFS-FJ). (2023). Mehrgenerationenhaus Report 2023. BMFSFJ.
- o Danieli, Y. (Ed.). (1998). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. Springer.
- o Gudynas, E. (2011). Buen vivir: Today's tomorrow. *Development*, 54(4), 441-447.
- o Hasegawa, T. (2018). *Intergenerational programs in Japan: From community to policy*. Japan Aging Research Center.
- o Hycner, R. (1991). *The healing relationship in Gestalt therapy*. Gestalt Journal Press.
- o Hycner, R. (1993). *Between person and person: Toward a dialogical psychotherapy*. Gestalt Journal Press.
- o Kaplan, M., Sánchez, M., & Hoffman, J. (2016). *Intergenerational pathways to a sustainable society*. Springer.

- o Mannheim, K. (1952). The problem of generations. In P. Kecskemeti (Ed.), *Essays on the sociology of knowledge* (pp. 276–322). Routledge.
- o Mbiti, J. (1990). *African religions & philosophy* (2nd ed.). Heinemann.
- o Mujkić, A. (2008). *We, the citizens of Ethnopolis*. Dani Press.
- o Okubo, Y. (2009). Intergenerational support in Japan. *Journal of Aging & Social Policy*, 21(3), 243–259.
- o Perls, F. S. (1969). *Gestalt therapy verbatim*. Real People Press.
- o Perls, F. S., Hefferline, R., & Goodman, P. (1951). *Gestalt therapy: Excitement and growth in the human personality*. Julian Press.
- o Polster, E., & Polster, M. (1973). *Gestalt therapy integrated: Contours of theory and practice*. Vintage Books.
- o Stubbs, P. (2012). Networks, scales and transnationalisation: Transnational policy networks in Bosnia and Herzegovina. *European Integration Online Papers*, 16(9), 1–28.
- o United Nations Economic Commission for Europe (UNECE). (2017). Intergenerational solidarity and ageing: Policy brief on ageing No. 19. UN.
- o Volkan, V. D. (2017). *Trauma, identity and mourning: Psychoanalytic reflections*. Routledge.
- o Yontef, G. (1993). *Awareness, dialogue and process: Essays on Gestalt therapy*. Gestalt Journal Press.

MEDIJIZACIJA RELIGIJE I RELIGIJSKI IDENTITET KAO ELEMENT ETNIČKIH I NACIONALNIH ARTIKULACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

IRENA PRASKAČ-SALČIN ¹

*Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina*

SELMA ĆOSIĆ ²

*Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina*

ELMA HURUZ - MEMOVIĆ ³

*Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu,
Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Tekst teorijski analizira povezanost religijskog, etničkog i nacionalnog identiteta kao jednog od složenih transformativnih procesa u društvenoj teoriji. Religija je bila jedan od određujućih elemenata razvoja etnija i nacija u predmodernim društvima. Suvremeno doba kreacije apstraktnih identiteta i bezličnih organizacija revitaliziralo je oživljavanje identiteta zajednice kroz korištenje simboličkog materijala preuzetog iz religija. U bosanskohercegovačkom društvu konfesija je imala snažnu ulogu u izgradnji identiteta što je uvjetovalo procese sakralizacije nacije i religizacije politike i obratno. Izraženi oblici etnokonfesionalizma u Bosni i Hercegovini u smislu revitaliziranja identiteta zajednice u odnosu na religijski simbolički materijal ne pronalaze svoj materijal samo u religijskim fundusima. Oni svoje izvorište pronalaze i u drugim društvenim i kulturnim resursima kakav je i medijski prostor. Mediizacija religije u ovom smislu označavala bi procese u okviru kojih mediji ne produciraju prikaze vjere karakteristične za određenu religijsku zajednicu već one koji služe određenim društvenim funkcijama. Polazeći od stajališta da se prisutni, medijski kreirani religijski narativi ne odnose na promicanje ideja razumijevanja drugog i drugačijeg, već na jačanje religijske identifikacije stanovništva koja se, opet, posljedično reflektira na etničku, nacionalnu artikulaciju i na taj način produbljuje postojeću društvenu razjedinjenost, istraživanje je usmjereno na analizu načina i formi medijskog izvještavanja o religiji i religijskim temama u Bosni i Hercegovini. Rezultati analize pokazuju da mediji, organizirani u različitim etničkim zajednicama prate obrazac dominantnih tema vezanih za samo jednu religijsku zajednicu, i to najčešće kreirajući emotivan ili senzacionalistički ton, čime se, iskorištavanjem religije, religijskih obreda i običaja pri revizionizmu povijesnih događaja i ratnih stradanja, gradi oštar narativ prema pripadnicima drugih etničkih grupacija. Njihovo djelovanje u okviru realnih društvenih okolnosti i prihvatljivih diskursa može biti i drugačije, ako se u obzir uzme činjenica njihove ne samo mogućnosti promicanja postojećih društvenih stavova, već i kreiranja novih.

Ključne riječi: *religija, identitet, etniji, nacija, mediji, mediizacija.*

¹ E-mail: irena.praskac@fpn.unsa.ba

² E-mail: selma.cosic@fpn.unsa.ba

³ E-mail: elma.huruz@fpn.unsa.ba

Abstract: The text theoretically analyzes the connection between religious, ethnic and national identity as one of the complex transformative processes in social theory. Religion was one of the defining elements of the development of ethnicities and nations in pre-modern societies. The modern era of the creation of abstract identities and impersonal organizations revitalized the revival of community identity through the use of symbolic material taken from religions. In Bosnian and Herzegovinian society, confession played a strong role in the construction of identity, which conditioned the processes of sacralization of the nation and religiosity of politics and vice versa. Expressed forms of ethno-confessionalism in Bosnia and Herzegovina in the sense of revitalizing community identity in relation to religious symbolic material do not find their material only in religious funds. They also find their source in other social and cultural resources, such as the media space.

Mediatization of religion in this sense would denote processes within which the media do not produce representations of religion characteristic of a particular religious community, but rather those that serve certain social functions. Starting from the standpoint that the present, media-created religious narratives are not related to promoting ideas of understanding the other and different, but to strengthening the religious identification of the population, which, in turn, is consequently reflected in ethnic, national articulation and thus deepens the already existing social disunity, the research is focused on the analysis of the methods and forms of media reporting on religion and religious topics in Bosnia and Herzegovina. The results of the analysis show that the media, organized in different ethnic communities, follow the pattern of dominant topics related to only one religious community, most often creating an emotional or sensationalist tone, which, by exploiting religion, religious rituals and customs in the revisionism of historical events and war suffering, builds a harsh narrative towards members of other ethnic groups. Their action within the framework of real social circumstances and acceptable discourses can be different, if we take into account the fact that they are not only able to promote existing social attitudes, but also to create new ones.

Keywords: *religion, identity, ethnicity, nation, media, mediatization.*

Uvod

Jedan od osnovnih uvjeta izgradnje mira unutar zajednica jeste razumijevanje i poštivanje različitih religijskih uvjerenja. Suživot podrazumijeva da, bez obzira na vlastita uvjerenja, poštujemo tuđa čak i ako se sa njima ne slažemo. Ako pojedinci i zajednice ne poštuju tuđa uvjerenja, to može dovesti do napetosti, sukoba i podjela. Zbog toga su istraživanja, analiziranja i propitivanja mnogobrojnih društvenih različitosti i mogućnosti njihovog pomirenja, danas snažno angažirana. Analiza medijizacije religije i religijskog identiteta kao elementa etničkih i nacionalnih artikulacija u bosanskohercegovačkom društvu, u prvom redu, pokušava teorijski definirati identitet temeljen na pripadnosti određenoj vjerskoj zajednici i njenim vjerovanjima i praksama kao jednom od najranijih čovjekovih oblikovanja vlastite osobnosti korelirajući njegovu povezanost s etničkim i nacionalnim identifikacijama. Pitanje povezanosti religijskog elementa, kao određujućeg, u smislu takve vrste artikuliranja, razmatrano je u okviru nekolicine stajališta sociologije religije.

Specifična povezanost religijske – etničke – nacionalne identifikacije u Bosni i Hercegovini analizirana je u kontekstu povijesnog narativa tzv. formiranje *milleta* koji je bio mehanizam kulturnog artikuliranja i oblikovanja etničkih skupina i koji je proces etničke i nacionalne identifikacije neodvojivo vezao uz religijsku pripadnost, a povijesno iskustvo pokazalo da su se nacionalni sukobi, uglavnom temeljili na vjerskoj osnovi. Izraženi oblici etnokonfesionalizma u Bosni i Hercegovini analizirani su u smislu teze „ponovnog oživljavanja identiteta zajednice” (Harvieu-Leger, 2000: 162), „korištenjem simboličkog materijala preuzetog iz religija”, a koji se diseminira, između ostalog, i u medijskom prostoru. Medijizacija sadržaja religijskog konteksta označavala bi njegovo posredovanje u oblicima kakav on zaista i jeste, isključivo teološkog karaktera i produkcijske neutralnosti. Problem istraživanja ipak se odnosi na diseminiranje religijskih sadržaja koji se produciraju u kontekstu različitih društvenih i političkih interesa. Takav proces diseminacije označava medijizaciju religije koja u kontekstu bosanskohercegovačkog društva predstavlja neposrednu opasnost po demokratski poredak, odnosno jedna je od mnogih prepreka uspostavljanja suživota, razumijevanja, dijaloga, tolerancije i socijalne kohezije.

Analiza diseminiranog sadržaja 16 uzorkovanih medijskih formata u Bosni i Hercegovini ima za cilj pokazati jesu li medijski prikazi samo prikazi koji diseminiraju vjeru karakterističnu za određenu religijsku zajednicu ili su produkt koji služi određenim društvenim funkcijama, *sakralizaciji nacije* i *nacionaliziranju religijske zajednice* odnosno *religizaciji politike* i *politizaciji religije*, odnosno medijizaciji religije (Hrnjić-Kuduzović, 2020: 94) i/ili vulgarizaciji medijskog prostora (Tadić, 2020: 151).

Ako je jedinstveno komunikološko stajalište da medijski prostor jeste prostor re/prezentacije društvene stvarnosti, a mediji shvaćeni kao promotori i re/prezenti postojećih društvenih stavova, ne možemo izostaviti i njihovu mogućnost promicanja novih ideja i stavova koji će biti opozitni postojećim društvenim diskursima poticanja razjedinjenosti. Shodno nalazima analize, u zaključku, tekst daje i izvjestan vid preporuka produkcije medijskih narativa o religiji i religijskim temama koji mogu, baš kao i religija, biti i „izvor i poticaj razvoja mira“ (Cvitković, 2005:134).

Religijski, etnički i nacionalni identitet

Još od najstarijih vremena čovjek se zanimao i propitivao vlastiti bitak, odnosno ko je, kako vidi sebe te gdje pripada i kako ga drugi vide unutar socijalnog okruženja. Danski književnik Hans Christian Andersen, 1843. godine napisao je bezvremensku alegoriju o pačetu koje se našlo na putu društvenog odbacivanja, neprihvatanja, ponižavanja i ismijavanja od strane drugih, neuklapanja u društvene norme i vlastite samospoznaje, potrage za pripadnošću tj. otkrivanju identiteta.

Pače nikako nije moglo odvojiti pogled od tih divnih i sretnih ptica. A kada su one potpuno nestale iz njegovog vidokruga, pače je ponovo zaronilo na dno, a kada je opet izronilo iz vode, ono je bilo kao izvan sebe. Ono nije znalo ni kako se te ptice zovu, ni kuda lete, ali je osjećalo da ih je zavaljelo kako ništa dosad nije voljelo. Međutim, pače im nije zavidjelo – ta kako bi ono moglo poželjeti da bude onako lijepo!

*Ono bi bilo presretno kada bi ga bar patke primile u svoju sredinu...–
Evo, ubijte me! – promuca jedno pače i nakloni glavu prema vodi da
tako dočeka svoju smrt. Ali što je to? Na glatkoj vodenoj površini pače
ugleda sebe! To više nije bilo ono nezgrapno, sivo i ružno pače, nego
pravi pravcati labud! Nije bilo presudno to što se izlegao u pačjem
gnijezdu, nego to što je na svijet došao iz labuđeg jajeta! (Andersen,
1843)*

Ovo nije samo priča koja govori o tome kako bolno i teško može biti suočavanje sa predrasudama i isključivanjem zbog vlastitih uvjerenja, porijekla ili izgleda niti samo pouka da vanjština ne čini i vrijednosti unutarnjeg bića već svjedočanstvo o iskonskoj ljudskoj potrebi za pripadnošću, povezanosti i prihvaćanju.

Osim svakodnevnog života, brojne naučne discipline bavile su se pitanjem identiteta. Etimološko značenje riječi *identitet* dolazi iz latinizma *identitas* podrazumijevajući „istovjetnost, potpunu jednakost; odnos po kojem je netko ili nešto (npr. biće ili svojstvo) jednako samo sebi, tj. isto; skup značajki koje neku osobu (ili svojstvo) čine onom koja jest ili onim što jest“ (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 2025). U ovom smislu pitanje usporedbe nosi dualnost shvatanja potpune istovjetnosti ili, pak, razlikovanja. Identitet se odnosi na to kako ljudi razumiju sebe i šta je za njih značajno. To razumijevanje ostvaruje se u vezi s određenim atributima koji imaju prednost nad drugim izvorima značenja (Lavić, 2014: 317).

Erik Erikson igra centralnu ulogu u uvođenju pojma identiteta i njegovoj popularizaciji u društvenim i humanističkim naukama...Erikson, iako kao znanstvenik pripada oblasti psihologije, u društvenim se naukama smatra „ocem identiteta“ (Džafić, Krčalo, Ramić, 2019: 11). U sociološkim naukama pitanje formiranja individualnih identiteta, tj. načina na koji se oblikuje svijest pojedinca o samom sebi je ujedno i pitanje na koji način pojedinci izloženi različitim društvenim interakcijama to čine. Identitet je podložan promjenama, vremenskim periodima, društvenim interakcijama, procesima socijalizacije „poput priče koja se mora stalno pričati i iznova formulirati u svjetlu novih okolnosti“ (Džafić, Krčalo, Ramić, 2019: 34).

Između filozofskih, psiholoških i socioloških studija najprostija kategorizacija identiteta zauzima opservacije shvatanja identiteta u smislu ličnih, kolektivnih i društvenih formacija. Pod pojmom *ličnog identiteta* podrazumijevamo osobne karakteristike u odnosu na koje se razlikujemo od drugih. Najčešće su to fizičke ili psihičke osobenosti. *Društveni identitet* obično se odnosi na nečiju društvenu ulogu, kao što je rodna, rasna, religijska, politička, ideološka, nacionalna, grupna pripadnost (Džafić, Krčalo, Ramić, 2019: 37). *Kolektivni identitet* definira se kao vid poistovjećivanja s određenom grupom, tj. podrazumijeva neku vrstu zajedništva u odnosu na druge društvene grupe.

Identitet temeljen na pripadnosti određenoj religijskoj zajednici i njenim vjerovanjima i praksama nazivamo *religijskim identitetom*. Ovaj oblik identifikacije pripada redu najranijih čovjekovih oblikovanja vlastite osobnosti u kolektivu, odnosno jednog kolektiva u odnosu na drugi, na temelju religijske identifikacije, s obzirom na to da se prvi oblici religije javljaju još u prvobitnim ljudskim zajednicama kao posljedica čovjekovih uviđanja da se mnoge stvari u prirodi dešavaju i bez njegove volje i da on na te pojave ne može utjecati niti ih kontrolirati ma koliko se trudio (Lavić, 2014: 587).

Dakle, religiju bismo mogli odrediti kao vjerovanje u nadnaravno i sveto, izraženo religijskim običajima, obredima i simbolima o kojima se skrbe religijske organizacije i religijsko vodstvo, i koje sljedbenike date religije opskrbljuju moralnim definicijama (Cvitković, 1999: 27). Religijski identitet podrazumijeva izražavanje konfesionalne pripadnosti određenoj religijskoj zajednici, individualno prihvatanje vjerskih načela i sudjelovanje u religijskim obredima. U kolektivnom identitetu povezani su porijeklo i povijest, prošlost i budućnost, pripadnost tradiciji i rituali koji se prakticiraju u kolektivnim svečanostima i proslavama pomoću kojih se učvršćuje osjećanje pripadnosti i solidarnosti u simbiozi sa drugima (Džafić, Krčalo, Ramić, 2019: 120).

Vrlo često religijski identitet prožimaju elementi etničke i/ili nacionalne pripadnosti. Pod pojmom *etničkog identiteta* podrazumijevamo osjećaj pripadnosti pojedinca određenoj etničkoj skupini u odnosu na zajedničko porijeklo, kulturu, jezik, tradiciju, teritorij ili religiju.

Smith (1986: 22-29, 32) pod etničkom zajednicom podrazumijeva imenovane ljudske populacije koje se identificiraju u odnosu na: zajedničko ime, povijest i kulturu, zajedničke mitove o porijeklu te zajednički teritorij i osjećaj solidarnosti. Etnička identifikacija, prema Smithu, u ovom kontekstu podrazumijeva i kulturna obilježja unutar zajednice poput jezika, običaja i religije. Smith (1986: 34-37) smatra da je, između mnoštva drugih faktora, upravo organizirani vid religije, koja se inkorporirala u načine života predmodernih naroda, odigrao značajnu ulogu u razvoju etnija. *Etnocentrizam* kao mitsko-simbolski kompleks (*mythomoteur ili politički mit*) koji postaje fokus identiteta zajednice, Smith (1986: 58, 59) povezuje, između ostalog, upravo sa religijskim formama, odnosno sa sistemima mitova, sjećanja i simbola predmodernih etnija. Religijske faktore izdvaja kao one koji su, između mnogih, imali najvažnije značenje u očuvanju etničkih identiteta u predmodernom periodu uvažavajući utjecaj drugih ključnih faktora i društvene aspekte religije.

Lavić (2014) tvrdi da je jedan od najmoćnijih izvora identiteta u Evropi 1900. godine bio nacionalni osjećaj. Sociologija nacije daje teorijski okvir za proučavanje društvenog porijekla, razvoja, strukture, funkcioniranja i utjecaja nacije kao oblika kolektivnog identiteta i nacionalizma kao ideologije, pokreta i političke prakse u modernom društvu. *Teritorijalizam* koji Smith (1986: 139-140) označava kao novi pojam zajednice sjedinjene granicama, vladom i politikom bio je osnova za formiranje *nacija*. Ipak, prema autoru, ovaj, tada novi pojam zajednice, u nekim dijelovima svijeta usko je bio povezan s etničkim principima. U procesima razvoja nacija iz etnija, etniji su se, prema Smithu, morali adaptirati u izvjesne građanske modele. Smith (1991: 14) definira naciju kao imenovanu ljudsku populaciju koja dijeli zajedničku, povijesni teritorij, mitove i sjećanja, masovnu javnu kulturu, ekonomiju te prava i dužnosti podjednako vrijedne za sve članove.

Postojanje ovih zajedničkih pretpostavki nam omogućava da nabrojimo temeljne karakteristike nacionalnog identiteta na sljedeći način:

- povijesni teritorij ili domovina
- zajednički mitovi i povijesna sjećanja
- zajednička, masovna javna kultura
- zajednička zakonska prava i dužnosti za sve članove
- zajednička ekonomija s teritorijalnom mobilnošću članova (Smith, 1991: 14)

Time, Smith (1991: 14) naglašava složenu, apstraktnu i višedimenzionalnu prirodu nacionalnog identiteta.

Nacija, ustvari, crpi elemente drugih vrsta kolektivnog identiteta, što objašnjava ne samo način na koji se nacionalni identitet može kombinirati s ovim drugim vrstama identiteta – klasnim, religijskim ili etničkim – već i kameleonske permutacije nacionalizma, ideologije, s drugim ideologijama poput liberalizma, fašizma i komunizma...Nikada se ne može svesti na jedan element...(Smith, 1991: 14).

Novi, globalizirajući i tehnološko determinirajući diskurs pitanja nacionalnog / etničkog identiteta sve više govore u prilog izgradnje tzv. apstraktnih identiteta. Umreženo društvo oslabilo je države u smislu kojih su imale povijesni monopol nad mogućnošću kreiranja snažnih veza sa nacijom. Pa ipak, ove tendencije modernosti samo su iznova reintegrirale etničke i nacionalne osjećaje pripadnosti.

Pojedinci koji ostaju u stegama tradicionalnog obrasca ponašanja nemaju svoje „ja“ i zato se zaklanjaju iza nekog autoriteta (vladara, nacije, oca). Modernost je razbila zaštitni okvir male zajednice i tradicije i zamijenila ih mnogo većom bezličnom organizacijom. Iz tog razloga individue su se osjetile usamljenim, otuđenim u svijetu u kojem im je nedostajala psihološka podrška i osjećanje sigurnosti koje su obezbjeđivala tradicionalna ustrojstva... Kao reakcija na apstraktni model identiteta ponovo su oživjeli nacionalni i etnički identiteti da bi se pronašla čvršća tačka oslonca (Džafić, Krčalo, Ramić, 2019: 116).

Analizirajući međusobni utjecaj društva i religije, povijesni razvoj religijskih praksi i njihovu povezanost sa različitim aspektima društvenog života te utjecaj religije na socijalnu strukturu i svakodnevni život, sociologija religije u mnogobrojnim teorijskim konstelacijama razmatra i transformativne procese prožimanja religijskog, etničkog i nacionalnog identiteta.

U cilju razumijevanja religijskog identiteta kao elementa etničkih i nacionalnih artikulacija bitno je spomenuti nekoliko dominantnih stajališta sociologa/inja religije.

Harvieu-Leger (2000: 158, 159) smatra da baština povijesnih religija ne omogućava samo pojedincima da shvate svoje postojanje već se može „kolektivno reciklirati na vrlo različite načine, pri čemu se mobilizaciji denominacijskih simbola u svrhu identiteta daje počasno mjesto“.

Dakle, religija se može ugraditi u druge simboličke konstrukcije, posebno one koje dolaze do izražaja u razvoju etničkog identiteta. Ako se dopusti da je „etnički faktor, na isti način kao i religijski, zasnovan na kompozitu simbola i vrijednosti“, spajanje oba faktora može se promatrati kao oblik preklapanja, čak i superponiranja, etičko-simboličkih entiteta koji su sve manje i manje različiti (Harvieu-Leger, 2000: 158, 159).

Smatrajući da se, slabljenjem društvenih, političkih i konfesionalnih veza unutar zapadnih, demokratskih društava, mahom individualistički orijentiranih, stvara tzv., naizgled, „obrnut fenomen etnodenominacijske identifikacije“ (Harvieu-Leger, 2000: 160). Korištenje vjerskih simbola u korist stjecanja identiteta, oživljavanje identiteta zajednice, smatra autorica, naročito u kontekstu multikulturalnih društava, može biti opasnost po demokratsku stabilnost.

Ta reintegracija sama po sebi podrazumijeva obnovljene oblike mobilizacije i izmišljanja zajedničkog sjećanja, iz simboličkog materijala preuzetog iz tradicionalnog fonda povijesnih religija, ali podjednako i iz resursa koje nudi profana povijest i kultura, a koji se i sami prerađuju u skladu s društvenim i političkim interesima kojima služe (Harvieu-Leger, 2000: 162).

Upravo, ti drugi resursi koje naglašava Harvieu-Leger imaju mogućnost, ne samo da crpe simbolički materijal religijskog fonda već i da ga proizvode u skladu sa različitim interesima, a koji će u smislu medijske uloge u re/prezentaciji religije i religijskih tema biti elaborirani u narednim podnaslovima.

U potrazi za zajedničkim smislom i identitetom, Bellah (1967) transformaciju religije, u modernom dobu vidi, upravo, u kontekstu analiziranih medijskih re/prezentacija, u okviru kojih ona uključuje elemente njegovog koncepta *građanske religije*. Bellah (1967: 101-105) koncept *građanske religije* predstavlja kao skup vjerovanja, simbola i rituala koji pružaju transcendentni okvir za shvatanje iskustva nacije u njenoj povijesti i koja služi kao integrirajuća sila, dajući naciji zajednički moralni i duhovni identitet.

Primjeri ovog koncepta uključuju, npr., pozivanje na Boga u političkim govorima, poštivanje nacionalnih spomenika i proslavu nacionalnih praznika s kvazi – religijskim značenjem. S druge strane, prema Hayesu (1960), religija ne mora biti shvatana samo kao integrirajući element nacionalnog identiteta već nacije i države mogu postati apsolutni autoriteti poput božanstva, nacionalni heroji i politički lideri sveci, sveti rituali, proslave nacionalnih praznika, sveti simboli nacionalni, poput zastave, grba ili himne, a nekritički patriotizam i lojalnost glavna vjera i dogma. Prema autoru, religija je pronašla funkcionalnu zamjenu u modernom dobu a to je nacionalizam u smislu sekularne religije. Nacionalizam je preuzeo mnoge funkcije i forme religije jer se služi kao i tradicionalna religija:

- pružanjem smisla i cilja (pojedincima omogućava osjećaj pripadnosti te pronalazi svoje značenje u služenju većem entitetu – naciji);

- moralni kompas u okviru kojeg se tradicionalni religijski, etički sistem zamjenjuje onim što je „ispravno” za naciju;
- društvenom integracijom jer djeluje kao integrirajuća sila, ujedinjujući ljude različitog porijekla i stvarajući zajednički identitet te osjećaj solidarnosti (Hayes, 1960: 164-172).

Gentile (2006: xiv, 45) tvrdi da su upravo sekularne ideologije i totalitarni pokreti 20. stoljeća preuzeli takav oblik i funkciju tradicionalne religije konstituirajući je u termin *političke religije*. On političku religiju ne vidi kao ideologiju koja je protiv tradicionalne religije već kao ideologiju koja funkcionira kao religija. Politička religija je sekularni sistem vjerovanja, mitova, rituala i simbola koji uspostavlja svetost određene političke cjeline – nacije, države, partije, klase ili rase zajednice. Ona daje apsolutni smisao postojanju pojedinca i zajednice zahtijevajući bezuvjetnu lojalnost i spremnost na žrtvu. Specifični religijski elementi koje politička religija koristi su stvaranje mitske povijesti i kultova ličnosti koji se tretiraju kao nepogrešivi. Gentile je političku religiju predstavio kao odgovor na opadanje tradicionalne religijske duhovnosti u modernitetu. Totalitarni režimi su tu prazninu popunili jer jedino oni mogu stvoriti da politika bude jedina i apsolutna sfera svetoga (Gentile, 2006: 138-142).

Građanske i političke religije pripadaju općem fenomenu, sekularnoj religiji. Ovaj termin se koristi za opisivanje manje ili više razvijenog sistema vjerovanja, mitova, rituala i simbola koji stvaraju auru svetosti oko entiteta koji pripada ovom svijetu i pretvaraju ga u kult i predmet obožavanja i odanosti (Gentile, 2006: 1). Na tragu toga je i Asadovo (2003) stajalište u okviru kojeg sekularizam smatra novom „konfiguracijom moći“ koja definira šta je to zapravo religija. Poanta je u tome da je javna sfera prostor nužno (ne samo kontingentno) artikuliran moći (Asad, 2003: 184).

U kontekstu Asadovog (2003) shvatanja sekularne države ne eliminiraju religiju već definiraju koji dio religijskog identiteta mora biti privatn a koji javan. Sekularizam ne inzistira samo na tome da se vjerska praksa i vjerovanja ograniče na prostor u kojem ne mogu ugroziti političku stabilnost ili slobode „slobodnomislećih“ građana (Asad, 2003: 191).

S gledišta sekularizma, religija ima mogućnost ili se ograničiti na privatna vjerovanja i štovanje ili se uključiti u javni razgovor (...) U oba slučaja sekularizam takvu religiju vidi kao onu koja mu je potrebna (Asad, 2003: 199). Za posljedicu toga Asad (2003) vidi karakterističnu legitimizaciju određenih većinskih etno-religijskih tradicija kao nacionalnih. U biti, autor formira tezu “proizvodnje religije” u okviru koje se legitimnom religijom obično smatra ona koja je privatna, tolerantna i apolitična dok marginalizira druge, često javne, oblike prakse označavajući ih kao „fanatizam“ ili „praznovjerje“. Prema autoru, u tom procesu nije samo riječ o proizvodnji religije već i o “proizvodnji manjina” u smislu koje javni prostor ostaje rezerviran za sekularizirani, nacionalni, kulturni diskurs a marginalizirane etničke i religijske grupe bivaju prisiljene svoj identitet zadržati u privatnoj sferi i boriti se za svoja prava kao neintegralni dio nacije (Asad, 2003: 159-180).

Sekularna država nije ona koju karakterizira religijska ravnodušnost, ili racionalna etika - ili politička tolerancija. To je složen aranžman pravnog rasuđivanja, moralne prakse i političkog autoriteta. Taj aranžman nije jednostavan ishod borbe sekularnog razuma protiv despotizma religijskog autoriteta. Ne možemo razumjeti aranžmane koje sam pokušao opisati ako krenemo od uobičajene pretpostavke da je bit sekularizma zaštita građanskih sloboda od tiranije religijskog diskursa nego da religijski diskurs uvijek nastoji okončati raspravu, a sekularizam stvoriti uvjete za njezin procvat (Asad, 2003: 255).

Sa druge strane, apologetička stajališta, većinom u okvirima teoloških formacija, naglašavaju da je religija pozitivan izvor moralnog i etičkog fundamenta, odnosno u ovom smislu da ona nije samo element etničkog i nacionalnog identiteta već etički i moralni temelj, čuvar kulturnih i tradicijskih elemenata i kohezivni element kontinuiteta zajednica. Današnja forma sekularnih zakona i normi, prema apologetičkim stajalištima imaju svoje korijene u teološkim principima. Berman (1983) je stajališta da je zapadna pravna tradicija, zapravo religijska tradicija, ne samo ukorijenjena u specifičnoj teologiji već i u činjenici da su je razvili ljudi koji su vjerovali u tu istu teologiju.

Većina kritika Gentileove političke religije usmjerena je na opasnosti nacionalizama osujećenih moralnih religijskih načela i potrebu povratka pravom duhovnom autoritetu.

Povezanost religijskog, etničkog i nacionalnog identiteta predstavlja jedan od složenih transformativnih procesa u društvenoj teoriji. Iz nekolicine elaboriranih stajališta, možemo rezimirati, da se ovi vidovi identifikacije ne prestano, međusobno modificiraju i redefiniiraju. Sakralizacija etnosa, odnosno pridodavanje svetosti etničkim simbolima, u prošlosti, omogućilo je učvršćivanje etničke identifikacije koja će se, u periodu moderne, na izvjestan način sekularizirati i politizirati a zajednice, formirane u smislu etničko/reli-gijske simbolike, postati nacionalne zajednice. Na transformativnom putu religijskog – etničkog – nacionalnog nacija se koristi (ili preuzima) etničko-reli-gijskom simbolikom integrirajući je u oblike masovne, javne kulture. Takvu vrstu integracije, između ostalog, omogućavaju i mediji.

Religijski identitet u Bosni i Hercegovini kroz povijest i nacionalne / etničke artikulacije

Bosanskohercegovačko društvo, povijesno definirano u kontekstu multikulturalnog, multikonfesionalnog, multietničkog, multinacionalnog, (bilo) je različitim kulturnim, konfesionalnim, nacionalnim, religijskim i etničkim utjecajima koji su na mnogo načina mijenjali društvene odnose. Šavija-Valha (2009) navodi da svoju multikonfesionalnost duguje nekolicini bitnih povijesnih činjenica: paganskim vjerovanjima, plemenskoj religioznosti (poimanju vjere kao primarno kolektivne), procesu kristijanizacije bosanskohercegovačkog stanovništva tokom IX. i X. stoljeća, utjecajima katolicizma, pravoslavlja, islama, judaizma, ateizma, Crkvi bosanskoj i geopolitičkoj poziciji. Kao rezultanta tih utjecaja, slabo organizirane crkvene zajednice – s malobrojnim neobrazovanim klerom, udaljene od glavnih tokova i centara religijske moći, s vladarima indiferentnima prema religijskim pitanjima – nisu ni na koji način mogle uspostaviti autoritet među stanovništvom (Šavija-Valha, 2009: 51).

Bosanskohercegovačkom konfesionalnom pluralizmu pridonijela je i uloga institucionalizirane autohtone Bosanske crkve posve neovisne od katoličkih i pravoslavnih utjecaja. Crkva bosanska je imala, s jedne strane, dualistička i ezoterna obilježja, a, s druge strane, obilježja narodne i državne crkve (Lavić, 2014: 123). Pored mnogobrojnih povijesnih interpretacija izdvajaju se dva dominantna teorijska stajališta koja određuju Crkvu bosansku bogumilskom i ono kojim je pripadala katoličkom monaškom redu.

Sa dolaskom vladavine Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini dolazi do preobraćanja / prihvatanja religije pripadnika svih triju grupa i ta preobraćanja nisu išla samo u smjeru islama, već vrlo često u smjeru pravoslavlja, a rjeđe i prema katoličanstvu (Šavija-Valha, 2009: 56). Autor tvrdi da ovdje nije bilo riječi o prisilnoj asimilaciji već o jednom vidu strategije u osnovi koje je uključivanje naroda vršeno kroz priznavanje i očuvanje njihove kulturne specifičnosti. Formiranje *milleta*, bio je mehanizam kulturnog artikuliranja i oblikovanja etničkih skupina koji je, prema autorima, proces etničke i nacionalne identifikacije neodvojivo vezao uz religijsku pripadnost i činio s njom neraskidivu vezu do današnjih dana.

Otomansko Carstvo u biti je prepoznavalo i priznavalo grupnu pripadnost svojih podanika ne kroz njenu etničku karakterizaciju, već kroz vjeroispovijest. Bez obzira na njihovu teritorijalnu koncentraciju, millet je okupljao pripadnike iste vjere u relativno autonomne grupe. Svaka je imala vlastitu unutarnju hijerarhiju, a u konačnici svi su bili pod vlašću sultana (Šavija-Valha, 2009: 58).

Autor interpretira dvije dominantne perspektive religioznosti stanovništva u Bosni i Hercegovini u ovom periodu porijeklom iz dviju realnosti – političke i društvene. Jedna govori u prilog činjenici da je privilegirani politički položaj u Osmanskom Carstvu imalo muslimansko stanovništvo s obzirom na to da je islam bio vladajuća religija, a druga o postojanju tzv. narodne religije koja je obilovala simboličkim praksama interakcije između sve tri religijske zajednice. Između ova dva diskursa religija je „temeljni ‘instrument’, mehanizam artikulacije nacionalnih identiteta“ (Šavija-Valha, 2009: 65).

Povijesna retrospektiva u razmatranju religijskih identiteta u Bosni i Hercegovini kao specifični, prijelomni period vodi nas u period antinacionalne orijentacije (Zgodić, 2000: 277), period bivše SFR Jugoslavije gdje se religijska pripadnost zadržavala u fundusima privatnosti a političko uređenje onemogućavalo nacionalističke tendencije. Zgodić (2000) navodi kako su se načela Titovog političkog mišljenja u kontekstu odnosa država-religija-društvo odnosila na to da se:

- prema religiji kao povijesnoj realnosti i djelatnoj potrebi ljudi ne može odnositi državnom-represivnom politikom,
- religija i država u pravnom i političkom smislu moraju odvojiti,
- mora poštovati jednakost svih vjerskih zajednica sa stanovišta njihovog ustavnopravnog i političkog položaja u društvu,
- javna sloboda vjeroispovijesti, religioznost kao privatnost i nepovredivost religijskih osjećanja moraju ustavnopravno osigurati,
- treba postojati javno, socijalno manifestiranje religijske pripadnosti,
- vjerske zajednice trebaju slobodno voditi u smislu institucionalnog organiziranja i autonomnog aktiviteta u smislu zadovoljavanja religijskih potreba,
- religioznost ne promatra kao smetnja ili prepreka sudjelovanja građana-vjernika u izgradnji socijalizma,
- religija treba biti osnova emancipatorske politike,
- politizacija religije i klerikalizam, kao pretvaranje religije u ideologiju, odnosno ideologije i politike koje manipuliraju religijskim osjećanjima, promatraju politički i ustavnopravno nelegalnim (Zgodić, 2000: 279-282).

Autor Titovu politiku u ovom kontekstu, determinira kao jasno ukazivanje na potrebu odvajanja religijske i nacionalne pripadnosti vodeći se iskustvima u okviru kojih je povijest jugoslovenskih naroda ispunjena nacionalnim sukobima na vjerskoj osnovi. Dakle, ovim uvjetovajući da se religija ne pojavljuje kao činilac netrpeljivosti naroda. Podržavajući ideju da crkve treba da budu nacionalne ili narodne u suprotnosti je sa nelegitimnosti klerikalizma. Kako tvrdi autor, crkva se ne može apsolutno povući u sferu čistog religijskog učenja jer sudjeluje u duhovnom oblikovanju vjernika, odnosno građana koje se samim tim reflektira i na njihovo svjetovno ponašanje.

Prema podacima popisa stanovništva iz 1991. godine Cvitković (2005: 10) navodi da je u Bosni i Hercegovini, prije rata, živjelo 4.770.000 stanovnika, Muslimana (danas Bošnjaka) bilo je 43,38% koji su, prema religijskoj tradiciji, pripadali islamu – islamsku samoidentifikaciju imalo je 42,76% stanovnika, Srba je bilo 31,18%, po religijskoj tradiciji pripadali su pravoslavlju – pravoslavnu samoidentifikaciju imalo je 29,39% stanovnika, Hrvati su činili 17,36% stanovnika i po tradiciji su pripadali katoličanstvu – katoličku samoidentifikaciju imalo je 13,56% stanovnika. U ovom periodu snažna konfesionalna svijest bila je osnova za kreiranje i ličnog i kolektivnog identiteta ali i nacionalne svijesti.

Cvitković (2005: 11) postavlja pitanje zašto je u svijesti stanovnika Bosne i Hercegovine snažna identifikacija nacionalnog i konfesionalnog tvrdi da kada je zemlja zajednička ono što preostaje je konfesija kao znak posebnosti. Tako je konfesija u Bosni i Hercegovini imala snažnu ulogu u razvitku identiteta: tri konfesije pomogle su razvitak tri identiteta, a onemogućila razvoj jednog (Cvitković, 2005:11) tvrdeći da u Bosni i Hercegovini nije bio rat između katolika, pravoslavnih i muslimana, već rat između hrvatskog, srpskog i bošnjačkog etnonacionalizma, koji su za svoje borbe znali iskoristiti religije i religijske zajednice. Posljedice rata u Bosni i Hercegovini ne samo da su donijele izmijenjenu demografsku sliku, već i odsustvo bilo koje vrste kohezivne povezanosti, kako kaže Cvitković (2005: 13) „do apsurdna izražene etničke identitete“ i život „po nacionalno-konfesionalnom predznaku“.

Razmatrajući sociološke karakteristike bosanskohercegovačkog društva u odnosima s religijskim zajednicama Cvitković (2005: 139-143) navodi nekoliko karakteristika postsocijalističkih država:

- tri religijske zajednice nisu gradile svoj identitet samostalno već u tijesnoj vezi s tri vodeće nacionalne stranke;
- njihov odnos prema državi varirao je od težnji za ovladavanjem nad državnom vlašću do težnji potpunog odvajanja i negiranja;
- politički programi stranaka temeljeni su na načelima religijskih zajednica iz kojih potječe najveći broj sljedbenika;
- *sakralizacija nacije* i *nacionaliziranje religijske zajednice*, odnosno *religizacija politike* i *politizacija religije*;
- postojeći status u državi koji su izgradile tri religijske zajednice tj. status *državne konfesije* u okviru kojih je uvijek jedna na druga dva područja u poziciji manjine;
- ako se za prošli sistem može reći kako je ateizam bio poželjan a religija nepoželjna, danas se radi o sličnom apsurd, tj. nepoželjnosti ateizma i društvenoj poželjnosti religije (Cvitković, 2005:139-143).

Autor smatra da ovaj vid povratka religiji može biti izraz slobodnijeg iskazivanja religijskih osjećaja, ali porast broja vjernika, nužno, nije označio promociju istinske religijske pobožnosti, već omalovažavanje religijske raznolikosti.

Pojava etnokonfesionalizma implicira stajališta Kymlicka (2003: 23) da multinacionalne države ne mogu opstati ako razne nacionalne skupine nemaju osjećaj privrženosti prema široj političkoj zajednici u kojoj zajedno žive i shvatanja da dimenzija multikulturalnosti ne isključuje „bilo kakve kulturne komponente u nacionalnom identitetu, nego prije činjenica da se svatko može integrirati u zajedničku kulturu, bez obzira na rasu ili boju kože“. (Kymlicka, 2003: 38). Bosanskohercegovački formati multikulturalnog, multikonfesionalnog, multietničkog i multinacionalnog, ilustriraju stajališta Kymlicka (2003: 42), u okviru kojih, nacije zahtijevaju neki oblik političke autonomije ili teritorijalne nadležnosti, ili, čak, odcjepljenje, ako misle da je unutar šire države njihovo samoodređenje nemoguće.

Prema autoru (Kymlicka, 2003: 107), u takvim konstelacijama, nacionalne manjine koje percipiraju sebe kao poseban narod a ne kao dio zajedničke nacije se moraju ili asimilirati ili odcijepiti.

Pri tome, ukoliko takve manjine sebe percipiraju kao pripadajuće susjednim, „matičnim državama”, koje sebe vide njihovim „legitimnim zaštitnikom”, vjerovatnost nasilja se dramatično povećava (Kymlicka, 2003: 86).

Možemo zaključiti da su na identitetsku ulogu religije u bosanskohercegovačkom društvu snažno utjecala povijesna društveno-politička okruženja, odnosno da je ona svoju povijesnu dimenziju integrirajućeg faktora i kohezivne funkcije zamijenila dezintegracijskom, političkom i ideološkom funkcijom.

Bosna i Hercegovina je, dakle, kvalitetan i sasvim sigurno autentičan primjer djelovanja političkih religija po obrascu i principu imaginiranja i projektiranja drugoga i različitoga kao neprijatelja u novijoj povijesti Evrope (Tadić, 2020: 65).

Pitanje političkih religija Bosne i Hercegovine kroz prizmu “mehanizma sakralizacije identiteta” s znanstvene tačke gledišta može da se sagledava na dvije ravni. Najprije, radi se o ulogama koje možemo izraziti u obliku “političkih instrumentalizacija institucionalne religije” koje realiziraju i zloupotrebljavaju vodeće nacionalne elite te, s druge strane, u samom nacionalizmu kao vrsti autentične političke religije (neraskidivo vezane s modernističkim projektom) (Tadić, 2020: 66).

Tadić (2020: 68) smatra da je bosanskohercegovačko iskustvo, odnosno „konstrukcija i kontinuirana egzaltacija etnoreligijskog sakralnog diskursa „sociološki presedan” koji se očituje u dvosmjernom mehanizmu sakralizacije identiteta – sakralizacijom nacionalnog i nacionalizaciji sakralnog u okviru koje etnička pripadnost implicira religijsku i obratno.

Medijizacija religije

Neočekivani javni interes za religijom, između ostalog i medija, osamdesetih godina prošlog stoljeća, Casonova (1994: 3) vidi u „izlasku religije“ iz sfere privatnosti. Casonova smatra da je diferencijacija religije od sekularne sfere uvjetovala tzv. deprivatizaciju religije, kao proces u okviru kojeg su religijske institucije bile prisiljene ponovno ući u javni prostor na način kojim nisu revitalizirale moralni, etički, religijski kodeks, već su postale silnice društveno-političkog života.

Mnogobrojne religijske organizacije koje djeluju na američkom tlu odvojene su od države i nijedna ne uživa posebnu podršku vlasti. To ne znači da važi i obratno. Religijske organizacije i te kako nastoje da utiču na donošenje političkih odluka i izbor kandidata za najviše političke funkcije (Radojković, Stojković, 2009:117).

Analizirajući povijesna iskustva (svjetske) religije i religijske organizacije imale su tendenciju rasprostiranja, širenja u smislu pridobivanja sljedbenika i u toj misiji često su bivali dijelom državnih ili političkih aspiracija i interesa izazivajući čak i ratne sukobe. U tom smislu, njihova komunikacijska uloga nije se samo odnosila na misionarstvo i persuazivnu moć, sa pojavom medija, otvorit će se nove mogućnosti koje će, na mnogo različitih načina utjecati na razvoj komunikacijske/medijske djelatnosti. U starom i srednjem vijeku posebno izražena disciplina vjerskog govorništva bila je u funkciji pridobivanja sljedbenika i širenja vjerskog učenja.

Kako navodi Tucaković (2000: 53) u crkvenom govorništvu dominirali su elementi jednosmjernе komunikacije u kojoj se ističu propovijedi i pridike, a u komunikaciji među muslimanima dominirala je besjeda u okviru kojih se religijsko učenje širilo uz pomoć jedne specifične interakcijske komunikacije. U okrilju crkve, u tom periodu, razvit će se i posebno specijalizirane institucije tzv. bratstva za širenje vjere (*Congregatio de propaganda fide*) koje su koristile informacije u cilju realizacije određenih vjerskih i političkih ciljeva.

Ove institucije u povijesti će biti određene na temelju nastanka i razvoja specifične komunikacijske, persuazivne djelatnosti tj. propagande. U srednjem vijeku vjerske institucije postaju glavni nosilac kontrole nad informacijom i sredstvima njenog širenja. Raspolaganje informacijama je zapravo bilo u funkciji kontrole nad društvom, sredstvo vlasti (Tucaković, 2000: 52).

S pojavom pisane riječi u okviru vjerskih institucija tog perioda razvijaju se i službe za ručno umnožavanje knjiga tzv. *skriptoriji* a revolucionarno otkriće Gutenbergove štamparske prese omogućilo je da prve štampane knjige budu, upravo knjige religioznog sadržaja. U povijesti označen kao protureformacijski pokret, crkveni obračun s otvaranjem ljudske misli i nauke nasuprot dogmatskom učenju obilježit će i *Index librorum prohibitorum* tj. javno uništavanje (spaljivanje) nepoćudnih knjiga.

Tucaković (2000: 145) navodi da je cenzura, kao izraz nastojanja da se sačuvaju pozicije moći i vlasti, krajem 15. stoljeća, bila vezana za djelatnost samih katoličkih biskupa koje je na tu dužnost postavljao lično papa. Možemo zaključiti da su religija i religijske institucije u povijesti imale značajan utjecaj na razvoj sveukupne komunikacijske odnosno medijske djelatnosti koja će se sa kasnijim razvojem medijskih platformi i informacijsko-komunikacijskih tehnologija usavršavati uvažavajući njihovu značajnu funkciju, ulogu i moć.

Radojković i Stojković (2009: 113) navode kako je postojanje utjecaja religijskih organizacija na cjelokupni informacijsko-komunikacijski sistem teško utvrditi, ali je njegovo postojanje nesumnjivo. Autori navode npr. da Katolička crkva ima razvijenu medijsku mrežu koja uključuje različite medijske formate (Vatikanski informacijski servis, Radio i televizija Vatikan), a da islamske zemlje većinu medijskih programa usmjeravaju ne samo u kontekstu religijskog učenja, već kao sveukupnog sistema vrijednosti života.

Na američkom tlu, za razliku od evropskog, primjetno je, kako, autori navode, tržište religijskih učenja, na kojima djeluju zakoni ponude, potražnje i marketinga gdje od vještine propovijedanja i pridobivanja vjernika ovisi opstanak određenog religijskog učenja.

U tom smislu, treba razlikovati medije koji djeluju sa prefiksom religijskih, odnosno onih koji su osnovani, financirani i kontrolirani od religijskih organizacija, medije koji djeluju na tlu država u kojima postoje statusi državne religije i medije koji su u različitim društvenim okruženjima izloženi utjecajima religijskih organizacija i učenja ili posve neovisno diseminiraju religijske teme i narative o religijskim identitetima. Od velike važnosti je i postojanje drugih komunikacijskih kanala u online sferi, a koji ostavljaju mogućnost svakom pojedincu kreiranja i diseminiranja različitih ideja, tema i stavova u javnom prostoru. Procesima selektiranja i uokvirivanja tema koje će se naći na agendama mediji imaju mogućnost analiziranja, kritiziranja, kontroliranja i diseminiranja različitih društvenih pojava i fenomena. Medijsko re/prezentiranje ili, sa druge strane, izvjesni vid zanemarivanja dijelova stvarnosti uvjetovan je mnogobrojnim unutarmedijskim i izvanmedijskim faktorima. Stoga njihova mogućnost podsvjesnog razvijanja i učenja o religijskom identitetu, promocije određenih religijskih ideja i uvjerenja ostavlja mogućnost promicanja novih i učvršćivanja postojećih društvenih stavova. Oni nisu samo kreatori i diseminatori informacija već imaju mogućnost različitog uokvirivanja tih informacija u skladu s određenom svrhom koja može na mnogo načina utjecati na društveni ambijent i društvene odnose. Hrnjić-Kuduzović (2020: 94) navodi da treba razlikovati značenje termina *medijacije* i *medijizacije* / *medijalizacije*.

Medijacija (lat. Mediare – posredovanje) označava posredovanje u prenošenju poruka uz zadržavanje neutralnog suda. Akcenat je, dakle, na nepristranosti, na suzdržavanju od subjektivnog uokvirivanja i valorizovanja sadržaja komunikacije. Nasuprot tome, medijizacija označava proces u kojem mediji načinom selekcije i reprezentacije društvene stvarnosti utječu na oblikovanje i odvijanje društvenih procesa što rezultuje prilagođavanjem društvenih institucija i aktera zahtjevima masmedijske produkcije.

Analizirajući sveprisutne oblike medijizacije religije, u kontekstu Hjarvardovog (2022: 124) stajališta, kao oblika prilagodbe religije i religijskih organizacija kontinuirano promjenjivim medijskim formatima, bilježe se tri ključna pravca u okviru kojih se prvi odnosi na to da religijske institucije i autoriteti nisu više jedini izvori interpretacije religijskih tema i pitanja već mediji postaju izvori i kreatori takvih sadržaja, drugi se odnosi na to da je prisutna banalizacija religije, u smislu svođenja i prilagođavanja religijskih simbola potrebama popularne kulture, i treći – u okviru kojeg mediji preuzimaju značajne društvene funkcije religije kao što je vođenje zajednice i poticanje osjećaja pripadnosti (Hrnjić-Kuduzović, 2020: 96).

Hjarvard (2020) navodi da većinu sadržaja koji uključuju prikaze religije ne generiraju religijske organizacije, već su medijski produkti u službi različitih društvenih ciljeva. Vjerske organizacije i zagovornici mogu i dalje proizvoditi vlastite javne reprezentacije religije, ali opseg u kojem se one šire uveliko ovisi o medijskom sistemu, a vjerske organizacije su češće prisiljene reagirati na medijske reprezentacije religijskih pitanja nego obrnuto (Hjarvard, 2020: 21-22). Umjesto da doprinosi rješavanju sukoba kroz objektivno izvještavanje i racionalno argumentiranje, što bi trebala biti jedna od ključnih uloga medija, senzacionalističko izvještavanje često samo dodatno produbljuje sukobe. Iako se takve prakse mogu primijetiti u različitim područjima društva, religija je jedno od područja gdje su posljedice takvog pristupa najvidljivije i najopasnije (Hrnjić-Kuduzović, 2020: 96-97).

Tadić (2020: 151) medijizaciju religije razmatra u kontekstu teze tzv. vulgarnih kulturalnih oblika stasalih i nastalih u eri bosanskohercegovačke tranzicijske povijesti, pri čemu „vulgarno u navedenoj sintagmi ne implicira nikakvu filozofsku ili dijalektičku razradu, nego on naprosto znači ono primitivno koje je lišeno svakog kulturnog ozbiljenja u horizontu čovjekove povijesnosti“ i koji se očituje u svim dimenzijama stvarnosti re/prezentirajući stanje u društvu (Tadić, 2020: 151).

Jedan od pet vulgarnih oblika društvene stvarnosti autor prepoznaje i u medijskom prostoru.

Čak i skoro trideset godina nakon rata u Bosni i Hercegovini svjedočimo situaciji da se kao glavni pokazatelji iskaljivanja mržnje jednog naroda prema drugom mogu svesti na puku statistiku o uništenim religijskim objektima. To vidimo u medijskom prostoru, koji je i sam gotovo u cijelosti korumpiran od političkih subjekata, od printanih do elektronskih medija, od kojih vrlo često čujemo fraze izražene u smislu: “oni su nama uništili toliko i toliko džamija” ili “oni su nama spalili toliko i toliko crkava” ili “mi nismo palili crkve dok su oni nama zapalili džamije” itd. Ovakve fraze, najčešće u sferi dnevne politike, učestalo se koriste kao izvorište za političku legitimaciju zla te sistemsko indoktriniranje “mržnje ka drugom” koji je, baš kao kod Carla Schmitta, gotovo uvijek prikazan kao neprijatelj (Tadić, 2020: 65).

Medijski prostor na ovom tragu biva mjestom (re)produkcije društvene stvarnosti. Drugim riječima kazano, mediji umjesto da budu u funkciji prepoznavanja i identifikacije stvarnih problema društva, su u funkciji “discipliniranja” pojedinca u granice prihvatljivog diskursa (Tadić, 2020: 157). Dosadašnja istraživanja o medijskim re/prezentacijama religije i religijskih tema u bosanskohercegovačkom medijskom prostoru su malobrojna i obično je segment analize religije i religijskih tema sastavni, ali ne i fundamentalni predmet istraživanja. Jedno od takvih istraživanja proveo je 2007. godine Analitički centar Medijskih inicijativa i Media plan institut Sarajevo⁴. Istraživanje je bilo zasnovano na analizi sadržaja bosanskohercegovačke medijske produkcije s ciljem utvrđivanja na kakav način mediji tretiraju religije parcijalno i odnos religijskih zajednica generalno, koliko i kako mediji izvještavaju i o kojim religijskim zajednicama, kakav je kontekst takvih izvještavanja, u kojoj mjeri su zastupljene religijske teme, te izvještavanje o crkvama i vjerskim zajednicama i vjerskim autoritetima.

⁴ Mediji i religija – prezentacija religijskih tema, crkava i vjerskih zajednica i vjerskih autoriteta, Analiza na osnovu monitoringa medija.

Istraživanje je imalo za cilj, između ostalog, provjeriti: da li je medijsko izvještavanje obojeno predrasudama, da li je izvještavanje kvantitativno i kvalitativno uravnoteženo, da li se kroz religijske teme posreduju politički interesi, koje je izvještavanje o religiji u vezi s aktuelnim dnevnim dešavanjima, odnosno da li mediji kontinuirano ili kampanjski izvještavaju o ovim temama, da li postoji zloupotreba informacija i komentara i mogući utjecaji informacija na društveni ambijent, negativne reperkusije informiranja na stvaranje nacionalnih i vjerskih predrasuda i barijera te oživljavanje starih animoziteta.

Kriteriji za odabir medija bio je princip tiraža i utjecaja na javno mnijenje u BiH uz poštovanje teritorijalnog i nacionalnog (etničkog) balansa kako bi srazmjerno bila pokrivena tri konstitutivna naroda, odnosno tri religijske tradicije. Dominantni rezultati provedene analize pokazali su da pozicija religije u bosanskohercegovačkim medijima nije jasno određena, niti je dovoljno naznačen multireligijski karakter društva. Mediji se religijom i religijskim temama bave parcijalno uz opasku veće ili manje tolerancije prema „onom drugom“.

Ni u jednom mediju nije zabilježen negativan novinarski uklon prema cjelokupnoj religiji, njenom prakticiranju ili njenim vrijednostima. Međutim, u većini medija primijećeni su, istina, u manjem broju, negativni ukloni prema određenim pojavama i subjektima, i to najčešće pretjeranim potenciranjem nekih činjenica.

Rezimirajući ključne nalaze ove studije, generalni zaključak je da se, kada nema konkretnih velikih povoda, religija uključuje u medijske preokupacije koje najviše plijene pažnju medija kao što su politika i razne forme skandala. Da nije bilo političke konotacije i tzv. velikih tema, religija bi bila većinom potpuno zapostavljena, a tekstovi i prilozi o njoj bi se objavljivali na manje upečatljivim stranicama ili u posljednjem dijelu dnevnika (Medijske inicijative, Media plan institut, 2007).

Kako su mediji obično odraz društvenog okruženja u kojem egzistiraju, analiza medijskog izvještavanja o religiji i religijskim temama u bosanskohercegovačkim medijima polazi od stajališta da se prisutni medijski kreirani religijski narativi ne odnose na promicanje ideja razumijevanja drugog i drugačijeg, već na jačanje religijske identifikacije stanovništva, koje se posljedično reflektira na etničku, nacionalnu artikulaciju i na taj način produbljuju postojeću društvenu razjedinjenost. Pri čemu treba voditi računa i o tome da je medijska djelatnost diseminiranja sadržaja jasno omeđena različitim zakonskim okvirima čija elaboracija izlazi iz planiranog okvira rada i bila bi zasebni tematski okvir.

Metodološki okvir istraživanja

Predmetna analiza teorijski definira identitet u smislu specifičnih kategorija religijske, etničke i nacionalne pripadnosti, povezanosti i prihvatanja, analizirajući snažnu, povijesnu povezanost nacionalne i konfesionalne identifikacije na prostoru Bosne i Hercegovine kao jedne od elementarnih prepreka kreiranja nenasilnog društvenog okruženja. U takvom društvenom ozračju, identiteti u Bosni i Hercegovini, kojima su konfesija i religija na mnogo načina određujuće, u medijskim prikazima nisu samo prikazi koji diseminiraju vjeru karakterističnu za određenu religijsku zajednicu, već produkt koji služi određenim društvenim funkcijama, *sakralizaciji nacije* i *nacionaliziranju religijske zajednice* odnosno *religizaciji politike* i *politizaciji religije*, tj. medijizaciji religije (Hrnjić-Kuduzović, 2020: 94) i/ili vulgarizaciji medijskog prostora (Tadić, 2020: 151).

Polazeći od stajališta da se prisutni, medijski kreirani religijski narativi ne odnose na promicanje ideja razumijevanja drugog i drugačijeg, već na jačanje religijske identifikacije stanovništva koja se, opet, posljedično reflektira na etničku, nacionalnu artikulaciju i na taj način produbljuju postojeću društvenu razjedinjenost, istraživanje je usmjereno na analizu načina i formi medijskog izvještavanja o religiji i religijskim temama u Bosni i Hercegovini. *Područje analize* medijske re/prezentacije religije i religijskih tema obuhvatalo je politološki, komunikološki okvir, kao i područje sigurnosnih i mirovnih studija.

Predmet istraživanja odnosio se na analizu sadržaja medijskih izvještaja o religiji i religijskim temama te narativni okvir takvih medijskih re/prezentacija koje imaju mogućnost utjecaja na sveukupni društveni ambijent i kreiranje institucionalnih i sigurnosnih politika.

Problemski okvir istraživanja imao je za cilj prikazati da li medijski izvještaji o religiji imaju mogućnost formiranja svijesti o svom i drugačijem identitetu na način na koji se razlike, sukobi i nerazumijevanje neće produbljivati, već biti potpora razvoju međusobnog povjerenja u Bosni i Hercegovini.

Provedeno istraživanje imalo je za *cilj* prikazati:

- način i stil medijskog izvještavanja o religiji i religijskim temama;
- koje religijske teme se diseminiraju u javnom prostoru;
- da li je u medijskom prostoru religija sama po sebi tema ili je povezana sa nekim drugim kontekstom (etničkim, nacionalnim, političkim) u okviru kojeg se prezentira;
- da li su u medijskim narativima prisutne neosnovane tendencije generalizacije, stereotipizacije, degradacije i marginalizacije ili se o ovim temama govori faktički, objektivno i neutralno.

Analiza polazi od *hipoteze* da se prisutni, medijski kreirani religijski narativi ne odnose na promicanje ideja razumijevanja drugog i drugačijeg, već na jačanje religijske identifikacije stanovništva koja se posljedično reflektira na etničku, nacionalnu artikulaciju i na taj način produbljuje postojeću društvenu razjedinjenost, pri čemu način i stil medijskog informiranja ne može biti adekvatna potpora uspostavljanju društvenog mira. *Metode i tehnike istraživanja* uključivale su kvalitativni pristup prikupljanja i analize podataka.

Metodološki okvir istraživanja⁵ za jedinicu analize obuhvatio je izdvojene i uzorkovane medijske jedinice analize (tekst, radijski i televizijski prilog, fotografija) bosanskohercegovačkih medija koji su svojim tematskim okvirom

5 Prikupljanje sadržaja za analizu realizirali su studentice/i II ciklusa studija Odsjeka za žurnalistiku/komunikologiju, Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu u okviru predmeta Mediji i kulturni identiteti u toku semestra akademske 2024/2025. godine.

uključivali riječ „religija, vjera, konfesija” i prezentirani u toku 2024. godine. Uzorkovanih 16 medija uključilo je: tri printana izdanja dnevnih novina (Dnevni avaz, Dnevni list i Nezavisne novine), tri javne radijske stanice (BH Radio 1, Radio Federacije Bosne i Hercegovine, Radio Republike Srpske), tri privatne radijske stanice (Radio Sarajevo, Radio Antena, Radio RSG⁶), tri javne televizijske stanice (BHT 1, Televizija Federacije BiH, Televizija Republike Srpske), jednu korporativnu / privatnu televizijsku stanicu (Al Jazeera Balkans⁷) i tri online portala (Klix.ba, Hercegovina.info, oficijelni web portal televizije N1 Bosna i Hercegovina, n1info.ba).

Uzorkovanje medija čiji sadržaj je analiziran bilo je uvjetovano medijskim formatom, tj. prirodom medija. Analiza je imala intenciju da, bez obzira na statističke procjene dominantno korištenih medija u Bosni i Hercegovini i dostupne podatke o komunikacijskim navikama medijskih korisnika, u segment analize uključi sve medijske formate, tj. printane, elektronske i digitalne medije, pri čemu isključuje oblike drugih komunikacijskih kanala poput društvenih mreža, a koji ulaze u definicije platformi za diseminiranje sadržaja.

Drugi kriterij uzorkovanja medija odnosio se na vrstu medijskog ustrojstva (vlasničku strukturu), tj. uključio je javne i privatne / korporativne medijske formate zbog činjenice da se normativni okvir diseminiranja sadržaja kod javnih emitera razlikuje, u kontekstu određenih programskih uzusa, od privatnih kao i sveukupnost njihovih uređivačkih politika. Treći kriterij odabira medija odnosio se na ravnopravnu, teritorijalnu i entitetsku pokrivenost područja u okviru kojeg mediji djeluju. Istraživanje je pretpostavilo razjedinjeni medijski prostor u Bosni i Hercegovini u kontekstu etničkih preferencija i, shodno tome, uvjetovanu različitost kreiranja medijskih agendi u intenciji da se zabilježe dominantni medijski narativi na cjelokupnoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Jedan od kriterija za odabir online portala bili su i dostupni podaci (DotMetrics, Google Analytics) njihove posjećenosti i čitanosti.

6 Radio Antena i Radio RSG pripadaju istoj medijskoj grupaciji za produkciju i emitiranje radijskih programa različitih formata.

7 Televizijska stanica koja je, nakon 14 godina djelovanja na prostoru Bosne i Hercegovine, do kraja jula 2025. godine u potpunosti obustavila produkciju televizijskog programa.

Pri čemu treba naglasiti da je u okviru cjelokupne programske sheme izdvojen jedan, dominantni programski segment (kod elektronskih medija – centralne informativne emisije) koji je uključio analizu diseminiranih sadržaja. Jedinice analize bili su novinski tekst, radijski i televizijski prilog.

Kriterijske varijable koje su se koristile u praćenju medijskih sadržaja bile su: naziv medija, vlasnička struktura medija, format medija, datum i mjesto objave, naslov/najava izdvojenog sadržaja, veličina i oblik sadržaja, tema sadržaja, autor sadržaja, vrsta produkcije sadržaja (vlastita / preuzeti), pozicija / mjesto objave, vrsta žanra / novinarske forme, način i stil izvještavanja, dominantna religija na koju se odnosi sadržaj, kontekst sadržaja, izvor i dominantna terminologija. U cilju pojašnjenja kriterijskih varijabli načina i stila izvještavanja, teme i konteksta analiza je bila usmjerena na podjelu analiziranih sadržaja na one u kojima se o religiji i religijskim temama govori na posredan ili neposredan način tj. da li je u fokusu medijske objave isključivo religija ili religijska tema ili je ona samo sastavni dio nekog drugog konteksta i tematike.

Dakle, unaprijed definirani konteksti odnosili su se na, isključivo religijske elemente (prigodničarsko izvještavanje, tradicijski/običajni elementi, teološke teme) i šire društvene oblasti (politika, kultura, socijalna tematika, povijest, rat, obrazovni i revijalni sadržaji itd.). Pri analizi ovih kriterijskih varijabli bilježen je i novinarski uklon diseminiranog sadržaja (pozitivan, negativan, neutralan) te da li je sadržaj formiran u skladu sa novinarskim imperativima poštivanja profesionalnih i etičkih standarda. Vremenska i prostorna odrednica istraživanja odnosila se na analizu medijskih sadržaja bosanskohercegovačkih medija objavljenih u periodu od 1. 12. 2024. do 1. 1. 2025. godine.

Osim uključenih kvantitativnih podataka o ukupnom broju objavljenih sadržaja koji se tematikom odnose na religiju i religijske teme, neka od ograničenja analize odnosila su se, osim na uključivanje kvantitativne analize, također, i na uključivanje u istraživanje i drugih oblika medijske produkcije (društvene mreže, podcast sadržaji, filmski i serijski programi, reklamna industrija itd.), specijalističkih dijelova programa i sadržaja posvećenih religiji i/ili religijskim temama kao i komparativne analize medijskih narativa zemalja u okruženju.

Sveobuhvatniju sliku religijskih narativa u medijskom prostoru pružio bi širi vremenski okvir analize, koji se ujedno smatra još jednim ograničenjem, s obzirom na to da je vremenski okvir analize obuhvatio termine proslava dva blagdana, što je rezultiralo pozicioniranjem religijskih tematika u fokus medijskih agendi. Vrlo je vjerovatno da bi komparativnim pristupom kvartalnih perioda uzorkovanja rezultati analize bili drugačiji.

Interpretacija rezultata istraživanja

Kvantitativni rezultati istraživanja pokazuju da su religija i religijske teme zastupljene u medijskim sadržajima različitih medijskih formata u Bosni i Hercegovini (Tabela 1., Grafički prikaz 1.). Najzastupljeniji format analiziranih sadržaja bile su vijesti a potom reportaže, izvještaji, intervjui i izjave vrlo često kombinirani u formi priloga. Analizirane jedinice pozicionirane su, najčešće, u rubrikama aktuelnih dešavanja u Bosni i Hercegovini, dnevnih novosti, svijeta i specifično u odnosu na teritorijalnu karakteristiku medijskog formata u okviru gradskih informacija. Manji postotak analiziranog sadržaja našao se u rubrikama tema i događanja, crne hronike, zanimljivosti i kulture. Većina sadržaja posvećenog religijama i religijskim temama ne nalazi se pri vrhu medijskog postavljanja agende osim u iznimnim slučajevima koji će biti elaborirani u nastavku. Također, pozicioniranje ovih tema u okviru sadržaja centralnih informativnih emisija najčešće je ostavljeno u okviru drugog dijela ili samog kraja čime se stječe dojam sporednosti tematskih okvira. Zastupljeni sadržaji imaju kraće forme interpretirane sadržine. Prezentirani sadržaji većinom su sadržavali informaciju o autorstvu ili izvoru, ako je bila riječ o preuzetim informacijama.

Tabela 1. Frekvencija analiziranih medijskih sadržaja u odnosu na broj objavljenih tema vezanih za religiju

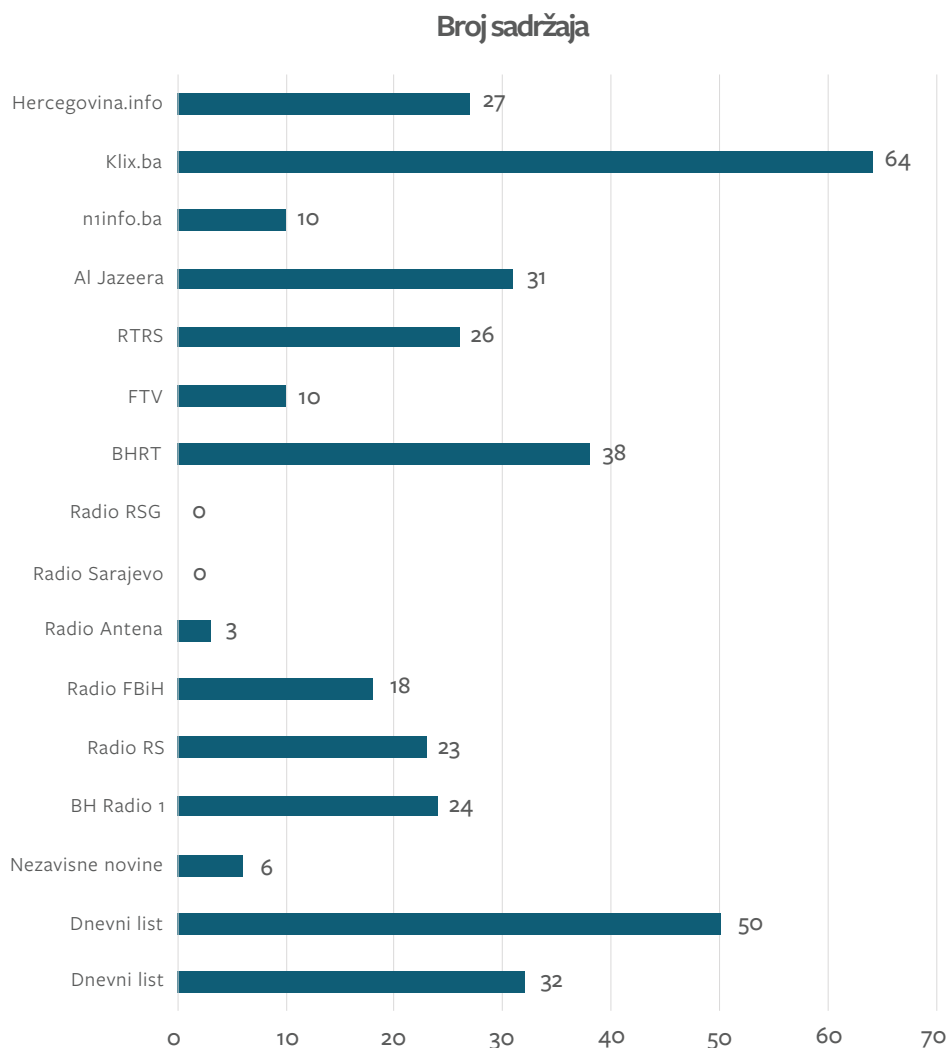
Vrsta medija	Ukupan broj diseminiranih i analiziranih sadržaja	Ukupan broj sadržaja posvećenih religiji i religijskim temama	Ukupan broj sadržaja u kojima se neposredno izvještava o religiji	Ukupan broj sadržaja u kojima se posredno izvještava o religiji
Printani mediji (dnevne novine)	2.266	95	41	54
Radijske stanice (javne)	1.291	65	37	28
Radijske stanice (privatne)	335	3	1	2
Televizijske stanice (javne)	927	74	40	34
Televizijska stanica (privatna)	1.286	31	20	11
Online portali	2.911	101	68	33
UKUPNO	9.016	369	207	162

Kvalitativna analiza izdvojenih sadržaja pokazuje da religija nije dominantno predstavljena kao tema sama po sebi, odnosno kao izolirana tema, već se pojavljuje unutar šireg društvenog, kulturnog i političkog konteksta. Uglavnom je predstavljena kroz vjerske obrede, običaje i praznične aktivnosti, no uvijek u vezi s društvenim vrijednostima poput zajedništva, solidarnosti, pomirenja i socijalne odgovornosti. Primjeri poput medijske ilustracije Božića, Adventa, Hadža, blagdana Svetog Nikole, pokazuju kako se religijski obredi integriraju u širi društveni okvir. Ovi događaji nisu samo prikazani kroz religijski aspekt, već i kroz socijalne tradicije, humanitarne akcije i pozive na mir i oprost, naročito u kontekstu globalnih nesigurnosti i konflikata. Stoga je i predmetna analiza pokazala kako je *prigodničarsko medijsko izvještavanje* o religiji i religijskim temama najzastupljenija tematska oblast. Pri čemu treba naglasiti da je vremenski okvir analize obuhvatio termine proslava dva blagdana Božića i Hanuke. Stoga se i najzastupljeniji tematski okvir diseminiranja *prazničnih tema* treba razmatrati u kontekstu perioda analize. Drugi, najzastupljeniji tematski okvir odnosio se na *aktuelna događanja* u kontekstu domaćih, regionalnih i globalnih sukoba ili suradnje između različitih religijskih zajednica (rat u Palestini, terorizam, vandalizam) koje često graniče s formatima *crne hronike*. U izdvojenim sadržajima religija se, također, pojavljuje u kontekstu *socijalnih problema i izazova*, kao što su nasilje nad ženama i potreba za očuvanjem porodičnih vrijednosti. Vjerski vođe pozivaju na moralnu odgovornost u rješavanju tih problema, te ističu važnost suradnje i međureligijskog dijaloga. Značajan segment analiziranih tematskih okvira odnosi se na povezanost religijskih elemenata s *kulturnim i humanitarnim / dobrotvornim aktivnostima*.

Analiza pokazuje da se većina tematskih klastera međusobno isprepliće i da većina diseminiranog religijskog sadržaja nikada nije samo dio jednog tematskog okvira. Također, oni su u većini slučajeva dio šireg *političkog konteksta* u okviru kojih se religija pojavljuje u sadržajima koji se bave političkim pitanjima, kao što su odnosi među religijskim zajednicama, vjerske slobode, politički utjecaj religijskih lidera ili institucija, kao i u vezi s zakonodavstvom koje se odnosi na religijska prava.

Ovakvu vrstu kontekstualnosti snažno diseminiraju teme povezanosti religijskih, vjerskih obreda u obilježavanju datuma iz rata u Bosni i Hercegovini. Dio sadržaja pripada i redu medijskih formata *senzacionalističkog narativa*.

*Prikaz 1. Objavljeni sadržaj posvećen religiji i religijskim temama
u odnosu na medijski format*

Najveći postotak analiziranih sadržaja odnosio se na religijske teme vezane za *katoličanstvo*, a potom *islam*, *pravoslavlje* i, u znatno manjim postocima *judaizam*, dok se druge religije uopće ne re/prezentiraju u medijskom prostoru. Također, u jednom medijskom formatu često se tematiziraju dvije religije.

Kada je u pitanju sadržaj, način i stil medijskog izvještavanja o religiji i religijskim pitanjima, većina prazničnih / blagdanskih tematika služi pukoj deskripciji ili pojašnjenju većini o životu, vjerovanju, običajima i tradiciji. Dakle, gotovo uvijek su ovi sadržaji formirani konstrukcijom i produkcijom programa „o religijskoj zajednici“ a ne „za religijsku zajednicu“. U nekim sadržajima novinarski ton je ponekad više emotivan ili senzacionalistički, naročito u tekstovima koji se bave kontroverznim temama, vjerskim sukobima ili specifičnim incidentima unutar vjerskih zajednica, naročito trenutnim ratovima u svijetu koji se većinski vode zbog narušenog suživota različitih religijskih grupa. U takvim tekstovima često se koriste izrazi koji izazivaju snažnije reakcije ili stavljaju akcenat na negativne aspekte određenih religijskih grupa što može utjecati na percepciju religijskih pitanja u javnosti i dovesti do polemika u medijskom diskursu.

Kao što je slučaj analiziranog primjera, „*Ezan smetao i uznemiravao jevrejske vojnike, naređeno spaljivanje zvučnika*“ (Dnevni avaz, 2024), sa podnaslovom „*Rat protiv ezana*“ (Dnevni avaz, 2024), gdje se jasno može spoznati odstupanje od glavne vijesti a to je nastavak ratnih sukoba u Gazi. Ili, prilog od 14. 12. 2024. godine emitiran u centralnoj informativnoj emisiji BHR 1 o posjeti američkog sekretara Bliskom Istoku termin (BHR 1, 2024) u okviru kojeg se javlja narativ povezanosti islama sa terorističkim organizacijama i radnjama.

„Američki državni sekretar Antony Blinken u okviru posjete Bliskom istoku poručio „da je važna ujedinjena podrška inkluzivnoj tranziciji nakon pada Basar al Asada neće dozvoliti da tzv „islamska država“ da iskoristi politički vakum i osigura zalihe hemijskog oružja za kojeg se vjeruje da postoji.“ (BHR 1, 2024).

U vijesti od 22. 12. 2024. godine emitiranoj u centralnoj informativnoj emisiji BHR 1 o napadu na božićnom sajmu u gradu jasno je naglašena religijska pripadnost i povezanost napadača.

„Napadaču na božićnom sajmu u gradu Magdeburg u Njemačkoj, sud je odredio istražni zatvor zbog ubistva. Policija saopštava da se istraga nastavlja. U napadu je ubijeno 5, a povrijeđeno 200 osoba. Napadač je porijeklom iz Saudijske Arabije a na društvenim mrežama izražavao antiislamske stavove te podržavao desničare i teoretičare zavjere.“ (BHR1, 2024).

Zanimljivo je spomenuti da su se ove dvije vijesti našle u svim analiziranim medijima, i to pri samom vrhu postavljenog medijskog, dnevnog reda. Za razliku od ostalih vijesti koje su se obično nalazile u drugom dijelu dnevnika ili pri kraju ova se na većini medija našla u najavnim vijestima.

Pravim primjerom politizacije religije i religijskih pitanja možemo smatrati sadržaje emitirane na javnim servisima Republike Srpske. Skoro svaku religijsku vijest prati jedna o tome kako je neko od političkih djelatnika to čestitao ili kako su politički djelatnici nešto uradili povodom tog praznika / blagdana.

Jedna od takvih vijesti je i ona objavljena na Radiju Republike Srpske, 19. 12. 2024. godine *„Paketiće za Nikol dan dobila i djeca u Institutu za fizikalnu medicinu „Dr. Miroslav Zotović“. Tu se trenutno liječi 47 mališana. Paketiće je uručio predsjednik Narodne skupštine RS-a Nenad Stevandić.“* (Radio RS, 2024).

Posjete i sastanci sa vjerskim poglavarima poslužile su kao instrument vlastite političke promocije, „*U posjeti Dodiku u bolnici u Beogradu bio je episkop Marčanski Vikar Mitropolita banjalučki Sava. „Ponosan sam i počastvovan posjetom“ napisao je Dodik na društvenoj mreži X.*” (Radio RS, 2024). Vijest od 10. 12. 2024. godine, također, u okviru izvještavanja o zdravstvenom stanju predsjednika Republike Srpske govori da je, uz porodicu u posjeti bio i patrijarh Porfirije (Radio RS, 2024). Tome u prilog govori i objavljena vijest u centralnoj informativnoj emisiji Radija, 4. 12. 2024. godine, o održanom sastanku predsjednika Milorada Dodika i Aleksandra Vučića sa jednim od poglavara crkve, Episkopom švicarskim u kojem je potencirana izjava Episkopa kako je predsjednik Republike Srpske podnio veliku žrtvu za Republiku posljednju deceniju (Radio RS, 2024).

Snažnu simboličku povezanost religijskog, konfesionalnog s etničkim i nacionalnim elementima, kreiranim u političkom ambijentu bilježimo i u vijesti emitiranoj 11. 12. 2024. godine, u okviru informiranja o Zaključcima Narodne skupštine RS-a o posjeti predsjednika Kosova, Albina Kurtija. U izjavi poslanika SDS-a Ognjena Bodiroma, on spominje sljedeće:

„Ne dolazi u obzir nikakva podjela Kosova i Metohije ni o kakvoj nezavisnoj državi jer ponavljam, pored Srpske pravoslavne crkve, ćiriličnog pisma, Kosovo i Metohija su jedni od osnovnih stubova vitalnog nacionalnog interesa srpskog naroda.“ (Radio RS, 2024).

Pozivanje na povijesne događaje i ratna stradanja u vijestima, obilježene vjerskim obredima, gradi se oštar narativ prema pripadnicima drugih etničkih grupacija. Nekoliko primjera to ilustrira. Jedan je od 14. 12. 2024. godine u okviru izvještavanja o obilježenoj godišnjici stradanja 109 civila i vojnika u Bjelovcu kod Bratunca, 1992. godine i službenom Parastosu (Radio RS, 2024) a drugi, od 15. 12. 2024. u kojem se molitvenim sjećanjem obilježava stradanje na Nikol dan 1992. godine u Gornjoj Jošanici kod Foče (Radio RS, 2024).

Radio Federacije Bosne i Hercegovine je u centralnoj informativnoj emisiji, također, izvještavao o obilježavanju 31. godišnjicu početka zatvaranja nekadašnjeg logora HVO-a Gabela kod Čapljine, u organizaciji Udruženje logoraša Stolac i Saveza udruženja logoraša Hercegovačko-neretvanskog kantona ali sa dominantnim narativom pretočenim u poruci Predsjednika Caritasa nadbiskupa vrhbosanskog Tome Vukšića: „Učinimo dobro“ (Radio FBiH, 2024). Elaborirane narative poslijeratnih etničkih sukoba ilustriraju i medijski primjeri izvještavanja u okviru kojih se etničke ne/slobode alegorijski povezuju sa religijskim potvrđujući Hjarvardovu (2020) da su mediji preuzeli važnu ulogu ne samo u prenošenju religijskih simbola već i njihovu proizvodnju i oblikovanje koje će služiti društvenim funkcijama.

„Zabrana gradnje objekta za molitvu u selu Brijesnica, Srbi iz sela Brijesnica kod Lukavca dobili su zabranu gradnje za objekat za molitvu i okupljanje od Inspekcije grada Lukavca. Ogorčeni povratnici pozivaju nadležne na reakciju i rješavanje problema. Izjava Nikole Čeketića, sveštenik u selu: „Nikoga ne ugrožavamo, nikome ne prijetimo, nikome ne smetamo. Mi želimo da se molimo Bogu na svojim vjekovnim ognjištima tu sa svojim narodom.“ (Radio RS, 2024).

Vijest od 26. 12. 2024. godine o Hadži pašinoj džamiji, poznatijoj kao drvenoj džamiji, u Brčkom koja je potpuno izgorjela tokom noći uprkos naporima vatrogasaca da ugase požar objavili su gotovo svi mediji. Uzrok požara nije bio poznat. Komparirajući narative iste, objavljene tematike zabilježeno je da je i ona bila podložna političkom, medijskom oblikovanju.

„Predsjednik Dodik će za obnovu izgorjele džamije iz budžeta uplatiti 50 hiljada maraka. Republika Srpska prema svim bogomoljama odnosi se s posebnim poštovanjem, napisao je Dodik na društvenoj mreži X.“ (Radio RS, 2024).

Analizirani narativi pokazuju izvjestan vid senzacionalizma i banalizacije pri tematiziranju religijskih tema naročito na online portalima. Vidljivo je to u nizu objavljenih naslova: „*Snježana prešla na islam u džamiji u Cazinu: Suze na njenom licu dovoljno govore*“ (n1info.ba, 2024), „*Muslimanka se odbila rukovati sa policajcem u Francuskoj, priveli je*“ (n1info.ba, 2024), „*Božo Vrećo: U Sarajevu nisam prihvaćen zato što nisam musliman*“ (n1info.ba, 2024). Frekvencija korištene terminologije bilježi i korištenje neadekvatnih riječi, fraza i izraza i neadekvatna upotreba termina.

Npr. u naslovima: „*Čiste zemlju od Arapa*“ (Dnevni avaz, 2024), „*Pravoslavci protiv, povučena dozvola za rekonstrukciju Hajdar-pašine džamije*“ (n1info.ba, 2024), termin tzv. *islamske države* koji se koristi u negativnom kontekstu aludirajući na terorističke organizacije ISIS i ISIL ili koreliranje termina „*muslimani – mudžahedini*“.

U fundusu analiziranog ilustrativnog, pratećeg audio i video sadržaja većina odgovara tematskoj pokrivenosti. Izuzetak čini prilog emitiran na Televiziji Republike Srpske od 16. 12. 2024. godine koji se odnosi na vijest o objavljenoj reportaži ruske državne televizije posvećene godišnjici Dejtonskog mirovnog sporazuma „*Mir sa pozicije snage, Granica između RS-a i muslimansko-hrvatske Federacije u BiH nije obilježena graničnim stubovima*“ (Televizija Republike Srpske, 2024). Bogomolje su iskorištene kao alegorije graničnih linija. Sa jedne strane pravoslavni hram, sa druge džamija i granična linija pod minskim poljima.

Provedena analiza sadržaja pokazuje da na pojedinim medijima postoji obrazac dominantnih tema vezanih za samo jednu religijsku zajednicu. Religija koja se u praćenom sadržaju spominjala u većini slučajeva na Televiziji Republike Srpske jeste pravoslavlje. To nam govori činjenica da je u 29 slučajeva u kojima se spominje religija, islam spomenut jednom, i to u negativnom kontekstu, a katoličanstvo je spomenuto tri puta, uoči Božića. Od 31 objavljenih sadržaja koji su posredno ili neposredno uključivali religiju Al Jazeera je većinskim dijelom diseminirala sadržaje vezane za islam. Online portal Hercegovina.info svih 27 sadržaja koji su uključivali tematiziranje religije ili religijskih pitanja vezali su za katoličanstvo.

Možemo zaključiti da je provedena analiza pokazala da *način i stil medijskog izvještavanja* pozicionira religiju i religijske teme na margine medijskih agendi osim u slučajevima kada se one diseminiraju u političkom ili senzacionalističkom kontekstu. Pri tome, senzacionalistički kontekst uvijek je označavao povijesne, ratne, političke priče fokusirane na narativ konflikta, nerazumijevanja ili iskorištavanja u svrhu političke samopromocije. To pokazuju vrlo oskudne novinarske forme prezentacije, osuđene bilo koje vrste analitičko – istraživačkog fokusa, i njihovo pozicioniranje u odnosu na prezentaciju drugih tema i aktualnih društvenih pojava i dešavanja. Bilo da je riječ o neposrednom ili posrednom izvještavanju o religiji, najviše sadržaja u kojima su religijske teme bile zastupljene diseminirane su od online portala i printanih medija a potom elektronskih, televizije i radija. Javni emiteri su prednjačili u zastupljenosti ovih tematskih okvira u odnosu na privatne / korporativne medije (Tabela 1., Grafički prikaz 1.).

Najzastupljeniji *tematski okvir* izvještavanja o religiji bio je prigodničarski, odnosno onaj koji je bio posvećen prazničnim aktivnostima. No, kao i takav, religija u njemu nije bila izolirana tema, isključivo teološkog karaktera, već se pojavljivala unutar šireg društvenog, kulturnog i političkog konteksta.

Najznačajniji nalaz analize pokazuje da religijski sadržaji u medijima nisu samo i isključivo forme medijacije već medijizacije jer načinom re/prezentiranja formiraju svijest o svom i drugačijem identitetu na način na koji se razlike, sukobi i nerazumijevanje produbljuju. Ovu tvrdnju najrječitije ilustrira podatak da mediji, iako nisu omeđeni teritorijalnim granicama, u smislu dostavljanja programskih sadržaja, narativno postavljaju jasne političko-pravne, entitetske granice. Tome svjedoči podatak da mediji, organizirani u različitim etničkim zajednicama prate obrazac dominantnih tema vezanih za samo jednu religijsku zajednicu i to najčešće kreirajući emotivan ili senzacionalistički ton i zauzimajući svaki, izuzev neutralnog uklona. Iskorištavanjem religije, religijskih obreda i običaja pri revizionizmu povijesnih događaja i ratnih stradanja gradi se oštar narativ prema pripadnicima drugih etničkih grupacija.

Zaključak

Teorijski okvir analize pokazuje da povezanost religijskog, etničkog i nacionalnog identiteta predstavlja jedan od složenih transformativnih procesa u društvenoj teoriji. Povijesne analize pokazuju da je organizirani vid religije bio jedan od značajnih elemenata razvoja etnija, njegove sakralizacije, u smislu koje će zajednice formirane na osnovu etničko-religijske simbolike, u periodu moderne, postati nacionalne. No, religijski element zasigurno nije bio jedini i isključivi element ovog transformativnog procesa zajednica. Suvremeno, umreženo društvo, koje je pretpostavljalo stvaranje apstraktnih identiteta i bezličnih organizacija ponovno je revitaliziralo etničke i nacionalne identitete koji bi pojedincima unutar zajednica mogli pružiti oslonac i sigurnost koji je bio osiguran u okviru tradicijskih obrazaca. Harvieu-Leger (2000: 162) je u tom kontekstu, individualističko orijentiranih, zapadnih, demokratskih društava, oslabljenih društvenih i konfesionalnih veza, pretpostavila „ponovno oživljavanje identiteta zajednice“ kroz korištenje simboličkog materijala preuzetog iz religija što u multikulturalnim društvima predstavlja izravnu opasnost demokratskoj stabilnosti. Bellah (1967: 101-105) će takvu transformaciju religije označiti konceptom građanske religije, Gentile (2006: xiv, 45) političke religije, Hayes (1960: 164 -172) nacionalizma kao religije, a Asad (2003: 199) „proizvodnje religije“.

Konfesija je u Bosni i Hercegovini imala snažnu ulogu u razvitku identiteta. U povijesti je mehanizam *milleta*, za vrijeme Osmanskog perioda, proces etničke i nacionalne identifikacije stanovnika Bosne i Hercegovine neodvojivo vezao uz religijsku pripadnost koja je postala, na izvjestan način, određujuća do danas. Uprkos periodu Titove antinacionalne politike, koja je jasno ukazivala na potrebu odvajanja religijske i nacionalne pripadnosti, vodeći se iskustvima u okviru kojih je povijest jugoslovenskih naroda ispunjena nacionalnim sukobima na vjerskoj osnovi, religijske zajednice u Bosni i Hercegovini gradile su svoj identitet u tijesnoj vezi s tri vodeće nacionalne stranke. Takvi procesi rezultirali su *sakralizacijom nacije* i *religizacijom politike* i obratno.

Cvitković (2005: 139-143) će kao rezultat toga vidjeti status *državne konfesije* u okviru kojih je uvijek jedna, na druga dva područja, u poziciji manjine. Nacionalne manjine koje percipiraju sebe kao poseban narod, a ne kao dio zajedničke nacije, moraju se ili asimilirati ili otcijepiti (Kymlicka, 2003: 86) jer multinacionalne države ne mogu opstati ukoliko razne nacionalne skupine nemaju osjećaj privrženosti prema široj političkoj zajednici u kojoj zajedno žive (2003: 23). Tako će, prema Tadićevoj (2020: 65) konstataciji, Bosna i Hercegovina biti vjerodostojan primjer djelovanja političkih religija po obrascu i principu imaginiranja i projektiranja drugoga i različitoga kao neprijatelja.

Harvieu-Leger (2000: 162) pojašnjava da se ovakvi „obnovljeni oblici mobilizacije i izmišljanja zajedničkog sjećanja“ ne crpe samo iz religijskog fundusa već „i iz resursa koje nudi profana povijest i kultura, a koji se i sami prerađuju u skladu s društvenim i političkim interesima kojima služe (Harvieu-Leger, 2000: 162). Ono što danas može biti i medijski prostor i ono što možemo nazvati medijizacijom religije, ili što Tadić (2020: 151) naziva jednim od vulgarnih kulturalnih oblika. Iako Casanova (1994: 3) smatra da je proces „deprivatizacije religije“, osamdesetih godina značio neočekivani javni interes za religijom, između ostalog i od medija, povezanost religije i medija je mnogo starija. Štaviše, religija i religijske institucije iskazivale su više interesa za komunikacijske i medijske djelatnosti nego što su to mediji činili od osamdesetih godina do danas. One su, takoreći, oblikovale komunikacijske procese. Procesima selektiranja i uokvirivanja tema koje će se naći na agendama mediji imaju mogućnost analiziranja, kritiziranja, kontroliranja i diseminiranja različitih društvenih pojava i fenomena. Stoga njihova mogućnost podsvjesnog razvijanja i učenja o religijskom identitetu, promocije određenih religijskih ideja i uvjerenja ostavlja mogućnost promicanja novih i učvršćivanja postojećih društvenih stavova.

Sadržaje koji ostavljaju takvu mogućnost, prema Hjarvardu (2020), ne produciraju religijske organizacije već su medijski produkti u službi različitih društvenih ciljeva, *sakralizacije nacije* i *nacionaliziranja religijske zajednice* odnosno *religizacije politike* i *politizacije religije*.

Procesi medijizacije religije onemogućili su religijskim organizacijama isključivo pravo izvora i interpretacije religijskih tema i otvorili medijski prostor građanskim i političkim religijama.

Provedena analiza medijskih sadržaja 16 medijskih formata u Bosni i Hercegovini pokazuje da se prisutni medijski kreirani religijski narativi ne odnose na promicanje ideja razumijevanja drugog i drugačijeg, već na jačanje religijske identifikacije stanovništva koja se posljedično reflektira na etničku, nacionalnu artikulaciju i na taj način produbljuju postojeću društvenu razjedinjenost. Jer, kako podaci ovog malog isječka medijski re/prezentirane stvarnosti govore, „drugačijih“ gotovo da i nema, osim postojećih „drugih“ koje treba uokviriti u dominantan narativni okvir i nikako drugačije. Dominantni tematski fokus religije i religijskih tema u bosanskohercegovačkom medijskom prostoru, prema rezultatima analize, gotovo nikako ne prezentira njen teološki karakter, već se medijska re/prezentacija religije pojavljuje unutar šireg društvenog, kulturnog i političkog konteksta. Ograničenja provedene analize, ostavljaju prostor i mogućnostima drugačijih interpretacija. Uloga religije, u kontekstu međunacionalnog pomirenja, u medijskim narativima trebala bi biti nužna potpora pronalasku i stvaranju kohezivne snage kao jednog od najbitnijih elemenata i pretpostavki i pomirenja i mira. Pretpostavke tog pomirenja Cvitković (2005: 22) vidi u promatranju „sa aspekta humaniteta a ne nacionaliteta“:

- izgrađena jasna svijest o svom (samo)identitetu;
- biti otvoren prema „drugom“ i „drugačijem“;
- njegovati razgovor „s njima“, a ne razgovor o „njima“;
- biti spreman da se kritički promišljaju vlastita stajališta; razvoj međusobnog povjerenja.

Stoga bi se i medijski narativi o religiji i religijskim temama trebali graditi na:

- poštovanju svih uvjerenja, pa i religijskih, svakog pojedinca i suzdržavanju od uplitanja u njih;
- neizražavanju vlastitih i tuđih stavova i pogleda na religiju;
- podučavanju o religijama koristeći se činjenicama, objektivno i neutralno;
- kreiranju sadržaja koji neće biti „o vjerskim zajednicama“ nego „za vjerske zajednice“;
- izostavljanju svakog vida dominantnog promicanja jedne religije ili religijskog uvjerenja;
- izostavljanju svakog vida kritiziranja određenih religija i religijskih uvjerenja;
- zastupanju najrazličitijih mogućih religijskih pogleda, tradicija i uvjerenja, naročito onih koje su malo ili gotovo nikako zastupljene u društvenom okruženju;
- prepoznavanju sadržaja, činjenica i informacija koje zloupotrebljavaju religiju u cilju ostvarenja različitih interesa.

Iako religijske podjele i njihova zloupotreba u okviru medijskih re/prezentacija, mogu biti uzrokom / skrivačem mnogih konflikata (Cvitković, 2005:128), tradicije mnogih od njih i njihovo naučavanje mogu biti izvor i poticaj za stvaranje mira (Cvitković, 2005: 134).

Literatura:

- o Andersen, H. C. (1843). *Ružno pače*. Pristupljeno u oktobru 2025. s <https://www.bajke.hr/ruzno-pace-andersen/>.
- o Asad, T. (2003). *Formations of the Secular, Christianity, Islam, Modernity*. Stanford: Stanford University Press. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://dokumen.pub/qdownload/formations-of-the-secular-christianity-islam-modernity-9780804783095.html>.
- o Bellah, N., R. (1967). Civil Religion in America. *Daedalus*, Summer, 1988, Vol. 117, No. 3, *Three Decades of "Daedalus"* (Summer, 1988), pp. 97-118. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://www.jstor.org/stable/pdf/20025171.pdf>.
- o Berman, H. (1983). *Law and Revolution, The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press. Pristupljeno u novembru 2025. s https://politicayderechoenlaedadmedia.wordpress.com/wp-content/uploads/2016/07/berman_law_and_revolution_the_formatibookzz-org-1.pdf.
- o Casanova, J. (1994). *Public Religion in the Modern World*. Chicago and London: The University of Chicago Press. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://www.scribd.com/document/560290409/Jose-Casanova-Public-Religions-in-the-Modern-World-University-of-Chicago-Press>.
- o Cvitković, I. (1999). *Religije suvremenog svijeta*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka, Svjetska konferencija religija za mir.
- o Cvitković, I. (2005). *Sociološki pogledi na naciju i religiju*. Sarajevo: DES.
- o Dnevni avaz, Anadolija (1. 12. 2024.). *Rat protiv ezana*, Globus.

- o Duranović Koso, S., Trbić, N., Radio Bosne i Hercegovine, BHR 1 (14. 12. 2024.). *Posjeta američkog državnog sekretara Antonyja Blinkena u okviru posjete Bliskom istoku*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Bosne i Hercegovine.
- o Džafić, A., Krčalo, N., Ramić, E. (2019). *Zov (post)modernih sirena: Identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- o Fejzagić, M., Radio Federacije Bosne i Hercegovine (15. 12. 2024.). *Udruženje logoraša Stolac i Savez udruženja logoraša Hercegovacko-neretvanskog kantona obilježili 31. godišnjicu početka zatvaranja nekadašnjeg logora HVO-a Gabela kod Čapljine*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Federacije Bosne i Hercegovine.
- o Gentile, E. (2006). *Politics as Religion*. New York: Princeton University Press and Oxford. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://dokumen.pub/qdownload/politics-as-religion-9781400827213.html>.
- o Harvieu-Leger, D. (2000). *Religion as a Chain of Memory*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://dokumen.pub/qdownload/religion-as-a-chain-of-memory-0813528275-9780813528274.html>.
- o Hayes, J. H. C. (1960). *Nationalism: A Religion*. New York: The Macmillan Company. Pristupljeno 2025. s <https://archive.org/details/NationalismAReligion>.
- o Hjarvard, S. (2020). Three Forms of Mediatized Religion: Changing the Public Face of Religion, u: Hjarvard, Stig i Lövheim, Mia (ur) *Mediatization and Religion: Nordic Perspectives* (str. 21-44). Göteborg: Nordicom. Pristupljeno u oktobru 2025. s https://www.researchgate.net/profile/Stig-Hjarvard/publication/343479624_Three_Forms_of_Mediatized_Religion_Changing_the_Public_Face_of_Religion/links/5f3f7151a6fdcccc43dfo1f6/Three-Forms-of-Mediatized-Religion-Changing-the-Public-Face-of-Religion.pdf.

- o Hrnjić-Kuduzović, Z. (2020). Implikacije medijizacije religije: transformacija, hibridizacija i spektakularizacija. *Logos* 8(1): 93-108. Pristupljeno u septembru 2025. s https://www.academia.edu/49077150/Implikacije_medijizacije_religije_Transformacija_hibridizacija_i_spektakularizacija.
- o Identitet. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. Pristupljeno 18. oktobra 2025. s <https://www.enciklopedija.hr/clanak/identitet>.
- o Kymlicka, W. (2003). *Multikulturalno građanstvo: Liberalna teorija manjinskih prava*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- o Lavić, S. (2014). *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Sarajevo.
- o Maksimović, D., Nicović, M., Radio Bosne i Hercegovine, BHR 1 (22. 12. 2024.). *Napadaču na božićnom sajmu u gradu Magdeburgu u Njemačkoj sud odredio istražni zatvor zbog ubistva*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Bosne i Hercegovine.
- o N1 BiH. (8. 12. 2024.). Božo Vrećo: U Sarajevu nisam prihvaćen zato što nisam musliman. www.n1info.ba, Showbiz, <https://n1info.ba/showbiz/bozo-vreco-u-sarajevu-nisam-prihvacen-zato-sto-nisam-musliman/>. Pristupljeno u decembru 2024.
- o N1 BiH. Anadolija. (24. 12. 2024.). Muslimanka se odbila rukovati sa policajcem u Francuskoj, priveli je. www.n1info.ba, Svijet, <https://n1info.ba/svijet/muslimanka-se-odbila-rukovati-sa-policajcem-u-francuskoj-priveli-je/>. Pristupljeno u decembru 2024.
- o N1 BiH. Radio Slobodna Evropa. (30. 12. 2024.). *Pravoslavci protiv, povučena dozvola za rekonstrukciju Hajdar-pašine džamije*. www.n1info.ba, Kultura, <https://n1info.ba/kultura/pravoslavci-protiv-rekonstrukcije-dzamiije/>. Pristupljeno u decembru 2024.

- o N1 BiH. (31. 12. 2024.). *Snježana prešla na islam u džamiji u Cazinu: Suze na njenom licu dovoljno govore.* www.n1info.ba, Vijesti, <https://n1info.ba/vijesti/snjezana-presla-na-islam-u-dzhamiji-u-cazinu-suze-na-njenom-licu-dovoljno-govore/>, Pristupljeno u decembru 2024.
- o Radio Republike Srpske (4. 12. 2024.). *Održan sastanak predsjednika Milorada Dodika i Aleksandra Vučića sa jednim od poglavara crkve, Episkopom švicarskim*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (10. 12. 2024.). *Zdravstveni izvještaj o predsjedniku Republike Srpske*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (11. 12. 2024.). *Zaključci Narodne skupštine RS-a o posjeti predsjednika Kosova, Albina Kurtija*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (11. 12. 2024.). *Zabrana gradnje objekta za molitvu u selu Brijesnica*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (12. 12. 2024.). *U posjeti Dodiku u bolnici u Beogradu episkop Marčanski Vikar Mitropolita banjalučki Sava*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (14. 12. 2024.). *Obilježena godišnjica stradanja 109 civila i vojnika u Bjelovcu kod Bratunca*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (15. 12. 2024.). *Molitveno sjećanje na srpsko stradanje na Nikol dan 1992. godine*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radio Republike Srpske (23. 12. 2024.). *Paketiće za Nikol dan dobila i djeca u Institutu za fizikalnu medicinu „Dr. Miroslav Zotović”*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.

- o Radio Republike Srpske (26. 12. 2024.). *Hadži pašina džamija u Brčkom izgorjela tokom noći*, Centralna informativna emisija Dnevnik Radija Republike Srpske.
- o Radojković, M., Stojković, B. (2009). *Informaciono komunikacioni sistemi*. (2 ed.). Beograd: Clio.
- o Smith, D., A. (1986). *Ethnic origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://scispace.com/pdf/the-ethnic-origins-of-nations-5gfw257kcg.pdf>.
- o Smith, D., A. (1991). *National Identity*. London: Penguin Books. Pristupljeno u novembru 2025. s <https://www.scribd.com/document/46951571/National-Identity?v=0.872>.
- o Šavija-Valha, N. (2009). Religijski identiteti i društvena struktura Bosne i Hercegovine. *Migracijske i etničke teme*, 25 (1-2), 49-67. Pristupljeno u martu 2025. s <https://hrcak.srce.hr/40108>.
- o Tadić, T. (2020). *Ogledi iz sociologije religije, Hazarderstvo javnih religija*. Sarajevo: Academia analitica, Društvo za razvoj logike i analitičke filozofije u BiH. Pristupljeno u decembru 2025. s <https://academiaanalitica.wordpress.com/wp-content/uploads/2020/11/tomislav-tadic-ogledi-iz-sociologije-religije.pdf>.
- o Udovičić, R., Marko, D., Butković, B., Panić, K., Korda, J. (2007). *Mediji i religija – prezentacija religijskih tema, crkava i vjerskih zajednica i vjerskih autoriteta, Analiza na osnovu monitoringa medija*. Sarajevo: Analitički centar Medijskih inicijativa i Media plan instituta Sarajevo. Pristupljeno u decembru 2025. s <https://mediaplaninstitut.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/05/medij-i-religija.pdf>.
- o Televizija Republike Srpske (16. 12. 2024.). *Mir sa pozicije snage, Graniца između RS-a i muslimansko-hrvatske Federacije u BiH nije obilježena graničnim stubovima*, Centralna informativna emisija Dnevnik Televizije Republike Srpske.

- o Tucaković, Š. (2000). *Historija komuniciranja*. Sarajevo: Univerzitetska knjiga.
- o Zgodić, E. (2000). *Titova nacionalna politika, Temeljni pojmovi, načela i vrijednosti*. Sarajevo: Kantonalni odbor SDP BiH.

Popis recenzenata

- o Ajla Demiragić (Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
- o Andreja Puhalić (Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka / University of Banja Luka, Faculty of Political Sciences)
- o Anida Dudić-Sijamija (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka / University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences)
- o Anita Begić (Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet / University of Mostar, Faculty of Philosophy)
- o Asim Pandžić (Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet / University of Tuzla, Faculty of Philosophy)
- o Borjana Miković (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka / University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences)
- o Dinka Caha (Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Pravni fakultet / Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Law)
- o Dragana Šćepović (Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka / University of Banja Luka, Faculty of Political Sciences)
- o Dženita Camović (Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
- o Edina Vejo (Univerzitet u Zenici, Islamski pedagoški fakultet, University of Zenica, Faculty of Islamic Pedagogy)
- o Erna Lučić (Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, University of Tuzla, Faculty of Philosophy)
- o Ivana Grubešić (Univerzitet u Zenici, Pravni fakultet/ University of Zenica, Faculty of Law)
- o Jasna Veljković (Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, University of Belgrade, Faculty of Political Sciences)

- o Jelena Brkić Šmigoc (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka / University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences)
- o Kristina Milić (Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka / University of Belgrade, Faculty of Political Sciences)
- o Luka Stanić (Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet / University of Zagreb, Faculty of Law)
- o Ljubo Lepir (Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka / University of Banja Luka, Faculty of Political Sciences)
- o Marijana Kletečki Radović (Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet / University of Zagreb, Faculty of Law)
- o Marina Milić (Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet / University of Zagreb, Faculty of Law)
- o Meliha Karić (Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
- o Mirsada Zećo (Univerzitet u Sarajevu, Pedagoški fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Pedagogy)
- o Nino Žganec (Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet / University of Zagreb, Faculty of Law)
- o Nusreta Salić (Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet / University of Tuzla, Faculty of Philosophy)
- o Samir Forić (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka / University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences)
- o Sandra Bjelan (Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
- o Sanela Bašić (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka / University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences)

- o Sanela Šadić (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka / University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences)
- o Sarina Bakić (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka / University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences)
- o Tomislav Tadić (Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet / University of Sarajevo, Faculty of Philosophy)
- o Tomislav Dagen (Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet/ Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences)
- o Vesna Leskošek (Univerzitet u Ljubljani, Fakultet za socijalni rad, University of Ljubljana, Faculty of Social Work)
- o Violeta Marković (Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka / University of Belgrade, Faculty of Political Sciences)
- o Vuk Vučetić (Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet / University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy)
- o Zarfa Hrnjić Kuduzović (Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet / University of Tuzla, Faculty of Philosophy)
- o Zlatiborka Popov-Momčinović (Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet/ University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy)

